ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine", revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir *verso*

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 3 1927

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Sommaire.

B, Adrianova-Peretz, Les Jésuites en Ukraine et en Russie Blanche à la fin du XVI s. d'après quelques documents nouveaux 3
A. Malinovsky, membre de l'Académie, La privation de la liberté du delinquent dans le droit ukrainien passé et présent. 10
A. Pokrovsky, Chevtchenko et Cabet. 15
M. Vozniak, Les projéts de J. Franko concernant la fondation d'un journal socialist en 1884—86 17
A. Lebid, Les années perdues de M. Kotsiubinsky. 89

Matériaux pour l'histoire de la vie sociale en Ukraine au XIX et au debut du XX s.

Les paysans en Podolie en 1830, par *A. Voytkov* (p. 97). Quelques documents pour l'histoire de la ville de Tchernihov, par *D. Hrakhovetsky* (p. 108). Le pensionnat des jeunes filles à Barychpil et P. Tchoubinsky, par *A. Berlo* (p. 90). Une lettre de J. Chtchoholev à P. Kouliche, par *P. Rouline* (p. 40). La tragédie des deportés du gouvernement de Cholm, par *M. Kornylovytch* (p. 115). Un voeu innacompli de Marko Vovtchok, par *M. Hr.* (p. 143).

Revue bibliographique. Les publications scientifiques dans la Republique Ukrainienne pendant l'année 1926: Avant-propos, par *M. Hrushevsky*, membre de l'Académie (p. 145). L'Histoire, par *J. Hermaisé* (p. 146). La litterature ukrainienne, par *C. Koperjynsky* (p. 152). Le folk-lore et l'éthnographie, par *Th. Savtchenko* (p. 159). Le droit public, par *A. Malynovskv*, membre de l'Académie (p. 163). Le droit civil, par *A. Krister* (p. 168).

Bibliographie critique (p. 172-188).

Chronique (190—207): La section historique de l'Académie. La chaire de l'histoire du peuple ukrainien da l'Académie. Le centième anniversaire de la naissance de L. Hlibov. Les assemblées sollennelles tenues par la Section historique en honneur de P. Kouliche et d'A. Lasarevsky. Ukrainica dans les vieux journaux. La conférence pour la regularisation de l'orthographe ukrainien. Les problèmes de l'orthograhe ukrainien.

Necrologie (p. 208) D. Chtcherbakivsky (p. 212).

ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1927 НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА“

з додатком

„НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ЗА РІК 1927“

за цілий рік, за шість чисел „України“ (в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за 1927 рік,—**вісім** карбованців; за півроку 4 карб. 25 коп.; окрема книжка коштує 2 карб.

За доплату **2 карб. 60 коп.** передплатники „України“ одержать **дуже важне для українїстів і краєзнавців** видання:

„Перевісне громадянство та його пережитки на Україні“

(Примітивна культура та її пережитки, соціяльна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленню).

Вже вийшли: перша книжка його (випуск 1 і 2) та книжка друга (випуск 3) і будуть вислані за доплатою зараз. В окремім продажу сі дві книжки коштуватимуть більше як 5 карб.

За доплату 6 карб. передплатники „України“ за р. 1927 можуть одержати богато ілюстровані збірники, необхідні для краєзнавців:

Київ та його околиця (уже вийшов).

Чернигів і північне лівобережжя (друкується).

За доплату 3 карб. передплатники „України“ можуть одржати збірник: **„За сто літ“**. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. (в окремім продажу 4 карб. 50 коп.)

Передплату треба надсилати **„Правобережній конторі Періодсектору Держ. Вид. України, Київ, ул. Короленка 49“**.

Комплекти „України“ за рік 1924 (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1924, коштують п'ять карбованців.

Комплекти „України“ за р. 1925 (шість чисел в п'яти книгах) з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1925)—шість карбованців.

Комплекти „України“ за р. 1926 (шість чисел в п'яти книгах „України“ з додатком „Наукового Збірника“ за р. 1926) коштують шість карбованців.

Всі матеріяли, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу:

Редакція „УКРАЇНИ“, Київ вул. Короленка 37, пом. 12-а.

Справи передплати до Редакції „України“ ніяк не належать: з ними треба звертатися до Правобережної Контори періодичних видань Державного Видавництва Київ, вул. Короленка 49.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

[061 (47.711 Київ) Укр. Акад. Наук. 1:9 (47.7)]

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine", revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Київі)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Закінчено редакцію книги 15 травня

1927
книга 3

КИЇВ

Загального числа
книга 22

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук, акад. **А. Кримський.**

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 1746—3000.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

В. АДРІЯНОВА-ПЕРЕТЦ.

З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі на прикінці XVI ст. за новими документами.

1925 року Ленінградська Академія Наук випустила в світ І-й том „Памятников культурных и дипломатических сношений России с Италией"; видані вони під редакцією Є. Ф. Шмурло. „В состав сего вошли документы, относящиеся к деятельности папского престола на русском православном Востоке в 1578—1582 гг." [1]). Як зазначає передмова, надруковано лише частину документів: біля 250 №№ разом із примітками увійдуть до другого випуску. Видані документи вибрані з Ватиканського Архіву, Венеціянського Державного Архіву, з Віденського Державного Архіву та із збірки Ambrosiana. Більшість їх видано повним тектом і лише ті документи, які вже було використано, подано або у витягах, або у вигляді коротенького резюме, виключаючи навіть надруковані в надзвичайно рідкому виданню XVIII ст. Bullarium—яких також не перевидано наново [2]).

Змістом своїм більша частина документів відноситься до церковної й політичної історії Польщі, ілюструючи закореніння в ній єзуїтів. А закоренившися вони намагалися впливати на всі сторони так родинного, як і державного побуту, починаючи з шлюбів значніших осіб і кінчаючи обміркуванням воєнних замірів короля Польщі. Де-які відомості відносяться до історії Швеції, що її єзуїти як раз у ті часи намагалися „визволити від єретичної зарази", впливаючи на королеву Христину. Значно менше дає І том матеріялів для історії Москви та України. До політичної історії Москви відносяться документи про славне посольство Івана Шевригіна до Риму з дорученням від Івана Грозного. Грозний пропонував папі Григорієві XIII бути посередником між ним та Стефаном Баторієм і обіцяв за це „какъ прежъ сего... быть въ любви и ссылкѣ" з папою [3]).

Життя України на прикінці XVI ст. охарактеризовано документами, що вияснюють польсько-українські культурні взаємовідносини в цей час й особливо ту ролю, яку відограли в цих відносинах єзуїти. 1578—1582 р., що їх охоплюють видані матеріяли, були добою, коли єзуїти вже досить міцно закоренилися в Польщі, коли вони провадили запеклу боротьбу з протестанством у ріжних його виглядах, в той же час ладнаючи унію з православною церквою. От чому в документах зустрічаємо поруч із прізвищами католиків, що схибнулися в протестанські „єресі", й імення нащадків князя Острозького, які не що-давно пристали до католицтва, та князів Слуцьких: їх єзуїти як раз намагалися привернути до католицтва. Листи та доповіді єзуїтів, що боролися на всіх частинах польсько-литовсько-руської держави за поширення власти папи, досить таки яскраво відтінюють ріжницю у відношенню їх до ріжних видів протестанства з

[1]) Передмова II; [2]) і про це можна лише пошкодувати, бо не тільки „Bullarium" XVIII ст., але й багато російських праць XIX ст. давно стали бібліографічними раритетами; [3]) с. 144.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

одного боку і до православія—з другого: для аріян, кальвіністів у них нема иншої назви, як „єретик“, а коли мова йде про православних, то делікатно говориться лише про „помилки людей грецького обряду“. Але в їх поводженню супроти як протестантів, так і „людей грецького обряду“,—оскільки воно виявляється з виданих Шмурло документів,—можна простежити дивну подібність і мотивів, що єзуїтів до цього понукали, і тактичних засобів. Всюди увагу їх притягають багаті й впливові родини й завше вони намагаються насамперед придбати віру до себе жіночої їх половини, щоб за допомогою жінок та матерей добитися навернення до католицтва їх чоловіків та дітей—однаково чи єретиків, чи схизматиків. Єкатерині Радзивіл, внучці князя Константина Острозького, доручено було навернути до католицтва свого чоловіка—Криштофа Радзивіла, сина віленського воєводи; додавав їй духу в цій справі Петро Скарга[1]). Бенедикт-Гербест через Єлізавету Мелецьку, яку він же й навернув до католицтва, впливає на її чоловіка кальвініста, подільського воєводу; а цей самий воєвода при першій спробі Скарги безпосередньо звернутися до нього й гостро намовляти його повернутися на лоно католицької церкви—ледве не скинув із звідного мосту не в міру запопадливого проповідника[2]). Більш обережний Б. Гербест дуже швидко добився добрих результатів, підійшовши з другого боку. От чому єзуїти надавали таке велике значіння навертанню до католицтва жіноцтва; в наших документах ми зустрічаємо не раз повідомлення папи про те, що „супруга воєводи запричащалася у католицького ксендза“. Очевидно для них це був факт надзвичайної ваги. Та виключна увага, яку єзуїти віддавали в Польщі та Литві справі навертання до католицтва як раз представників найвищого вельможного панства, яскраво виявляє їх політичну мету. Завдання „спасати душі, що загибають та помиляються“, про які вони так любили говорити перед своєю паствою, відходять зовсім на задній план.

Тіж таки самі політичні та економічні завдання диктували їм і тактику їх відносно православних, бо наприкінці XVI ст. Рим за допомогою о.о. єзуїтів намагався поширити межі підвладних йому земель коштом українських та білоруських областей Польщі. Видані Шмурло документи оповідають цікаві подробиці, які яскраво малюють перед нами ту завзятість та упертість, з якими єзуїти поволі, але зате вже напевне—захоплювали в свої руки представників кращих українських родів. А з них вийшли потім довгі лави відступників і перевертнів, що відцуралися не тільки рідної віри, але й національности—той сумний список, про який так патетично говорить в Θρῆνος'і Мелетій Смотрицький: „Україна оплакує загублені найкращі самоцвіти з своєї корони“—кн. Острозьких, Слуцьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, і т. д. і т. д... Ближче придивитися до окремих епізодів цеї боротьби двох ісповідань і двох національностей, бо польські єзуїти не відріжняли любови до Бога та католицької віри від любови до Польщі—варто тому, що тоді можна наочно уявити собі способи поступування обох сторін і ті мотиви, через які увага єзуїтів спинялася на певних особах.

Я хочу задержатися довше на виданих Шмурло листах і повідомленнях, які досить детально малюють нам, як було навернено до католицтва одного з синів князя Юрія Слуцького. Це факт, про який згадується в багатьох розвідках і який вияснює польсько-українські взаємовідносини на передодні Брестського собору. Біографи Петра Скарги цей перехід у католицтво приписують йому, але замовчують, як і з яких мотивів його було зроблено. З опублікованих матеріялів про цей факт,—до книги

[1]) Сс. 52—56. [2]) Berg. Pierre Skarga. Paris 1916. s. 170.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Шмурло,—було відоме повідомлення з 10 червня 1579 р. Скарги генералові єзуїтського ордена Everardo Mercuriano, де він коротко, але досить невиразно каже про виконане ним доручення до княгині Єкатерини Слуцької [1]). Тому я спробую відновити весь цей епізод, оскільки на таке відновлення дають матеріял нові документи. Щоб зрозуміти, чому цей перехід кн. Слуцького до католицтва був обставлений так урочисто,—аж до того, що було притягнуто в цій справі самого папу Григорія XIII-го, треба насамперед пригадати, яку ролю відогравала родина князів Слуцьких у культурному життю України XVI ст.

Князі Слуцькі,—безпосередні нащадки Наримонта Гедиминовича—були споріднені з королівським домом Ягелонів, мали серед своїх предків польських королів-католиків—і про це єзуїти добре пам'ятали. Але та галузь їх, до якої належав кн. Юрій Слуцький—об'єкт уваги Риму—була не тільки православною, але й дуже помітною серед культурних діячів України в другій половині XVI століття. У кн. Юрія був при дворі гурток, аналогічний з гуртками кн. Константина Острозького та кн. Курбського. За відомостями єзуїтів, у нього була навіть православна школа та друкарня [2]). Недурно ж у Синодику 1625 р. рід князів Слуцьких—князя Георгія (батька), кн. Юрія, кн. Симеона, кн. Димитрія—поміщено навіть попереду князів Острозьких, зараз же після князів Київських, царя Івана Грозного та митрополитів [3]).

Князь Юрій, як ми це побачимо з його духівниці, твердо тримався віри своїх батьків і вимагав того ж і від синів, хоч,—як син своєї доби—був людиною досить таки толєрантною: він оженився з Єкатериною Тенчинською, яка й по шлюбі залишилася католичкою. Та не одно культурне та політичне значіння князя Юрія притягало до нього увагу єзуїтів: лист П. Скарги виразно й на першому плані ставить і суто-матеріяльні міркування, з яких було корисно перетягти на свій бік цю родину; намісникові апостола Петра посилається точний обрахунок маєтків кн. Юрія та його прибутків: „князь Слуцький—пише він папі—поширив свою власть не тільки до кордонів Московії, але й в напрямку на схід до Турків... він плавав рікою Случем, яка через Припеть впливає в Чорне море (Борисфен). Його місто—Слуцьке—величне, велелюдне й укріплене. Міщани—дуже багаті купці, майже всі схизматики, багато торгують з Турками й часто їздять до Царгороду; менше торгують із Москвою. В місті є одна католицька церква і у всім князівстві 4 чи 5 католицьких парафій. Князівство має 40 польських миль завдовжки і завширки, хоч у багатьох частинах своїх воно безлюдне й необроблене. Оповідають, що воно дає прибутку в точному обрахунку 60 тисяч литовських коп, що виносить 150 тисяч ренських флоринів, не рахуючи здобичи від ловецтва й того, що витрачається на життя“ [4]).

От як раз цього впливового й багатого українського магната єзуїти поклали собі на думку привернути разом із синами до католицької віри, базуючися на впливі його жінки-католички. Видані Шмурло документи малюють цю справу так: в самих останніх числах жовтня 1578 р. єзуїт Антоній Посевін підчас особистої аудієнції оповів папі Григорієві XIII ті причини, з яких приєднання князів Слуцьких було-б корисно і в моральному, і в матеріяльному відношеннях; і з доручення папи він на другий же день пише листа до папського секретаря Антонія Боккападули; цей секретар завідував складанням папських бреве до коронованих та

---

[1]) Listy ks. Piotra Skargi t. I. z lat. 1566—1610. Podlug autografów wydał i objasnil ks. Jan Sygański T. J. Kraków. 1912 c. 107; [2]) М. Грушевський. Історія України-Руси. т. VI. ч. II. с. 443; [3]) Рум. № 387, копія XIX ст.; [4]) Шмурло, с.с. 28—29.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

високопоставлених осіб [1]). В цьому листі він коротко викладає ті думки, які папа доручає свому секретареві висловити в двох бреве князеві та княгині Слуцьким. Бреве князеві повинно було нагадати йому його славних предків, католицьких королів Польщі, й передати бажання папи побачити, як князь та його піддані повернуться з єреси до святої церкви, і прохання—мати повну віру до папського післанця, що привезе цього листа. Що до княгині, то папа доручав віддати хвалу їй за те, що вона зберегла вірність католицькій церкві й рекомендувати особливо дбати про виховання синів. Бажано, щоб вона післала їх учится в одну із новоутворених папою семінарій (єзуїтських).

Виконуючи це завдання, секретар виготовив два бреве, зазначені 1 листопада 1578 р. [2]). Бреве князеві Юрієві було зложене в надзвичайно шанобливому й милостивому тоні. Спочатку йде загальна увага про те, як захитують і спустошують святу церкву „sectae daemonum" [3]), що їх підбурюють єретики, і як це змусило папу звернутися до князя з цим листом: далі бреве висловлює надію, що князь відкине всякі розріжнення в обрядах і засяє тою славою, якою сяли в католицькій церкві його предки-польські королі. Папа сподівається, що князь прихильно поставиться до його листа і до тої найпевнішої людини, яку він, папа, посилає з цим листом. Він прохає милостиво прийняти цього післанця і з повною вірою поставитися до його слів. Наприкінці бреве — звичайні благословення князеві та його синам, як цього вимагав ритуал. Очевидно, цій довіреній особі була призначена головна роля в справі увіщання князя й папське бреве обережно уникає всякої полеміки з своїм православним кореспондентом.

Бреве до княгині Єкатерини Слуцької повне самих облесливих похвал її побожності та її вірності католицькій церкві. Бреве цитує послання ап. Павла до Ефесян і додає, що княгиня вже має те, чого апостол бажав Єфесянам; тому доводиться її не увіщувати, а возхваляти. Далі папа нагадує їй, що вона повина виховати своїх синів у чесноті, щоб „побачити їх такими, якими вона хотіла-б"—себ-то, певна річ, католиками. Нагадуючи їй про засновані ним колегії, папа обіцяє наказати приняти її сина,—коли-б вона прислала його туди,—зо всіма почестями, яких він гідний і вчити його як найкраще. Напослідок папа звертається до неї з таким же проханням, як і до її чоловіка—і тепер, і в будучих часах із вірою ставитися до того, кого буде прислано з цим листом.

Так почалася справа навернення кн. Слуцького до католицької віри. Проте князеві Юрієві не довелося одержати папського бреве: поки А. Посевін їхав до Польщі, князь Юрій Слуцький 9 листопада того ж року помер, залишивши вдові всі свої багацтва й доручивши їй опіку над синами. Залишалося лише виконати другу частину доручення папи—подбати про те, щоб навернути до католицтва синів князя.

В Польщі А. Посевін передав папське бреве та виконання звязаної з ним справи Петрові Скарзі, який на той час уже помітно вибився вгору, як проповідник і вмілий полеміст. Не раз доводилося йому виступати і в ролі місіонера, що повертав до католицької церкви душі, які збочили було, особливо кальвіністів і аріян. Крім цих загальних причин, була ще одна обставина, яка могла навіяти А. Посевінові думку звернутися з цим дорученням саме до П. Скарги: з родиною Тенчинських, звідки була родом удова кн. Слуцького, він давно приятелював. Ще 1557 року він жив при дворі Андрія Тенчинського яко вихователь його сина; з ним він по-

[1]) Шмурло, с. I; [2]) Там-же, с.с. 2—3; [3]) тут натякається на лютеран, кальвіністів і особливо аріян, які догматично були однаково ненависні так католикам, як і православним.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дорожував в 1560—1561 роках до Відня, і лише по смерти батька свого учня Скарга покинув палац у Тенчині [1]). Виконавши накинуте йому доручення папи до кн. Слуцької, Скарга в травні 1579 р. дає докладне звідомлення про свої переговори з нею [2]), де він докладно переказує те, що казав він від імени папи, і так само з найменшими подробицями артикул за артикулом, переказує відповіді княгині на його пропозиції. Йдучи за папським бреве, Скарга починає свою розмову з княгинею з похвал її побожности. „Папа певний", каже він, „в тому, що вона вірна й чеснотлива жінка, одна з тих, про яких апостол каже „невіруючий чоловік освячується женою віруючою". Потім він завіряє, що папа шукає всяких способів аби „повернути душі, що заблудили, до єдиного пастиря, а цей пастир—Господь Христос та його заступник ап. Петро, і що ап. Петро говорить тепер до неї через Григорія". Далі Скарга називає княгині імення відомих з історії побожних жінок, через яких Бог діяв для збільшення слави церкви (Есфір, Юдіф, Абігайль, в Польщі Dąbrowska, у Франції Кротільда (sic), нагадує їй і шведську королеву, через яку тепер починається звільнення Швеції „від єретичної зарази". Всіма цими прикладами папа хоче показати їй, що й вона тепер має певні обов'язки. Чоловіка вона не встигла спасти „від згубної грецької схизми", але тепер, коли княгиня по його смерти стала опікункою синів і властителькою всіх його багацтв, вона приведе до спасіння і синів і своїх підданих. Скарга остерігає її від тої небезпеки, „на яку наражаються всі, що віддаляються від єдности Божої церкви і від єдиного наступника св. Петра, якому Господь доручив кермування всіма своїми вівцями". При цьому Скарга послався на якраз перед тим видану ним „польську книжку", де він про це розповідає; мабудь мова йде про надруковану 1577 року книжку: „O iedności kościoła Bożego". Після цих загальних міркувань Скарга підходить до головного завдання своєї розмови—переконати княгиню, що їй конче потрібно віддати синів учитися до єзуїтської колегії. Опираючися на авторитет папи, який уважає „виховання молоди наймогутнішим з усіх засобів для навернення душ, що схибили з істинної пути" і який тому заснував школи в Римі, Празі, Відні, Ольмюці й Брунсбергу, Скарга від імени папи висловлює надію, що княгиня пішле синів своїх в одну з найближчих папських колегій, або вирядить їх просто до Італії, щоб вони „озброєні побожністю та наукою, могли бути корисними церкві та батьківщині" (певна річ, Скарга тут має на думці Польщу). Далі Скарга пропонує їй крім своїх синів післати до Брунсберзької колегії ще кількох дітей,—синів своїх підданих,—схизматиків-Московитів і Українців, або навіть Татар.

За цими пропозиціями Скарги міститься докладне резюме відповіди княгині. Вона рада буде допомагати „зміцненню єдности церкви Христової й розшукуванню загибаючих душ, коли матиме змогу та право це робити"; що до небіжчика-чоловіка, то вона оповіла, що ніколи не мала надії на перехід його в католицьку віру, бо він був щиро відданий свому обрядові, хоч ставився надзвичайно добре до римської церкви. Тепер вона дуже бажала-б допомагати поширенню єдности церкви, але боїться, що не матиме співробітників, бо нема досвідчених і освічених панотців і не можна їх мати, а ті нечисленні, що існують, відражають від церкви своїм непорядним життям. Переходячи до найближчого їй питання про віру синів, княгиня переказує духівницю чоловіка і каже, що він заклинав її не віддалювати його синів від грецької церкви. Княгиня обіцяла йому, що не буде їх переконувати, але „коли вони самі, порушені

[1]) Berg. c.c, 158—159; [2]) Шмурло, с. 25.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Духом Святим, своєю волею приєднаються до Римської церкви, особливо побачивши ті держави, куди він наказав їй післати їх, то в цьому буде вже не її провина“ (міркування гідне учениці єзуїтів). Вона послалася на приклад Януша, сина князя Острозького, якого ні прокльони, ні загрози батька не могли примусити повернутися до схизми. Далі вона оповіла, що батько (князь Юрій), покликавши синів, обіцяв їм своє благословення, як вони залишаться вірними грецькій церкві, хоч мати і бажала-б бачити їх католиками; він грозив їм прокляттям Божим, коли вони покинуть батьківську віру, і передав матері власть позбавити відступника спадщини. От же княгиня не може „примусити синів приєднатися до Римської церкви“, але вона пішле синів до Італії, де вони побачать католицькі держави, дістануть там виховання і самі спонукаються до єдности церкви: „хай Бог творить на них свою волю!“—так закінчила вона це питання. Щож до того, щоб післати якихось дітей до єзуїтської колегії в Брунсбергу, то княгиня обіцяла по повороті до Слуцьку вирядити туди нешлюбного сина свого чоловіка й кількох юнаків післати до Вільни.

По цьому Скарга переказує свою розмову з княгинею з приводу тих збочень у бік православія, які він помітив у її поглядах під впливом постійного перебування в окруженню схизматиків—мати й бабка її, як і чоловік—були грецького обряду[1]). З слів Скарги видко, що ця католичка, яку папа і він сам вихваляють за непохитність і вірність Римській церкві, „допустилася такого блуду, який властивий тут багатьом руським, а саме—що кождий однаково може спастися і в руській, і в Римській церкві, аби лише зберіг віру, передану батьками“. Проте, додає Скарга, по довгих умовляннях княгині в тому, як небезпечні схизма та релігійні блуди руських, як багато обмовляють римську церкву грецькі церковники, княгиня визнала, що і вона зазначала багато їх безглуздих блудів і між иншим, як найбільш забобонний той, що вони „освячують тіло Пресв. Діви і де-яких святих так само, як і Христа“ (мова йде про часточки, що їх виймають на проскомідії для причастя). Вона додала, що і чоловік її „багато де-чого гудив у своїх і надзвичайно добре ставився до Римської церкви“. Скарга з її слів вивів, що князь Юрій з співчуттям поставився до написаної недавно в Польщі книги проти руських, думок якої ніхто з людей грецького обряду не зміг збити. Серед релігійних блудів княгині, які осуджував Скарга, він підкреслює особливо той, що вона примушувала свого священика давати їй причастя під обома видами. Скарга довів їй, що вона не тільки сама грішить, але й підбурює проти церкви священика; княгиня обіцяла більш цього не робити. При цьому вона розповіла, що чула від одного ченця, який утік із Московії і визнав першенство римської церкви, що і там люди грецького обряду причащаються під одним видом. Скарга відзначає у своїм справозданню, що на його думку, княгиня додержується великої обережности в питанню про перехід синів у католицьку віру, щоб не зламати заповіту чоловіка й не дати приводу старшому синові, завзятому оборонцеві схизми, вийти з під рук матери: кн. Юрієві Юрієвичу Слуцькому було вже 20 років і Скарга не мав видимо ніякої надії навернути його. Справді він один із трьох братів зберіг вірність православію і його було поховано в Києво-Печерський Лаврі[2]). „Два його брати,—оповідає далі Скарга,—особливо середульший князь Симеон, уже не криючися каже, що він буде католиком і не має ніякого смаку і справжньої відданости до своїх попів, себ-то священиків: він не захотів по смерти батька приняти причастя грецького обряду“.

[1]) Її мати була Анна Богуш—див. Шмурло, с. 29.
[2]) Wolff. Kniażowie Litewsko-ruscy od konca XIV wieka. W. 1895 r. c. 335.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Це докладне справоздання про виконання доручення було призначене, мабуть, для доповіди папі, а через де-який час—10 червня 1579 р.— Скарга пише Everardi Mercuriano, генералові—начальникові єзуїтського ордена всю історію своїх переговорів із княгинею Слуцькою, даючи дуже коротке резюме свого справоздання (Sydański). Друге справоздання про ту-ж справу післав Антоній Посевін 11 червня 1579 р. кардиналові Комо [1]). Це справоздання нічого істотно важного не додає до першого справоздання Скарги, крім лише обіцянки, що в найближчі часи княгиня Слуцька приїде до Риму „поцілувати пантофлю його Святійшества" із своїм сином і, можливо, з старшим сином кн. Константина Острозького, якого „як здається, не важко буде навернути", хоч батько умираючи хотів змусити його не зрікатися руських обрядів [2]).

Дальшу звістку про те, як було навернуто князів Слуцьких до католицтва, ми знаходимо в депеші з Варшави нунція Дж. А. Калігарі кардиналові Комо з 28 березня 1580 р., яка повідомляє: „прибув учитися в Болонью один із трьох синів князя Слуцького, руської віри, але його легко зробити католиком; було-б дуже бажано, коли-б папа наказав губернаторові Болоньї при кожній нагоді виказувати пошану до нього і ласку, щоб він згодився як найскорше зректися і жити згідно з римсько-католицьким обрядом і щоб він міг вирушити, коли його буде освічено, до Риму й цим зробити приємність папі. Другий його брат учиться в Інгальштаті, третій подорожує по Франції, Англії та Еспанії, і їх дядько (Тенчинський) запевняв мене, що той, який в Болоньї, хоче бути католиком у всякому випадку" [3]).

Останній момент цеї історії лист того-ж Калігарі кардиналові Карлові Борромейському з 20 листопада 1580 р.: „В Болоньї в минулому місяці зробився католиком один із трьох братів князів Слуцьких (Ян Симеон), перших властителів Литви... він сам навернув ще де-кого".

Так за півроку єзуїти досягли своєї мети й виховали вірного католика й ревного прихильника в будучому їх системи виховання. Його батько засновав у себе православну школу та друкарню, а син вихованець єзуїтів 1599 р. заявляє про своє бажання на свій кошт заснувати у Львові єзуїтську академію на взірець віленської. Він помер не виконавши цього плану і вже вдова його дала на це кошти [4])

Другий брат—Олександр також з часом перейшов у католицьку віру [5]) і таким чином два з найбільших властителів литовсько-руських земель [6]) стали завдяки єзуїтам на бік католиків і тим самим знесилили їх ворогів-православних.

---

[1]) Шмурло, с. 29; [2]) там-же с. 30; [3]) там-же с. 117; [4]) М. Грушевський. Історія Укр.-Руси. т. VI ч. II, с. 448. [5]) Wolff. с. 334; [6]) Старший брат умер раніше за них—ibid.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Акад. О. МАЛИНОВСЬКИЙ

Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному

(Нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та нового українського права).

Позбавлення волі злочинця—один із старовинних засобів боротись із злочинами. Ще за часів кривавої помсти укривджений, замість убити, або покалічити кривдника, обертав його иноді в неволю. Переживання такого порядку залишилося надовго. Умова з німцями 1229 р. свідчить про те, що в XIII стол. князь обертав злочинців у неволю [1]). Судебник 1468 р. і Литовський Статут 1529 р. свідчать про те, що в XV і навіть в XVI стол. злочинця, присудженого до смертної кари, видавали покривдженому, аби він виконав судовий смертний вирок, але покривджений мав право не вбивати такого смертника, лише повернути його у вічну неволю [2]).

Крім того, Руська Правда дозволяла обертати в неволю невиплатних зловмисних банкрутів [3]). А Литовські Статути (всі три—і 1529 р., і 1566 р. і 1588 р.) дозволяють всякого взагалі невиплатного злочинця обернути в неволю; але підкреслено, що не в вічну неволю, а в тимчасову—поки не відробить шкоду, що заподіяв своїм злочином [4]).

Неволя взагалі і неволя злочинця—це давня давнина. За наших часів злочинців позбавляють волі ув'язненням. Ця форма позбавлення волі також зародилася у давні часи. Старовинний літопис оповідає, що злочинців кидали часто до „порубу" або до „погребу": це підземелля, підземна в'язниця. Иноді засаджували злочинців до „ізби", „гридниці", себ-то до надземної в'язниці. Иноді їх заковували в „железа".

Згідно з місцевими привілеями українським землям литовської доби і згідно з Судебником 1568 р. злочинців також саджали „у казнь", „у вежу". А в литовських статутах зустрічаємо вже докладні постанови про ув'язнення. Злочинця, що його присуджено до смертної кари, неодмінно ув'язнюють доки буде виконано смертний вирок. Обвинуваченого у тяжкому злочині, що за нього загрожує смертна кара, також ув'язнюють до суду, при чому його заковують „у ланцухи". В цих випадках ув'язнення мало характер запобіжного заходу, щоб злочинець не втік. Але-ж ув'язнення застосовувалося і як кара за злочини. Звичайно, за легкі злочини, бо за більш-менш тяжкі злочини литовські статути загрожували і смертною карою—простою та кваліфікованою, і карою каліченням, і карою на тілі, і „виволанням" (вигнанням), і позбавленням чести та всього майна, то-що. В деяких випадках ув'язнення було карою самостійною, в деяких—додатковою до грошевої кари. Що до організації ув'язнення, то за литовської доби розвинулася та сама організація, що зародилася ще за давньоруської: були в'язниці підземні і надземні; в'язнів заковувано иноді в кайдани. В Литовському Статуті 1588 р. є така постанова: „мают воеводове, старостове везде в замках и во дворах наших судових казати побудовати

---

[1]) Ст. 11; [2]) Судебник 1468, с. 12, Л. Ст. 1529 р., розділ. XI, арт. 13; [3]) Кар. сп., с.с. 68, 69; [4]) Л. Ст. 1529, розділ XI, арт. 7; 1566, XI, 7; 1588, XII, 11.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вежи моцные и глубокие по 6 сажен в земли и при том иншие не в земли—лжейшое везенье". Таким чином ув'язнення в надземній в'язниці вважалося за легшу кару („лжейшое везенье"), і навпаки, ув'язнення в підземній в'язниці—„на дне у веже"—за тяжчу кару. Влада ставила перед собою одне завдання—вкинути злочинця до в'язниці, себ-то позбавити його волі, ізолювати від зовнішнього світу; далі вона не піклувалася про нього й не витрачала коштів, щоб задовольнити навіть елементарні потреби його матеріяльного існування. Навпаки, в'язень повинен був сам платити „потуремное" та „поланцужное" [1]).

Пам'ятка українського права XVIII стол. „Права по которымъ судится Малороссійскій народъ" затвердила постанови Литовського Статуту 1588 р. про ув'язнення з де-якими змінами й додатками. Як і Лит. Статут, „Права" наказують міським урядникам пильнувати й доглядати того, щоб усюди при судах та урядах „тюрмы были построены крепкие, одни низко в самой земле, сподние, а другие верхние"; колодники у в'язницях повинні бути „за добрими замками и ключами, при особливой из судов определяемой стороже" [2]). До в'язниць замикано обвинувачених у злочинах до суду; при чому обвинувачених у тяжких злочинах, що за них закон загрожує смертною карою, заковувано „в железа и цепами" і вміщувано „в особенном каком заключении, где протчих колодников не сажають", і ні в якому разі на поруки не віддавано; навпаки, обвинувачених в инших злочинах, що смертній карі не підлягали, звільновано з в'язниці „на добрую поруку" [3]). Далі, в в'язниці залишались злочинці, що їх присуджено до смертної кари; їм, наказують „Права", треба „особенное от других колодников место при крепком карауле отвесть" [4]). Нарешті до в'язниць замикано злочинців, що їх присуджено до ув'язнення. Як і Лит. Статут, „Права", що знали і смертну кару, і кари калічення, і кари на тілі, призначали в'язниці за не дуже тяжкі злочини на термін від 3 тижнів до 1 року й 6 тижнів звичайно в додаток до майнових кар. В судовому вироку суд зазначав, до якої саме в'язниці присуджено злочинця,—до спідньої, чи верхньої; за більш-менш тяжкі злочини до спідньої, за легкі—до верхньої; наприклад, учасникам „гвалтовного нападеня" або вбивства „Права" загрожують „в сподней тюрме сидеть год и шесть недель без всякой послаби" [5]); злочинця що його присуджено до спідньої в'язниці, заборонено переводити до легшої (себ-то до верхньої) або чинити йому якісь „послаби"; инших в'язнів не можна було до терміну звільняти або їм „послаби" чинити лише „без дозволения истца" [6]). Від ув'язнення в в'язниці, згідно з „Правами", відріжнявся арешт („несколькодневний или несколькономедельний" [7]). Суди карали „судя по персоне арестом или сиденьем тюремним", „сиденьем на пушки либо арестом или тюрмою смотря по персоне" (винуватого) [8]). „Сиденье на пушки", або „арматное заключение"—це арешт призначений для військових людей: злочинця ланцюгом приковували до гармати. Урядників карали арештом, себ-то „сидеть в крепости или где суд повелит" [9]). А посполітих—у в'язниці [10]) (тюремним ув'язненням, тюремним арештом).

Як і Лит. Статут, „Права" постановляють, що в'язні повинні платити; плата має назву „потуремний платеж от цепового, колодочного, ручного и ножного и всякого теснения"; вона призначена на покриття видатків в'язниці—„на свечи, на дрова, на замки и на другие потребности" [11]).

---

[1]) Лит. Ст., 1588, IV, 31, 32; XI, 29, 35; 1, 9; [2]) Розд. VII,. арт. 22, п. 1; [3]) Розд. VII, арт. 23, п.п. 2, 3. [4]). Розд. XXV, арт. 11, п. 1; [5]) Розд. XX, арт. 1, п. 3, арт. 11, п. 2, арт. 12, п. 1 і 2 [6]) Розд. VII, арт. 23. п.п. 4, 5; [7]) Розд. XX, арт. 57, п. 4; [8]) Розд. XX, арт. 12, п. 2. розд. XXI, арт. 4, п. 3; [9]) Розд. 1. арт. 9, п. 2; [10]) Розд. XX, арт. 46, п. 9; [11]) Розд. VII, арт. 22, п. 2.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Про харчі в'язням уряд не клопотався: в'язні заможні мали харчі за свої кошти, незаможні користувались з милостині. Зате уряд не користувався робочими руками в'язнів, крім „праздноживущих бурлакив, бродяг та здорових прошакив"; їх уряд раз і друге усовіщав, „а буди и по двократним увещаниям не исправятся, таковых, оковав в железа или забив в колодки, употреблять к работам общим" [1]).

До в'язниць саджали вкупі і чоловіків, і жінок і навіть дітей з ними, засуджених злочинців і підслідних, що їх обвинувачувано в ріжних злочинах, здорових і хворих, зокрема душевно-хворих; останніх за рецидив убивства до самої смерти; у в'язницях була тіснота страшенна, повітря тяжке, санітарних заходів не уживано ніяких, і тому хоча ув'язнення в тюрмі було здебільшого короткочасне, все-ж таки смертність була велика.

По тому, як скасовано гетьманство, на Україні заводять російські порядки. На Україну поширюється російське карне законодавство, поширюється й російська в'язнична система. Помічається де-яке пом'якшення особистих кар—зовсім касують кари каліченням, обмежують смертну кару та кари на тілі. Головною карою стає позбавлення волі, і воно набуває иноді жорстокого характеру: довготермінові (иноді доживотні) каторжні роботи з кайданами, поправні арештанські роти, ув'язнення в робочому домі, в домі приборкання, в в'язниці, в фортеці, арешт. Загальна назва місць позбавлення волі—„тюрма". Російські та українські в'язниці XIX і початку XX стол. характеризуються однаковими ознаками. Які це були ознаки, яскраво свідчать офіційні і неофіційні відзиви. Офіційний догляд за в'язницями належав напівбюрократичному товариству піклування. В звіті за 1857 р. наприклад, товариство пише: „тюрьмы наши большею частью ветхи и сыры, построены на неудобных низменных местах, несообразно с числом заключенных; пища арестантов крайне непитательна, вследствие отпуска только на хлеб и на крупу без мяса. Арестанты по тесноте помещения не только не могут быть заняты работами, но не всегда даже размещаются по родам преступления, болезни и смертность между заключенными представляют громадную цыфру: по средней сложности последних 3 лет, 1 больного на 6 здоровых и 1 умершого на 18 больных. Еще несостоятельнее тюрьмы с точки зрения нравственного влияния на заключенных. Самый неопытный арестант, брошенный в толпу опытных негодяев, скоро становится таким же". Инші відзиви називають дореволюційні в'язниці „школами розпусти", „академіями злочинности". Для відомого російського письменника Достоєвського, що сам побував у каторжній в'язниці, в'язниця—це „Мертвый дом", а для иншого російського письменника Мельшина, що також на власній особі зазнав життя у в'язниці, це—„Мир отверженных". До речи, кол. харківського губернатора князя Крапоткина вбив революціонер-терорист Гольденберг під впливом брошюри „Заживо-погребенные", що він її прочитав у грудні 1878 р. і яка викликала глибокий жаль до нещасливої долі політичних в'язнів у центральних в'язницях; центральні в'язниці були у віданні харківського губернатора, і Гольденберг вирішив його вбити. Це було на Україні. Також на Україні, в Одесі, 1907 року було вбито начальника одеської в'язниці (одеських хрестів) Шафорука за те, що він в'язницю обернув на могилу. Також на Україні, в Харкові, 1925 року, радянський суд судив кол. помішника начальника харківської в'язниці Крамарова, що був „самым лютым тюремщиком царского времени". В листопаді 1926 р. в Херсоні судили кол. помішника начальника херсонської каторжної в'язниці Дарзнека, що жорстоко поводився з політичними в'язнями. Українські в'язниці

[1]) Розд. XXVII, арт. 12. п. 6.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дореволюційних часів були такі-ж самі як і російські, а російські такі-ж як узагалі тюрми в буржуазних країнах, що їх італійський соціяліст Тураті прилюдно в італійському парламенті назвав „кладовищами живих“.

Революція до щенту знищила старий режим, скасувала все дореволюційне російське законодавство, в тому числі й карне. Відома річ, що дореволюційні в'язниці кол. Російської Імперії не могли залишитись у радянських республіках. Залишилась злочинність, бо поки що, за часів нашого переходового періоду, залишились, як спадщина старого режиму, умови життя, сприятливі для заподіяння й розвитку злочинів. Потрібна боротьба із злочинами. Злочинців карають головним чином позбавленням волі. Але радянські місця позбавлення волі—це не дореволюційні тюрми, бо в'язниці, що панували і панують у буржуазному суспільстві, непридатні для суспільства трудящих. У нас, на Україні, навіть саме слово „тюрма“ було скасоване офіційно ще 1920 р.: в квітні 1920 р. було оголошено постанову Наркомюсту У. С. Р. Р. про те, що всі тюрми й місця ув'язнення на території У. С. Р. Р. перейменовуються на будинки примусових громадських робіт[1]). Справа не в тому, шо скасовано слово тюрма, а в тому, що тюрма, як „Мертвий дом“, як „Мир отверженных“, як „Кладбище живых“ перестала існувати, що її замінила соціяльна клініка, де лікують злочинців, щоб пристосувати до життя в суспільстві трудящих, майстерня, де злочинці працюють, навчаються та звикають до громадсько-корисної праці, школа де серед злочинців провадиться культосвітню роботу.

Звичайно, радянські місця позбавлення волі з усіма своїми ознаками, що відріжняють їх від буржуазних в'язниць, не могли виникнути раптом, негайно, на другий день по революції. Зразу було видко, що буржуазні в'язниці не придатні для держави трудящих, що неприпустимо мстити злочинцеві, бо злочин є наслідок соціяльно-економічних умов життя, що неприпустимо жорстоко ставиться до злочинця, мордувати його та знущатися з нього, бо самі трудящі протягом багатьох століть були жертвою мордувань та знущань, що треба поправити злочинця та перевиховати його шляхом корисної праці та культосвіти, бо на ґрунті продукційної праці та освіти будується суспільство трудящих. Але-ж потрібні були де-який час де-які спроби й досліди, щоб з'ясувати, в яких саме конкретних формах можна здійснити оці загальні принципи ув'язнення злочинців. Карний кодекс 1922 р. та Поправно-Трудовий Кодекс 1925 р. (в У. С. Р. Р.—1925 р., а в Р. С. Ф. Р. Р.—1924 р.) є головні етапи в історії карної політики радянської влади. Після того, як надано чинности Поправно-Трудовому Кодексові, карна політика, що до ув'язнення злочинців і становища в'язнів цілком з'ясована. Карний Кодекс підкреслює, що кара взагалі і позбавлення волі зокрема має на меті насамперед загальне попередження, щоб хиткі елементи суспільства затримати від злочинів, і особисте попередження, щоб у майбутньому затримати самого злочинця від повторення злочинів[2]). Це попередження не є залякування, що його в минулому мало на меті буржуазне карне право, уживаючи жорстокі та зневажливі кари. Радянське право відмовилося від жорстоких і зневажливих кар; воно не знає кар каліченням, кар на тілі, каторжних робот, то-що. Правда залишилась смертна кара; але вона відокремлена від звичайних кар і застосовується лише як тимчасовий і надзвичайний крайній захід соціяльного захисту, до особливо соціяльно-небезпечних

[1]) За старою традицією в Р. С. Ф. Р. Р. слово тюрма вживалося офіційно аж до 1923 р. Звіти про становище місць ув'язнення за 1920—1922 рр. мають назву „Тюремное дело“; тільки звіт за р. 1923 замінив уже цей дореволюційний вираз на инший „Пенитенциарное дело“. [2]) Кар. Код. У. С. С. Р., с. 8.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

злочинців, що з з погляду радянської влади, в боротьбі з ними ніякого иншого засобу немає. Основний, головний захід соціяльного захисту— кара через позбавлення волі, що не має жорстокого характеру. Карний Кодекс з'ясовує, що взагалі кара є захід оборонний, повинна бути доцільна, не повинна мати ніяких ознак мордування й не чинити злочинцеві некорисних і зайвих страждань [1]). А Попр.-Труд. Код. спеціяльно що до позбавлення волі зазначає, що режим у місцях позбавлення волі „не мусить завдавати фізичних болів і принижувати людську гідність в'язнів" [2]). Далі Кар. Код. підкреслює, що кара має на меті—позбавити злочинця можливости чинити злочин і пристосувати його до умов вільного трудового співжиття [3]). Цих цілей досягається як раз шляхом позбавлення волі, ув'язненням. Злочинця ізолюється, і таким чином він не має можливости чинити злочини. Але ця ізоляція триває не все життя і навіть не дуже довгий термін (як у буржуазних країнах); найбільша—до 10 років і то у рідких випадках; ця ізоляція не абсолютна, в'язень все-ж таки підтримує стосунки з зовнішнім світом; і в ізоляції задовольняються вимоги матеріяльного існування в'язня, що до приміщення, світла, тепла, харчів, речей найпершої потреби, санітарних умов, медичної допомоги. Під впливом примусової праці та культосвіти, що на їх ґрунті збудовано режим позбавлення волі в радянських місцях ув'язнення, в'язень пристосовується до умов трудового співжиття. Поправно-Трудовий Кодекс докладно з'ясовує, в яких формах організовано примусову працю й культосвітню роботу в місцях ув'язнення, щоб злочинця обернути на чесного й корисного громадянина радянського суспільства. Злочини бувають ріжні і злочинці ріжні. Тому неможливі й недоцільні однакові місця ув'язнення з однаковим режимом для всіх без винятку злочинців. В радянських місцях ув'язнення переводиться індивідуалізація поправно-трудового й культосвітнього впливу на в'язнів: існують ріжні місця ув'язнення з ріжним режимом, то суворішим то м'якшим—для ріжних в'язнів; і в одному й тому-ж місці ув'язнення пристосовується ріжний режим, що до суворости чи м'якости, до ріжних в'язнів, хоча загальна підстава режиму одна й та-ж, ізоляція, примусова праця й культосвітня робота.

Ми не маємо права запевняти, що наші місця ув'язнення досягли вже найвищого ступіня удосконалення. Хиб ще багато. Через брак коштів та брак робітників, придатних для виконання обов'язків поправно-трудової справи, те, що є в дійсності, не відповідає ще цілком тому, що повинно бути. Але завдання (те, що повинно бути і що зазначає в законодавстві) дуже широкі і заслуговують того, щоб на них звернути увагу. Звертає на себе увагу й те, що вже зроблено для виконання цих завдань. Чужоземні делегації, що перебували в С.Р.С.Р. обов'язково відвідували місця ув'язнення і звичайно висловлювали повне задоволення й захоплення з приводу становища в'язнів, що вони на власні очі бачили в радянських місцях ув'язнення. Чому саме місця ув'язнення робили таке враження на чужоземців? Тому, що це—яскравий зразок внутрішньої політики радянської влади, що свідчить наочно про особливості радянського ладу, порівнюючи з буржуазно-капіталістичним ладом.

Кар. Код. У. С. Р. Р., с. 26; [2]) Попр.-Труд. Код. У. С. С. Р., с. 3; [3]) Кар. Кодекс У. С С. Р., с. 8.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ОЛЕКСІЙ ПОКРОВСЬКИЙ.

Шевченко і Кабé.

Пливучи Волгою на пароплаві „Князь Пожарскій“, Т. Г. Шевченко писав у своїм деннику 27-го серпня 1857 р. [1]).

„Под влиянием скорбных, вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника [2]), пароход, в ночном погребальном покое, мне представляется каким-то огромным, глухоревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовой проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Уатт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное, гениальное дитя. Мое пророчество несомненно. Молю только многотерпеливого Господа умалить малую часть своего бездушного терпения“...

Ці слова з „Дневника“ Шевченка дуже подібні—і ця подібність, мені здається, варта того, щоб її зазначити,—до цих слів з „Подорожи в Ікарію“ Етьєна Кабé: „Так, машина, що від неї дрижиш, зачувши здалека її ревіння, або коли вона наближається й минає з такою силою та швидкістю,—вона несе в череві своїм тисячу маленьких революцій і велику соціяльну й політичну революцію. Так, найдужчі пропагандисти й найбільші революціонери—це Ісус Христос та Лютер; той хто винайшов друкування й той хто знайшов пару. Їм демократія повинна поставити статуї. І статуї ці повинні спорудити народи. І коли пруський король наказує віддати військову честь одному з винаходців друкування, коли перший міністр Англії, лорд Ліверпуль ставить своє ім'я на чолі підписного листа на збудування монумента одному з винаходців парової машини,—це певний фатум тягне їх до цього, бо пара висадить у повітря аристократію! І тепер, коли вона творить усі свої дива в Америці та Англії, ніщо не може перешкодити тому, щоб так було й у Франції, і в цілім світі, і можна сказати, що Провідіння посилає її, що Провідіння кричить аристократії: „Бережися! бережися! Надходить паротяг!... Бережися, бережися! Місце демократії!“ [3]). Про те, що Шевченко взяв ці думки у Кабе, певна річ, не може бути й мови, тут звичайно les beaux esprits se rencontrent.

---

[1]) Т. Шевченко, Дневник, Ред. Айзенштока, изд. „Пролетарий“ 1925, с. 73.

[2]) „Волшебных звуков, какие излекал из своей скрипицы буфетчик парохода А. П. Панов, отпущенник г-на Крюкова“.

[3]) Voyages et aventures de lord W. Carisdall en Icarie, traduits de l'anglais de Francis Adams par Th. Dufruit, II (1840) 380. Трохи инакше виглядають ці рядки в перекладі Muckle, Geschichte d. Socialist. Ideen im 19 Jahrh. 146. „Ревуча рикаюча машина... несе в своїм, як жар розпеченім череві безкрайню силу маленьких революцій, з яких складається велика загальна революція. Христос і Лютер, Гутенберг і Папен-Уат—це були найбільш непоборані з усіх, це ті, чиї ймення тотожні перемозі. Їм демократія повина спорудити монументи. І народи повинні це зробити, бо коли вельможне панство робить підписки або ставить статуї на честь винаходця друкування або на честь того, хто відкрив пару, то треба зауважити, що через вогонь та воду, які утворюють пару, аристократію буде розсіяно в повітрі та вкрошено в землю. От старі чотири так звані стихії, пара, сказав би я, є п'ята стихія, не менш важлива аніж ті, бо вона творить світ майбутнього, бо вона

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Цю ж саму думку висловив Фрейліґрат у своїм вірші Von unten aus, 1846 р. [1]), де він вкладає в уста „пролетареві—машиністові“ пароплава, на якім плив по Рейну король пруський, таке „шепотіння“: „Ти, королю, значно менший Зевс, значно менший титан, аніж я. Хіба не в моїй владі цей невпинно клекотячий вулкан, на якім ти подорожуєш. Один мій дотик, один мій удар—і завалюється будівля, вершок якої ти уявляєш з себе. Земля розкривається, виривається полум'я і з тріском підкидає тебе в повітря. А ми неопалені виходимо на світ з нашої ями! Ми—сила! Ми перековуємо в нову стару спорохнявілу річ—державу,—ми, що до цього часу (уявляли з себе) з неласки Божої, пролетаріят.“ Цю ж таки ідею, але без такого образа, який ми маємо у Кабе та Фрейліґрата, висловив Енгельс 1847 р., в Deutsche Brüsseler Zeitung, в статті „Початок кінця Австрії“ (передрук у ж. „Kampf“ VI, 396), що писав з приводу слів імператора Франца: „Я та Метерніх ще витримаємо“:

„Французьку революцію, Наполеона та липневі бурі витримали, але пари не витримають. Пара проклала собі шлях через Альпи та Богемський Ліс, пара позбавила Дунай його значіння, пара на шмаття розірвала австрійське варварство й цим вирвала ґрунт з під ніг Габсбурзького дома“ [5]).

відмежовує сучасність від минулого. Вже панує вона, творячи ріжні дива у Великобританії та Північній Америці, й ніщо не може стати на заваді переходу її до Франції та до инших людських країн, і аристократія вже, можливо, чує голоси, що кричать їй: Одійди на бік, одійди! Надходить паротяг... Одійди на бік, одійди! Місце, місце демократії!“ Можливо, що переклад цей зроблено не з 1-го видання твору Кабе, яким користувався я, а з одного із дальших видань, яких я в своїм розпорядженню не мав (2-е-5-е видання вийшли в 1842—48 роках, порівн. Святловский, Каталог Утопий, 187).

[1]) З серії Ça ira, Freiligraths Werke, II 96. [2]) Инакше пристосований образний вислів знаходимо у Маркса, Die Klassen—Kämpfe in Frankreich, 1895, s. 90: „Революції—це локомотиви історії“.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

Журнальні плани Франка в рр. 1884—86.

I.

В листі з 23 грудня 1882 р. писав Іван Франко з свого родинного села Нагуєвич до Михайла Драгоманова між иншим ось що:

„У нас тепер крутенько приходиться. „Сьвіт", бачиться, упаде,—принаймі Белей отсе вже з місяць нічого міні не пише про него. В редакції лежить чимало моїх писань: ескізів, віршів, знадіб до етнографії („Жіноча неволя", „Пісня про шандаря"). Конечно, нікотра тутешна часопись не надрюкує нічого з тих писань. Подумайте: навіть такі невинні штуки, як Слимак в торішнім календарі „Просвіти" і „Цигани" в „Ділі", їм видаються надто радікальні,—чисто подуріли люде! Писав міні Белей, що, коли предложив Барвінському, щоб приняв мене в співробітники „Діла" і дав міні фелетон,—то він сказав: „Франко чоловік неможливий,—він би ту зараз свої консеквенції виводив, а нам того не треба!". Що ви скажете про таких людей, котрим консеквенції не треба? Щасливі тай годі. „Белей конопадить мене—покидати Нагуєвичі і перебиратись чим борше у Львів. Правда, що тут я не можу майже нічого доброго вдати—окрім хіба деяких віршів—задля недостачі книжок, жерел; але знов перебиратися у Львів, терпіти там нужду, гризтися чорт знає чого і з ким, за се також дякую: волю в селі січку різати та коні пасти та вірші нікчемні віршувати. Ще думав, що від „Зорі" роздобуду дещо грошей, і написав повість на конкурс о премію—десять листів печатних,—от, думав я, міркуючи по єго прилюдній обіцянці, буде хоч 200 зр. Аж ту бух, присилає міні пан Партицький писемце: „не знаю, каже, який би то винайти modus до гонорованя вашої повісти: найкраще, здаєсь, буде по центови від вірша, т. є. за цілу повість 50 зр.". Що ви скажете на таке понятє редакторської чесности і словности? Премію на показ виставляє, а опісля й словом о ній не заікнеся,—сховав до кішені!"

Наведена цитата з Франкового листа вводить нас у дуже скрутне положення Франка напередодні 1883 р. В даному разі маю на думці не так важкі умови його існування, як головно ще важчі умови для нього як поета, новелліста й повістяря, критика, журналіста, фольклориста, статистика й пропагатора соціялістичних думок.

Чим був скін „Світу" для Франка, можна уявити собі з того, що своїми писаннями він зайняв більше ніж половину обох річників того місячника. Тому Драгоманов, сумніваючися, чи стане літературних сил на порядну газету в Наддністрянщині, писав до Франка в листі з 27 грудня: „в Сьвіті не дурно-ж усе писали Ви один" [1]).

Уже з наведених слів видко, що Драгоманов був невдоволений „Світом". В листах до Франка він нарікав, що редакція „Світу" набивала газету маленькими клаптиками великих статтей і що статті в ньому були припадкові, недобре оброблені та з фактичними помилками, які деморалізували авторів і публіку [2]). А що „Світ" у своїй більшості був ділом Франка, не диво, що невдоволення Драгоманова „Світом" знаходило свій вислів у докорах на адресу Франка. Ось що відповів йому Драгоманов на його звістку про впадок „Світу":

„Про „Сьвіт", що пада тоді, коли „Дѣло" й „Зоря" йдуть в гору, писав мені й Павлик. Простіть мене,—я таки думаю, що Ви сами (т. є. і братія Ваша, й Ви, д. Іван

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і инших. 1881—1886. Львів, 1906. с. 16.
[2]) Тамже, с. 12. (Лист Драгоманова з 5 листопада 1882 р.).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Франко) тому багато винні. На що Ви зразу 20 діл почали писати і через те ні одного не могли обробити як слід (всі статті, де про Россію й Россійську Україну згадка була, повні помилок таких, що аж червонієш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може-ж держати в голові мазаїки з шматків. Я напр., великий поклонник Ів. Франка як беллетриста, кинув читати „Борислав сміеся", аж поки не побачу кінця. Далі в Вашому „Сьвіті" не було ніякої программи,—а поза „Сьвітом" Ви всі пустили багато оппортунізму (був він і в „Сьвіті", починаючи з правописі, котру, не знаю, почому Ви не вдержали „Громадського Друга"). Замітьте,—я зовсім не за доктринерський фанатизм; я допускаю практичну або ліпше педагогичну умірковавность початку, та не розумію оппортюнистичной promiscuité. Держіться собі смирненько, та чисто, не міняйтесь з „Дѣлами" й „Зорями" вже через те, що не знаєте, куди оці підуть завтра. Через це я з радістю читав у Вашому листі, які дурниці говорить про Вас Барвинський і як одурив Вас Партицький.—А Ви ж чого чекали? Щоб сорока соловієм співала?? „Дуже я розумію, що Вам (і братії й Вам, І. Фр.) не легко,—та держучись чисто, своєю хаткою, замолоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете свою публіку, а може й свої гроші, а тиняючись по „Дѣлам" і проституіруючи себе,—погинете даремно під тинами, бо все одно Барвинськими не будете".

В разі дальшого видавання „Світу" Драгоманов радив „поставити йому ясну программу: загально-суспільну й спеціяльно галицько-українську (І. світська наука, політична воля, соціалізм; II. єдность українців в Австрії й Россії; приязнь до народа польського, руминського, до робочих жидів); хоч самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту программу,—щоб хоч виробити в Галичині расу людей з світлою головою й не оппортуністів, инакше—не варто й починати" [1]).

І пізніше Драгоманов нераз цвіркав в очі Франкові „Світом", напр. у листі з 25 квітня 1884 р., закидаючи йому, що зарізав „Світ" „з першого нумера безпринципностю, компроміссами, нещиростю до товарищів, як напр. до Павлика,—а потім поверховностю і уривочностю праці, массами помилок і т. п." [2]).

До компромісів пхали Франка й домові злидні й ще більше брак журналу, що відповідав би його світоглядові. До цього признавався Франко в листі до Драгоманова, писаному в Нагуєвичах 16 січня 1883 р., ось як:

„З Партицьким годі міні було розвязатися і я мусів уступити йому повість за 120 гульд.: у нас в хозяйстві набралось було дещо троха довгу, родина налягала на мене,—що було діяти. Я сам глубоко чую се, що міні не слід би печатати нічого в „Зорі",—так міні здаєсь, немов сам у себе краду, а ще до того, коли зважу свинську вдачу Партицького. Але-ж бо де міні подітися з моєю белетристикою? От у мене лежить ще від 1878 кільканайцять ескизів з народного житя,—оден з них без моєї відомости втикнув Белей до „Дѣла", звісно, безплатно. Крім того ескізу печаталась в „Дѣлѣ" з моїх писань тілько одна Індемнізація—також за дармо, йшло міні о то, щоб люде прочитали,—„Дѣло" скористало, бо задля неї дістало кількох нових пренумерантів. Крім ескізів лежить у мене готових ціла книга віршів, між ними обширна поема з попівського житя „Історія лівої руки",—та що, мабуть усе буде мусіло лежати довго, бо ніде печатати, тим більше, що дечого й зовсім не пустить наша цензура".

В тому самому листі Франко відкидав від себе вину за „Світ", наскільки вона була залежна від редактора, яким він не був, а брав відповідальність тільки за те, що сам писав. „Що помилок в моїх писанях чимало",—признавався він,—„сему також не заперечу,—але-ж міні приходилось велику часть усего писати на селі, без книжок, без матеріялів, а писати треба було, бо ніхто другий не брався за писанє".

Рік 1883 достатчив нового матеріялу Драгоманову для його невдоволення з Франка. З початком лютого помер Володимир Барвінський, той самий, що про нього була мова в згаданих вище листах Франка й Драгоманова. На смерть Володимира Барвінського написав Франко панегіричний вірш. В осени того-ж року запрошено Франка до редакції „Діла" й „Зорі", де вже й передтим він містив свої писання. Головним редактором

[1]) Тамже, с.с. 15—17; [2]) тамже, с.с. 43—44.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„Діла“ був Белей, товариш недолі Франка з часу першого арештування й бувший редактор „Світу“. Беручи те все під увагу, Драгоманов післав у редакцію „Діла“ з своїми примітками копію листа, який написав до нього Іван Тургенев із приводу його видання Повістей Федьковича. А саме—москвофільська преса Наддністрянщини вжила слави знаменитого російського письменника проти української літератури в Наддністрянщині. Драгоманов пригадав собі, що в нього є лист Тургенева, противний згаданій москвофільській агітації, а навпаки прихильний для народнього українського літературного напрямку. Тільки через те, що не можна було не зазначити, що лист був писаний до Драгоманова, редакція „Діла“ не надрукувала його замітки. А так само замовчала його ім'я й назвала його „п. Українцем“, подаючи звідомлення з шостого засідання „Етнографічно-Статистичного Кружка“, заснованого при „Академичному Братстві“; засідання було присвячене Драгоманову: один із студентів університету (Сосенко) відчитав огляд змісту його праці про „Нові українські пісні про громадські справи“, а потому Франко відчитав його реферат про італійські та французькі праці над народньою словесністю [1]).

Із здивуванням прочитав Драгоманов звідомлення в „Ділі“ про реферат якогось „Українця“. Він прохав Франка давати в „кружку“ його реферат тільки тоді, коли можна буде дати його під власним ім'ям автора. Драгоманову прикро було критися під псевдонімами в Росії, але ніяк уже не міг згодитися ходити під псевдонімами в конституційній Австрії.

Невдоволенням Драгоманова подиктований його лист із 25 квітня 1884 р. Мотивом листа було бажання впорядкувати відносини української еміграньскої колонії з львовянами й зокрема з гуртком, що його осередком був Франко. Розглядаючи цю справу від часу виемігрування, Драгоманов стверджував із чистим сумлінням, що еміграція сповняла свої обовязки перед львовянами. За те він сливе не бачив зрозуміння місії української еміграції у львовян. І тут Драгоманов не тільки обвинувачував народовців, але й за їх поступки робив відповідальними Франка та його гурток.

„Ви спорите, що й не хвалите народовців“,—писав Драгоманов до Франка,—„та тільки за них одповідати не можете.—Не зовсім так з тії пори, як Ви та Белей панигирики Барвинському почали печатати, а надто з того часу, як стали сотрудниками „Дѣла“ та „Зорі“. Ми до Каткова й до Піхно в сотрудники не поступаємо. Прибавлю, що остатніми часами сотрудництво Ваше, Белея, Навроцького й др. в народовських органах настілько обширне, що Ви всі дійсно показуєте себе силою, з котрою-б мусили рахуватись старші народовці, як би Ви сами себе вище цінували й ставили їм свої умови. А ви даєте на собі виїздити чорт зна кому і Вашими йменами підпирати подлости, котрі говорять проти Ваших власних союзників,—а, головніще, терпите, що діло, котре, очевидно, дороге-ж для Вас, ведеться в болото, та ще помогаєте принижуватись і без того невисокому уровню своєї інтеллігенції, підпираючи приміром своїм оппортунізм, близький до ренегатства“.

Закинувши Франкові, що йому особисто навіть не можна виправдуватись опортунізмом у добрих намірах, бо, маючи в своїх руках можливість зробити свою „Зорю“ зо „Сьвіту“, він зарізав його, дорікав далі Драгоманов: „А потім Вам прийшлось підпирати своєю працею Партицького! Ви думаєте, цього люде не бачать?! Я то мовчав, щоб не росходитись,—та люде бачили й не мовчать,—і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонуєте“ [2]).

Драгоманов був лютий на Партицького з різних причин. Він узагалі

[1]) „Дѣло“, 1883, ч. 135. Реферат Драгоманова мав заголовок „З італьянської й французської літератури про народню словесность“ і надрукований 1926 р. в 1 й 2 вип. „Первісного громадянства та його пережитків на Україні“ п. н. „Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу“. [2]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка с.с. 43—4.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

зірвав звязки з народовцями наслідком їх обскурантизму та зневаги до народніх мас. А народовців пізнав добре Драгоманов у 1876—77 рр. в часі свого побуту у Львові й Галичині, про який подав Партицький свідому брехню в своїй „Газеті Школьній". Пізніше в „Зорі" помістив Партицький витяги з пасквілю на Драгоманова, який написав „один прихвостень російських революціонерів централістів" [1]) (Черкезов), а надрукували польські шовіністи з помсти за публікації Драгоманова в обороні українства й федералізму. Нарешті „Зоря" надрукувала брехливий реферат про видання Драгоманова „Марії" Шевченка, де перестерігала свою публіку перед полонізаційними цілями видання Драгоманова.

Кілька днів вагався Драгоманов, чи посилати до Франка свій лист із докорами йому, як признався в листі з 1 травня. Нарешті постановив таки вислати лист, бо-ж написав його щиро, хоч може здалека й помилявся де в чому. На слова Франка, що Драгоманов ставився до галицьких справ із занадто великими докорами й вимогами, відповідав Драгоманов, що йому трудно дивитися спокійно на ті справи. „Ось як надрукують біографію Навроцького",—писав Драгоманов,—„то побачите, що в 1872 р ми з ним про „Правду" те-ж саме розмовляли, що тепер з Вами про „Дѣло" та „Зорю". Я, їй Богу, не перфекціонист і можу вдовольнятись малим, спокійно чекати августа, щоб покоштувати яблук, готов навіть вмерти в маю, не бачивши навіть пупянків тих яблук, а тільки квітки, навіть листя,—та коли-б тільки бачити певно, що то листя яблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного". Горе Драгоманова було, що він завсіди чекав яблук, які навіть обіцяли йому, а виходила верба. „Гій же ти богу,—писав він далі з цього приводу,—найменше мене болить, що та верба власне мене по пиці мазне: а на що вона росте, та ще иноді за яблуко себе вдає! Я знаю, як то трудно на світі жити, та ще й розвиватись і других розвивати, і багато не бажаю,—а хоч би мені побачити купку людей на нашій землі (по части в Галичині), котрі-б: a) не крутили принципами й людьми як самі вузькі, мілкі оппортуністи і b) скілько небудь глибоко, а не поверховно брались за працю. А при цьому хай вони будуть не смілі, не скорі й т. и. Це все можно стерпіти" [2]). На потвердження своїх слів питав, чи видко: до чого, з ким і яким способом думає йти галицька громада, та прохав показати, що береться поважно до діла. Ні по „Дѣлу", ні по „Батьківщині", ні по „Етнографічно-Статистичному Кружку" Драгоманов цього не бачив.

Галицька дійсність була для Драгоманова тим нестерпніша, що він бажав зробити Наддністрянщину українським Піємонтом. Згадуючи в листі до Франка з 5 травня про те, що російська цензура не пропустила повісти Мирного, висловляв Драгоманов думку, що „нічого не зостається, як перенести курінь в Галичину, та зробити це радікально: не мати діла з цензурою, хоч би років з 3-4 прийшлось зовсім не бачити нічого путнього напечатаного в Россії. Тільки треба, щоб в Галичині була кадра, котра-б щиро прийняла в себе прогрессівний рух російської України і котра-б могла збудити до себе пошану в усьому прогрессівному елементі української громади". Ствердивши, що для цього не годилися ні „Дѣло", ні „Зоря", питав Драгоманов: „коли-ж явиться таке, що буде годиться? [3]).

На листи Драгоманова відповів Франко довгим листом із 10 травня. Не скидаючи з себе вини за панегірик Володимирові Барвінському, Франко зменшував її тим, що 1) Барвінський при всіх своїх особистих

[1]) М. Драгоманов. До суду земльаків. Женева, 1886. с. 2. [2]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 48. [3]) Тамже, с. 53.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хибах усе таки зробив багато в Галичині та значно спричинився до розрухання інтелігенції й народніх мас і 2) що похорон Барвінського був такою маніфестацією, що при ній на думку Франка треба було всім народовцям стати при купі, щоб коло одного прапора згромадити як найбільше сили. Своє співробітництво в „Ділі“ й „Зорі“ обороняв Франко тим, що його положення було цілком відмінне від положення Драгоманова: праці Драгоманова надрукує кожний журнал і кожна газета з охотою, а Франко „вже разів з десяток трібував писати дописі до россійських газет, а вкінци й плюнув, не добившися ні напечатаня ні відповіді. А при тім же“—писав далі Франко—„хіба міні мило кидати свою мову, а калічити чужу задля того, щоб десь там сказати своє слово, котрого може там і слухати нікому не цікаво, між тим коли у себе дома я можу хоч і з помилками, а все-таки сказати богато дечого такого, чого у нас в Галичині ніхто другий не скаже. А притім же зважте ще й те, що мої економічні обставини також дуже тісненькі. Моя батьківщина виносить 14 моргів (чи там по Вашому не сповна 7 десятин) худої підгірскої землі,—на те нас є три брати, вітчим і мачоха і двоюродна сестра. Значиться, залісти на селі до господарства годі й думати, бо нема на чім: і братів покривджу, і собі не поможу. Очевидна річ, що конечно треба заробляти пером. Сидячи на селі, міг би я до якогось часу писати повісти та вірші,—але хто-ж їх надрукує? Плодити польску беллетристику—і не хочеся і мови на тілько не вмію,—отже-ж куди йти? Не знаю, чи не вражу Вас,—а коли вражу, то згори перепрошаю,—коли скажу, що Ваші щирі і дружні слова об тім, щоб я вмів сам себе більше цінити,—завсігди видаються міні іронією, гіркою насмішкою. Бо і що-ж з того вийде, коли я стрібую зробити стрейк хоч би в „Ділі“ та „Зорі“. Хиба-ж Ви думаєте, що тим людям, котрі заправляють тими письмами, іде о яку небудь ідею? Вони попросту скажуть: „не велика серцю туга“ і наймуть собі Подолінського або якого ще ліпшого фразеолога,—ну, а публика у нас не так то ще розвинена, щоб зараз розкусила“.

Франко не думав, що зо „Світу“ міг зробити свою „Зорю“.

„Ми числили, приступаючи до его видаваня, на підмогу з України,—писав із цього приводу Франко,—а підмоги майже ніякої не показалось. Ви написали одну статю, а відтак, обвинувативши нас в безпрінціпности й нещирости, покинули, не вважаючи на те, що писали ми, як Німець каже, „nach unserem Wissen und Gewissen“ і мусіли де в чім числитися з тою галицкою громадкою молодіжі, котра підпирала газету грішми. З України (крім 50 карб. Вольского) нам за посилані туди примірники прийшло, бачу, всего 30 чи 40 карб.,—дописувати-ж згодивсь один тілько Кониський, тай то нам на лихо, бо тоді Ви тим дужче почали ганьбити видавництво. А ми, Галичане, як вміли, так піли,—а коли піли подекуди троха гірше, ніж би могли, то виною була тіснота обставин. І соловій в лапах у кота не співає, а пищить. На доказ того, серед яких обставин ми видавали „Світ“, я наведу Вам лиш то, що я в крайнім недостатку, знеможений мусів їхати на село, де зараз же занедужав тіфом. Конечно, при дозрільших силах і троха більших засобах може бути, що таке видавництво, як „Сьвіт“, строга критика мусіла-б зачислити в гріх его видавцям,—впрочім і на нас, коли хто хоче за него кинути каменем, то нехай кидає“.

Драгоманов виступав гостро проти компромісовости Франка не тільки з принципіяльних причин, але й тому, що з Франком далеко ближча до здійснення могла бути думка про поступовий журнал у Наддністрянщині ніж без нього. А про такий журнал думав саме Драгоманов. 1882 року заснула й женевська „Громада“, а одним із завдань Драгоманова було видавання українського поступового журналу. В травні 1884 р. в листі до Павлика він проєктував назвати новий журнал „Поступ“. Лист Драгоманова не задержався, а слів його треба здогадуватися з цього уступу відповіди Павлика:

„Що до Вашого проєкту поговорити з українцями, щоби підпомогли „Поступ“ in spe, то я порішив не входити з українцями в ніякі справи, окрім чисто літературних, писацких. Нехай пробує вже хто инший, або ще краще,—нехай перебираються до Львова

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і провадять діло сами (а по моєму, дуже корисно було би й для россіян, якби перенеслися сюди з „Отечественными Записками“ або що). І в „Поступі“, коли він буде, буду тілько по можности писати; все-ж решта нехай провадить хто инший. Не сподіваюся тілько, щоби він відразу був такий, як Ви кажете, бо-ж на се треба би сталої праці з 6 людей літератів, спеціалістів, іменно спеціалістів, бо в загалі з українських літератів тілько з тих є якась пізнака, котрі тілько писательствують, як Ви, Франко, а не й урядують або що. На все-ж треба часу й здоровя, а з наших молодих майже всі бються тяжко за кусок насущного хліба і до того зовсім не на літературнім полі, що все таки було би підмогою й для головної праці. Як отвориться кордон на Україну і там буде політична воля, то тоді можливі й українські спеціалісти літерати і тоді можливий і такий „Поступ“. Тепер же кілька з галичан мусить робити все, від збираня слів до „революції“, та ще й чужої“ [1]).

Справу журналу, яку підніс Драгоманов у листі до Павлика, без сумніву останній обговорював із Франком. На це вказує ось що. Лист писаний 12 травня, а два дні пізніше написав Франко лист до Драгоманова й, нарікаючи в ньому, що наддніпрянці ставляться до галичан, „як до якоїсь непотрібної причіпки, котра для україньского діла—пяте колесо у возі і на котру й уваги звертати не стоїть“, снував далі такі думки: „Конечно, при таких відносинах о тісних звязках і спільній по одному пляну роботі ніщо й балакати,—а поки сего не буде, поти й ми в Галичині не зможемо кріпко станути на ноги і будемо спотикатись та гнутись і морально і бідствувати матеріяльно,—поти у нас не буде і не може бути скілько небудь сильного кружка людей, віддаючихся науці та літературі, вчених спеціялістів ані навіть солідних ширшого стилю публіцистів. Ось по моїй думці головний корінь того лиха, котре отсе вже кілько літ так болющими тонами прориваєся і в моїй з Вами кореспонденції і в цілій діяльности галицкої молодіжі“.

Був час, коли здавалося, що „Поступ“ появиться на світ. У листі з 7 червня до Драгоманова подавав Павлик йому радісну звістку, що студенське товариство „Академичне Братство“ взяло провід у видаванні „Поступу“ на себе та скликує віче українських студентів Австро-Угорщини, на якому молодь мала зобовязатися морально й матеріяльно піддержувати „Поступ“ ураз із його додатками, романами й науковими виданнями. „Сподіються також і просять в цім ділі помочи від українців—писав далі Павлик.—Товариства возьмуть власне на себе фінансовий і адміністраційний бік, а головними робітниками хотять зробити Франка і мене, при чім першого хотять увільнити від „Зорі“ й Федоровича, а мене від перекладу романів „Діла“, назначивши нам сталу місячну плату“. Розмріяний Павлик не тільки звільняв уже Франка від праці в „Зорі“ й над життєписом батька власника Вікна Володислава Федоровича, Івана, й себе від перекладу романів для „Бібліотеки найзнаменитших повістей Діла“, але й снував думки, як то молоді при добрій організації та при пильній праці в товаристві бодай в частині захоплять у свої руки „Діло“, „Товариство ім. Шевченка“, „Просвіту“ й инші товариства. Павлик прохав Драгоманова писати до „Поступу“ про російські й західноевропейські політичні, соціяльні чи наукові справи, бо було-б бажано зробити „Поступ“ живим що до змісту й форми [2]).

Хоча на студентському вічі в Коломиї 7 серпня 1884 р. був навіть окремий реферат про видавання літературно-наукового часопису, рожеві сподівання Павлика розвіялися.

„На вічі академичному пішла справа звичайною галицькою дорогою: положено притягти сюди й Товариство Шевченка й навіть Матицю—писав Драгоманов 26 вересня до Франка.—При такому способі діло або не вигорить (що скорше всього буде), або родиться мертвяком,—бо яке не мертве діло й не порожня фраза про рущину може погодити і Вас

[1]) М. Павлик. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Том IV (1882—1885). Чернівці, 1910. с. 268. [2]) Тамже, с.с. 271—3;

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і Павлика, і К. Сушкевича й Качалу [1]), й Малиновського й навіть Площанського [2]) й к°? А тимчасом журнал—це й єсть справа, котра-б скорше всього могла зсолідарізувати російських українців і австрійських" [3]).

II.

Про журнал думали: у Женеві—Драгоманов, у Київі—головно Олександер Кониський, а більше від усіх львовян—Іван Франко. Йому усміхнулася надія стати редактором, навіть власником „Зорі" й перевести її реформу. Редактор „Зорі" Омелян Партицький носився віддавна з думкою покинути її видавання з огляду на своє слабе здоровля й передати її кому иншому. Зразу думав передати „Зорю" Франкові, але пізніше перелякався, щоб вона, перейшовши в його руки, „не зрадікалізувалась", т. є. „радше не стала хоч троха яснійша, суцільнійша в провідних думках". Тоді почав довгі наради з двома народовцями—гімназійними вчителями: Петром Скобельським і Михайлом Подолинським, одначе ті наради не довели ні до чого. Не маючи иншого виходу, предложив Партицький Франкові перебрати „Зорю" на своє ім'я, а від нового року мала „Зоря" виходити зреформована й перейти на власність Франка.

В плані реформи „Зорі" й у дальших журнальних планах Франка відограв споміж киян живу ролю Олександер Кониський, що при його помочі Франко бажав і приєднати співробітників із Наддніпрянщини й здобути матеріяльну підмогу для журналу. Листи Франка до Кониського в цій справі збереглися в зшитку листів галицьких українців до Кониського в рукописному відділі Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Крім Франкових листів цікаві для нашої теми також листи инших галичан до Кониського в згаданому зшитку, бо передають нам погляди різних людей на справу, погляди незвичайно характеристичні для того крутійства, якого допустилися львівські народовці у відношенні до Франка. Листи-ж Кониського до Франка також доступні: вони розкидані по різних зшитках листів до Франка в його-ж архіві в названій бібліотеці.

З Кониським познайомився Франко влітку 1884 р. особисто й тоді вони обговорювали спільно справу журналу. Ствердження цього маємо в листі Кониського до Франка з 7 жовтня 1884 р. На початку свого листа виправдувався Кониський, що не спішився писати до Франка, ждучи часу, щоб докладно поговорити з людьми й подати Франкові певні звістки про діло, що однаково їм обом гризло душу й було близьке серцю, а саме про видавання журналу. Попереднього дня довелось Кониському зібрати чимало людей. Кониський розповів докладно про життя, обставини й працю галичан і про потребу видавання журналу. Всі згодилися з таким висновком, радячи чи новий журнал завести, чи зреформувати „Зорю", залежно від того, як краще признає галицька громада. Коли-ж реформувати „Зорю" на журнал, чи двічі на місяць по 4—5, чи раз по 8—10 аркушів, то щоб видання не було приватним, а громадським. Киянам було все одно,—писав Кониський,—під чиєю редакцією поставити журнал, щоб тільки редакція пильнувала як мога чистоти мови. Кияни радили реформувати „Зорю", не перемінюючи її назви, бо це було важне тим, що „Зоря" мала вже дозвіл у Росії. Друга рада була давати в журналі перше місце національному питанню, а саме, „щоб усі беллетристичні і наукові твори були пронизані націоналізмом в широкому погляді."

[1]) Корнило Сушкевич і Степан Качала, перший світський, а другий духовний провідники тодішніх народовців; [2]) Михайло Малиновський, святоюрський крилошанин, і редактор Венедикт Площанський, провідники тодішніх москвофілів; [3]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 61.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Прибутки й видатки обраховував Кониський ось як. Припускав 350—400 передплатників із Галичини по 6 зол. річно. Річні кошти видання обраховував на 4000 зол. Таким робом виходив недобір 1600 зол. За журнал не радив братися, поки не будуть запевнені кошти видання, себто не швидче, поки львовяни не дістануть із Наддніпрящини 1200 руб. річної запомоги. На таку калькуляцію погодились усі присутні, але коли прийшлось дати гроші, показалося, що разом із пайкою Кониського зібрано всього 325 руб. Кониський сподівався ще в трьох людей видерти гроші й доповнити суму до 500 руб. Крім того написано до Харкова й Одеси, що там скажуть. Старицький не хотів дати доходу з однієї вистави на цю річ. Кониський побоювався, що такого-ж облизня спіймає в Одесі й Харкові. Краще стояла справа що до запомоги письменними творами. Кониський запевнював, що писання надсилатимуть, але треба оголосити не пізніше 1 грудня, що „Зоря“ буде зреформована або що появиться новий журнал. В оповістці радив Кониський виложити програму, подати ймення співробітників, поставивши там і тих закордонних, що на це згодяться. Чи піде журнал, чи ні, на всякий випадок Кониський радив надати більше живого змісту „Зорі“.

На лист Кониського відповів Франко 11 жовтня 1884 з Вікна коло Грималова, де призбирував матеріяли до праці над життєписом згаданого Івана Федоровича. Франко повідомляв Кониського про предложення, яке зробив йому Партицький що до „Зорі“, і, реагуючи на слова Кониського, писав далі:

„Заким розвину перед Вами ту програму, по якій я думаю її видавати, і покажу ті матеріяльні ресурси, яких би треба, а які є на ділі,—позвольте поперед всего одно вияснене. В своїм листі до мене Ви ставите і підчеркуете домагане, щоб журнал будущий, будь він чи новий, чи зреформований, був ділом не нічиїм приватним, а громадским. Ви знаете, що я, яко громадівець-соціяліст, уже з самої засади своєї повинен би бути цілковито за Вашим домаганем. А прецінь—признаюсь Вам,—в сім данім разі я не рішуся ніколи зробити „Зорю“ власностею чи органом тої „громади“, яка у нас у Львові істнує. Хіба-ж Вам не звістно, хто такий та громада? Купка людей случайно скинених у Львові без ніякої єдности і ясноти в поглядах, без дісціпліни і організації, а головно, без охоти до серіозної праці, без привички до серіозного мисленя, розділена на котерії, інтригуючі одна під другою, і задля того—скажу німецким словом—nicht actionsfähig. З власної волі робити таку громаду господарем в журналі, се значить, навести до него безлад і безпрінціпність, накликати купу людей, охочих до пустословного критикованя, а неохочих і неспосібних до позітівної роботи. Як собі хочете, але такої громади я своєю зверхницею не признаю. Інша річ—громада тих людей чесних, розумних і мислячих, котрі хоч розсіяні по лиці цілої нашої широкої України, почувають себе одною фалянгою, одним борцем за поступ, розвій і свободу нашого народа. Тих людей, нині ще не зорганізованих, розсіяних і незнаючих одні об других, я вважаю і буду ввижати тою громадою, котрої органом повинна служити „Зоря“, єї властивцем і господарем. Їх голос завсігди повинен знайти в ній щирий відклик, — їх воля повинна бути рішаючою у всіх ділах прінціпіяльної важности. Коли вони зможуть зійтись до купи, порозумітись і зорганізуватись, тоді я, яко приватний властивець журнала, сповнив свою задачу,—тоді вони нехай рішають і диспонують ним як своїм,—до того часу я вважаю себе зарядчиком, провадячим „Зорю“ в імени і для інтересів такої громади“.

Далі признавався Франко, що не зважився-б сам особисто вести журнал виключно своєю волею. Знаючи дуже добре „свою малоспосібність до такого веденя“, він говорив із Іваном Белеєм, Михайлом Павликом і Володимиром Коцовським, щоб вони разом із Франком зложили редакційний комітет. Писав, що бажано було-б приєднати до комітету Остапа Терлецького, який згодився вже стати співробітником, але ледви чи матеріяльні засоби „Зорі“ дозволять дати йому повне вдержання у Львові.

Переходячи до практичних річей, зазначував Франко, що Партицький говорив йому про 550 передплатників „Зорі“. По нараді з Белеєм Франко постановив видавати її в тому самому форматі, під тією самою назвою, етимологічним правописом, одно число в об'ємі трьох аркушів, себто мі-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сячно шість аркушів. Передплату, що при об'ємі півтори аркуша друку виносила 4 австрійських золотих, при здвоєному об'ємі думав Франко піднести на 6 зр. річно. Схематичний прелімінар прибутків і видатків уявлявся Франкові при 500 передплатниках ось як: за шість аркушів друку з папером і фальцуванням місячно 180 зр., ремунерація бодай деяким авторам, що не мали вдержання, 60 зр., инші видатки (розсилка, експедиція, адміністрація, дрібні видатки, наєм хати) 75 зр., отже разом місячно 315 зр. видатків, а 3780 зр. річно. Такі видатки покрила-б була передплата тільки до суми 3000 зр. Таким робом передбачений недобір виносив 780 зр. З приводу того й писав Франко до Кониського, що „без помочи закордонової України, і то без помочи матеріяльної" не зможе „поставити і удержати хоч скілько небудь людского літературного журнала". Не жадав „помочі даремної", а тільки бажав, щоб Наддніпрянщина дала 200 передплатників „Зорі". Підкреслював, що з рубрики ремунерацій нічого не призначував для себе, а тільки для Остапа Терлецького, Михайла Павлика й поетки Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко), що находилися в тісному матеріяльному положенні. „Для себе, як бачите,— писав Франко,—я не числю нічого і думаю жити так, як і досі, журналістичною працею при „Ділі" та кореспонденціями до заграничних часописей. Чи і що при такім житю удасться міні зладити для „Зорі,"—бог святий знає". Писав, що міркував і самому віднестися від себе „листовно до людей по всій Україні" з проханням передплачувати й підпомагати зреформовану „Зорю", але в усякому разі прохав поради й помочи у Кониського.

В дальшому тексті свого довгого листу повідомляв Франко про розклад матеріялу в кожному поодинокому числі „Зорі" й що до того виводив ось що:

„Поперед всего, звісно, беллетристика займе половину кождого нумеру, т. є. півтора листа, а именно: один лист займе більша повість, а пів листа (властиво 3 сторони) менша новеля, очерк або щось подібного дрібонького, що кінчилось би в однім або двох нумерах. Одну сторону, а в разі потреби й більше, займуть вірші. Часом може лучиться так, що дрібної новелі не буде, і можна буде дати більший кусень романа. Я бажав би, щоб в кождім півроці (12 нумерів) один роман кінчився, так, як кождий піврік буде становив для себе окремий том. За белетристикою підуть статі наукові, в першім ряді про минувшину і теперішність народа українського (з початком року згадана вже праця Остапа про Галичину і—коли на те буде дозвіл—статя, прислана на руки „Діла" „Україна і єї теперішні поводатори"). Я бажав би зачати „Зорю" тими обома статями, щоб замаркувати общеукраїнське становище часописі і зацікавити обі частини читаючої громади: у нас і на Україні. На ті статі в першім нумері я дав би по пів листа. Осталось би ще пів листа на хроніку літературну, наукову і на вісти з общеукраїнського житя.

„Специяльно перший нумер зреформованої „Зорі" я хотів би поставити такий, щоб імпонував богацтвом матеріялу. В нім розділ беллетристики буде трохи инший, а именно, гадаю, буде він виглядати ось як: 1) Поклик до громади, де буде коротко розказана програма часописі, поіменовані важнійші приладжені праці і приєднані співробітники, 2) Вихора, повість Павлика, пів листа, 3) Ваш очерк,—я бажав би, щоб Ви в тій цілі передали той очерк, котрий прислали до „Діла", де так пречудово розказано про „народну педагогію", він увішов би весь в перший нумер і запрезентував би і часопись і писателя як найкрасше; 4) Вірші: з віршів я бажав би дати початок своєї поеми „Нове житє", задуманої мною давненько вже, зачатої зимою минувшого року, а доси далеко ще не скінченої, дальше дещо з Ваших, коли ласкаві будете прислати, дещо з наших писательок і Масляка. Ми з Масляком задумали лагодити „Славянську антологію", збірку найкрасших поезій славянських в перекладі, з короткими очерками про житє і твори дотичущих поетів. Я приняв на себе Чехів і Москалів, Масляк Сербів і Хорватів,—отже й рад би я зараз в першім нумері Зорі зазначити в поезіях і в хроніці також той наш с л а в я н с к и й напрям. Всі ті чотири рубрики разом мусіли-б обнимати не більш 12 сторін великого quarto. Дальше слідувала-б статя Терлецького, 3 стор., статя про Україну, 3 стор., статя Драгоманова про Народну літературу в Італії і Франції, 2 стор., статя Федоровича про питанє соціяльне, $1^1/_2$ стор., хроніка літературна і наукова, $1^1/_2$ стор., і вісті з житя народа українського і з житя других народів славянских, $1^1/_2$ стор. Як бачите, місця скупенько,— в дальших нумерах завсігди мусить одна або друга рубрика відпадати, що великі статі могли йти більшими кусними,—але все таки 6 аркушів на місяць, то богато можна напечатати, особливо коли не будемо нічого печатати розстріленим письмом, як се дотепер водится в „Зорі".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„При такім печатаню я надіюсь, що повість Павлика скінчится в 6-ти до 8-ми нумерах і що затим в першім півроці можна ще буде помістити одно більше оповідане, обєму 4—6 листів. Ваш роман, о которого розпочатю Ви міні пишете, міг би прийти в печать аж в другім півроці, а бодай по скінченю Вихори. Маю надію, що Ви до того часу викінчите єго. В першім же півроці я прошу Вас о надсилане дрібних очерків, котрі Ви так майстерно вмієте викінчувати, поезій і вістей з України. О сих послідних я, надіюсь, ще поведу з Вами осібну бесіду, бо доси й так ще не знаю, в якій формі найліпше подавати їх. Я бажав би дібрати форму як найкрасшу, щоб і ту праця ані Ваша ані ніякого другого чоловіка не пропадала безслідно.

„Бажав би я з України мати й інших співробітників, котрі-б хоч по одній статі в рік могли доставити. Бажав би особливо бачити в „Зорі" імена дд. Антоновича, Білика і Мирного, Левіцького, Николайчика, Житецьких, пані Косачевої, Лиманського, Старицького, Софрона Крутя і др.".

Лист Франка до Кониського кінчився такими проханнями практичного змісту: 1) зібрати ще раз знайомих, предложити їм те, що написав Франко в своєму листі, і розпитати, чи та скільки передплатників або матеріяльної підмоги може сподіватися так зреформована „Зоря", зокрема на скільки може певно рахувати; 2) розпитати, котрі з наших письменників були-б ласкаві й мали спроможність досилати свої праці до „Зорі". „Згори замічу,—підкреслював тут Франко,—що перекладів прозових діл крім коротеньких цікавих новельок не приймаємо, а натомість радо приймаємо переклади творів поетичних і добрі резюме, оцінки і критики праць наукових по всім частям людского знаня, найрадше-ж тикаючих нашої України". Тут цікавився Франко питанням, котрі з наддніпрянських письменників могли-б підписуватися своїми повними іменами й котрих імена можна-б навести на чільному місці; 3) розписати листи до своїх знайомих поза Київом із звістками про нове видання й переслати Франкові адреси тих людей, що до них, на думку Кониського, повинен був сам Франко понаписувати листи. Франко дуже бажав знати, як погляне на це діло українська петербурзька колонія і чи відти припадково не можна було надіятись якої моральної підмоги, яких праць або хочби присилки яких давніших, недрукованих праць, зокрема зазначуючи, „що появлене імен Костомарова і Мордовця на листках „Зорі" мусіло-б високо піднести єї значінє"; 4) з огляду на повну відтятість Наддністрянщини від Росії прохав Франко присилати книги й розвідатися, котрі видавництва в Росії готові були обмінюватись із „Зорею".

На лист Франка відписав Кониський 16 жовтня не від громади, а тільки від себе. Писав, що погоджується з думками Франка, а пишучи про громадський, не приватний характер журналу, передавав чужі думки. Рахунок Франка видався Кониському слабким. Кониський уважав тільки тоді справу добре поставленою, коли вона дала-б спроможність Франкові вдержатися з неї, щоб за те Франко дав їй стільки своєї праці та свого часу, скільки того треба буде; а до того щоб можна було вдержувати двох-трьох постійних співробітників і платити хоч потрохи галицьким авторам. Із свого боку Кониський робив такий прелімінар: Франкові на рік 960 зр., 30 аркушів по 15 зр. авторам, нарешті докинути трьом Франковим помічникам 540 зол. до того, що обрахував Франко, а вийде: 1450 + 3780 зр. = 5230 зр. Одначе все таки радив зачинати, звернувши увагу передовсім на те, щоб „Зоря" йшла в Росію, словом, щоб рахувалася з вимогами російської цензури.

„Ви розумієте, яка-б то була велика моральна шкода для України, коли-б „Зорю" заборонила цензура. При теперішнім тяжкому стані—доволі, щоб стояло під „Отче наш" імя Драгоманова, а певно, що „Зорі" не пустить. Сам я щиро поважаю сего чоловіка і ціню його праці, але треба звертати увагу на практичне житє і раховатись з подлими обставинами нашого побиту. Тим то й радив би, щоб під статтями Остапа (Терлецького), Павлика і Драгоманова стояли псевдоніми і щоб в повісті Павлика перемінити назву" [1]).

[1]) Це мова про Вихору, розпочату в женевській „Громаді".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Далі Кониський звертав увагу на вимоги наддніпрянської публіки. Першою вимогою ставив добру мову в журналі та радив цідити й цідити мову через добре густе сито доти, доки вона вийде не гірш такої, як Франкова мова в „Boa constrictor". Що до поезії — виводив Кониський — наддніпрянська публіка тут дуже вередлива й вельми кривиться на галицькі поезії, цілком не вміючи читати галицькою вимовою. „Не дивуйтесь сему,—писав Кониський,—раз, що Шевченко надав нам смаку, а вдруге я й сам, поки не почув, як Белей читає і як треба читати галицькою вимовою галицькі стихи, я не вважав їх в більшости за поезію. Тим-то поезії треба більш цідити, як прозу". На погляд Кониського не трудно було-б зібрати в Росії 200 передплатників. На кінці листу Кониський радив Франкові, куди має вдаватися за передплатниками, співробітниками та грішми.

Того-ж самого дня, коли вислав лист до Кониського, написав Франко також до Наталі Кобринської. Повідомляв її, що зараз по поворот[1] з Вікна до Львова переймає редакцію „Зорі" на себе, а від нового року думає зреформувати її. „Та часопись—писав Франко—вдоволила-б, думаю, загальному бажаню бачити у нас поважний літературно-науковий журнал і з охотою приняла-б на себе й ту задачу, яку Ваше товариство ставит журналови—підносити і боронити інтереси нашого жіноцтва. Я думаю, що „Зоря" може тілько зискати на тім матеріяльно і морально, коли буде видавана яко орган жіночого товариства, і зовсім на те годжуся". Подаючи склад співробітників, висловлював Франко своє сподівання, що одно з перших чисел „Зорі" подасть і якийсь плід „гарного пера" Кобринської. В своїй відповіді з 16 жовтня на лист Франка Кобринська раділа, що „Зоря" переходить „на власність" Франка, „бо дійсно то чиста іронія: літературна ґазета в руках людей без літературного образованя". Не менше тішилася Кобринська, що Франко пристав на її умови й що таким робом жіноче товариство матиме свій орган.

Щойно маючи відповіді від инших, менших, написав Франко про справу й Драгоманову, а саме 21 жовтня 1884 р. Коротко подавши історію переходу „Зорі" в свої руки й план її побільшення, писав Франко:

„Будь що будь, на 72 аркушах в році все-ж-таки можна дещо путнього напечатати, а добираючи все до певної прогресівної і ясної програми, можна провести не одну струю свіжого воздуху в нашу галицьку атмосферу. Можна! Та ба,—інше питанє, чи видужаємо ми се зробити? Поперед всего йшло-б о установленє іменно тої програми, котра мала-б просвічувати газеті, о сформулованє тих прінціпів, на котрих стоячи, газета могла-б з одного боку вдоволяти вимаганя поступових людей зміж українців і галичан, провадити в тім напрямі галицку молодіж,—а з другого боку не відривалась би від ґрунту і національно-українського і навіть специяльно-галицкого, так, як в галицкій читаючій публиці— Ви се зовсім справедливо піднесли—мусить лежати головна єї сила. Розважаючи „оба полы сего" діла, я почуваю дуже велику трівогу, міні все нагадуєсь той циган, що йшов „помеже дождж", і я не знаю, чи буде можна бодай на який час обійтись ту без певних компромісів. Та заким перейду до сеї дразливої теми,—ще пару слів о програмі. Я думаю, що нова „Зоря", окілько вона має і може бути новою, повинна стати на дорогу посередну між тою, якою йшла давна „Правда", а тою, якою почав іти „Громадський Друг", т. є. (що возьму попереду бік негативний) не бути ані виключно націоналістичною і в імя націоналізму не проклинати та не опльовувати ніяких інших „ізмів", але з другого боку не бути (поминувши конфіскати) по доктринерски соціялістичною, теоретично ліберальною чи як там. То значить з позитивного боку: показуючи наше власне, народне й інтелігентне житє вірно, з єго хибами і добрими боками, з єго корінєм в минувшости, вказувати рівночасно, опираючись на примірах других, більш розвитих народів, дороги для дальшого, успіснійшого розвою того житя, вказувати особливо інтелігенції правдиві цілі в служеню народови і способи, як єму треба служити. Я думаю, що тут самі собою навязуються й ті формули, котрі знаменують головні течії европейської мисли й боротьби: реалізм в штуці, позітівізм в науці, громадівство (соціялізм) в житю економічнім і федералізм та автономія в політиці. А позаяк „Зоря" як часопись літературно-наукова головно два перші поля повинна обняти, то й здаєсь міні, що на однім і на другім полі редакція не буде потребувала класти писателям які небудь границі окрім хіба тих, які кладе австрійська цензура.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Правда, питаня суспільні й політичні також не можуть бути виключені з „Зорі“, коли вона має бути газетою вповні живою, але тут уже дуже трудно ясно сформулувати границі, до яких може йти діскусія на листках „Зорі“. Звісна річ, я бажав би, щоб і ту границь не було ніяких, та що-ж діяти, коли границі такі ставитиме: 1) цензура, 2) тісний обем газети і 3) обставина, о котрій я зараз скажу, скоро почну говорити о компромісах. З того всего виходить, що я властиво не знаю, як сформулувати програму газети, щоб вона і не зразила згори більшої части читателів і з другого боку не оберталась на пустих словах, але була справді виразом переконань безповоротних. В додатку до сего листу я перешлю Вам дословний відпис того поклику, який прислав міні Кониський, щоб напечатати його для розіслання по Україні, і просив би Вас, щоб Ви були ласкаві від себе зробити начерк того, що повинно бути виражене в програмі газети, т. є. що Ви вважали-б необхідним і на добі сказати нашій публиці. Я не ручу Вам за те, чи все те, що Ви напишете, і так, як Ви напишете, буде випечатане на чільнім місці нової „Зорі“,— але ручу за те, що кожде Ваше слово совістно візьму під розвагу, і то не спускаючись на свій власний розум, а коли-б печатав, то ніякої зміни не роблю без попередного порозуміня з Вами. Ваш начерк дасть міні крім того й мірку того, чого ви домогаєтесь від мене яко редактора,—а будьте певні, що Вашим судом я дорожу, як нічиїм другим“.

Та хоч яке трудне було сформулування програми, все-ж-таки це була більш теоретична, хвилева праця. Далеко труднішою працею уважав Франко переведення програми в життя, себто редагування газети. Не був до того часу редактором, але „редакторских клопотів і трудностей зазнав чимало“. Тому перед Франком виринало питання, чи він здужає „провадити газету так, щоб вона була хоч що небудь до людей подібна“. Сам же Драгоманов казав, що у Франка за мало критичного суду, за мало скептицизму. І Франко „без найменшої нещирости“ признавав правду слів Драгоманова. „Я у всім склонний—писав Франко—далеко більше до оптімізму, до вишукування добрих сторін, ніж злих. Не одно може міні видатись добрим, що на ділі зовсім таким не є,—і отсеї то хиби я при редагованю часописі найбільш боюсь“. Повідомивши далі Драгоманова про склад редакційного комітету й підкресливши бажаність мати в комітеті Терлецького, що залежало від фінансової спроможности „Зорі“, Франко підносив проблематичність сил, що входили й могли увійти до редакційного комітету,й боявся, що при скупій науці та критиці згаданих сил зараз від самого початку дасть редакція „Зорі“ Драгоманову „не одну притичину до фактичних і інших поправок“. Зменшення таких хиб залежить від того, наскільки знатиме свою річ той, хто про неї писатиме, а ця справа знову залежала від приєднання співробітників не тільки з Галичини, але й з Наддніпрянщини та Женеви.

А щоб співробітники „Зорі“, беручи її число до рук, не розчаровувалися, „сподіваючись найти в нім зовсім не те, що в нім є, і сподіваючись нераз найти в нім і те, чого в нім при даних обставинах бути не може“, приступав далі Франко „до тих нещасних „компромісів“, котрі таким каменем лягли між Галичиною і Женевою». Тут поперед усього повідомляв Франко Драгоманова, що правопис „Зорі“ буде етимологічний, Це говорив Франко не від себе самого, а по порозумінні з багатьома українцями по обох боках Збруча, між иншими із Нечуєм-Левицьким і Кониським. Зазначивши, що головно через правопис упав „Світ“, як через нього впала й „Правда“, писав далі Франко:

„Може бути, що Ви то речене назвете недорічним і дурним, і по свойому будете праві,—а все-таки по свойому й я не зовсім неправ. Що ви зробите, коли публика у нас така дика під тим зглядом? Скажете може, що з боку поступовців і радікалів не ладно, неморально навіть зачинати своє видане такою уступкою, таким потакуванєм дикости публики, котру хочемо сяк чи так просвічати. А я скажу: що-ж діяти, коли в іншій формі Ви не підійдете до неї? Альтернатива ту представляєсь така: або зачати видавати фонетикою і згори засудитися на 100 пренумерантів, т. є. засудити ціле діло на невдачу,— або зробити формальну уступку що до правописі і старатись освічувати людей в ділах далеко важніших від правописі. Се, конечно, також опортунізм, але опортунізм, по моїй думці, зовсім природний і конечний—посвятити меншу користь для більшої“.

Що до підписування статтей Франко вповні годився з думкою, яку

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

все с притиском голосив Драгоманов, а саме, що кожний повинен сам відповідати за своє слово, а щоб міг відповідати, повинен підписуватися. Франко був за тим, щоб нова „Зоря“ бодай тим показала себе новою, щоб рішуче, зараз від першого нумеру, виступила з підписами таких імен, як Драгоманова, Павлика й Терлецького. Та рівночасно з писанням листу до Драгоманова одержав Франко лист від Кониського з наукою про підписи. Навівши слова Кониського в справі підписів, запримічував Франко, що „Зоря“ йшла в Росію в числі коло 80 примірників. Сам Партицький нічого не знав про формальний дозвіл „Зорі“ з боку цензури, яка раз перепускала її, другий раз, зокрема два або три числа вкупі, завертала. І хоча Кониський обіцював, що при трохи жившім редагуванні „Зорі“ піде зо 200 її примірників до Росії, Франкові здавалося, що краще цілком зрезігнувати з зазбручанських передплатників, навіть із дотогочасних 80, ніж добровільно стягати на себе крім австрійської ще російську цензуру. „Хто схоче пронумерувати, той до 6 руб. доплатить ще одного і одержуватиме „Зорю“ в конверті“. А в тім щодо підписів Франко заповідав, що першу пробу зробить іще 1884 р., бо ще останні 4 або 3 числа Франко підписуватиме як редактор.

Далі вичисляв Франко більші праці, які мав приобіцяні до перших чисел „Зорі“, а саме: Павлик приобіцяв повість „Вихора“, Терлецький історію галицько-руської суспільности від 1772 до 1872 р., Шульгин працю „Україна і єї теперішні поводаторі“, Кониський від Мордовця оповідання „Старці“, від себе „Про громадське орудування землею в Полтавщині“ і „Про полтавське земство в 1884 р.“ а від одної київської курсистки статтю „Права жіноцтва в Европі“. Від Володислава Федоровича одержав Франко день перед тим статтейку, де Федорович критикував коротко ліберальний, буржуазний устрій і доходив до соціялізму; Франко думав, що статтейка зробить враження на нашу публіку. З Галичини мав іще Франко два оповідання Кобринської. Коли й Драгоманов зможе дещо до нового року виготовити, Франко сподівався зробити „Зорю“ дійсно новою, живою й сучасною. Для оживлення „Зорі“ бажав Франко, щоб у ній велася хроніка суспільного й літературного життя всієї України, а крім того думав чим небудь зазначити й ширший слов'янський кругозір.

На кінці свого довгого листа дав Франко копію проєкту Кониського „Запросин до передплати“. По зазначенні, що від 1 січня 1885 р. „Зоря“ виходитиме двічі на місяць, число в об'ємі трьох аркушів, ішла така програмова частина:

„Задачею своєю „Зоря“ ставить — обняти яко мога ширше житє руського народу в Галичині, і оскільки то можливо, і на Україні і пильновати над розвоєм і культурою свого краю. Національні і релігійні відносини нашого народу перш усего примушують нас прямовати тим шляхом, на котрому найбільш потрібує наш народ оборони од впливу на його чужих елементів, некористних і шкодливих для його. Тим-то ми й ставимо прапором своєї задачі—„Галицька Русь для галицьких Русинів“, тим-то ми й будемо пильнувати, щоб Русин, розвиваючись духовно і підносячи свій матеріальний побит, залишився навіки добрим Русином, вірним і незрадливим сином і слугою своєї рідної матері Русі-України. Як досі, так і далі ми будемо вести руський народ, розуміючи тут і нашу інтелігенцію, до набіраня тієї моральної, умственної і матеріяльної сили, при котрій він спроможеться боротися, стояти і одстояти свою віру і національність. Жваво і сміло ми виступатимемо на оборону [1]) жадного [2]) найдрібнійшого духового і матеріяльного добра свого краю і народу. Сміло підемо на бій проти всяких експлоататорів нашого народу, заброюючись до сего бою і заброюючи других зброєю освіти і розповсюжуванем ідей, пануючих в науці инчих европейських народів. Конечним нашим бажанем буде прямоване вивести і поставити руський край і народ рядом з славянами, рядом з инчими освіченими і культурними людьми. Виконуючи свою задачу, ми не станемо

[1]) В рукоп. на боротьно (?). [2]) В розумінні: кожного.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

на шлях прикрого нам шовінізму або огидливого фанатизму. На нашій коругові стоятиме: „хочеш жити сам, давай жити другим“. Світ, наука і добробит на національному грунті—от наша мета. Гадаємо, що така думка—єсть думкою усієї русько-української інтеллігенції, і тим-то сподіваємося, що ми зустрінемо од нашої інтеллігенції добру і щиру запомогу як порадою, так своїми працями і передплатою, бо тілько маючи доволі передплатників, ми будемо в силі виконати задачу нашої часописі“.

Заки прийшла відповідь від Драгоманова, написав Кониський 23 жовтня новий лист до Франка. Повідомляв, що з Одеси й Харкова ще не одержав жадної відповіди. „А тут ми говорили, говорили і говорили“—іронічно писав про Київ. Усі погоджувалися на те, що доки часопис не вдержуватиме своїм коштом Франка й трьох його співробітників, доти не можна буде сказати, що журнал стоїть кріпко. А щоб поставити його міцно, „ми стілько надавали обіцянок“,—писав Кониський про киян,—що коли-б хоча третину їх виконати, то можна-б було видавати три „Зорі“. Здаючи звідомлення зо свого кутка, писав Кониський ось що: „При всім силкованні, яке можливе тепер у нас при наших тяжких обставинах, 10 чоловік людей вірніх приобіцяли задопомоги 400 руб. Буду старатися, щоб половину зібрати і переслати Вам ще до 1-о грудня“. Згідно з питаннями Франка відповідав, що показана сума задопомоги певна, як що не пошкодять ділу незвичайні випадки, яких не сподівалися, й що в найгіршому разі Наддніпрянщина дасть 100 передплатників (600 руб.) й запомоги з Київа 500, з Харкова й Одеси по 100, з инших міст 200 руб., разом 600 + 900 = 1500 руб. Коли взяти в крайньому разі половину цього, 750 руб., усе таки радив починати. Далі Кониський повідомляв, що наддніпрянські письменники не згоджувалися, щоб в оповістці подавати їх імена, але радив оголосити, що на перші числа „Зорі“ її редакція має такі й такі в своїй теці готові твори [1]). Нарешті Кониський підносив, що як Наддніпрянщина Галичину, так іще більше Галичина Наддніпрянщину цілком мало знають. Кониський довго продумував над тим, в якій найкраще формі познайомити-б їх, і признав напридатнішою форму оглядів: в одному числі огляд життя в Галичині й Австрії, а в другому огляд життя Наддніпрянщині й Росії. В такій формі нічия і маленька праця або звістка не повинна-б пропасти. Головний матеріял із життя Наддніпрянщини обіцяв зібрати Кониський, а Франко мав доповнити його тим, що буде в нього. Кониський прохав Франка зазнайомити в першому числі Наддніпрянщину з Галичиною, написавши докладний огляд життя за 1884 р., „бо кажу-ж Вам,—закінчував Кониський свої виводи,—у нас про Галичину знають далеко менш ніж про Париж, а такий огляд розворушить сонніх людей“.

Пару день після листу Кониського надійшла й відповідь Драгоманова на лист Франка, писана 25 жовтня. Тут висловлявся, що здивує Франка „своєю вміркованностю“.

„В принціпі я зовсім не против компроміссів, а надто формальних. Тільки я думаю, що компромісси мусять бути в скількости, а не в яковости“. Згоджувався на те, щоб починати видання максимовичкою, але не радив боронити її теоретично, а навпаки радив іти до того, щоб максимовичку звести на раціональну фонетику. Хоча на думку Драгоманова російські українофіли більше налякували себе, ніж начальство їх

[1]) Тут наводив Кониський: поезії Кониського-Перебенді, Юлії Шнайдер і ин., з прози „Старці“, опов. Данила Сліпченка (Мордовця), „Чи злочинець, чи недужий?“ опов. Кониського, „Між народом (фотографії з життя)“ Кониського, з наукових творів „Шлюб в Україні в XVII—XVIII в.“. Левка Маячського (Ореста Левицького), „Громадське орудоване землею в Лівобережній Україні“ Семена Жука (власне проф. Лучицького) „Полтавське земство в 1884 р.“ Семена Жука (Кониського), „До історії українського письменства в XIX віці“. М. Уманця (Комарова), „Огляд земства на Україні в 1884 р. по російським часописям“ Горбоноса.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лякало, все-таки Драгоманов годився, щоб його не підписувати в „Зорі“, але не радив робити дальших уступок російській цензурі й російській боязкості. Радив держати зміст газети відкрито европейський, хоча спокійний тоном. А що до імен Павлика й Терлецького домагався Драгоманов, щоб їх підписати; що найбільше можна було змінити назву повісти Павлика з огляду на те, що її початок був у „Громаді“. Своє домагання мотивував Драгоманов тим, що ім'я „Павликові і Терлецькому, як починаючим писателям, потрібно, й однімати в них імя з-за полохливих фантазій київського украйнофіла не делікатно—до них самих і шкодливо—до справи й партії стільки-ж на Україні, як і в Галичині“.

До формальностей зараховував Драгоманов також справу прокламації від редакції чи й остентативної програми.

„Про мене, можна-б обійтись і без прокламації й без программи на показ,—аби була программа для самої редакції, котра-б, программа, виявлялась в самих статтях. Навіть таке безпрограмя найліпше власне для таких станів, як тепер в Галичині, де публіка боїться слов і не зна річей і де вона мусить (і може легко) полюбити речі, а потім взнати, як вони звуться“.

Очевидно нарис прокламації Кониського не подобався Драгоманову.

„Він зовсім не такий цензурний, як вдає його Кониський, і це показує справді противуприродність того оппортунізма, котрий проповідає Кониський. Небійсь, національне питання Кониський ставить дуже прямо ребром. Чому-ж не ставить також і політичного, й соціального, й культурного? Тому, що в Кониського або в голові темно про ці питання й вони йому не лежять близько до серця,—або він, як всякі націоналісти, крутить в цих питаннях, забігаючи й до консерваторів й до прогрессістів, аби тільки вони пристали до націоналізму,—або те й друге вкупі. Я нічого не маю проти постанову ребром національного питання,—але тільки тоді, коли також постановити й другі питання. А поставити ребром с а м е національне питання, вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцію (котра-б рада була, щоб ніяких питань не ставити, й котра все рівно „сепаратізм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помиляються, коли думають, що публіка може жити що дня націоналізмом, завше думати про „свою хату“. Звичайний чоловік перш усього дума, я к а хата,—а потім вже, чи своя, чи найнята. Та й с в о я хата тим найбільш інтересна людям, що її я можу зробити такою, я к а мені подобається. В життю громадськім чоловік частіще пан, чи мужик, ліберал, чи абсолютист, раціоналіст, чи клерикал і т. д., а дуже рідко русин чи поляк, москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажа перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігії й т. д.,—а потім вже вдовольнити своє національне почуття, навіть коли воно в його збужено,—і через те він буде читати охотно ч у ж і видання, коли вони будуть його навчати тому, що йому цікаво. Ідеал національної газети, щоб вона давала той щоденний, в основі космополітичний, матеріял, котрого потрібує чоловік, в національній формі“.

А для Росії уважав Драгоманов декларацію Кониського навіть шкідливою, бо вона дала-б була притоку до суперечок між українофілами й сусідніми напрямками про те, що українство це тільки романтичний і вузький націоналізм і т. и.

Вихід із положення находив Драгоманов такий, що радив зробити декларацію цілком загальною й короткою в роді того, що „Зоря“ дозволена в Росії, а через те редакція й обертається до публіки на Україні, „що „Зоря“ постарається бути дзеркалом життя громадського в українській землі в Росії, як і в Австрії, освіченого світлом всемірної науки, а також провідником цієї науки в українські громади,—органом потреб цих громад в сфері національній, політичній, соціальній і культурній“. А решту побачуть читачі з самих статтей, які треба назвати, ті, що є або обіцяні.

Що до статтей Драгоманов особливо дораджував статті про нові праці над біблією й евангеліями. А що не легко було здобутися на оригінальні праці, тому радив просто дати на перший раз переклади, напр. з рефератів Верна про результати праць Рейса. Від себе обіцяв Драгоманов дати: 1) низку статтей про народні новелли на Україні, 2) старі й нові вірші на Україні, 3) недруковані кобзарські співи з примітками. Крім того Драгоманов брав на себе всю редакційну роботу з поля усної

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

словесности та прирік давати звістки про цікаві для соціяльно-політичного розвитку публіки статті в французьких, англійських і італійських журналах. Почати друкувати в „Зорі“ свої праці задумував від праці про Едіпа — св. Григорія в українській словесності й иншої праці про віднайдених брата й сестру [1]).

Лист Драгоманова дуже втішив Франка.

„Попросту воспрянув я духом — писав у відповідь Франко—і набрав надії, що все ж таки чень хоч як—так удасться діло з новою „Зорею“, коли Ви до неї обіцюєте своє постійне сотрудництво і приймаєтесь ласкаво за редакцію цілого відділу фольклора. Я, конечно, з найбільшою радістю пристаю на Вашу пропозіцію—передати ту часть під вашу руку і не печатати нічого без Вашого порученя. Бодай можу бути певний, що та часть буде добре редагована і принесе честь газеті“.

Приймав Франко й инші поради Драгоманова, зокрема думав програму написати загально, „без страшних слів і страшних імен і, звісно, налягаючи не на націоналізм виключно“.

Відгомін думок листа Драгоманова слідний у дальшому листі Франка до Кониського з 5 листопада. Дякуючи Кониському за те, що так радо й щиро зайнявся справою „Зорі“, Франко зо свого боку запевняв, що скільки мога старатиметься „поставити „Зорю“ так, щоб вона була і справді европейською по провідним думкам та поглядам, і справді нашою, українською, по реальному змісту, по мові і по духу“. Перепросивши Кониського за спізнений відпис на лист наслідком немочи й надміру праці, писав, що запросини надрукує, коли верне до Львова, „в спосіб такий, щоб не дразнити ні вашої цензури ні нашої безтолковости, значиться, в спосіб загальний, даючи замісць соціяльної програми спис статей, котрі або є готові або обіцяні.“ Далі між иншим назвав дуже щасливою гадку Кониського дати огляд життя Галичини за 1884 р. З огляду на тісноту місця задумував завсіди присвячувати один нумер „Зорі“ переважно Наддністрянщині, а другий переважно Наддніпрянщині.

Заки Кониський одержав третій з черги лист від Франка, минув місяць. Цим і пояснюється його нетерпеливість, яка пробивається з його листа з 1 грудня. „Учора увечері взявся був вже я за перо,—писав тут Кониський,—щоб „висповідати Вас“. Одначе в тій самій хвилині довідався Кониський з листа Белея, що Франко ще не вернув до Львова, тому „простив і розрішив“, але під умовою, що Франко, одержавши лист Кониського, зараз напише оповістку про видавання своєї „Зорі“, зараз надрукує її в „Ділі“, зараз же зробить із тієї оповістки відбитку й розішле її в Росії, а найважніше перешле Кониському 50 штук під бандеролею. „Як сучасні наші обставини,—писав далі Кониський,—так далеко більш та слава, що наші „українські діячі“ повивозили давніш з-за кордону, волею—неволею поробили людей такими недовірками, що йому перш усего треба засунути руку в рану, инакше він не повірив би і Христу. Тим то я оце вже тижнів зо два що дня одержую листи з питанями: „Чи справді буде Франко видавати „Зорю“? Чи справді вона переміниться? Чи можно сміло посилати на неї гроші? де ж за неї оповістка? чому досі нема і т. д. без кінця“.

III.

Одначе в тому часі, коли останній лист Кониського до Франка надійшов до Львова, тамошні народовці вже похоронили реформу „Зорі“ й не допустили, щоб вона перейшла в руки Франка. Про це повідомив Франко Драгоманова й Кониського листами 6 грудня. Писав коротко, бо мав багато роботи, а на другий день вибирався до Станиславова на

[1]) М. Драгоманов. Листи до Івана Франка, с. с. 66—72.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

збори Жіночого Товариства. В листі до Драгоманова писав Франко, що „ціла справа розбилася о інтриги та крутарства кількох людей з Товариства імени Шевченка“. Вони то, „бачучи, що властиво їм (старшим українофілам) всяка власть висковзуєсь з рук,—мотивував Франко поступок народовців,—крикнули, що „Зоря“ під моєю редакцією буде органом соціялістів, і довели до того, що Партицкий почав крутити, а я, щоб раз покінчити всю ту погану історію, плюнув і віддав єму єго слово. Чи „Зорю“ буде видавати тепер Партицкий, чи Товариство Шевченка, ще не знати; я, звісно до неї не напишу ані стрічки. Справа та настілько має в собі доброго, що між усіми молодшими викликала велике обуренє і може справді бути початком до сконсолідованя партії чи громадки молодших українофілів, котрі тепер уже числом значно переважують старших“.

Драгоманова мало здивувала звістка „про ґедз, котрий вкусив народовців і Партицького“, далеко менше, ніж попередня звістка про передачу „Зорі“ Франкові. „З боку народовців справді було-б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки—писав Драгоманов до Франка 15 грудня.—А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка,—бо Ви-ж (простіть, і Ви персонально й другі товариші Ваші) привчили їх думати, що Ви їм усе простите й до них в усякім разі прийдете. Я Вам давно казав, що Ви себе не цінуєте. То й не диво, що й люде Вас не цінують.“

„Тепер по моїй думці Вам й К° зостається або податись народовцям і вкупі з ними випустити з рук новий рух в Галичині,—або виступити хоч з маленьким ділом (чи газетою, чи серією книг, чи відчитів, маленькою купкою,—та твердо й солідарно“ [1]). Драгоманов був дуже цікавий, що далі буде.

І Кониського повідомив Франко про те, що Товариство їм Шевченка „простягло руку на „Зорю“ з ненависти чи зависти“ до нього. „Пущено в хід всякі фальшиві слухи і інтриги і доведено до того, що ціла справа розбилася, мусила розбитися“. З браку часу Франко здержувався поки що „з подрібним оповіданєм про ті низости і негідні підходи, якими наші люде постарались вижерти“ його. Обурений таким поступуванням, Франко вернув Партицькому слово, на підставі якого навязав листування з різними людьми й поробив цілком немаловажні для себе видатки. Инакше не міг поступити „в виду заходів Товариства Шевченка і в виду позиції, яку серед тої сутолоки заняв Партицкий,—позиції що найменше двозначної і нерішучої“.

„Та нехай і так. На редакторство я не набивався і тепер за ним не жалую. Жаль міні лиш того, що тепер, в такій рішучій хвили, коли з одного боку наші старовіри, скріплені матеріяльно, напрягати будуть всі сили, щоб нас підкопати, з другого боку, коли молодіж, щира та спосібна, починає чимраз численнійше горнутися до серіозної наукової праці,—що як раз в ту пору нашим проводирям стрілило в голову робити роздор. О власну особу міні не ходить. Я ще посиджу з місяць у Львові, поки докомплєтую матеріяли до моєї праці над Федоровичем, а відтак поїду до Вікна хоч би й на рік для скінченя тої праці і подокінчуваня деяких позачинаних творів беллетристичних.

Дякуючи Кониському за його заходи в справі „Зорі“, писав Франко:

„Одно тілько можу сказати сміло і з гордостею, що я ту нічого не винен, що поступав собі прямо і лояльно навіть з людьми, котрі на те не заслугували. Для того я з спокійною совістею можу від них відсунутись, коли ту міні не остаєсь нічого, як бути їх же волом робучим, а в додатку метою всяких позаплечних нападів, сплетень та брехень“.

Під впливом цього листа Франка написав Кониський 10 грудня лист до нього, де стояло:

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 73.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„Сьогодні трошки одійшов я після вчорашнього Вашого листу, але все таки наче з похмілля! Що-ж оце таке діється! Судіть сами: будували, будували, вивели дах, поставили печі, вставили вікна, тілько війти господареві та жити, а тут,—трах!.. повалилося усе! Невже-ж ми будували на піску? Ні! скажете: на болоті... І з сім не згожуюсь я. Та—сількісь! Чи на піску, чи на болоті, а так не може бути! треба будівлю полагодити, чи збудовати, а треба десь захисток мати. Сьогодні пишу листи до Гладиловича і до Омеляна Огоновського і прошу їх і благаю, най, що хочуть, діють, а поратують справу так, щоб „Зоря" видавалась під Вашою редакією... Тут річ іде не о „Зорі", а цілій справі розбужуваня сонніх, годованя голодніх і піднесеня нашого письменства до того ступня, щоб воно хоч трохи походило на европейське. Для мене се справа—найважнійша в теперешнім часі руско-національного житя. Я не маю слів, щоб росказати Вам, яке тяжке, боляче вражінє зробив на мене Ваш лист! Я гадав, що тілько в Київі силою історичніх обставин і „обрусенія" завелося і істнує безодне багно плеток, інтриг, заздрісті і клевети; аж бачу!.. Але-ж, Добродію! Нам треба стати поверх оцего смердячого багна і хоч би як тяжко не було нам,—встояти на свойому".

Далі Кониський писав, що за його вдвоє довшого від Франкового віку довелось йому перетерпіти й пережити і від ворогів і від приятелів доволі брехні, клевети й інтриг. Із досвіду знав, як несказано тяжко переживати такий сморід але, думав він, треба переживати й усе те повинно зміцняти та загартовувати до праці. Коли люди заздрять, значить, є чому заздрити. Ніякому Маркову [1]) й подібним ніхто не заздрить, бо нема чому, „На сухоребру шкапійку ніхто й не гляне, а на доброго красивого коня в усіх очі розбігаются" — приводив Кониський порівняння й писав, що таким людям, як Кониський і Франко, для котрих ідея загального добра стоїть вище всього, ніколи не діждатися такої години, щоб на них не гавкали, їх не судили. Инакше поглянуть на них аж по їх смерти.

„Плюньте-ж і Ви, Добродію,—підбадьорував Кониський Франка,—на усі собачі гавкання та лагодьте, як сами краще знаєте, загально-руську справу. Чи сяк, чи так, а треба, щоб було видаванє часописі під Вашим проводом. Для мене і моїх знайомих вельми цікаво одержати від Вас подробицю оцієї чудної завирюхи. Задля нас досить чудно се все, не менше чудно і ось що: сьогодні довідався я, що майже два тижні назад Трегуб знав, що там у Львові ведетця підкоп під Ваше редакторство „Зорі", але до сьогодні не сказав мині про се!.. В цілій сій калюжі єсть якась така завязь, якась нитка, котрої я не розумію; та біс з нею! Нам треба діло робить! Треба десь притулити оті праці, що Ви у себе маєте, і ті, що до мене понасилали. Инакше що-ж се буде, як не дискредитованє партії народньої руської? що як не велика запомога „твердим" перевертням. Се-ж їм на руку! який то гук пустять вони!.. Якою тяжкою луною піде по русько-українській землі оця ростич, оцей розділ „на ся"!.. Ні, Добродію! треба се все якось замазать, звести на ніць; одно слово, треба хоч би що, а щоб редакція була за Вами, хоч на пів року, коли Вам тяжко було-б на дальше (розумію: морально-тяжко). Инакше се була-б така велика шкода на всю Русь-Україну, особливо на Україну, що вельми і вельми не скоро можна полагодити її. В самім крайнім случаї безпремінно треба, щоб Ваше імя було поставлено на чолі співробітників „Зорі". Се такий minimum, без котрого, щиро кажу Вам, не багато добуде собі „Зоря" передплатників в Россії, може яких 50. Порадьте і Ви нас щиро, коли не налагодится справа на старий шлях, дак-як нам обертатися".

Таким питанням закінчував Кониський свій лист до Франка.

Рівночасно з листом до Франка написав Кониський до Дамяна Гладиловича, Омеляна Огоновського й Івана Белея. Лист Кониського до Белея з 9 грудня зближений своїм тоном до листу Кониського до Франка. До Белея писав Кониський:

„Оце зараз одержав лист від любого мині і дорогого Франка, але що за лист! Прямо наче обухом хто заїхав мене в лоб від того листу!! Во всякому другому часі—такі вісті вщипнули-б немов ковальськими кліщами за серце, а тепер коли ваші „вояжери" навезли від нас повний міх грошей і деморалізації, неперехід „Зорі" в руки Франка діло просто тяжке для Русі, прямо непатріотичне!! Як не тяжко у нас—що робити, а осе таки за чотирі місяці я вспів більше менше підладити діло і поставити його на той шлях, котрим воно з часом ішло-б ліпше і ліпше... і ту саму годину, коли все вже прилагодилося,—на тобі!.. їж, мовляв,... аж подавись!.. Господи Боже мій! та що от оце сталося з вашими людьми? Та як же вони не помислили, що непередача Франкові „Зорі" несказано нашкодить у вас, а ще більше у нас!.. Як же не зрозуміти і того, що „Зоря" Франкова єсть і тутешня потреба! Як же не звернули уваги на те, що перехід „Зорі"

[1]) Одному з провідників галицьких москвофілів і редакторові їхніх газет.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в руки Франка став відомим на всій Русі-Україні, і в Чернівцях, і в Станиславові, і в Київі і в Харкові сей перехід вважався яко факт, а тепер!.. се-ж значить дискредитовать самих себе, свою партію, підливать воду в лотоки того млина, на котрому Площанскіє і Наумовичі мелють деморалізацію!!! Тяжко!! не маю слів, котрими міг би описати Вам як мині тяжко, який біль обгорнув моє серце від Франкової звістки!.. Се таке лихо, що аж вірить йому не хочется. Та, любий Добродію, чи не можна як полагодити сего діла, поки ще не пішла про його поголоска по Україні? Я певний, що Франко—яко істинний патріот і чесний робітник на користь краю, переможе свій тяжкій біль і вернется до „Зорі" яко редактор; уся річ іде тілько про тих, котрі попсовали се діло. Зберіть же, Добродію, всю свою енергію, всю свою силу да візміться, чи не можна як поправити. Коли-ж вже таке наше безталаннє, що годі лагодити, дак напишіть мині швиденько вашу пораду: як нам обертатися в сій речі? Поки не одержу Вашої одповіді і поради, я нікому не говоритиму про сю тяжку пригоду. Напишіть, хто скуйовдив сю бучу? Хто редаговатиме „Зорю" і чого од неї можна сподіватись? Чи не міг би я і Нечуй запомогти чим, щоб діло знов вернути на ту стежку, на яку воно було ступило? Напишіть, будьте ласкаві, до мене щиру правду, безконечно потрібну задля мене. А я-ж так радів, що наше письменство піднімается!.."

Белей відписав 26 грудня, що з видавництвом „Зорі" сталося погано. Він не писав Кониському зараз, бо Франко казав йому, що опише Кониському все по правді, широко, а чейже Франко найкраще знає всі ті речі. На думку Белея старші народовці зробили Франкові дуже велику кривду, котру не так швидко він їм забуде. „У нас нема здібнійшого, живійшого і розумнійшого робітника, як Франко; він один міг би повести „Зорю", як слід"—писав Белей. З дальших слів листа, що Кониський постановив попирати дотеперішню „Зорю", виходить, що Кониський написав іще дальший лист до Белея, заки останній відписав йому. Ствердивши поміч Кониського для „Зорі", уважав Белей справу полагодженою, пишучи, що розуміє становище Кониського. Далі повідомляв, що „Зоря" виходитиме по $1^1/_2$ аркуша півмісячно, а Франко хотів видавати 6 аркушів місячно. Правда, Партицький редагуватиме собі „Бібліотеку Зорі", 3 аркуші місячно, але на думку Белея, це не було все одно. А про Франка писав Белей, що він „не може брати уділу в „Зорі". Ви, Добродію,—звертався він до Кониського,—стоячи здалека, того не порозумієте, але інакше не може бути. Для того Ви до нікого в тім ділі й не пишіть, бо надармо".

Далеко холодніший, подиктований обережністю на всякий випадок тон листа Кониського до Омеляна Огоновського з 10 грудня. Кониський писав, що ще в вересні прийшла було до Київа добра звістка, що „Зоря" наслідком недуги Омеляна Партицького перейде в руки Франка. Ця звістка розповсюднилася по Наддніпрянщині й скрізь радіючи привітали її, бо ім'я Франка було доволі популярне на Наддніпрянщині. Ця звістка підохотила багатьох людей і на передплату й до праці; в руках Кониського було пять наукових творів, приобіцяних Франкові, таких, що звернули-б до себе увагу людей науки. На будучу „Зорю" дивилися як на часопис, що розбудить сонних людей. „Одно слово,—писав Кониський,—трошки ми ожили, повеселіли сподіванєм... Аж ось, гульк! розійшлися ціми днями сумні вісті, що всі ті сподіванки „яко дим" рознеслися за вітрами": одна,—що Франко зрікся редакторства; друга,—що „Зоря" перейде на власність „української гімназії"; третя,—що Партицький віддає „Зорю" в руки Товариства ім. Шевченка. „І пішли ці вісті кружить по Україні і баламутить нашу публику". Кониський уважав такі звістки дуже шкідливими для української справи. Головна річ не в тому, хто буде власником „Зорі", але хто буде її редактором. З оповісток у „Зорі" знають Наддніпрянці, що Партицький хворий. Далі приведений аргумент, відомий з листу до Белея про те, що москвофіли вивезли з Росії до Галичини торбину грошей і повний віз деморалізації, яку сіятимуть по Галичині. Останнє ще більше викликувало потребу доброго науково-белетристичного

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

органу „під редакторством чоловіка освіченого, чесного, енергичного і популярного, а до того і щоб у його було доволі вільного часу на роботу біля редакції“. Кониський сподівався, що коли „Зоря“ перейде в руки Товариства ім. Шевченка, то воно знайде такого редактора й поможе власній популярності на Наддніпрянщині. Далі писав Кониський, що наскільки спізнав Галичину та її обставини й наскільки зрозумів вдачу й освіту самого Франка, „він був би цілком відповідний редактор вістнику—чи новому, чи „Зорі“.

Кониському відповів Огоновський листом, що не приносить листочка до вінка його слави:

„Правда, що Партицький обіцяв був Франкови передати редакцию, тому що нездужає і не може займатись невпинною працею літературною. Та що-ж, коли громада була противна такому намірови, знаючи, що Франко не має симпатиї у старших людей та що при його редакції не устояла-б-ся довго сеся часопись. Ніхто не заперечує йому великого талану, але таки нігде правди діти, що дух неґацийний розвинувся у його до крайности; опроче у своєму літературному прямованю шибає він собою на всі сторони: пише статі економічні, політичні, статистичні попри твореню поезій, повістий, сатир, ізза чого властивий його талант в писаню повістей запропащуєся. Видячи отже, що Франко запропастив „Сьвіт“ і знаючи його становище супроти галицьких земляків, громада львівска спонукала Партицького, щоби не передавав редакциї Зорі Франкови, але віддав її комітетови, вибраному поважними львівскими народовцями. Комітет той складаєся з пятьох письменників, котрі досіль доказали, що займаються всяким ділом розумно. Видавати-ж буде Зорю Товариство імени Шевченка. Сам же Франко тепер доволен з того, що сталося, і враз з Коцовським забираєся до тихої наукової праці,—хоче бо бути доктором фільософії; впрочім займаєся він також писанем мемуарів Івана Федоровича“.

Нічого доброго для Франка не могло вийти в даному разі також від Дамяна Гладиловича, вже хоч би тому, що він заступав думку, що справа літературно-наукового журналу може здійснитися тільки в Товаристві ім. Шевченка. І коли заносилося на те, що „Зоря“ перейде в руки Франка, Гладилович у листі до Кониського з 4 листопада кинув сильно інтригуючу думку, що „попри „Зорю“ буде мабуть у нас з новим роком виходити друга літературна газета накладом Товариства імени Шевченка, щоби тим чином се товариство почало животіти і в тім напрямі розвиватися“. Ця виписка дає передсмак відповіди Гладиловича з 14 грудня Кониському на його „любе та повне жури письмо“. Гладилович успокоював Кониського звісткою, що „Зоря“ перейшла на власність Товариства ім. Шевченка, а редагуватиме її й далі Партицький, одначе при помочи редакційного комітету, зложеного з Вахнянина, Цеглинського, Калитовського, Подолинського й Франка. А що „Франко, мабудь чуючись тим фактом скривджений, не схоче приняти сего вибору“, на його місце увійде хтось инший. Факт, що „Зорю“ перейняло Товариство ім. Шевченка, на думку Гладиловича, не був лихий, бо матеріяльна гваранція більша й більше людей зацікавиться видавництвом, а в тім згідно зо статутом Товариство має видавати літературний журнал, а чейже до його відділу належать самі наші люди, „котрих патріотизмови гріх би робити закиди“. Очевидно в цілій справі з „Зорею“ прогрішено, але тільки проти форми, а форма зажерла саму річ. Уже в осени уважав кожний доконаним фактом, що Партицький передав „Зорю“ Франкові, і тому ніхто не забирав до того голосу, бо Партицькому вільно було свою власність дарувати, кому хотів. „Франка всі поважають яко чоловіка даровитого, котрий, хоч ще молодий, вже давсь пізнати у нашій літературі, тілько що поза округ львівский і крім одиниць на провінциї він не популярний ще, наші „тверді“ гледять на него після звістних процесів соціялистів, якби на якогось анцихриста, від котрого поли врізовати треба, з „наших“ многі дивлять(ся) на него також недовірчиво, тому що стояв він по стороні Драгоманова, котрий вкинув в болото ідею національности і під неясним якимось указуванем гуманізму зворушив многих, іменно

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

молодших, людей,—котрі і голосно (і у Вас і у нас) голосили ничтожність народности,—не даючи однако нічо наглядного в замін. Такі інтернаціонали стали у нас Остап Терлецький, Павлик, а давнійші почасти Франко". Тому на одному засіданні відділу Товариства ім. Шевченка підніс проф. Медвецький, що шкода, що товариство не виробило собі у Партицького того, щоб він передав „Зорю" товариству. „На саме імя Франка—мали бути слова Медвецького—половина або й більш предплатників відпаде та й „Зоря", оставшись при 100—200 предплатниках, пропаде. До того Франко добрий літерат і щирий хлоп, але і многі йому не вірять, і потрібує конечно якогось гамульця, когось, хто би го придержовав, що нераз і Белей говорив про него. Тому-ж то і ставши независимим редактором, готов промахнутися та й тим „Зорю" привести до упадку", бо на Наддніпрянщину не можна рахувати, щоб вона дала 400—500 передплатників. На те сказав Гладилович, що Партицький уже покінчив переговори з Франком і що шкода про це говорити, але хтось запримітив, що треба ще самого Партицького запитати. Питали потому Партицького, а той сказав, „що він вправді обіцяв Франкови, але так само обіцював і другим і ще не договорився до кінця, однако Товариству ім. Шевченка дати не може, хиба що Товариство погодиться з Франком,—тілько що на злучай, якби товариство взялося за видавництво другої газети, на тоді він нікому не дасть Зорі". По такій заяві Партицького „почав виділ товариства умовлятися з Франком, жадаючи з початку, щоби хто другий, прим. Подолиньский, підписовав газету яко редактор, а Франко був другим редактором і тільки всі свої роботи підписовав своїм іменем повним (се обяснювано єму тим, що і пок. Барвіньский сховався за Коссака, починаючи видавати Діло, нім виступив з своїм іменем). Коли Франко на те не годився, то виділ предкладав єму, щоби він (Франко) підписовав „Зорю" яко редактор, а тільки щоби Зоря була власностю Товариства, для того, щоби виділ міг зі своєї сторони впливати на редакцію Зорі і бути таким гамульцем для Франка,—на Зорі мало бути підписане: видає Товариство ім. Шевченка,—редактор Іван Франко, і виділ виходив з того погляду, що хоч імя Франка відтрутить многих предплатників (котрі в більшій половині суть дотепер або кацапи або полукацапи), то знова фірма товариства многих з них удержить". Товариство не рахувало на зиск, гарантувало Франкові умовлену ремунерацію навіть в разі недобору, а коли-б доходи „Зорі" були більші від розходів на неї, відділ відступав Франкові увесь чистий дохід. На те сказав Франко Гладиловичеві, „що він для того не може згодитися на тоє, що поперше: хоче бути зовсім независимим редактором і властителем, подруге, видівбися скомпромітованим в очах тих, з котрими навязав вже стосунки і переписку, іменно на Україні". Гладилович указував Франкові, що „Зоря" стала власністю Товариства ім. Шевченка для матеріяльної обезпеки її, але він чейже лишається редактором і його ніщо не компромітує, одначе не міг його переконати. Після того всього пішов Франко до Партицького та звернув йому його слово, а Партицький, одержавши волю розпоряджувати „Зорею", дав її Товариству ім. Шевченка. „Франко сам—писав Гладилович—може був би ся і прихилив до того послідного предложеня виділу, але підмовляли його товариші, вказуючи, що його покривджено, видерто власність, а тепер говорять навіть, що тим хотілося позбавити Франка способу до житя". На думку Гладиловича відділ Товариства ім. Шевченка похибнувся в тому, що так пізно взявся до справи, а не перед тим, заки переговори зайшли так далеко, що Франко повідомив визначних людей, що переймає „Зорю". Або коли відділ не зробив того в своєму часі, то повинен був або „полишити собі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

цілу справу або зачати видавати другу газету, а не наставати на „Зорю“, котра в половині бодай вважалася власностію Франка“. Але похибнувся на думку Гладиловича й Франко та його товариші, бо коли їм дійсно ходило про добро „Зорі“, про розвиток нашої літератури, про виказання нашої солідарности й сили перед кацапами, то не повинен був обиджатися до того ступня, щоб „відступити цілком на бік і відтягнутися зовсім від роботи для уроєної якоїсь кривди щодо власности“. Повідомляючи, що „Зоря“ виходитиме два рази на місяць, по 2 аркуші число, писав Гладилович, що коли Франко й инші його молодші товариші відтягнуться з своїми працями й також Наддніпрянщина не прийде „Зорі“ з підмогою своїми працями, „Зоря“ буде слабою, може навіть слабшою зразу, ніж була досі, „але буде все правдиво-українським орґаном“. Далі писав Гладилович, що пробуватиме впросити Франка, щоб лишився в редакційному комітеті, „а з часом, може на рік, став би і редактором“, але сумнівався в успіху, бо за дуже Франко був розгніваний.

„Вірите панови Франкови,—кінчив свій лист Гладилович,—котрого й ми любимо і поважаємо, то повірте-ж і нам, що і ми предінь дорожимо своїм народом і своєю літературою, що і ми патріоти. Се річ певна, що Франко ще не популярний в нашій, особливо попівскій публиці, і що „Зоря“ під його імйом стратила би половину предплатників,—се річ дуже імовірна, що коли би Франко працював ще який рік під чужою фірмою, зєднав би собі популярність загальну,—а гого лише бажав виділ товариства Драгоманщина завдала нам удар великий, бо вона викликала байдужність, нехтуючи народню ідею, а стаючи на полю інтернаціоналу,—відчужила многих здібних робітників своїй народній їдеї.—Павлик і Остап стоять по нині на тій ідеальній інтернаціональній почві, Франко отрясся з неї,—то няй би був ще виждав та переконав людей недовірчивих, а опісля того вів би перед. Сподіюся, що Ви, Добродію, спізнаєте з того, в чім лихо, і може слідуючим листом подасте які ваші ліки на те, іменно може зумієте вговорити Франка, щоби він не уступав з редакційного комітету, а тоді побачите: всьо буде добре і перелетить туча понад головами“.

Коротко писав Гладилович про ту саму справу також у листі з 10 грудня до Кониського. Не вірив, що Франко прийме вибір до редакційного комітету „Зорі“, бо „злий на те, що так крутилося з Зорею, а на посліди і перекрутилося. Мині здається,—писав Гладилович,—що для самої „Зорі“ і для Франка се найліпше сталося, бо безпечно стане він на рік редактором, коби лише не схотів цілком відтягнутися на бік, а поки що, то то наша галицька (переважно попівська) публіка у великій части дивиться на Франка як на якого нечоловіка, через що і велика часть предплатників відпала би. А чи із України буде (при етимологічній правописи) значніше число предплатників, се ще велике питанє. Вірю, що Франкови ся річ не мила і він, як каже, чуєся тим скомпромітованим, однак не бере ризика видавництва на себе, а своїм повним імйом міг би ся і дальше дати нашій публиці спізнати і єї до себе призвичаїти“.

Як сам Франко дивився на всю справу, свідоцтво цього маємо в його листах із 13 грудня до Наталі Кобринської й Кониського. Повідомивши Кобринську про редакційний комітет „Зорі“, писав Франко, що до комітету увійшли Подолинський, Цеглинський, Вахнянин, мабуть іще Калитовський, „а яко петрушку запросили й мене“—додавав він. „Звісна річ,—писав із цього приводу—я почувши о такій їх для мене ласці, здивувався дуже, яким лицем могли вони, скривдивши мене і віднявши міні те, що було моє і при чім я все-таки два роки добре потрудився, кидати міні опісля окрушини з свого стола. Розумієсь само собою, що відказав на відріз і в своїм співробітництві і в співредакторстві,—нехай собі самі їдять, що заварили. Україна страшно озлоблена на цілу ту історію. Кониський пише лист за листом, штурмує конче, щоб усе те якось полагодити, а властиво, щоб Товариство Шевченка віддало міні „Зорю“. Та тілько здаєсь, що з цілого того штурму нічого не буде“. Франко міркував,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„що „Зоря“, якою її зробить комітет, довго не продержиться, і що швидше чи пізнійше прийде черга на нас“. Закликуючи Кобринську не тратити надії й не опускати рук, кінчив Франко: „Тепер приходить на нас пора тишини, хоч не добровільної; що в ту пору зробимо, те буде зроблено і буде певно тревальше і красше ніж те, що зроблене прихапцем в поспіху та серед завірюхи. А як прийде наш час діланя,—тоді ми зможемо виступити, як Бог приказав“.

Того самого дня, що до Кобринської, написав Франко довгий лист до Кониського, сповнюючи свою обіцянку, що оповість Кониському й київській громаді „найсвіжійший кусник з історії галицкого українофільства.

„Діло було ось яке. Здавна вже носився Партицкий з гадкою—скинути з себе тягар видаваня „Зорі“ задля своєї слабости. Два місяці тому, перед моїм від'їздом до Вікна говорить він до мене: беріть „Зорю“. Я не то що не допрошувавсь від нсго сего дарунку, але й досить не радо його приймав, представляючи єму, що може знайде кого іншого на редактора або взагалі зарядить з своєю „Зорею“ так, щоб опісля не жалував. Він відказав, що о ніякім іншім виході не думає, і виразно зажадав від мене, щоб я переймав „Зорю“ на власність, щоб ще сего року підписався редактором на кількох нумерах „для освоєня публики з моїм імям,“—а на другий рік робив собі такі реформи, які взнаю потрібними. Я ще тоді спитав єго, чи і які він схоче поставити міні условини що до способу і напряму видаваня; він відказав, що условин не ставить ніяких окрім того, щоб „Зоря“ виходила і зміцнялася та щоб не принесла єму (яко основателеви) встиду. Очевидно, при таких умовах я згодився приняти „Зорю“,—мав тілько поїхати на кілька неділь до Вікна, а зараз по повороті обняти редакцію. Але ще перед моїм від'їздом до Вікна, майже того самого і слідуючого дня, коли Партицкий зробив міні ту пропозицію, чую я, що Партицкий пертрактує з Скобельским і з Подоліньским також о переданє їм „Зорі“. Се мене троха зафрапувало,—на другий день іду я до Партицкого і питаю єго, як стоїть діло? Показуєсь, що Партицкий справді говорив з Скобельским і Подоліньским, але жаден з тих панів не згодився брати на себе „Зорі“—і всі узнали, що тілько я можу і повинен занятися дальшим її видаванем. „Не майте ніякого сумніву,—впевнював мене Партицкий,—я Вам дав слово і додержу свого слова. Розписуйте листи, вербуйте собі людей, а скоро приїдете з Вікна,—„Зоря“ невідмінно буде Ваша“. З тим я й поїхав до Вікна,—на тій підставі й розписав листи: до Вас, до Драгоманова, до знакомих в Галичині.

„Аж ось підчас мого побуту в Вікні, зовсім без моєї відомости і участи, являєсь статя в тутешнім „Kurjerze Lwowskim“ п. н. „Moskalofilstwo i ukrainofilstwo między ludem ruskim w Galicyi“, написана Павликом. Деякі уступи тої статі викликали між тутешними українофілами страшенне роз'ярене. Особливо три уступи покладено в вину авторови: 1) розхвалене (досить несправедливе) Наумовича, 2) поганьблене (дуже делікатне) Барвіньского, о котрім сказано, що він талантом не доріс до Навроцкого, а стався славним властиво аж по смерти і 3) замітка (недокладна) о мні, що з галицких писателів 70-их років я перший звернувся до людової мови. Хоч я й признаю блуди і нетактовности Павлика, поповнені в тій статі, то все-ж-таки, як самі бачите, гріхи єго не були зовсім такі смертельні, щоб задля них він заслужив на укаменоване. Але Ви запевно здивовані читаєте сю дігресію і питаєте себе: що за звязок мають помилки Павлика в польскій газеті з „Зорею“ і зо мною? Отже слухайте! Коли появилась та статя в „Kurj. Lwow.“, так зараз піднявся між старшими українофилами страшенний крик, звісно, не на Павлика самого, але на „них“, на соціялістів чи що. „От глядіть, як „вони“ пишуть тепер уже!“—говорилось в кружках,—„а що-ж то „вони“ будуть писати, коли дістануть „Зорю“ в свої руки!“ А п. Подоліньский на бесіді кричав: „Das ist eine Niederträchtigkeit (се підлість!). Ми їх з болота підняли, пригріли і прокормили, а „вони“ ось як нам відплачуються. —„Доки мене мої слабі ноги носять,—говорив Гладилович,—я не позволю, щоб „вони“ дістали „Зорю“ в свої руки!“

„От і почався рух. Замість щоб розібрати здоровим розумом: яку звязь має статя Павлика зо мною і для чого за Павликові помилки я маю бути караний,—сейчас же згори рішено, будь що будь, не допустити мене до редакції. А щоб бодай перед власними очима якось умотівувати такий крок, тож зложено слідуючу мітологію: 1) що до редакційного Комітету будущої „Зорі“ має крім мене війти Павлик і Терлецький; 2) що будуща „Зоря“ має змінитись на місячник чисто науковий; 3) що вона має статись органом скрайне соціялістичним. Значиться,—виводили звідси наші панове,—„Зоря“ скомпромітує нашу партію. А щоб тому запобігчи, треба нам доконечно поставити або свій орган супротив „Зорі“, або перехопити „Зорю“ в свої руки. „Все те кувалось і коїлось в тіснім кружку людей, котрого головою є Гладилович, а spiritus inflans Подоліньский. Щоб однако-ж сяк-так замаскувати свої приватні забіги, панове ті підсунили Това-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

риство ім. Шевченка, в виділі котрого крім них засідають: Романчук, Громніцкий, Медвецкий (проф. техніки) і інженер Барановский,—ті оба послідні не беручі майже ніякої участи в рускім житю. Почались наради того виділу. На перших засіданях, котрі відбулись ще перед моїм поворотом з Вікна, рішено так: „Зорю“ видає Товариство ім. Шевченка, редакторство обнимає Подоліньский, до співробітництва запрошуєсь і мене. На те я приїхав з Вікна і з немалим здивованєм дізнавсь о цілій справі. Поперед всего пішов я до Партицкого і питаюсь єго, як стоїть діло?—Зле стоїть, сказав Партицкий,—Товариство ім. Шевченка хоче видавати свою газету.—„Коли Товариство ім. Шевченка буде видавати газету,—сказав я,—то я не буду видавати „Зорі“, бо не хочу робити роздору в партії“,—„А позаяк я сам дальше її видавати не можу,—сказав на те Партицкий,—то хотячи остатись неутральним, завішу видаванє „Зорі“, а вони нехай собі видають нову газету. Так отже в моїх переговорах з Партицким стало тепер на тім: що коли Товариство Шевченка рішить в прінціпі видавати газету, то „Зоря“ перестає виходити; коли-ж рішить не видавати нічого то „Зоря“ буде моя. „А Товариству Шевченка я „Зорі“ не передам“—сказав Партицкий,—бо не хочу ломати даного Вам слова“. З тим я й вийшов від Партицкого.

„Аж ось в редакції „Діла“ починає говорити зо мною Гладилович в тій справі і комунікує міні те, над чим раджено в Товаристві Шевченка. Поперед всего представляє міні, що видаючи „Зорю“ з своїм підписом, я мушу приготовитися на страту бодай 200 пренумерантів,—а за тим пропонує міні стати співробітником при „Зорі“, видаваній Товариством Шевченка під редакцією Подоліньского. Я витріщив на него очи і сказав єму те, о чім говорив з Партицким, а іменно, що „Зоря“ поки що є власність Партицкого, а властиво моя, що після слів Партицкого Товариство ім. Шевченка з єго рук ніколи єї не дістане, а коли хоче дістати єї з моїх рук, то повинно о тім зо мною переговорити, не ухвалювати нічого поза плечима і не діктувати міні условин там, де властиво я маю право діктувати условини. На те сказав міні Гладилович, що з Партицким уже „на щось“ говорено, що „вже так як би маємо єго слово“ і що він не від того, щоб відступити товариству „Зорю“. Як бачите, знов несподіванка. Того самого дня, зустрівши Партицкого в кавярни, я при Подоліньскім реферую єму слова Гладиловича. Партицкий обурений. „То не правда! Я їм ніколи нічого не обіцяв! Ченьже не схочу з рота холяву робити! „Зорі“ Товариству Шевченка не передам!“

Знов засіданє виділу Товариства їм Шевченка, на котрім знов, розуміеся, не узнано відвітним переслухати ані мене ані Партицкого. На другий день чую, що виделеґувано Романчука, щоб зо мною переговорював; ще перед тими переговорами Подоліньский розказав міні условини, під якими Товариство Шевченка готово приняти мої услуги: іменно, нехай уже я підписую редакцію, товариство запевнює міні ремунерацію і тант'єму з зиску, не мішаєсь до редагованя, тілько веде надзір над напрямом „Зорі“. Я опять таки виступив против леґальности такого поступованя, против діктованя міні условин, де я властиво є ще властителем. Розказую ту річ Партицкому, а Партицкий, повчивши мене, які условини маю ставити до Товариства Шевченка, додає, що єму було-б дуже пожадано, коли-б я справді дійшов з товариством до згоди, бо се лежить і в єго інтересі, так, як він має в друкарни ще 200—300 зр. довгу (не за „Зорю“, а за старе „Зеркало“), і надієсь, що товариство в індемнізацію за відступленє „Зорі“ вичеркне єму той довг. І ще з одної причини рад би він, щоб я погодивсь з Товариством Шевченка, а іменно задля „Бібліотеки Зорі“. „Я хочу, бачите, і на дальше видавати „Бібліотеку Зорі“ і бажав би, щоб пренумерата на ню розписана була разом і нерозлучно з „Зорею“, за що знов дав би я безплатно для цілорічних пренумерантів значні премії в моїх давнійших виданях“. Почувши ті условини Партицкого, о котрих давнійше не було ніякої мови, я пізнав, що Партицкий повертає оглоблі і що я, держачи єго за дане міні слово, стаю єму на заваді в єго переговорах з Товариством ім Шевченка. Бо перенимати єго довг на себе, на бюджет нового видавництва „Зорі“ я прецінь не міг, і так само, беручи „Зорю“ на себе тілько в тій цілі, щоб її зреформувати, т. є. поперед всего розширити єї обєм на 6 листів місячно (3 л. на нумер), що потягало за собою підвисшенє пренумерати на 6 зр.,—я не міг зараз згори обтяжувати єї ще балястом „Бібліотеки Зорі“, редагованої Партицким і вимагаючої підвисшеня пренумерати до 8 зр., що значило-б згори засудити ціле предприємство на упадок. Вечером того-ж дня я мав розмову з Романчуком. Він поперед всего виступив против мене з закидами, укованими на підставі тих мітологічних здогадів, котрі я висше в 3 точках сформулував. На них я відповів єму: ad 1) що до складу комітету редакційного я з ніким ще не мав бесіди, то й ніхто не має підстави щонебудь о нім говорити; впрочім Терлецький сидить в Відни, отже-ж до комітету належати не може, тим менше, що занятий тепер екзаменами. Що до Павлика, то я сказав прямо, що справді числив на єго співробітництво, але знаючи доволі єго редакторскі спосібности, зовсім і не думав кликати єго до комітету редакційного. Ad 2) і 3) я прямо заявив, що о нічім подібнім не думав, що бажаю „Зорю“ видавати в тім самім форматі, тілько в збільшенім обємі, що не думаю робити з неї журнала наукового, котрий у нас не міг би удержатись, і що взагалі вяжучи з тим видавництвом цілу свою будущину, по части навіть в власнім інтересі дбати буду о те, щоб воно йшло добре. Почувши від мене таке заявленє, Романчук признав, що дотепер Товариство Шевченка поступало на підставі хибних інформацій (хоч я майже те саме

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

заявляв і Гладиловичу і Подоліньскому ще вперед, зараз по приїзді з Вікна),—але з обовязку делєгата предложив міні условини товариства, звістні міні вже з розговорів з Подоліньским. Не входячи в розбір тих условин, я зупинився зараз на питаню власности „Зорі". „Діспонуючи „Зорею", Товариство ім. Шевченка повинно було поперед всего прояснити собі, чия власність „Зоря", і умовитись о ню попереду з Партицким, а resp. зо мною, котрому вона зістала дарована". І ту Романчук признав, що над тим питанем доси виділ товариства не застановлявся (хоч я то само говорив Гладиловичеви зараз по приїзді з Вікна),—і на тім ми розійшлися.

Знов засіданє виділу Товариства Шевченка, на котрім по довгих застановах рішено вкінци зробити те, що повинно було бути зроблене на самім початку,—іменно—ігноруючи мене, розпочати переговори з Партицким, щоб він передав „Зорю" Товариству ім. Шевченка, і виделєгувано в тій цїли Вахнянина. Бачучи, як воно йде, і міркуючи з розговорів Партицкого, що я єму невигідний, не хотячи й довше грати в цїлій тій комедії понижаючої ролі статиста, котрим туряють з одного боку в другий і о котрім, як о якій неживій річи, рішають „на підставі хибних інформацій", не вислухавши і не слухаючи єго обяснень, я рішивсь—усунутися і віддав Партицкому єго слово, дане міні взглядом даровизни „Зорі". Партицкий приняв мій поступок на вид рівнодушно і спокійно, і того-ж таки вечера умовився з Вахнянином, що за ціну вичеркненя довгу передає Товариству ім. Шевченка „Зорю", але приймаєсь ще якийсь час підписувати єї редакторство. На другий день, коли ми єго питалися, як випали переговори, не сказав нічого виразного окрім того, що „відай прийдесь ще самому видавати „Зорю",—слова, в котрих, як бачите, під шкаралущею правди крилось ядро брехні. На підставі тих слів я міг ще кілька день мати іллюзії, що коли Партицкий сам буде видавати „Зорю", то буду міг бодай працювати при ній в такий сам спосіб, як доси. Але в минувший понеділок діло остаточно вияснилось: виділ Товариства ім. Шевченка відбув послїдне засіданє, на котрім принято з рук Партицкого власність „Зорі", рішено через осібну депутацію подякувати єму за єго дар і відписати єму єго довг, а в кінци вибрано комітет редакційний, до котрого війшли: Партицкий яко відповідаючий редактор, Подоліньский яко відпоручник Товариства ім. Шевченка, Цеглїньский, Целевич, Калитовский, мабуть Громніцкий чи Скобельский і—я!!! Сею ухвалою нанесено міні ще одну лишню пощочину, опять таки рішивши о мні без мене, так як я в тім часі був в Станіславові на загальних зборах товариства жіночого. Приїхавши в середу, я дізнався о всім: і Гладилович і Партицкий і Громніцкий в приватних розговорах сповіщали мене о ухвалі, виражали надію, що я не відтягнуся від роботи і засяду в комітеті. Очевидно ті панове зовсім не почувають того, як гарно вони зо мною обійшлися, і не мало були здивовані, коли я на відріз відказав їм, що ані до комітету не війду, ані одної стрічки до „Зорі" не напишу. Що більше, Громніцкий чинив вид, немов аж від мене перший раз чує о цїлій історії і о моїх приготованях та коштах, які я вже поніс на „Зорю", і сказав з зачудуванем: „Ба, та чому-ж Ви о тім уперед нічого не казали? Аджеж ми не сторцувалися на те, щоб „Зорю" взяти в свої руки!" Як Вам подобаєсь та невинність по всіх доси мною розказаних фактах, котрих правдивість, надіюсь, потвердять Вам листи Белея і котрих всі цітовані слова вповні автентичні?"

Франко питав далі Кониського, чи після того всього він може далі брати участь у „Зорі" та чи галицька молодь і наддніпрянська громада „можуть прикладати руку до того, щоб своєю працею підпомагати і піддержувати шайку людей, котра, позаочно сшіптуючись, перехапує чужу власність і думає, що обдертому в такий спосіб робить велику ласку, коли єму позволить впрягтись в ярмо і дати експлуатуватися на користь тої-же самої шайки". До того Франко, „переконавсь о чисто приватних, особистих мотивах цілої розіграної комедії" над ним.

„Бо коли через мене і моє редакторство грозила компромітація цілій народній партії в Галичині, то чому-ж та партія яко така, чому-ж бодай уся львівска украйнофільска громада не зійшлась, не завізвала мене перед себе, не вислухала моєї оборони? Нехай би тоді була рішала: видавай або покинь,—я такому судові був би підляг, знаючи, що маю діло з громадою. Але ту не сталось так,—противно, в гру против мене втягнено приватне товариство, числяче всего на всего 37 членів, а проводжене як раз тими людьми, котрим в справах народних я маю причини як найменше довіряти". Тут називав Франко Гладиловича й Подолинського.

Закінчуючи свій довгий лист, підкреслював Франко, що йому жаль самої справи, а головно молоди, що рвалася до науки, а на неї Франко як редактор міг мати бодай який-такий вплив, „групуючи єї коло наукової і народної праці". За те не брався роздумувати над тим, що робитиме наддніпрянська громада, для якої „Зоря" під редакцією Цеглинських Подолинських „правдоподібно принесе більш сорому ніж хвали".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

IV.

На перешкоді тому, щоб „Зоря“ перейшла в руки Франка, стала не так його власна особа, як головно особа його майбутнього співробітника-помічника Михайла Павлика. На нього посипалось багато докорів із боку його львівських і віденських товаришів. Про те, що Франко і Терлецький напали на Павлика за те, що він тільки „попсував справу“, скаржився Павлик Драгоманову в листі з 27 листопада. Павлик признавався, що він стояв в останніх часах за спільне виступування з народовецькою партією під умовою, „що вони нас з Франком і т. д. не будуть мати за собак“, а тепер бачив, що краще було-б заложити свою газету [1]). В найближчому листі з 11 грудня, звіщаючи, що у Львові „настав немов конець світа“, що старі народовці взяли „Зорю“ в свої руки й викинули всіх молодих на вулицю, зачавши від виповідження всякої роботи в „Ділі“ Павликові, Павлик сам наводив як причину всієї бурі свої статті в „Kurjer-i“ й свою участь у світському похороні Адольфа Нарольського [2]). Обидва факти накоїли багато лиха. Навіть свої люди, як Франко, а особливо Терлецький, накинулися на Павлика за статті словами: „що, мовляв, як я смів їх писати, та ще в польскій газеті?! Як я смів робити що небудь на свою руку? Що пора би на мене завести дисципліну, щоб мене тримати на поводах“ і т. д. Павлика боліло те, що його обмежувано саме в тому, що він найкраще знав і найкраще міг робити, напр. Франко згори не позволив йому писати в „Зорі“ політично-соціяльної хроніки й літературної критики. Одначе—признавався Павлик—„воно истинна правда, що вся остатна каша заварилася тілько через мої статті й похорон,—але-ж треба би, бачу, взяти діло так, що це тільки характеризує зарозумілість і дурноту старих українофілів. Правда далі й те, що скоро тілько власти дізнаються, що я в що вмішався,—зарас пропадає справа, розуміеся, найбільше задля недостачі відваги й гідности у нашої інтеліґентної публики; але-ж—всему є границя: хто напр. може знати або сказати що „Ділу“ за те, що я єму переводжу повісти? Навіть ввесь тутешний польский літературний світ сміеся з такої підлости та заячости народовців“. Павлик думав, що найкраще було-б заложити свою нову газету й це певно вдалося-б, але Франко не хотів узятися, а Павлик не міг узятися, бо одно його ім'я потопить усю справу. А в тім і Франків аргумент признавав Павлик розумним: хай наперед старі народовці осоромляться, хай докажуть, що не мають літературних сил для газети,

---

[1]) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, IV, с.с. 308—9. [2]) Про свою участь у похороні Нарольського писав Павлик до Драгоманова: „Умер чесний і розумний чоловік, що глубоко ненавидів попів і церкву; бажав він і єго брат похорону світского, я й прийшов, відпровадив до гробу і сказав бесіду про його житє і діяльність. Все відбулось як найсмирніще і бачилось: що може хто мати до зовсім чужої, найособистіщої справи—переконаня покійника й єго прихильників? Так підіть же, яку гидку лайку підняв „Новый Проломъ“ і „Слово“. Дурні-ж народовці замість сказати тим панам: „умийтесь, яке вам і нам діло до чужої справи“,—зачали й собі натягати цей похорон та боронитися так невміло й гидко, що навіть їх власним прихильникам не подобалось,—та ще й бріхнями. І це, бачите, замість вдаритися в груди і сказати собі: прости, господи, нам свиням, щосмо не були на похоронах члена основателя „Просвіти“, „Тов. ім. Шевченка“ і т. д.! Покійник однако не любив і москвофілів і старих українофілів, і це була єго засада, щоби до них ні по що не вдаватися, хоть як тяжко бідував. Думаю-ж я по похороні: треба людям простити і вдатися до них, щоби зложилися на похорон (ми, звісно, бідні) та взяли в нім участь тим більше, що це буде дуже негарно для самої Просвіти і т. д. Так, чи повірите, що я сам вчув від них, граючих на Бесіді в карти: „Та йдіть собі гет, що нам до того, умер та вмер, дайте нам спокій!“ І ніхто з них не дав ані шелюга і не зявився на похороні! А потім ще й зневажають помершого чоловіка, підсуваючи єму те, що він усім серцем ненавидів—„матірь нашу св. церков!“ (Тамже, с.с. 312—3).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

а потім уже тим певніше зможуть виступити молоді. Павлик сподівався такого осоромлення народовців, коли з Наддніпрянщини ніхто не дасть ні праці ні грошей для „Зорі“, а Наддніпрянці це повинні-б зробити хочби тільки задля самої підлости старих українофілів перед молодими. Цього й був певний Павлик, бо про це написано вже на Наддніпрянщину. Не знав тільки, що зробить Кониський, що в його руках були й гроші й передплатники для Франкової „Зорі“. „Коли й він й Лівіцький зробить, як слід,—виводив Павлик,— то за $1^1/_2$ року народовці наші проваляться з своєю Зорею і тоді буде пора на нас“ [1]).

Та були між молоддю ще палкіші одиниці від Павлика. Вони домагалися від Франка, щоб він не робив собі жадних скрупулів, що буцімто „не годиться проти своїх виступати, не годиться роздвоювати сили“ тощо, й думали про те, як би заснувати новий літературний журнал із Франком на чолі.

Завдяки таким настроям товаришів Франко був глухий на всі намови Кониського лишитися в редакційному комітеті „Зорі“. Що більше, такі намови смутили Франка, як писав він 24 грудня 1884 до Кониського. Правда, він бачив „глубину і щирість патріотичного чутя“ Кониського, але заразом бачив „і всю непрактичність поступованя, керованого одним тільки, хоч би й найкрасшим чутєм“. Зазначував, що „препондеранція всякого чутя вироджує сентиментальність, а сентиментального барана по сумній конечности завсігди пожирають зовсім несентиментальні вовки“. В справі переходу „Зорі“ до Товариства ім. Шевченка Кониський бачив тільки патріотичний бік. Щоб мати на увазі також глибший, принциповий бік справи, Франко давав ось які ближчі пояснення Кониському:

„1) Ви робите собі даремні іллюзії на тім, що своїми листами до Гладиловича, Огоновского і других тутешних панів здужаєте склонити їх до побільшеня обєму „Зорі“. Сего вони на жаден спосіб ані не схочуть ані не зможуть зробити. Не схочуть, бо „Зоря“ у них не діло патріотичне, не справа народна, а спекуляція, на котрій треба заробити, а з виключенєм всякої можности страт, а до того при як найменшім труді. Всі люде, засідаючі в новім комітеті (з виїмком Целєвича, котрого вони підписали фальшиво, хоч він до комітету не належить), звістні суть у нас зі свого лінивства, із своєї умственної заскорузлости. Побільшувати обєм „Зорі“, се значило-б для них побільшувати тягар на власних плечах, особливо коли в комітеті нема жадного „вола робучого“, на котрого-б можна той тягар звалити. А не зможуть вони побільшити обєм „Зорі“ для того, бо Партицкий накинув їм на карк „бібліотеку Зорі“, видавництво чисто спекуляційне, котре він цінить 2 зр. річно за 24 „аркушів“ а властиво піваркушів (recte затім 12 арк.). Отже-ж тепер, даючи в нумері „Зорі“ півтора аркуша, т. є. місячно три аркуші „Зорі“, а 2 аркуші (recte 1 арк.) бібліотеки, вони становлять ціну 5 зр. Коли-б вони побільшили обєм на 2 арк. „Зорі“, то їм уже видалась би за малою ціна пренумераційна 6 зр.,— а вважайте, що ціна 6 зр. річно за літературне дрантє, яким вони хотять заповнити „Зорю“—о чім поговорю дальше—навіть в їх власних очах видатись мусить надто вже різіковною. А вже о обємі 3 аркушів „Зорі“ і бесіди ніякої бути не може“.

„2) Ви робите собі іллюзії й на тім, коли думаєте, що „Зоря“ 1885 р. буде чимсь подібним, як була 1883 і 1884, т. є. в тих часах, коли українці стали її пренумерувати. Вважайте поперед всего, що галицкі молодші писателі всі від неї відсунулися (крім тих, що сидять в комітеті),—писательки тож, і що затим в портфелі редакційнім показалась посуха. Прийшлось Партицкому вигрібати з коша ті повістки і статі, котрі він двох попередніх літ повідкидав яко непотрібні,—але й сего на довго не вистарчить. На першім засіданю комітету редакційного, на котрім і я був присутній, Вахнянин виразно представив програму видавництва слідуючими словами: „Мусимо старатися, щоб „Зоря“ слідуючого року була як можна меньш науковою і як можна меньш серіозною“. Головну роль грати буде всячина, за котрої редаговане взялись аж два панове комітетові. Не менш важну роль грати будуть (у) п. Подоліньского описи єго подорожі по Італії і описи картин в галєріях флорентійских. З повістей мають доси тілько одну: відкинену від конкурсу (і нескінчену) повість небіжчика Бобикевича. І бібліографію і критику в роді преславної критики на гидких Соколиків Цеглиньского в послідним (23) н-рі, в котрій можете бачити ex ungue leonem будущого редактора „Зорі“ п. Подолиньского.

---

[1]) Тамже, с.с. 312—5.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„3) Із сказаного доси пізнаєте, що моє (і Ваше і Ваших другів) співробітництво при „Зорі“ є зовсім злишне. Нехай ті панове самі троха потрудяться,—побачимо їх діла блага.

„4) але із сказаного пізнаєте також, що піддаватися під юрісдікцію таких людей було-б і з моєї і з Вашої сторони попросту абдікацією з тих думок і ідей, котрі нам над усе найдорожші, котрі іменно становлять суть і ядро нашого патріотизму. То значило би віддати наш патріотизм не негідну вислугу людям з нечистими руками і пустими головами та серцями. А чи Ви не знаєте, що молодше, підростаюче поколінє і у нас і у Вас пильно дивиться на такі справи і судить їх острійше, ніж ми? А чи Ви не знаєте, що вся вага і заслуга наша супроти сучасних і будущих поколінь не в тім, який ми прапор держимо, але в тім, чи ми єго держимо, т. е. чи держимо єго взагалі, чи може тілько підносимо і знов кидаємо після мнимої потреби, після опортунізму. Я не говорю се в тій цілі, як коли-б сам хотів або другим радив лобом мур розбивати, але тілько в тій цілі, що у нас тепер, серед тої тяжкої кризи, яку переживаємо, треба поперед всего характеру, треба твердости хоч і не гранітної, але хоч так собі людскої, мужескої. Ціль наша була,— коли пригадуєте собі перші наші обопільні листи,—заснувати таке виданє, котре-б і гідно репрезентувало нашу питому літературу та науку серед Славян і з другого боку групувало-б коло себе всі, старші і молодші сили, щирі серця, живі та поступові думки, давало-б їм сказівки і добрий привід до умственної і літературної праці для добра свого народа. Чи Ви думаєте, що се мала річ, що се річ так пуста, котру можна при першій зміні обставин кинути на бік і підладжуватися під понимане панів Вахнянинів, Подоліньских та Цегліньских з їх „несеріозними і ненауковими“ змаганями, з їх ідеалом газети, несягаючим понад рівень німецкої „Gartenlaube“ і не досягаючим у многім навіть до того рівня? Ні, Ласкавий Добродію,—радше мовчати, ніж такою діяльностею маніфестувати свій патріотизм!“.

А в тім і не треба було мовчати,—запевняв Франко, повідомляючи Кониського, що в останніх днях відбулось у Львові невеличке зібрання молодих, щирих людей, що обіцяли зложити по 10—15 гульденів на видавництво нового літературного часопису. Крім того „Товариство руских жінок у Станіславові лагодиться повзяти на своїм виділі ухвалу, в котрій,— як міні доношено,—має завізвати мене—розпочати з днем 1-го цвітня видаванє літературно-наукової газети яко органу того товариства“—писав Франко й додавав про себе: „Я, розумієся, вагувався якийсь час,—але переконавшися доочне о тім, який живий починаєся (рух) серед галицко-руской молодіжи, як конечною єсть потреба виданя і серіозного по думкам і смілого та живого по тону і популярного заразом по способу виложеня, я рішився: через перші три місяці 1885 р. засісти на житє або смерть до праці над Федоровичем, укінчити єго, а від 1-го цвітня во імя Господне зачати видаванє нової газети“.

Програма нового часопису мала бути така, як обговорили її Франко й Кониський, формат такий, як „Зорі“, об'єм 2 аркуші число, 4 аркуші місячно, в трьох чверторіччях 36 арк. за 3 р. Подаючи це до відома Кониському та його другам, питав Франко, чи може сподіватися письменської помочи від Кониського та взагалі від Наддніпрянців, себто чи вони годяться друкувати в новому часописі твори, що лежали готові, і писати нові; 2) чи та якої міг би надіятися грошевої запомоги, поки новий часопис не здобув би собі ширшого ходу в Галичині й дебіту до Росії, себто чи й наскільки міг би рахувати на всю або на якусь частину тієї запомоги, яку в своєму імені й инших приобіцяли на „Зорю“ під його редакцією; 3) чи і як можна-б помагти тому, щоб новий часопис по перших числах одержав дебіт до Росії.

Повідомляючи, що скоро дістане завідомлення з Станиславова й відповідь Кониського на наведені питання, надрукує відозву й розішле її по всіх усюдах Наддністрянщини та Наддніпрянщини, Франко писав:

„Вважаю потрібним сказати Вам також, що справу сю я представляв уже Олександрови Барвінському, котрий дуже прихильно і радо її приняв. Я просив би Вас також—в листах до наших старших поки що нічого о тій справі не згадувати. До Огоновского Ви удавались зовсім дармо,—він лютий на мене за критику на єго критику Гайдамаків і на єго Панталеймона (печатану в Світі),—Ваш лист тілько дужше розлютив єго“.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ширше написав Франко про план нового журналу того самого дня, що до Кониського, до Кобринської. Тут між иншим писав:

„Ото улягаючи намовам деяких добрих приятелів і будуючи по троха на їх обіцяну поміч, а також на Україну, а притім бачучи, як конче потрібно нам в теперішних часах, хоч і на пяти стаючи, поставитись супроти капапів, я рішився, засягнувши ради всяких серіозних людей, від першого цвітня таки видавати літературно-наукову часопись таку, якої потребу всі почуваємо. Перший, з котрим я в тім ділі говорив, був Олександер Барвінський, котрий не тілько радо приняв мою гадку, але ще й сам порадив міні удатись до жіночого товариства і просити єго не тілько о те, щоб нова часопись була з титулу єго органом, але щоб воно само взяло ініціятиву в єго видаваню, т. є. щоб виділ рішив в засаді видавати газету і завізвав мене писемно до видаваня. Таке завізванє потрібне для мене яко щит і охорона против всяких закидів,—що ніби то я роблю роздор, підкопую Зорю і т. і. Ухвала така повинна-б запасти ще перед новим роком, щоб я міг як найшвидше видати проспект і запросити до пренумерати ріжних людей, а також приготовити праці до першого рочника.

Подавши об'єм і ціну нового часопису писав далі:

„Тепер представлю Вам буджет нової газети. Вийшло-б єї в першім році 18 нумерів, т. є. 36 арк. Беручи кошти друку від аркуша 25 зр., одержимо один нумер 50 зр., місячно 100 зр. Експедиція (500 прим.) місячно 10 зр., коректа і адміністрація нехай би також лиш 10 зр. за нумер, т. є. 20 зр. місячно,—маєте головні кошти: 100 + 10 + 20 = 130 зр. місячно, т. є. 1170 зр. Коли-б числити на 500 пренумерантів по 3 р., то мали-б ми 1500 зр., то значить, що осталось би на ремунерації авторам около 300 зр., т. є. менше як по 10 зр. від аркуша друку. Сего, як бачите, мало, щоб хто небудь міг з того жити. А числити на більше, як на 500 пренумерантів, дуже трудно, вже хочби для того, що „Зоря“ забере їх чимало. Навіть і 500, хто знає, чи найдеся. Правда, ту деякі люде обіцяли підмогу, але тої підмоги годі надіятись більше, як 100 зр.,—може бути, що друге тілько прийде нам з України. Коли-б товариство жіноче могло здобути для свого органу хоч як небудь значнійше число предплатників, то се було-б найліпше. 600 предплатників,— а нова часопись могла-б уже стояти яко тако і можна би може хоч що небудь відложити яко резервовий фонд для обезпечення дальшого видавництва. Правда, як би нам удалось зискати хід на Україну, то може бути, що нова часопись здобула-б собі там хоч 200 предплатників,—ну, але як сего не буде можна, то треба буде нам стояти на своїх власних ногах. Що співробітників відтам будемо мати, о тім я й крихти не сумніваюсь. Нині ще пишу до Кониського. Може бути, що удасться міні ще вихлопотати де-що від Федоровича, у котрого я отсе на святах сиджу.

„В виду того я прошу Вас, Ласкава Пані, порозумійтесь з виділом жіночого товариства або, коли можна, то й самі поїдьте і вихлопочіть мандат, представляючи те, що газета від товариства за оборону єго інтересів і ширенє єго думок не буде наразі вимагати нічого, як тілько моральної підпори, пренумерованя і агітації в єї користь. Газета буде виходити етимологією Просвіти, в форматі Зорі, два рази в місяць, о титулі ще подумаємо, а як би Ви мали який, то можете propositionsweise прислати. Мандат такий можна в формі ухвали виділу надіслати один до редакції „Діла“, держаний дуже загально і коротко, а другий, докладнійший, для мене“.

В справі плану з новим журналом написав Франко до Драгоманова щойно 2 січня 1885 р.:

„А тепер про наше виданє—писав тут між иншим Франко.—Отсе вчора зійшлись були до мене люде, чоловік з 12 молодіжи, і ухвалили будь що будь видавати свою окрему газету, котора-б „лучила нас з Европою“. Щоб не зробити фіяско з грішми, рішено не зачинати виданя, поки не буде на ту ціль зложено бодай 500 зр. Звісно, і Академічне Братство і Товариство Жіноче в Станіславові заявили готовість по змозі сили підпирати виданє і причинятися до єго почину. На „Зорю“ вже тепер, поки ще 1-й нумер не вийшов, многі махнули рукою, і то многі з старших, а поперед всего сам Партицький. Тілько Кониський конопадить мене конче приставати до неї ради патріотизму,—але я не те відповів єму троха може навіть приостро. На всякий спосіб на Україну в грошевім згляді ми не числимо, хоч бажали-б як найбільше числити на їх праці,—чого, розуміється, вони й не відмовляють“. Повідомивши далі Драгоманова, що Кониський запрошує його до Київа й він дуже радо поїхав би туди, писав Франко: „Над виданєм у нас буде ще ширша рада, по котрій зараз оголосимо проспект. Я думаю, що перший нумер повинен би появитися не пізнійш першого липня 1885. До того часу я скінчу й роботу над Федоровичем, значиться, і у мене буде хоч що троха своїх грошей“. Сподівався, що до нової редакції приступить і Драгоманов на тих умовах, на яких обіцював приступити до „Зорі“. Почувши від Павлика, що в Драгоманова готова стаття про закарпатську Україну (так звану тоді Угорську Русь), зітхав Франко: „от би було славно, як би Ви могли поступити її до нашого виданя“.

Тимчасом вийшло перше число недопущеної в руки Франка „Зорі“

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

й під вражінням його появи написав Кониський 19 січня 1885 р. лист до Франка.

„Ви лучше ніж хто другий знаєте, як я бажав добра і розцвіту „Зорі", і повірите, коли скажу, як то мині тяжко, що вона зійшла в такому тумані, в такій темряві! навіть не видко і того маленького проміня, котре инколи мигтіло в торішній „Зорі". Вже після 24 числа я не сподівався, щоб „Зоря" стала навіт хоч „Правдою", але не сподівався, і на те, що принесло перше число! А воно подало нам безсуперечну відомость, що ми—українці—не маємо цілком литературної часописі в Галичині! Коли „Зоря" і далі така буде, дак—горе нам! Кожне число такої часописі ставитеме більший а більший мур між Галичиною і Україною!.. Часопись може бути і „не строго науковою" і „не серєзною", але ради шаноби друкованого слова не сміє бути—сміховищем!.. Може часопись не бути сучасно—ідейною, то най же бере хоч естетикою, хоч художественними зразками, психологією і в усякому разі—чистотою мови. Може дасть Бог,—далі проясниться „Зоря", поліпшає; але перше число нікого з щирих українців не вдовольнить. Коли вона не вдовольняє мого старого смаку, моїх підтоптаних бажаній, то що-ж казати про молодіж!.. Не такої часописі треба"... Кониському здавалося, що Площанський і вся його москвофільська компанія більш усіх радітимуть першому числу „Зорі" й занехають свої заходи в Росії, щоб відобрати їй дебіт, бо „вона сама у себе його одбірає".

Далі, згадуючи, що писав Франко, Кониський признавав Франкові побіду над собою й „обома руками благословив" його „на видаванє своєї—нашої часописі, в котрій одначе треба деякої одміни проти того, як ми умовлялися,—писав Кониський.—Певний я, що й кожен з українців поблагословить Вас приступати до сего діла, чим швидче, тим лучче". На видавання нового часопису Кониський не дивився як на конкуренцію з „Зорею" або на копання могили для неї, готов був навіть запомогти їй, як вона того забажає, але для нього було очевидним, що „Зоря" не в силі задовольнити бажання тих людей, що ось-ось стануть на чолі українського руху. Новий часопис мав не відбирати нічогісінько „Зорі", а дати Україні хоч зернятко з того скарбу, якого вона потребує. Даючи раду починати нове видавництво, Кониський кінчив словами: „тепер нас ніхто не докорятиме, що ми розбиваємо сили. Ні! ми їх злучимо, бо тепер вони розбиті".

Хистке становище Кониського до справи гальмувало рішучість Франка. Цю хисткість зуміли використати львівські народовці. Ще заки Кониський виписав Франкові свої вражіння з першого числа „Зорі", повідомляв Павлик Драгоманова в листі з 10 січня 1885 р., що Наддніпрянці дуже зайнялися „Зорею" Франка. Полтавці зложили вже 200 р. і ще мають зложити. Павлик нарікав, що збір грошей і передплатників допався в руки Кониському, що почав напирати на Франка, щоб писав до „Зорі".

„Розуміється, цего не буде—писав Павлик. Франко буде видавати газету свою, а до того часу навіть Кониський наказав редакції „Діла" на руки котрої прийдуть гроші, не видавати їх в руки Зорянам. Зазиває Франка на Україну; це було би дуже добре, бо отворив би трохи очи Українців на тутешніх народовців; а то там збирають на „Зорю" гроші й матеріяли все в тім переконаню, що вона—Франкова, наша [1]).

Особисте порозуміння з киянами було тим більше бажане, що хоча Франко написав про поступування львівських народовців широкий лист до Кониського з проханням прочитати його на зборах київської громади, „та по всему видно,—писав Павлик 15 січня до Драгоманова,—що наші про це непорозумінє й не знають, як слід". Заразом Павлик повідомляв, що в „Kurjer'і" з того-ж дня появилася Франкова стаття на народовецьку відповідь на згадану вже статтю Павлика. Стаття Франка „певне ще більшого гвалту наробить між тутешніми народовцями ніж мої уваги" [2]). відгадував Павлик найближчу бурю, що перейшла понад головою Франка.

Темою Франкової статті в 15 ч. Kurjer-a Lwowsk-ого" було „Галицьке

[1]) Переписка, IV, с. 320. [2]) Тамже, с. 323.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

українофільство". Перед статтею була рекомендація редакції, що стаття походить від Франка, одного з найкращих українських письменників, що працюють у Львові. В своїй статті згадав Франко на вступі про статтю Павлика в „Kurjer-i". Деякі дійсні фактичні помилки,—виводив Франко,— недокладності й однобічні ради статті Павлика приписано в роздразненні навмисній підступній тактиці, взято ту статтю за якусь програмову енунціяцію цілої якоїсь групи, до якої втягнено різних людей, що не мають нічого спільного зо статтею, й пороблено кроки, щоб придушити уявлені й небезпечні підкопи. Найприроднішим було спростувати помилки. Та минув більше ніж місяць, заки появилися „Уваги українця" [1]). Автор цієї статті назвав Франка радикалом і раціоналістом. Франко признавався до цього, бо радикалізм це спосіб думання, що змагає до корінів кожної речи, до природних консеквенцій кожної думки; бо раціоналізм це змагання до того, щоб нашими думками й ділами кермував розум. Спростовуючи помилки, Франко стверджував, що галицьке українофільство було відмінним явищем від наддніпрянського українофільства, було наслідуванням зовнішніх познак останнього, з поминенням саме його корінного змісту, його т. зв. хлопоманства з найяскравішим представником—Шевченком. Одначе в другій половині 70 рр. зачав запускати коріння в Галичині й цей бік українофільства, й тоді посипалися на нього удари за згубний „радікалізм і раціоналізм", хоча саме цей рух міг указати на Шевченка яко на свого батька. Драгоманов вів пропаганду саме при помочи „Правди" в 1873 і 1874 рр. Пропаганда Драгоманова—це пропаганда ідеї національної окремішности України й тієї необхідности, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігенцією, себто розумом, наукою. Цією одинокою ідеєю перейняті всі його праці, видані в Київі, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Петербурзі й Москві. Франко уважав сумним явищем, що такі погляди, які висловив автор „Уваг", затемнюють голови великої частини галицьких українців. Страх перед незрозумілими словами, охота одних канонізувати як пророків, а инших виключувати як чортів, нарешті безсмертна бляґа—це хвороби галицького українофільства, а вилічити їх можна тільки радикалізмом і раціоналізмом.

Під враженням цієї статті написав Гладилович 17 січня до Кониського, що Франко „розповів там неодно, про що повинен був мовчати, неодно такій і пробрехав, як пр., що Драгоманів інспіровав Правду". Наслідком цієї статті „Франко стоїть тепер цілком побіч і годі його і кликати в комітет редакційний Зорі". Гладилович сподівався, що „Франко сам пізнасть, що зробив погано, і змаже те, але на те треба якогось часу".

З приводу тієї самої статті писав Іван Белей до Кониського 25 січня таке:

„У нас діються сумні речі. Франко сими днями зробив непростиму дурницю. Виступивши з редакції „Діла" (в добрій злагоді), на другий день напечатав в Knrjer-i Lwowsk-ім" таку статтю против „народовців", що она обурила цілу народну партію на него. Франко втягнув в тую статтю непотрібно, без моєї відомости і мандату, мою особу яко редактора Діла—і я мусів єму в „Ділі" відповісти, застерігаючись против того, щоб він в польських газетах промовляв в моїм імени [2]). До того був я змушений: треба було

[1]) Це була відповідь із народовецького боку на статтю Павлика. В „Kurjer-i" вживалися терміни: Rusin, ruski. [2]) Відповідь Івана Белея принесло ч. 2 „Діла" за 1885 р. (з 17 січня) в „Перегляді часописей" без підпису автора. Франкові закинув Белей, що він вмішав у „свою сварку" й Володимира Барвінського, основника „Діла", й сучасного редактора його в „українофільську" партію, „а о всіх обзиваєся так, що вороги не тільки якої там партії, але вороги Руси галицкої взагалі можут лиш затирати руки. Пок. В. Барвіньский стоїт занадто високо, щоби єго брати в оборону,—діла єго свідчат за него,—а нинішний редактор „Діла" уважає своїм обовязком запротестувати против усіх інсинуацій п. Франка, які він без єго відомости і мандату, а що найголовнійше б е з п і д с т а в и, виголосив в єго імени в Kurjer-i Lw". Хто хоче конче творити сякі чи такі „купки",—га, на то нема ради,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рішатись: або застерегтись або уступати з редакторства. Міні дуже жаль Франка, що так загородив собі дорогу, непотрібно. Мав уже довіріє і повагу,—виступав уже яко референт на вічу в Долині,—а тепер нешвидко зможе собі те довіріє і ту повагу назад здобути. Біда в тім, що наші люде мають талант, а не мають такту і змислу, щоб на перше-ліпше загавкане не стратити рівноваги і удержатись на висоті своєї поваги. Не опираючись на gros партії або бодай не маючи з нею контакту трудно що зробити. Партія-ж, яко цілість, не може ангажуватись у всякі експеріменти, бо єї задача—добитися політичного верховодства в краю, а тут доносять на ню, підозрівають її і поляки і москалефіли і власти політичні. Зробив Павлик дурницю: безпопівський похорон Нарольскому—москалефіли вже чверть року тим агітують. А як „Слово" та „Новый Проломъ", так і „Діло" і „Зоря" опираються на попівстві, бо світської інтелігенції дуже мало. Русь Галицка—одинока мабудь сторона в цілім світі, де без попівської піддержки ані література ані політика неможлива. З тим і наші радикали і Українці мусять бодай до якогось часу числитися"...

На лист Белея відповів Кониський 15 лютого. Повідомляв, що 200 р., зібраних на „Зорю", має Кониський повне право обернути, як знає. Хай Белей не передає їх у „Зорю", але задержить у себе, поки Кониський не напише. В статті Франка з „Kurjer-a" Кониський не знайшов нічого такого, але уважав її не своєчасною з огляду на виборчу справу, якій могла пошкодити. Через Белея вислав Кониський редакційному комітетові „Зорі" „Люборадських" Свидницького й працю Маячанця — Ореста Левицького—про побут жінок на Україні в XVII—XVIII віках.

Своє побоювання про те, що стаття Франка могла пошкодити в передвиборчій акції, повторив Кониський також у листі до Франка, на що зареагував Франко в листі з 12 лютого. Франка тішив суд Кониського про його львівську аферу з народовцями.

„Се мене скріпляє—писав він—в тих тяжких хвилях загального остраціизму, які міні отсе довелось переживати. Ви помиляєтесь, думаючи, що моя статя могла пошкодити народовцям в часі передвиборчім. Нічого там такого не було, і кидаючи на мене остраціизм, самі вони й не думали о тім. А думали вони, що зараз „Слово" і „Пролом" підхоплять сварку між народовцями, крикнуть на нігілістів, соціялістів і радікалів. А між тим „Слово" і „Пролом" ані словечка не сказали о цілій афері, очевидно раді з того, що задали такого жаху цілій партії, що й тіни їх боїться і для тої ослячої тіни своїх же людей камінєм побиває. Так само помиляєтесь Ви, що між мною а Белеєм відносини полагодились. Не полагодились і не знаю, чи коли небудь полагодяться. Чоловік, котрий холоднокровно міг написати на мене в „Ділі" такі брехні, як він написав, піддаючись агітації низьких інтриганів, котрий міг обкинути мене публичним болотом, знаючи добре, що робить се не за мою провину, але „для предупрежденія клевет „Слова" і „Пролома" і для вигородженя своєї власної особи від компромітуючого-б то спільництва зо мною, той чоловік стратив мое поважане і мою прихильність і розріз, ним самим зроблений, ніколи вповні не загоїться".

Жаль Франка до Белея стане цілком зрозумілий, коли пригадати, яку нагінку владили народовці на нього за його статтю. Народовці викинули Франка споміж себе, заборонили йому являтися в своїх товариствах і навіть признаватися до народовців, а Павлика змусили морально зректися співробітництва в „Батьківщині" [1]). Ні Павликові ні Франкові не можна було навіть мати відчитів в „Академічному Братстві", бо братська кімната була мала й темна, відчит мусів відбуватися в „Просвіті", а туди заборонено їм входити [2]). Повідомляючи про це Драгоманова, Павлик писав, що таке елімінування всіх поступових елементів, тим більше Драгоманова, буде доти, доки не буде свого органу, де треба буде трохи відважніше поступати з іменами й працями. Одначе на Франкову газету мало сподівався мати впливу Павлик, „а сам Франко і доси не виріс

але нехай же не аннектує до своїх „купок" таких людей, котрі з пересвідченя, що сповняют народний обовязок, працюют совістно для загального добра Руси, кладучи добро загальне понад всі „купки". Під тим знаменем тілько ми можемо побідити наших противників, а ніколи сварками, рекримінаціями та інсинуаціями—в польских газетах,—ворогам на радість! Сумний то прояв, не дай Боже, щоб мав увійти у нас в наліг"...

[1]) Лист Павлика до Драгоманова з 31 січня 1885 р. (Переписка, IV, с. с. 323—4). [2]) Лист Павлика до Драгоманова з 25 лютого. (Тамже, с. 335).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з політиканства і доси не вміє дивитись на такі речи обєктивно—писав Павлик. Так напр. як давно високо ставив народовців, так тепер не може вийти з враження особистої урази і не може він (а тим більше Терлецький) дарувати міні, що „Зоря“ через мене (а не через дурість народовців!) вислизла єму з рук» [1]).

До гуртка тих, що стояли по боці Франка, коли народовецькі консерватисти не допустили до переходу „Зорі“ в його руки, належала й Наталя Кобринська, що в листі з 23 січня 1885 р. писала до Кониського ось що:

„У нас зайшли великі непорозуміня з видавництвом літературної часописи Зоря, котра мала перейти на власність п. Франка, перейшла на Товариство ім Шевченка. То був дуже немилий завід не лиш для п. Франка і нашого жіночого товариства, котре хотіло входити з ним в змову, але для всіх, що поважают єго талант. Отож у Львові, як певне уже вам, вп. добродію, відомо, завязався комітет взглядом нової під редакцією п. Франка часописи, котра би вповні відповідала своєй задачі і сповняла правдиво культурну у нас місію. Бо то дивна неконсеквенція кричати, що наша суспільність темна, а нічого не подавати такого, щоби могло розширити і розяснити єї світогляд, а противно угоджати невиробленому смаку. Єсли би у нас були грошеві засоби, то добре редагована часопись далеко борше виробила би собі свою читаючу публіку, як можна би гадати, понеже у нас много вже таких є, котрих не можут задоволити теперішні літературні видавництва. Але у нас все мусит ся розбити о той нужденний гріш“.

V.

Ще перед виїздом Франка до Київа радив Драгоманов йому в листі з 22 січня напирати на два пункти: 1) на те, що самі галицькі селяни бажають чогось живішого й радикальнішого, ніж дають їм народовці, 2) що клерикально-уніятська політика народовців не тільки безплодна в Галичині, але й не згідна із всеукраїнською ідеєю, бо й віддалювала галичан-неуніятів і була нецікава й антипатична для православних буковинських і російських українців. „Ergo політика безконфессійна—найнатуральніша русинам“—виводив Драгоманов, бажаючи відповідно до таких думок у Галичині „прогрессівно-демократичної газети, котра-б поставила рух українсько-галицький не по народовському“ [2]).

Драгоманов ждав нетерпляче, що вивезе Франко з Київа, як писав до Павлика 20 лютого. З усіх Франкових і Павликових проєктів уважав найкориснішим літературно-науковий часопис для інтелігенції, бо „поки нема педагогичної семинарії, то не буде й школи. Треба перше всього внести Европу в голови сердутників, то вони знатимуть, що нести й до свитників“ [3]).

Повернувши з Київа, повідомляв Франко 5 березня коротко Драгоманова в справі журналу ось як: „Київська громада поручила міні видавати газету літературно-науково-політичну, коли можна, вже від першого (13) цвітня і видавати її, не дразнячи московської власти, але й не оглядаючись на московську цензуру так, як се роблять „Діло“ і „Зоря“. Я швидко напишу вам дещо ширше о тій справі, а поки що замічу тілько, що обіцяли на перший рік 1000 руб. підмоги і надто деякі праці“.

День пізніше писав про те-ж саме Павлик Драгоманову. Його тішило нове видання чи то Франкова газета, але все инше тільки смутило його. Франко бо постановив покликати вибраний у Коломиї на академічному вічі комітет, що має скликати ще більший збір, також із народовців, „і всі вони мають дати газеті фірму й санкцію“. Павлик просто поблід, коли вчув таке нараз від Франка, а ще прикріше стало йому, коли по-

[1]) Тамже, сс. 335—6. [2]) М. Драгоманов. Листи до І. Франка, с. 75. [3]) М. Возняк. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною (Україна, 1926, кн. 5, с. 141).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чув, неначе-б так наказали кияни. На думку бо киян і Франка важне було те, щоб „Діло“ не тільки не виступило проти нової газети, а ще й хвалило її, й щоб узагалі перестати між собою всяких сварок. „Я казав Франку,—писав Павлик—що з того всего вийде: найперше—те, що великий синедріон скаже, що нової газети не треба, так, як є Зоря, а коли й треба, то порадить викурити з неї всяку сміліщу думку, всяких сміливіщих людей, і Франко готов завести таку цензуру, що просто сум побирає. А перестати сваритись буде значити тілько те, що вони нас вилаяли і виелімінували і ще гірше будуть лаяти і елімінувати, а ми мусимо мовчати. Та особисто воно не так важко, але принципіяльно?! Руки просто опускаються на такий брак нюху, такту й гідности у наших би то людей!! Як би-ж хоть народовці були тепер і на довго—сила, а то вони вже нуля, особливо морально. Шо-ж могла би нам зашкодити їх мовчанка?! (А мусіли би мовчати)“. Павлик прохав Драгоманова написати Франкові рішуче свою думку, може й помогло-б [1]). Була в листі Павлика й згадка про те, що кияни порадили як мога вдарити в новій газеті на москвофілів [2]).

На Франків лист відповів Драгоманов 12 березня. Тут передовсім перестерігав Франка, як поводитися з Наддніпрянцями, приступаючи до ділових стосунків із ними. Радив ніколи не покладатися на те, що вони приобіцяють, бо певне перемінять думки й самі особи підставлять инші, а реченця ніколи не додержуть. Порадивши в грошевих справах брати те, що давали, переходив Драгоманов до думок і рад із приводу Франкового редакторства.

„Перш усього—писав Драгоманов—позволю собі сказати дещо про редакторство взагалі, з проби 20 років сотрудництва й редакторства: a) Не заражайтесь двома редакторськими хоробами: a) вважати публіку за дуже дурніщу писателів, думаючи, що мовляв, того й того публіка не розбере, тим не зацікавиться й т. и. Давайте усяку сурйозну справу публіці, росказуйте просто, але сурйозно, і публіка розбере. b) Не вважайте сотрудників дурніщими себе; підберіть людей по власному вибору, вмовтесь з ними в основному,—а далі дайте їм волю робити, а особливо не одкладайте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може й ліпше ніж готовий сотрудник в готовій статті. Далі як украйнофілові позволю сказати Вам: паче всього не політікуйте! Поставте minimum прінціпів, та держіться його, не оглядаючись ні на Івана ні на Петра. Нарешті, як бувшому редактору Світа і безспорно потопившому цей журнал, скажу: починайте зразу з ясного напрямку. Можете не писати осібної програми, але робіть так, щоб в кожній статті чулось, що в Вас вона єсть, і прінціпи й система проводу їх. А найліпше почніть таки з программи. Чи Ви, чи Павлик писали мені, що думка була колись назвати нову газету „Нова Наука“. Добре імя. Ваша публіка буде поки що головно молодіж, то-б-то ті, хто готується до громадської праці. От Ви й можете сказати, що всі питання практичної тактики Ви залишаєте на боці, а будете виставляти наукову теорію життя і праці в громаді і будете її виставляти без урізок, без вагання. Дві головніщі цілі будуть у Вас: наукове вистудійовання нашого краєвого життя—й перенос в нашу країну наукових здобутків Европи. Прибавлю два почастних бажаннь: a) непремінно зразу поставте себе ясно до Россії: поставте себе зразу панукраїнцями, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, що Вам ходить о вольність і розвиток всього українського народу, а не об тім, в яких він державах останеться. Звісно, заявіть себе федералістами і прихильниками переробу Россії на вільну державу і обіцяйте слідити за ліберальним і демократичним рухом в Россії. Далі поставте себе ясно до Польщі, а особенно до польського люду в Галичині. Добре-б, як би Ви зразу дали кілька статей про той люд. Я думаю, що, поки в поляків нема практично-демократичної партії (їх соціялістичний рух на $^1/_2$ язикомельство, а на $^2/_2$ доктринерство), то русинська демократія мусить виступити й за поляків.

З принціпіяльним боком діла тісно звязаний і адміністраційний бік. Мене дуже страшить отой фантом комитету організації газети, котрий постановлено в Коломиї літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і Павлика я був ждав, що у Вас єсть купка зорганізована людей, котрі зважились, почати роботу, як авангард. Коли це читаю, що всю справу поставлено на діскусію усякого, хто назвався народовцем і хто навіть не буде й писати сам, а буде тільки діскутовати, як писати й як не писати Вам. Звісно, „людей питай“,—але перш усього „свій розум май“, особливо, як сам будеш

[1]) Тамже, сс. 336—7. [2]) Тамже, с. 338.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

одповідать за послідки. А кажу Вам—момент рішучий і для діла й для Вас. Пора Вам вже бути самим собою й рішити раз на завше, чи хочете ви залишити по собі імя видного чоловіка в нашій історії, чи стати львівським народовцем, другим виданням Навроцького або що. Та й діло, коли Ви його провалите тепер, то на довго провалиться, а надто спільність галичан і россійських українців. В Россії-ж знайте, що дійсну й сталу поміч, а особливо працю Ви получите тілько од радікальних людей (не кажу вже об тім, що тільки притягши радікальні елементи россійсько-української громади, можна поставить твердо украйнофільський рух, виведши його з кругу ділетантства й схоластики). Так треба, щоб Ваша газета була й не те, що Правда й що Світ. А для того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі-б без усяких еківоків були прогрессісти й згодились би писати для газети, та з ними й засядьте за виробку программи. Стережіться таких, котрі раді будуть записатись в партію, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувать в газеті резони, щоб оправдити своє неробство, а Вашій роботі будуть кидати палки під колеса". [1])

Драгоманов так живо цікавився новим журналом, що в цій справі телеграфував до Франка. Телеграму одержав Франко в моменті, коли збирався переписати й вислати Драгоманову проєкт нового часопису.

„По довгих колотнечах і крутанинах—писав тут Франко—я рішився видавати її раз в місяць, книжками і фонетикою. Сего домагалось досить богато людей і зі Львова і з провінції, а пренумерантів нова часопись чи сяк чи так богато понад 200 в першім році числити не буде. Коли-б українці додержали своєї обіцянки і зложили те minimum запомоги, яке прирекли (1000 руб.), то міні здаєсь, що сей рік можна би вдержатись і напечатати бодай чимало такого, що дало-б корм людім і опісля, коли-б газета не вдержалась і мусіла-б перестати виходити. Правда, на Україні обіцювали й предплачувати, але так, як цензурною нова часопись мабуть відразу не буде, то ледви чи набересь тих підписчиків з 50, хоч би навіть удалось найти дорогу для перевозу надрукованих нумерів за кордон. На всякий злучай я маю надію переслати туди бодай перших нумерів що найменше по 50 примірників,—чи довго се потрівае, не знати". Далі висловляв Франко побоювання, що новий часопис матиме двох завзятих ворогів: „нашу кацапську кліку, котра сипати буде на всі боки доноси: і в россійску і в австрійску поліцію", і прокураторію, що „у нас тепер просто дихати не дає ніякому друкованому слову".

Залучений до листу підпис оповістки подається в оригінальному правописі, щоб дати зразок правопису задуманого часопису:

„Підіймаючись видаваня щомісячного літературно-наукового і політичного журнала п. з.

„Братство"

бажав би я вдоволити давно почувану потребу часописі, котраб громадячи в собі всі найкрасші літературні і наукові сили нашоі широкоі Русі-України, служила б повним виразом літературно-наукової і суспільноі роботи цілого нашого народа, старалась би приводити ту роботу в живий звязок з такою-ж роботою наших близших і дальших сусідів на сході і заході Европи, а заразом ставила б собі метою—по всіх частинах і окраінах нашоі землі будити почутє народноі єдности, піднимати общеукраінське народне самопізнанє.

„До тоі цілі змагати буде „Братство", подаючи в відділі беллетристики твори, живописуючі житє, побит і звичаі руско-українського народа і его інтелігенції; в відділі науковім поперед всего праці історичні про найблизшу і дальшу минувшість нашого народа у всіх его частинах, студії про его громадский і економічний побит, про розвій і змаганя его інтелігенції і его поводаторів, про зріст і роботу его народних інституцій, такі-ж студії про наших близких і дальших сусідів, як то Великоросів, Білорусів, Поляків, Словаків та Чехів, Мадярів, Румунів, Жидів і проч., про йіх житє духове, політичне і літературне, про йіх побит економічний і розвій народний. Дальше підуть праці про землю, природну вдачу, мову та світогляд руско-українського народа, матеріяли етнографічні, історичні і статистичні, праці над історією украиньскоі літератури і бібліографія нововиходячих творів и поперед всего руско-українських, а затим і тих чужоязичних, котрі змістом своім тикаються нашого народа або нашоі минувшини. Звернена буде увага також на всякі важнійші появи в літературі й науці прочих славяньских народів, а також і інших освічених народів европейских. В кінци прийдуть щомісячні огляди суспільного і політичного житя Русинів-Українців у всіх дільницях нашоі землі, дописі про житє народа і інтелігенції а також спеціяльні розправи про поодинокі пекучі питаня нашого суспільного і громадского житя.

„На листах, „Братства" поміщати будуть своі праці всі знатнійші наші писателі зъ Галичини и з поза еі границь; крім того будуть ту поміщені деякі доси ще не печатані твори, листи і записки наших давнійших писателів, як Шевченка, Квітки, Костомарова,

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка. 1881—1886, сс. 77—80.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бодянського, Максимовича, Руданського, Шашкевича, Свидницкого, Могильницкого, Навроцкого и др. Предплата на „Братство“ за три чвертьрічя сего року (9 книжок) виносить 5 зр., чвертьрічно 1 зр. 80 кр. Предплата в Россіі с пересилкою 6 руб., чвертьрічно 2 р. Адрес редакціі і адміністрації Львів, ул. Ліндого ч. 3“ [1]).

---

[1]) В архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові заховався й первісний проєкт програми „Братства“, написаний етимологією, бо очевидно й журнал планувався первісно в етимологічному правописі. Цей етимологічний проєкт із пізнішими фонетичними дописками багато в дечому відбігає від програми, поданої Драгоманову, тому подаю його ось тут в його оригіналі:

„Давно вже почуваєсь у насъ потреба часописи, котра бъ громадячи въ собѣ всѣ найкрасшû літературнû и науковû силы нашои широкои Руси-Украины, служила повнымъ выразомъ серіознои літературно-науковои и суспôльнои роботы цѣлого нашого народа, а заразомъ ставила собѣ метою по всѣхъ частинахъ и окраинахъ нашои землѣ будити почуте народнои єдности, спôльности, пôднимати общеукраиньске народне самопôзнанє. Яку величезну вагу для нашого теперѣшного и грядущого розвою мусить мати мôцне почуте народнои єдности, се ясно кождому, хто тôлько вмѣє яснымъ и тверезымъ окомъ глядѣти на політичный розвôй народôвъ. Недостачу такои часописи живо вôдчуло и выказало мѣжь иншими такожь торôчне вѣче рускихъ студентôвъ—академикôвъ въ Коломыѣ, котре выбраному зъ мѣжь себе комитетови поручило починити кроки для заснованя такои часописи.

„Щобъ поповнити ту недостачу и дати всѣмъ нашимъ старшимъ и молодшимъ силамъ поле до серіознои духовои роботы, порозумѣвшися зъ свѣтлыми представниками нашои літературы и науки живучими по за границями Галичины, а такожь съ комітетомъ выбранымъ на вѣчу коломыйскôмъ, при спôвудѣлѣ всѣхъ знатнѣйшихъ писателѣвъ украиньскихъ (котрыхъ для звѣстныхъ причинъ именувати ту не можу), якъ такожь низше поименованихъ писательокъ и писателѣвъ галицкихъ, приступаю зъ д. 1 ст. ст. цвѣтня до видаваня літературно-науково-політичнои часописи п. з.

„Братство“

„Братство“ выходити буде два разы въ мѣсяць, кождого 1-го и 15-го въ объємѣ 3 листôвъ печатныхъ и мѣстити буде орігінальнû повѣсти и новелѣ зъ житя руско-украиньского народа и интелегенціи, поезіѣ и драмы, дальше статіѣ науковû, попередъ всего працѣ историчнû про найблизшу и дальшу минувшôсть нашого народа у всѣхъ єго частинахъ, студіѣ про єго громадскій и економічный побытъ, про розвôй и змаганя єго поводаторôвъ та експлоататорôвъ, такû-жь студіѣ про нашихъ близкихъ и дальшихъ сусѣдовъ якъ то: Великороссôвъ, Бѣлорусôвъ, Полякôвъ, Словакôвъ та Чехôвъ, Мадярôвъ, Румунôвъ, Грузинôвъ и Жидôвъ, про ихъ житє духове, політичне и літературне, про их побытъ економічный и розвôй народный. Дальше пôдуть працѣ про землю, природну вдачу, мову и свѣтоглядъ руско-украиньского народа, матеріялы етнографичнû, історичні и статистичнû, працѣ и матеріялы по исторіѣ украиньскои літературы і бібліографія ново выходячихъ попередъ всего русько-укр. книжокъ, а затим таких чужоязичних, котрі тикають. Звернена буде увага на всякі важн. появи в літер. і науці прочих слов. напр.,—також інших справ нар. европ. Въ кôнци прийдуть щомѣсячнû огляды суспôльного и політичного житя Русинôвъ-Украинцѣвъ у всѣхъ дѣльницяхъ нашои землѣ, дописі про побут нар. і інтелігенції, а також спеціяльні розпр. про поодинокі пекучі питання націон.-сусп. і гром. житя.

„На листахъ нашои часописи заразъ же в першôмъ роцѣ будуть помѣщенû недрукованû ще доси творы, листы та записки нашихъ писателѣвъ Шевченка, Костомарова, Максимовича, Бодяньского, Мордовця, Руданського, Глѣбова, Свидницького, Могильницкого, Федьковича, Навроцкого и др. Зъ нашихъ галицкихъ силъ прирекли намъ ласкаво свôй спôвудѣлъ Впов. Панѣ Кобриньска, Ю. Шнайдеръ, Кл. Поповичь, О. Озаркевичь, М. Рошкевичь, и Впов. Панове О. Терлецкій, В. Коцовскій, дръ Смаль-Стоцкій, А. Косъ, Б. Кирчôвъ, В. Бобикевичь, Вас. Поляньскій, М. Коломыйчукъ и др. Крôмъ того прирѣкъ намъ въ вôддѣлѣ етнографіи своє постôйне сотрудництво славносвѣстный выдавець нашихъ „Историчныхъ пѣсень“ М. Драгомановъ.

„Въ першôмъ рочнику „Братства“ будуть мѣжь иншими помѣщенû слѣдуючû обширнѣйшû працѣ: „Нове житє“, поема Ив. Франка, „Кудеяръ“, перекладъ недрукованои ще по великоруски поемы Некрасова, „Вихора“, повѣсть з народного житя М. Коломыйчука, „Любораденькû“, хроніка-романъ Свидницького, „Суспôльнû и умственнû змаганя галицко-рускои интелігенціи вôдъ 1772 до 1874 року“ О. Терлецкого, „Украина и єи поводаторѣ“, „Жиды въ Галичинѣ вôдъ 1772 року“, зъ выємками літературнихъ творôвъ галицкихъ Жидôвъ въ наш. перекладѣ, „Теперѣшна Румунія“, обширнû студіѣ про Котляревского, Квѣтку, Максимовича и Бодяньского, „Буковина до 1848 року“ и „Лукіянъ Кобылиця“, „Львôвъ въ 1848 роцѣ“ „Антропологічнû рôжницѣ мѣжь Украинцями а Поляками

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Подавши повищу копию, зазначував Франко, що здержався з друкуванням оповістки до часу одержання уваг Драгоманова на неї.

Надіслану програму перечитав Драгоманов разом із одним земляком, що від нього ждав великої користи для Франкового журналу, коли він за кілька місяців повернеться на Україну. Таким робом у листі з 20 березня писав Драгоманов уваги „стільки-ж свої, скільки його, згаданого земляка. Ось вони:

„Программа нас не вдовольнила, починаючи од імені журналу. Що воно за Братство?— кого з ким? Далі ніякі принціпи не намічені—окрім общеукраїнської єдности й самопізнання, котрого форми теж не показані. До того нема проспекту ближчих сотрудників („всі знатніщі писателі"—з одного боку за багато,—та й невірно,—а з другого за-мало), ні тих статей, котрі вони обіцяли. Ми радікально не годимось на таку думку, що мовляв, газета, хоч і перестане, то залишить кілько доброго корму людім. Коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошур. Ми-б бажали (та, по Вашим і Павлика листам ще торішньої весни, й Ви бажали), щоб газета, навіть, коли-б перестала скоро виходити, то залишила по собі ясний напрямок для праці літературної й громадської. Мені-ж здається, що цей напрямок вказує нам сила річей в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: a) радікальне ультрамонтанство (Мир), b) радікальна Побѣдоносовщина (Слово, Пролом) і c) радікальна-ж прогрессивна партія, така, які єсть в усій Европі і які в західній Европі (Англії, Франції, Італії) не сьогодня-завтра возьмуть в руки й державну силу, щоб передати її через кілька десятків років соціяльній демократії, як та підросте й мозком і організацією. Россійсько-українська громада ще в протесті проти Качали й Слова (див. Правду кінця 1873 р.) заявила, що пристає до того прогрессивного радікалізму, коли поставила прінціпи: федералізм (найконсеквентніща форма лібералізму) в справах державних, демократизм—в соціальних, раціоналізм—в культурних; Ви в своїх попередніх виданнях прибавили: реалізм в уміетности,--ассоціація в економії. Чому-ж не поставити ясно цих всіх принціпів в программі, котра у Вас німало не одрізня Братства от „Дѣла", „Зори" і т. п.? Без ясної программи,—котра мусить бути видна й у підборі ближайших сотрудників і статей,— журнал обернеться в збірку, котра може бути користна в літературі багатій і устроєній, тоді, як нам треба літератури руководячої, подагогичної, так сказать" [1]).

Драгоманов радив відкласти вихід 1 ч. на 1 травня, а до того часу впорядкувати склад редакції і спис статей та порядок їх видавання. Заразом посилав конспект програми, з якого видко було, чого бажав Драгоманов і його товариші. Прохав зібрати редакцію й предложити їй конспект, а „може тепер же виробиться щось середнє між присланою програмою й нашими думками" [2]).

Новому журналові радили дати назву „Поступ". Мав це бути щомісячний літературно-науковий і політичний огляд. Його загальний зміст мав бути такий, як у всякому иншому місячнику. Спеціяльні завдання „Поступу" піддавали у виборі матеріялу й напрямку думок редакції про сучасність ось що: a) боронити національности, її вольности та збудити потребу національної єдности в усіх наділах нашої країни; б) вишукувати в минулому й сучасному ознаки національної сили, змагань до волі й самостійности, організуючих інституцій і т. ин.; вишукувати найпрактичніші способи осягнення повищої цілі; в) наповнити рямки національности здобутками всесвітньої культури в громадському житті, письменстві й науці; г) зробити наш народ причасним до тієї всесвітньої культурної праці; д) винайти в явищах поступу передових культурних народів засоби для самої нашої боротьби за національну автономію, знайшовши особливо

и Великороссами", „Европейскû казки и ихъ початки, перекладъ зъ французского, зъ додаткомъ про украиньскû казки", М. Драгоманова, его-жь дослѣды про перемѣны казокъ про Едіпа та брата и сестру и пр.

Предплата на „Братство" за три чвертьрôчя сего року (18 н-рôвъ, 54 листôвъ друку) выносить 5 зр., чвертьрôчно 1 зр. 80 кр. Цѣна въ Россіѣ съ пересылкою 6 руб., чвертьрôчно 2 руб. Рускû нар. читальні в Галич. Львôвъ д. 10 н. с. марта 1885. Иванъ Франко.

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 80—81. [2]) Тамже, с. 82.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

серед наших сусідів поступові елементи, а якими можна-б було працювати спільно для вселюдських і зокрема наших цілей. Принципи сучасної всесвітньої цивілізації уважав Драгоманов найвідповіднішими для такого поступу: лібералізм в його найконсеквентнішій формі—федералізму в державних справах, демократизм у соціяльних справах з його найтвердішою гарантією — асоціяцією в економічних справах, раціоналізм у справах літератури, науки та знаття. Що до відношення до біжучої політики—щоденні питання політичної тактики зоставлялися газетам і спеціялістам політичної боротьби. Завдання „Поступу" були: критика політичного життя з наукового погляду й закладання твердих теорій політичної діяльности, головно в поколіннях, що готовилися до виходу в життя. Журнал мав стояти окремо від усіх сучасних політичних партій і кружків України. Наскільки позволила-б великість видання, журнал міг давати коло своїх думок місце всякому щирому голосові, котрий хто схотів би подати у важних справах нашого краю й народу [1]).

В другій половині березня Франко був вирішив видавати своє „Братство", як писав у листі з 20 березня до Кобринської. Повідомляв, що з кінцем квітня, десь коло 20—25, бажав би випустити в світ першу книжку нового місячника „Братство". Провідні думки нового місячника вискаже коротко програма, що повинна-б появитися найближчого тижня. Подавши коротко внутрішній розклад журналу, Франко писав:

„Вам і представити собі трудно, Ласкава Пані, з яким страхом і трепетом я приступаю до того видавництва, котре може статись основою або руїною цілої моєї будущини. Але не йде міні о себе, а йде о то, щоб запомогти, а не зашкодити тому святому ділу, котрому я взявся служити. І тим тяжше міні розпочинати видавництво, коли у нас з усіх боків бачу злу волю, ворожі та косі погляди, інтриги, сплетні і бог зна які ще любезности, коли бачу, що люде, позуючі на наших проводирів, абсолютно не бачуть і не хочуть бачити дальше свого носа і звужують програму діяльности до тої міри, що швидко в тих рамках тілько для них одних і буде місце. Тяжко міні, Ласкава Пані, розпочинати отсе діло, так тяжко, як коли-б я вибирався на війну, в котрій крім певної смерти, а то ще й ганьби людської не жде мене нічого. Але я чую, що розпочати треба". Прохав Кобринську зладити до 1 числа „Шумінську" (Дух часу). Про відношення журналу до жіночого товариства писав ось що: „До товариства жіночого не удаюсь, бо по просту — боюся. Вийде нумер, побачуть, узнають, що варто попирати,—добре, а ні, га, то що діяти". З поля жіночого питання бажав Франко мати якісь праці, але не знав, звідки їх узяти. А в тім у 1 числі „Братства" доторкнеться цього питання критична стаття про новеллу Кобринської „За для кусника хліба". Не мав охоти друкувати перекладів. Бажав видобути з редакції „Зорі" статтю Ореста Левицького про „Шлюб в Україні в XVII і XVIII віках".

Свідоцтвом важкого, болючого психологічного процесу, який переживав Франко в тому часі, є його лист до Кониського, написаний найближчого дня по листі до Кобринської, себто 21 березня. Повідомляв, що звістку про видавання часопису фонетикою написав Кониському під впливом нарад із Гладиловичем, одначе поговоривши з молоддю, побачив, що перша, давніша думка про етимологічний правопис була краща, й він остається при етимології. Про нараду з старшими також говорив йому Гладилович і Франко не був їй противний, але досі ще не знає, як воно буде. Думав, що проти нової газети „Діло" не зможе виступити, бо не буде за що, тим більше, що має досить небезпечного ворога в „Мирі". А в тім, „що купка „Діла" неохітно дивиться на нову газету,—писав Франко,—се річ проста і зовсім натуральна. Щоб помістили програму, я мушу хапатись підступу, котрий, не знаю ще, чи вдасться, так само, як не знаю, чи схоче „Діло" бодай розіслати при номері ту програму осібно надруковану. Раз, в приступі великої ласки, Белей сказав мені, що „колись, як збереся много анонсів, то ми між анонсами інших газет помістимо й анонс твоєї. Дай бог, щоб я не потребував тої ласки!"

Далі повідомляв Франко Кониського, що друкарня Товариства ім. Шев-

[1]) Тамже, сс. 83—4.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ченка не може друкувати нової газети, бо „нема де й одного лишнього наборщика примістити. „Тому в великі розмови з старими на думку Франка не було чого й удаватися, бо „перші номери прийдесь друкувати в Ставропігії, а там як бог дасть“. Після того йшла річ про вагання Франка:

„Що я жахаюсь з зачинанєм видавництва і вагуюсь то на сей то на той бік, се, надіюсь, Ви не візьмете міні за зло. Я-ж бажав би для діла як найкрасшої удачі, бо-я чую се—на нім може висіти і вся моя будущина,—на нім же залежить богато і ширшій руско-українській громаді. Я чую, надто дуже чую вагу вложеного на мене завданя і для того бажав би робити важний і рішучий крок не інакше, як по добрім розмислі і по вислуханю ради всіх щирих і навіть нещирих людей. Вислухати всякі ради я тим більше повинен, що сам аж надто добре чую свою слабосильність. Не здивуйте-ж, ласкавий добродію, що я тепер, поки до почину діла, мов риба об лід бюся в ріжні боки, висмотрюю сюди й туди, як би його красше повести: я знаю дуже добре, що раз зачавши таке діло, опісля нікуди вже і ніколи вагуватись та оглядатись, а треба йти наперед, доки стане сили. Важкий, болючий процес псіхологічний пореживаю я тепер, усі нерви напружені, кожде слово, кождий знак неохоти у людей посторонних вражує мене до болі фізичної. Але надіюсь, що воно минеся“.

Франко прохав Кониського о повість із життя робітників для нового журналу, яка друкуватиметься після того, як скінчаться „Люборадські“ Свидницького. Наразі прохав о дрібні нариси й новелли, бо кожне число по плану Франка мало ось як виглядати: „1 лист: Новеля і вірші (коли-б місце, то й дві цілі новелі), 2-ий лист: роман, 3-ий лист: статя про Галичину (Остапова), 4-ий лист: статя про Україну. 5-ий лист: статя етнографічна і матеріяли (етнографічні, історичні і статистично економічні), 6-ий лист: місячний огляд, критика, бібліографія і коресподенції. Впрочім в разі богатства матеріялу можна бібліографію висадити на окладку“.

При такому розкладі Франко прохав о який вірш для 1 ч., також о деякі звістки й оцінки літературних появ на Наддніпрянщині, а новелли обіцяв відобрати від Белея. Жалкував, що Кониському не можливо було дати праці про рухи наддніпрянського селянства, яка пішла-б за працею Павлика про читальні. До відділу матеріялів бажав мати хоч деякі листи наших давніших письменників або звістки про них, листи Бодянського, Костомарова й инших, цікаві для письменства. В кінцевій частині листа прохав звісток про Свидницького, Олельковича й В. Коховського, автора прекрасної новелли „Пан Комарчук“.

Кониський найменше надавався на того, перед ким міг Франко звіритися зо своїми ваганнями й сумнівами. Доказом цього і його лист до Белея з 3 березня. Тут писав Кониський, що другого чи третього дня після вислання останнього листа Белеєві Франко прибув до Київа й пробув там аж до дня написання листа. „Полагодивши те да се,—писав Кониський,—бачимо, що треба видавати нову часопись. Благослови, Боже, і поможи Франкові. Ми тут гадаємо, що часопись піде добре, аби тілько вона не вносила роздору“. Це застереження саме було великою колодою для нового журналу. Ось які снував думки Кониський на тему, що повинен був зробити Франко для успіху свого часопису: всі непорозуміння, які виникли, а з ними й „оту політику“, залишити навіки, „з партією не зривати“, завести старі добрі відносини з поодинокими людьми, найперше з Белеєм, не заводити жадної особистої політики, обставити себе комітетом, в якому Кониський рад був бачити найперше Белея, звертати більше уваги на практичні обставини життя ніж на теорії й показувати наше життя таким, яким воно є, а що до москвофілів—не йти на найменший компроміс і зараз же заявити в першому числі нового часопису що таке Площанські, Наумовичі й инші.

Очевидно такі-ж науки певно дав Кониський Франкові й у Київі й вони тільки збільшували вагання та сумніви Франка. В листі з 10 березня писав Павлик Драгоманову, що того-ж дня оповідав йому Франко,—

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„Що був власне у тих народовців, котрі єго викинули, чи то у представителів кружка Діла й Зорі, Гладиловича і Партицкого: розказав їм всю подноготную і порадився, що єму діяти. Вони єму відповіли: або видавати Братство фонетикою (т. є. для того, щоби галицка публіка єго не читала) або зовсім не видавати; бо коли воно буде видавано етимологією, то народовці будуть єго вважати за ворога Зорі і, розуміється, будуть против него агітувати. Найкраще-ж, після них, Братство зовсім покинути, а вступити головним сотрудником до Зорі, котра в такім разі розширилась би на 4 листи в місяць з додатком 2 листів Бібліотеки Зорі. Цю остатну мав би вести Партицкий, а першу буцім-то Франко. І Франко майже пристав і пішов отеперечки договоритися з ними до кінця. Не знаю, що там ще саме вийде, але вже самий факт—крайне сумний. Я єму, звісно, сказав, що найгірша для справи дурниця, дати так стероризуватись партії, котра вже морально = 0 і котра окрім того щораз далі буде путатись в народних справах. Він хотів, щоби давати до такої єго Зорі свої Читальні й повість і взагалі писати, але я, розуміється, сказав, що не зроблю того під жадним условієм. От вам і капітуляція, якої, бачу, світ не бачив!... Мотив особистий до того у Франка той, що він конче хоче добитись, щоб єго народовці опять вважали за свого, опять приймили й до громади і взагалі допустили між себе; а резони справові—ті, що, мовляв, раз народовці Братству шкодили-б, а подруге—цензура би конфіскувала [1]).

Далі виказував Павлик, що тоді саме була найвідповідніша пора, щоб пустити Братство, „хоть і спокійно й поважно, та крайне вільнодумно й науково,—та ба! найкращі наші галичане того не хотять зрозуміти або бояться! Чи-ж не скакати тут просто з моста та в воду?! А нічогісінько не вдію, бо нема ані людей ані грошей (вся грошева підмога з Росії мабуть і всі праці певне підуть до Зорі, коли туда піде Франко; і Зоря, розуміється, власне найбільше пекучих справ порушувати не буде,—от буде собі белетристика, тай годі [2])“.

„Після остатного Франкового скоку“, як висловився Павлик у листі до Драгоманова з 14 березня, він тільки заплакав над долею своєї нещасної країни, „де й накращі люде і найліпші сили—буквально кози, а не люде“. І Павлик уродився й виховався між козами, тому й сам козів. А коли дійшов до того, що взяв у руки свої сили й зачав жити розумом, а не нервами, то кози так заскакали довкруги нього, що нічого й зробити не дадуть.

„Бо в їх руках моя доля—писав Павлик; від них залежить не тілько те, чи що мого буде надруковано або ні, але й те, чи буде що їсти і чи на тебе суспільність ще більше не повстане, як передтим“. Далі оповідав Павлик між иншим, що оце рано прийшов до нього Франко й питав його ради, чи видавати свою газету та як видавати. „Серед таких скакань—писав Павлик—від од до пашквілів, від найліпшого до найгіршого я вже так з цею патологією освоївся, що вже був переболів і остатний єго скок,—але, повірте, що-м зовсім стуманів, побачивши Франка знов у себе; так мя заболіла голова, що й доси не можу прийти до себе. Цілісінький той час, коли він був у мене, я, як божевільний, просумував і сказав єму, що у нас дієся щось такого, що вже не можу й зрозуміти, і для того й не кажу єму нічого; нехай робить, як знає. І не міг нічого иншого відповісти тим більше, що він зачав з того, що ось, мовляв, народовці не позволяють инакше видавати газети, як так а так. Я єму й тепер і передтим казав на це: а що-ж вам за авторитет народовці? Зорі вийшло 4№№, та такі пусті, що й Кониський писав єму, що така Зоря тілько буде вбільшувати стіну між Галичиною та Україною! Де-ж тут моральна сила у народовців, котрої-ж варто боятись? Так, підіть же: боїться, тай годі. Все дума: що народовці скажуть? Признасте самі, що коли вже раз він признав їх за авторитет і мусів поробити і принципіальні уступки, про котрі міні не говорить,—то й газета нова мусіла-б друкувати те й так, що й як захочуть народовці: і буде вічна скаканина, буде таке, що ще гірший сум наведе. Для того я не беру на себе ніякої відвічальности власне для того, що не маю й не можу мати на Франка ніякого впливу: те, що він пішов 1877 р. за мною, принесло єму тілько горя; навіть така дурниця, як статті в „Kurjer-і Lwowsk-ім“, наробили єму такої халепи, що він тепер в кождій моїй раді, в кождім моїм слові бачить небезпеченство для себе і робить як раз противне тому, що я скажу. Тут, як бачите, нема иншої ради, як зовсім перестати й радити: нехай ще поскаче, може коли й остепениться“ [3]).

Замітки Драгоманова на Франкову програму часопису зробили на Франка сильне враження. У листі з 31 березня писав Павлик Драгоманову,

[1]) Переписка, IV, сс. 339—41. [2]) Тамже, с. 342. [3]) Там же сс. 344—6.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

що Павликові уваги й телеграма Двагоманова, лист останнього та проспект „Поступу“ опамятали Франка. „І він уже—стояло далі в листі—став на тім, що не йде до Зорі, а хоче видавати Поступ“. Далі писав Павлик, що Франко післав Драгоманову не ту програму, котру Павлик читав і котра мала виразний напрямок із самого вичислення матеріялу й цілі, для якої мав видаватися журнал [1]). Павлик одобрював те, що Драгоманов подав принципи й запропонував редакційний комітет, що його Франко не хотів, — бо після такого виразного програму скаканина буде неможлива, а по крайній мірі дивна. „Очевидячки — писав Павлик до Драгоманова—конспект Ваш пішов трохи і Франкові проти шерсти, а ще більше піде другим. Після моїх толковань в імени моїм і Вашім Франко врешті згодився на такий програм“. Згодився й на комітет, але що на думку Франка наразі тяжко було зложити такий комітет, вихід газети відложено до літа. Павлик не уважав цього за зле, бо можна буде до того часу обговорити й уложити програму та дещо більше приладити. З програмою було на думку Павлика сумно: коли вона показалася відразу Франкові невідповідною, тим тяжче буде порозумітися з иншими, тим більше, що головних співробітників стільки й буде, що Драгоманов, Франко й Павлик і ще потрохи Терлецький. До них дорахував Павлик іще Володимира Коцовського та дві жінки: Юлію Шнайдер зо Львова й Наталю Кобринську з Болехова. Павлик стояв за тим, щоб і Драгоманова уважати членом редакції, бо тільки так матиме Драгоманов запевнений голос у справах видавництва та його напрямку. Це потрібне було тому, що „Франко формаліст і, коли не побачить перед собою декрету й документу, так і не послухає Вас, хоть робіть, що хочете“—писав Павлик. „От передтим він і слухати не хотів про те, щоби єму можна було що небудь говорити про програм газети та про ті праці, котрі там мають бути; се він думав робити, як тілько єму одному положить бог на душу; та коли Ви натисли на те й на те і дали міні від Вашої групи повномочіє заступати Вас при редаґованю програми, та ще й самому належати до комітету, то зразу покрутився—покрутився, а таки не викрутився“ [2]).

Що конспект програми „Поступу“ Драгоманова подобався Франкові, він ствердив це в своєму листі до Драгоманова, пишучи, що „конспект до програми справді торкає всіх важних точок, по яким нам треба висказати свою думку“. Тут Франко повідомляв Драгоманова, що вихід нового журналу відложений до липня, поки він не покінчить деяких инших робіт, поки не зложиться комітет і не передискутується програма й поки трохи не виясняться галицькі справи. Прохав Драгоманова прислати обіцяні матеріяли до програми, що мали стати підставою нової дискусії. Думав, що „в поклику до пренумерати нам треба буде дати тілько конспект, скелет програми, а що поодинокі точки єї мусять бути розвивані і мотивовані в чільних програмових статях“.

Про відложення виходу журналу писав Франко й до Кониського 15 квітня. Тут і там у цьому листі видко відгомін думок Драгоманова з його листів до Франка в справі журналу. Вихід журналу відкладав Франко між иншим із причини, що треба було „перевести докладну дискусію над програмою, а радше над провідними прінціпами нового видавництва, здати собі добру справу з того, яке становище заняти супроти Поляків, Москалів, женевської колонії, наших народовців“; далі з причини, щоб треба було „зложити хоч який небудь комітет редакційний з людей місцевих і то таких, котрі-б справді робили і були-б надто доволі незалежні, щоб не боятися якого небудь пустого крику, і доволі по-

[1]) Очевидно Павлик читав первісну етимологічну програму, наведену вище в нотці
[2]) Переписка, IV, сс. 350—2.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

важні, щоб справді могли заінавгурувати новий поворот в трактованю нашої літератури і нашої політики"; нарешті Франко ждав на прояснення хаосу галицьких партійних відносин. Повідомляючи про нещирість партії „Діла" у відношенні до нової газети, писав Франко: „О згіднім діланю з тими людьми, котрі не зносять ані одного слова хоч би й найщирійшої критики, не може бути й мови; звісна річ, се ще не значить, щоб ставати до них ворожо, се значить тілько, що треба буде в програмі нової газети замаркувати свою відрубність, а обік того старатися вплинути на „Діло", щоб повернути єго в напрямі троха здоровійшім". Даючи звідомлення з того, як стояла справа, писав, що готувався до видавництва, збирав матеріяли та єднав людей, а грошей ураз із тими, що Кониському приобіцяли харківці, є більше ніж 600 зр.

Відкладання появи нового журналу було великою небезпекою для нього. Народовці почали робити натиск на Кониського. Юліян Целевич писав до Кониського в листі з 27 березня, що у Львові нема ладу. Згадавши, що новий часопис зачне виходити в квітні, додавав Целевич, що ще не знати, чи часопис виходитиме фонетикою, чи етимологією; коли етимологією, зробить конкуренцію „Зорі" й „гаразду не буде"; як би фонетикою, то новий часопис був би доповненням „Зорі" й народоці підпирали-б його. Жалкував, що редактор нового часопису не вступив у редакцію „Зорі", яка була-б кращою й могла-б бути більше об'ємистою, жалкував тим більше, „що єму (себ-то Франкові) давано навіть імя редактора, лише жадано, щоби комітет мав право рішати згори—перед друком, що поміщувати, а що ні,—а він не приняв того услівя". Комітет буцім-то жадав тому такої цензури, що з чвертьвікового досвіду народовці навчилися способу „вести нашу публичність", а згаданий досвід окупили дуже дорого, бо попадало немало народовецьких усіляких газет, а їх упадок приносив народовцям за кожним разом незмірені шкоди, бо користали тоді противники. „В практиці—писав Целевич—була би тая цензура не була зовсім прикра, я думаю, що може раз в рік було би ся щось лучило, що би було викликало якусь дебату легоньку, а таки не сварню". З одного боку завзятість у старших наслідком нещасливої статті в Kurjer-і, а з другого „невгамоване напиранє наперед і безвзглядне ставленє свого авторитету" було причиною роз'єднання. Погодити обидві сторони повинні були Наддніпрянці, в першій мірі Кониський, а з боку народовців найкращим посередником міг би бути Дамян Гладилович. „Як би Ви вдались в то діло через Гладиловича,—писав Целевич до Кониського,—так, думаю, діло удасться гладко. Нехай буде або одна „Зоря"' але більша і лучша, або така, як єсть, нехай зістане, а побіч неї друга літературна часопись, з фонетичною правописею, але тоді і при Зорі нехай всі працюют, а не так, щоби одна купка тут, а друга там, бо могло би бути так, що настало би соперництво правдиве і взаїмне помітуванє так, як по части вже і тепер єсть". Целевич прохай Кониського повести діло так щоб був у Галичині гаразд, бо „нам треба дуже єдности".

Справа нового журналу мала небагато виглядів тим більше, що Наталі Кобринській не вдалося приєднати до нього товариства українських жінок. У листі з 30 березня писав Теофіл Окуневський до Кониського, що останнього четверга приїхала з Болехова Кобринська й постановила на виділі жіночого товариства перевести те, щоб воно „прилучилося до нового креованого журнала місячного, що має від слідуючого місяця виходити у Львові під редакцією Франка" й таким робом не поперестати на чисто місцевому русі, але розширити його на цілу Наддністрянщину. Проєктом Кобринської захопилося „усе молодше жіноче поколінє і пані Остерман, жінка уже старша, поважна, знатна і образована". Инші-ж

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

збоялися проєкту Кобринської й почали говорити: „Франко, правда, спосібний, а може і найспосібніщий зпомеже наших молодих людей,—але-ж він „скомпромітований“, як ми станем „авантуроватися“, то цілий світ на нас пальцями покаже“ й т. д. Наразі стало на нічому. „Тоті, що не привикли до критичної радикальної думки, боятся та криются, сама Кобринська з панею Остерман нічого не вдіє“—писав Окуневський. Постановили заждати, поки не вийде перший зошит журналу, „потім есть надія, що більшість, головно під пресією молодежи,“ піде за Кобринською, хоча „в послідним часі Франко стратив симпатію у гдеяких кружків у Львові, а то через одну нещасливу допись у польскої газети Kurjer-a Lwowsk-ого, в котрій обізвався до партії „Українців“: „більше праці, а менче („блягі“) шуму“. За тоті слова розгнівалися дуже Львовяне, а головно львівські учителі гимназіяльні, котрі там тепер усьому рей ведут, тай не схотіли го допустити до обнятя редакції „Зорі“. Тото невдоволенє уділилося провінції і звідти голоси протів Франка, хоть усі признают, що він зпомеже нас найталантливіщий, і відколи він перестав дописувати до „Діла“ і „Зорі“, тоті часописи стратили більше як половину вартости“.

Звістка про намір Франка видавати новий журнал дісталася до москвофільської преси й „Слово“ в 21 ч. з 1885 р. подало чутку, що меценатом нового журналу є професор київського університету Володимир Антонович. Останньому довелося спростовувати, що досить обмежені засоби, якими він розпоряджував, не дозволяли йому претендувати на ролю мецената якого небудь підприємства. Це спростування надрукувало „Слово“ в 28 й 29 ч.

Павлик не вірив, щоб журнал вдався, бо „Франко—неміцний“. До того „Діло“ надрукувало дещо з матеріялів, призначених для Франкової „Зорі“, а дещо з тих матеріялів прислав Кониський Партицькому замісць Франкові. Павликові здавалося, що таке саме буде також із матеріялом, що був у руках Франка. Сам „Франко (котрий тепер на святах) очевидно дуже нерадо береся за виданє з наперед висказаними принципами, котрі самі собою не позволяють спілки з народовцями“—писав Павлик до Драгоманова в листі з 15 квітня [1]). Але несповна за тиждень, у листі з 21 квітня, повідомляв Павлик Драгоманова, що Франко „тепер твердо стоїть за те, що треба видавати (з юня або юля). Програм буде вам післаний, скоро вийде. Я вже помирився чи то забув єго скаканину, тай годі не забувати, аби тілько більше не скакав. Впрочім може й не скочить, бо сам переконався, що народовці тепер = 0, тілько через свою безтактність і полохливість Романчук береся робити якийсь мир між ними й нами,“ а властиво Франком, котрому говорив недавно, що скличе збори громади, на які Франко, казав, піде і наговорить їм в очи правди, бо переконався, що вони більше брешуть і крутять ніж москвофіли [2]).

Тимчасом Франко так сильно зайнявся роботою над Федоровичем, що вкінці занедужав. „Чуюсь тепер таким слабим та зломаним,—писав він 15 травня до Драгоманова,—що думка о конечности—вже на другий місяць розпочати видавництво—переймає мене страхом. Їду тепер бодай на два тижні, в гори, хоч, звісно, і туди беру з собою роботу“.

Дня 20 травня повідомляв Павлик Драгоманова, що попереднього дня виїхав Франко „на кілька неділь на село відітхнути, бо дуже хорий. Одно зробився, сидячи коло Федоровича по 12 годин денно (хотячи скінчити скоро!), а друге, видно, й згризся споминами про свою недавну скака-

[1]) Там-же, сс. 360—1. [2]) Там-же, сс. 365—6.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нину до народовців, котрі, як сам тепер бачить, тепер комплетне 0 під кождим зглядом". Далі Павлик виводив, що народовці доборолися до краю так, що їм ні туди ні сюди. На підставі цього сподівався, що нове газетне видавництво влагодиться сильніше, щоб тільки поставити загальну програму, скупчити свої галицькі сили й більше прихилити до себе Наддніпрянців. Це вже давно було-б сталося, коли-б не скаканина Франка, хоча й Наддніпрянці не розуміють справжнього стану галицьких справ і здалека не можуть побачити того, що коло „Діла" не може повстати всеукраїнська поступова партія, що одна мала-б і тут і там якусь більшу вагу [1]).

В тому часі Партицький передав уже цілком „Зорю" Товариству ім. Шевченка, як повідомляв Володимир Шухевич Кониського в листі з 29 травня, і не брав у редакції більше ніякої участи, бо взявся за укладання читанок для народніх шкіл. Тут і додавав, що, здається, „Зоря" мусить піти в переговори з Франком. З листів Шухевича до Кониського виходить, що Григорій Цеглинський був дуже противний тому, щоб прийняти Франка в склад редакції „Зорі".

Здавалося, що Павлик мав право в листі з кінця червня до Драгоманова снувати його думку про зорганізування молодої поступової громади коло будучого „Поступу". „Все діло—писав Павлик—тепер на Франкови; коли він видержить і не подасться на бік народовців, котрі готові обіцяти єму грушки на вербі; як же подасться і піде в Зорю, то вся теперішня молодіж пропаде, бачучи таку деморалізацію". Це й написав Павлик Франкові, що правдоподібно нагнівався, бо не відповідав. Далі повідомляв Павлик, що має приїхати Антонович договорювати до кінця справу „Поступу" [2]). Повідомляючи Драгоманова в листі з 30 червня, що того дня приїхав Франко, прохав Павлик написати йому, „бо він знов думає робити з народовцями згоду", при чому посередничив Кониський. Про Драгоманова, Павлика й киян і згадки там не буде. Павлик сказав Франкові, що коли він перейде до народовців, Павлик зірве з ним усякі зносини [3]).

Тимчасом справа пішла цілком не згідно з бажаннями Павлика. В листі з 2 липня повідомляв Павлик Драгоманова, що попереднього дня зібралася молодь у Франка й постановила внести до народовців меморіял із домаганням заложити літературний, політичний і науковий часопис („Зорю" чи „Поступ"), покликуючи туди редакційний комітет у половині з народовців і в половині з відпоручників молоди. Меморіял вручено Романчукові, що обіцяв скликати старшу народовецьку громаду й думав залагодити справу швидче, ніж приїде Антонович, що на його думку й Франко клав головну вагу. Тому Павлик піддавав Драгоманову написати чим швидче до Антоновича й представити конкретно, до чого може повести така чортівська мішанина. Може ще Антонович опамятає Франка й молодь. Павлик сказав Франкові, що він поза плечами Драгоманова все робить, хоча морально обов'язаний порадитися його або розповісти все, заки що зачне. Франко обіцяв написати Драгоманову. Одначе заки Драгоманов успів написати й Антонович приїхати, відбулася згода між молоддю та народовцями й Франко вступив яко член до редакції „Зорі", „де більшість народовців і де, значить, ніякої живої справи вільно порушувати не позволять"—писав Павлик до Драгоманова 10 липня.—„Про цей факт звіщають мене ті люде, що були на остатних, других з ряду зборах молодіжи і народовців в цю неділю. Може бути, що Франко ще раз скочить до нас, що справа згоди ще недоведена до кінця, але це не важно:

[1]) Тамже, с. 373. [2]) Тамже, с. 392. [3]) Тамже, с. 395.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Франко непремінно знов відскочить так, що остаточно навіть народовці не будуть го шанувати, і згода між ними буде. Коли розібрати цю справу, то в ній нема що до Франка нічого нежданого: він родився безхарактерним і таким згине. Погано тілько те, що він перше з нами згодився, а потім нас і ошукав; і що ми, значить, билися не про него і не про справу, а для народовців, котрим все готове допалось в руки". Павлика ніхто, навіть Франко, не питав і не кликав на раду, тому він умивав руки й давав право Драгоманову говорити з Франком про це, коли Драгоманову це інтересне, бо Павликові воно вже було цілком неінтересне [1]).

Драгоманов пішов за радою Павлика й у листі з 4 липня взивав Франка писати про журнал, за який він „трепетав", щоб часу не пропустити. „Саме тепер, коли всі партії галицькі осрамились,—нам виступати"— писав Драгоманов. Він боявся, щоб вмовлятися про журнал не приїхало з Наддніпрянщини яке „Конища", „котре почне лобизатись з просвітянами" [2]).

Кілька днів пізніше, 8 липня, написав Драгоманов лист до Володимира Антоновича в справі заснування у Львові всеукраїнського й прогресивного журналу під редакцією Франка. В листі зазначував Драгоманов, що про це вже писав і переказував приятелям у Росії, рекомендуючи Франка, але тільки при двох умовах: 1) коли журнал виступить із відкритою радикальною програмою в дусі київської громадської декларації 1873 р. (федералізм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостійно від теперішніх галицьких партій, між ними й народовців. Тепер дійшла чутка,—стояло в листі,—що Франко готовить якісь компроміси з народовцями. Драгоманов давав знати Антоновичеві й иншим приятелям, що на таких умовах ніколи не рекомендував журналу й ніколи до нього не пристане, бо має досвід у галицьких справах, що всякий компроміс із людьми, котрі так нерозвинені інтелектуально й морально й котрі так не мають політичного нюху, як львівські народовці, не може дати ніякої гарантії на успіх журналу, навіть літературний, тим більше на Наддніпрянщині. Вступаючи в компроміс із львівськими народовцями, не можна бути певним, чи завтра народовці не поведуть на поклін не тільки австрійській бюрократії й уніятському клерикалізмові, а й самим навіть москвофілам, що з ними сиділи народовці по всяких комітетах і топили нашу справу. Наддніпрянці не можуть відступити від своєї декларації з 1873 р. вже через те одно, що це minimum того, чим можуть притягти до себе прогресивні елементи в себе дома. Правда, й народовці поступили дещо вперед від того часу, але все таки вони менше розвинені політично й навіть культурно „ніж сам народ", що і в читальнях і на виборах ставив такі запити, на які народовці не вміли й боялися відповісти. Що за користь Наддніпрянцям входити в компроміс і тим самим у залежність від партії, що робить їх смішними в Росії й топить народню справу в Галичині. Драгоманов висловлював думку, що в Галичині був саме рішучий момент, коли могла скластися за два-три роки міцна демократично-прогресивна партія з інтелігенції і народу, а до неї пристане все зо старих партій, що ще не вмерло. Одначе для цього потрібно було, щоб появився на сцені хоч невеличкий гурт, що найсмирнішим і легальним тоном висказав би відкрито принципи нової европейської науки, культури й політики. Журнал такого напрямку може й мусить у перших роках не пускатися в політичну практику або краще парламентаризм і бути тільки науково-літературним та критичним, поясняючи свої принципи й безпринципність або гнилість инших принципів. Тоді журнал викличе

[1]) Тамже с. 397. [2]) М. Драгоманов. Листи, 1881—1886, сс. 84—5.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нову породу людей, навіть коли він сам проіснував би рік чи два роки. Навпаки опортуністичний журнал, та ще галицький, це гірше ніж псування паперу, це продовження деморалізації, „котрої й так багато у наших закордонних братів". Щоб галицький опортуністичний журнал міг стати органом всеукраїнства, а не австро-рутенства, цього не було можна й думати. Обов'язком Наддніпрянців не тільки не помагати в Галичині новому закладові схарактеризованого опортунізму, але всіма силами стати проти нього. Коли-б же ради Наддніпрянців не послухали навіть люди в роді Франка, то залишити їх на їх власну відповідальність: хай ще раз стукнуться лобом, це може бути й потрібне для їх еволюції. Треба підождати, поки вони на обидві ноги не підіймуться. Не знаючи ні планів Антоновича, ні львівських обставин справи журналу, позволив собі Драгоманов порадити для нового журналу три точки: 1) незалежність редакції від старих гуртків, 2) ясну програму, 3) участь Павлика в редакції. В усякому разі прохав Драгоманов Антоновича передати приятелям, що він тільки на таких умовах писатиме до нового журналу. Драгоманов ставив 10 против одного, що перед пів року або роком усякий з приятелів, що без цих умов полізе в новий журнал, сам побачить, що поліз у болото [1]).

В своєму пізнішому листі з 10 вересня до Антоновича Драгоманов писав, що журнал Франка повинен би мати й політичне значіння, не запускаючися в активну політику й агітацію, а тільки показуючи, чим і як займаються в політичному житті европейці, й порівнюючи роботу місцевих політиків із станом реальних потреб і бажань свого народу та краю. Даючи таким робом наукові основи для місцевої політики, журнал довів би по якомусь часі до утворення активної прогресивної партії в Галичині з програмою в роді західноевропейських радикальних партій, з приложенням до місцевих умовин. Програма цієї партії мала-б у своїх точках відділення національної політики від клерикалізму, (бо фактично в Австрії є українці не тільки уніяти, але й православні, католики й навіть жиди й ідентифікування унії з народньою церквою є дурниця й практична помилка) з підтримкою у всіх церквах змагання до демократичного ладу; зокрема в уніятській церкві треба-б піддержувати домагання припинення дідичівської презентації, замінивши її вибором попів громадами, та признання церков громадською власністю. Далі в програму партії входила-б енергійна агітація за всякими діловими асоціяціями: ремісничими, хліборобськими, кредитовими тощо, освітніми, політичними, скликуванням віч і конгресів делегатів від асоціяцій, які то конгреси творили-б справжній народній сойм. Нарешті партія домагалася-б загального голосування, повної свободи слова й асоціяцій [2]).

В листі з 15 липня повідомляв Павлик Драгоманова, що попереднього дня приїхав Антонович і того-ж дня мали бути в „Просвіті" спільні збори [3]). Франка не було тоді у Львові, бо виїхав до Косова, одначе він писав до Коцовського, що справу видавництва відложив на час після ферій [4]). А 26 липня писав Павлик Драгоманову, що Наддніпрянці годяться з тим, щоб піддержувати „Зорю" чи то щоб працювати спільно зо старими. „Це напутав—писав Павлик—тілько Франко, котрий тепер і рад, з своєю безхарактерностю, сховатись за них і тутешну молодіж та казати: „я, мовляв, для Вас двох з Драгомановим не буду йти против всеї України". „Про те, що ошукав своїх найближчих товаришів, він, бачу, й не чує".

[1]) Тамже, сс. 85—9. Тут надрукований цей лист яко лист „до одного російського Українця" з копії. Ім'я Антоновича легко відгадати, бо 1) Павлик прохав Драгоманова написати до Антоновича, 2) Павлик зробив відпис листа й з Павликового відпису надрукував текст листа Франко. [2]) Переписка, IV, сс. 439—40. [3]) Тамже, с. 402. [4]) Тамже, с. 404.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Деякі Наддніпрянці говорять: „будемо трібувати, а як не вийде нічого і Франко переконаєся, що єму треба йти осібно і мати свою газету, то впять єго-ж піддержимо; тоді і молодіж може пристане більше до вас (себ-то до Павлика та Драгоманова), а тепер, мовляв, готова налякатись". „Того, що Франківщина шкодить ділу, бачу, не чують"—додавав Павлик до наведених слів Наддніпрянців[1]). Антонович хотів і Павлика переконати, що також йому треба давати свої праці до „Зорі", одначе Павлик уважав це нижче своєї гідности![2]) Як повідомляв Павлик Драгоманова листом з 5 серпня, Антонович уже від'їхав. Він „стоїть за згоду, тим більше, що єї вже Франко і без него зробив і тепер ніщо робити". Зазначивши це, Павлик висловляв думку, що краще, що газета не склалася під редакцією Франка, бо він був би скакав і більше псував, ніж помагав. Зокрема непокоїла Павлика велика шкода для молоди з такого положення, бо „теперішна молодіж—писав він—ще менше буде варта ніж в 70 рр., а вже далеко менче ніж Франко і Белей. Франко перейшов по крайній мірі таку школу, як тюрма і всякі униженя, серед котрих єму в тіло в'їлись соціяльні думки так, що в писанях своїх він від них не відступає і не відступить,—але теперішна молодіж не має за собою й тої школи, і скаклива вона гірш молодіжі 70 рр., хоть і більше говорить поступових слів"[3]).

Щойно 29 серпня 1885 р. відозвався Франко до Драгоманова, виправдуючися, що не писав до нього так довго тому, „що дожидав, щоб тутешні справи як небудь прояснилися. І доси сего не діждався". Сподівався, що Павлик писав Драгоманову про наради львівської громади при участи Кониського, не знав тільки, чи Павлик передав Драгоманову вірно „їх основу".

„А основа та дуже немногосложна—писав Франко. На рівночасне домагане молодіжі і українців закордонських (resp. Кониського) скликав Романчук громаду, на котрій піднято питане, 1) чи діла одинокого нашого літературного видавництва потребують якої небудь реформи і 2) в який спосіб ту евентуальну реформу перевести можна? Два тільки люде найшлись, котрі зараз на перше питане відповіли, що реформи ніякої не треба і над цілою молодіжю перейти до порядку дневного,—се були Вахнянин і Подолінський. Вахнянин ціле виступлене молодіжі зводив на чисто особисті справи,—буцім-то молодіжі ходить тілько о особу одного Франка. „Франка яко робітника ми готові прийняти, най іде і робить, але на редактора і провідника ми єго ніколи не приймемо, бо він переписуєсь з Драгомановим". Та тілько з своїм внесенєм Вахнянин остався сам, а що до послідного пассуса Романчук замітив, що переписуватися з Драгомановим ще не такий тяжкий гріх, бо й сам він, Романчук, до недавна з Драгомановим переписувався. Остаточно стало на тім, що громада ухвалила—виразити жадане, щоб редакція „Зорі" була зреформована в той спосіб, щоб до комітету редакційного війшли крім засідаючих в нім досі Подолінського, Калитовского і Целевича ще й оба Огоновські: Олекса і Омелян, а з молодих Франко, Коцовський, Калитовский і Бобикевич. Звісно, ухвала ся—ще не реформа, бо властителем „Зорі" є Товариство ім. Шевченка, котре само тілько може сю реформу перевести. Доси воно нічого в тім ділі не зробило".

З огляду на те, що Франко чув від Павлика, що з приводу цієї справи Драгоманов закинув Франкові нетовариське поступування з собою, бо запросив Драгоманова до участи у видаванні нової газети, а, не порадившися з ним, почав робити згоду, Франко виправдувався в листі, що почувається цілком невинним.

„Поперед всего, як бачите із сказаного висше,—я ніякої згоди не робив, а на нарадах громади був тілько мовчачим свідком. А що я на тих нарадах був і проти тої, хоч досі тілько теоретичної згоди не протестував, на се у мене були три причини: 1) Українці, на котрих піддержку нова газета будь що будь мусіла числити, рішучо домагалися згоди. Домагався єї не тілько Кониський; в тім самім дусі писав міні й Тригубов, то само, ще більш категорично, висказав опісля й Антонович. 2) Молодіж галицка, на котрій опять таки нова газета мусіла-б головно опертися, не тілько домагалася згоди, але сама з власної ініціятиви взялась до її переведеня. Павлик може Вам посвідчити, що я до того ані одним словом не причинився, бо в тім часі цілого півтора місяця сидів на

[1]) Тамже, сс. 421—2. [2]) Тамже. с. 423. [3]) Тамже, сс. 431—3.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

селі і до нікого й слова не писав. 3) Сам я ще перед виїздом на село, в маю, чим раз більше почав приходити до того переконаня, що нова газета під моєю редакцією не вдержиться раз через те, що з боку старших українофілів галицких (а кацапів тим паче) стрітить завзяту вражду і вони почнуть против неї агітувати, друге через то, що ані тутешна молодіж ані українці закордонні не є такі сили, котрі-б могли її вдержати, а третє—і найголовнійше—через те, що я чувся фізично ослабленим і згори бачив, що в самім редакційнім комітеті, який би ту міг зложитися, не буде ладу, а швидко почнуться кваси [1] роздори. Не в гнів Вам, ласкавий Добродію, але таки сказати мушу, що самі Ви відбили у мене послідну охоту до видаваня газети, поручаючи Павликови—заступати Вас в комітеті редакційнім. Я не буду викладати перед Вами всіх тих мислей, які збудив в мині той Ваш лист,—скажу тілько, що я побачив в нім пряме votum недовіря, дане міні від Вас, тим дотклившійше, що прецінь Ви добре знаєте Павлика яко робітника і яко політика, а бодай по троха знаєте, яку сімпатію має Павлик в Галичині не тілько серед старих, але і серед молодіжі".

„Для тих причин я не був противний згоді, але причини сі, як бачите, моє особисте переконанє, мій погляд. Що я досі о тім Вам не писав, в тім ще нема нічого нетовариского, бо я досі нічого не зробив такого, що було-б суперечне з тими плянами, які ми укладали по поводу нової газети. Остаточно коли побачу, що старі українофіли нещиро думають о згоді, то відступлю; коли покажеся можність видавати нову часопись, то радо приймусь співробітництва,—але не редакторства. А видавати нову газету серед таких обставин, які я описав Вам, се значило йти супротив усіх і зробити фяско.

„Міні здаєсь, що з цілої тої плесканої згоди нічого не буде і що теперішна редакція „Зорі", маючи на якийсь час доволі матеріялів з України, засне собі спокійно аж до нових віників. А впрочім хоча-б що й було, то моєї роботи там буде не богато".

Відповідаючи Франкові 2 вересня, Драгоманов назвав його лист похоронною піснею для задуманої газети. Драгоманов викидав Франкові, що його поступування цілком не відповідало звичаям, яких держаться люди в ділових справах. Драгоманов вияснив Франкові вихідну точку справи та свої умови. Франко прийняв їх. Драгоманов поробив деякі виступи в цій справі перед деякими діловими людьми. Потому Франко замовк і по кількох місяцях звістив Драгоманова, що прилучився до реформи иншої газети, хоча ніякої реформи досі не видко, й що сам Драгоманов знеохотив Франка до редагування нової газети, предложивши до її редакції Павлика. Не знаючи причини згоди людей, що назвали себе галицькою молоддю, зо старою редакцією „Зорі", питав Драгоманов Франка, яка може бути згода між ним, що збирається популяризувати Рейса, й попом Омеляном Огоновським. Одначе Драгоманов застерігався проти твердження Франка, що згода наступила також на бажання Наддніпрянців, і підкреслював шкоду для самого Франка з такого обороту справи, бо згідно-ж з його словами виходило, „що з усього цього угодово-реформового пива не буде ніякого дива". На думку Драгоманова „вийде трата двох—трьох років, на котрі одкладено виступ справди прогрессивного органу й прогрессивної партії в Галичині, а вмісті з тим і підняття пошани до украйнофільства і в Россії". Драгоманов уже помирився, але жалко йому було за Франка, дорікаючи йому словами: „Ви багато винні в тому, що так склалось, бо Ви підрізали й справу й самого себе. Через кілька років справа випливе,—але керманичем буде хтось инший,—а не Ви!" [1]).

Крок Франка викликував довгий час опісля невдоволення Драгоманова, що відбилося в листуванні їх обох, повному докорів і вияснень, нераз у досить терпкій формі.

VI.

Франко стояв при своєму виложенні справи. В спізненій відповіді Драгоманову з 15 вересня, наслідком слабости очей, писав він: „Що до газети, то, здаєсь, дарма й говорити, коли діло стоїть так, як я Вам в попереднім листі розказав, т. є. коли українці бажають згоди і у нас

[1]) Тамже, сс. 89—92.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

грунту для нового видавництва поки що не видно. Чому українці так поступають і чому не держаться програми 1873-го,—сего я не знаю. А котра така галицка молодіж забажала також згоди?—питаєте Ви. На те скажу, що забажали єї найкрасші люде з тих, які є. Що-ж робити, коли красших нема? Ви кажете: сотворити красших. Добре,—але як, якими силами? Ви-ж самі писали міні, щоб при виданю нової газети не надіятись на поміч з України, а опиратись на власних силах. Значить, опертись на тих самих силах, котрі ще треба сотворити. Звісно, Ви скажете: Ваша вина, що досі не сотворили. Але з рівним правом я скажу: і Ваша також, бо й Ви-ж робите на тій самій ниві. Ви вказуєте міні сумну перспективу того, як за кілька літ витвориться новий рух, але не під моїм проводом. Дай боже! хто і коли сказав Вам, що я бажав або бажаю проводу? Я ніколи до него не рвався, бо не чуюся спосібний; доказом того хоч би й справа нової газети. Коли-б я був Павликової натури, я би певно вже був не тілько зачав, але й скінчив єї видавати". Що до Павлика зазначував, що „ніколи досі не чував, щоб в справах чисто літературних був звичай робити що небудь per procura, де вистарчить тілько власна робота і власне листовне порозумінє".

Далі повідомляв Франко, що Товариство ім. Шевченка віддало йому редакцію „Зорі", „звісно, не без уділу Партицького і Подолінського, хоч уділ сей ограничуєся на перегляді деяких статей". Добір матеріялу залежав від Франка. Діяльність Франка як редактора почалася щойно 14 вересня. Сподівався, що „з новим роком обєм буде побільшений".

Драгоманов відповів швидко, 18 вересня. Підкреслював, що у Франка бачив більше ніж в инших галичан даних стати провідником нової партії саме на користь її. „Бути-ж ініціатором—підніма самого чоловіка, сили його, віру в себе,—без котрої не може бути енергії". Згоджуючись, „що в літературній праці прокурація не можлива", зазначував Драгоманов, що „редакційна праця друге діло", тим більше, що сам Франко ставив її зразу „на коллегіальну точку". А з приводу Франкового редакторства „Зорі" стверджував, що це „щось не ожиданне" після того, що писав Франко в попередньому листі, й ставив низку запитів, як: куди ділись инші пропоновані редактори, на яких умовах став Франко редактором, яку компетенцію матимуть Партицький і Подолинський над статями, яку він над їх статтями, чи підписуватиметься редактором, чи газета зостанеться власністю Товариства ім. Шевченка тощо[1]).

На свої питання одержав Драгоманов у листі Франка з 24 вересня ось яку відповідь:

„Зоря" остаєсь і на дальше власністю Товариства ім. Шевченка і редакторство єї передано міні тимчасово, поки збересь обширна рада, передано cum beneficio inventarii, т. є. що всякі „Соколики" [2]) Дрозди [3]) і Бедекери [4]) мусять іти до кінця року. Над ними я не маю ніякої юрісдікції, т. є. те, що позачинано, мусить скінчитися. Але нового нічого без мене не може зачатися: весь матеріял виготовую до друку я. Провізорично також співредакторами є Подолінський і Партицький, хоч, окілько міні здаєсь, Партицький і на дальше підписувати буде, вже зі згляду на россійську цензуру. Приняв я таке провізоричне редакторство з двох зглядів: раз, щоб в послідних нумерах сего року, коли скінчиться статя Ореста Левицького,—не допускати нових глупостів і по можности бодай троха прочистити воздух, а по друге для того, щоб підготовити поле на будущий рік, коли „Зоря" мусить виходити (се вже й ухвалено) в 5—6 листів в місяць ($2^1/_2$—3 л. нумер), а нещасна бібліотека буде скасована.

„Що-ж тикаєся до прінціпіяльних умов, то ми порішили так: з старими нашими, а ще з такими цініками, як Вахнянини і др., о прінціпах балакати ні за чим; усе те для них

[1]) Тамже, сс. 94—5. [2]) Комедія Григорія Цеглинського. [3]) Під всевдонімом „Дрозд" надрукував Кониський у „Зорі" свою повість „Всюди добре, а дома ліпше". [4]) За Бедекером написав Михайло Подолинський низку описів „З подорожей по Італії".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тілько матеріял до чесаня язика, але не діректива до якої небудь праці. Політика, по їхньому, се крутарство, тай годі. Для того при всій угоді з Зорею ніякої бесіди про прінціпи не було, і для того я й голосу не забирав—окрім того, що відпер особисті напасти Вахнянина. А міркуємо ми так: старі крім чесаня язиків на засіданях робити нічого не будуть; напрям „Зорі" залежати буде від тих, котрі будуть наповняти еї зміст, так що нам силою самого факту, опираючись на їх інерції, удасться сказати те, против чого вони на зборах і громадах своїх руками й ногами оперлись би. Звісно, скажете Ви, се дорога не джентльменьска, і я сам се чую. Та тілько-ж що робити? Приходиться вибирати між цілковитою мовчанкою або працею в польских газетах—а такою дорогою, в котрій я бачу можливо найкрасше використанє даних обставин. Звісно, яке вино ми влємо в сей старий міх, се залежати буде від нас, молодих, залежати буде в великій мірі і від помочі українців і від Вашої".

Одначе тяжко було Франкові добути яку небудь поміч від Драгоманова, поки під „Зорею" стояв підпис Партицького як редактора. Навпаки, Драгоманов нераз висловляв Франкові невдоволення за його редагування „Зорі". І так в одному листі Драгоманов поздоровляв Франка „з кінцем пташиного романа Дрозда", виступав проти таких „комашиних творів", як „Гессенська муха", вказував на неконсеквентність Франка, що друкував у „Зорі" таке-ж „комашине чирикання", яке не подобалось йому в „Ниві" й т. ин. [1]). А коли в листі з 4 листопада висловив Франко бажання увести Драгоманова в співробітники „Зорі", Драгоманов у листі з 8 листопада відкинув цю пропозицію, що більше, признав зламанням солідарности, коли-б пішов у „Зорю" хто з тих, що вислали Драгоманова за кордон видавати „Громаду", та прохав Франка нічого з його рукописів не друкувати в „Зорі". Зазначивши, що за Кониським „скрізь іде глупость і плутанина—як раз львівсько-народовська", Драгоманов назвав „Зорю" „сумою двох кониськородів, російського й галицького" під етикеткою Франка, „через котру скрізь люде будуть мати право вважати конисізм за правдиве украйнофільство". На думку Драгоманова треба було ждати часу, коли для Франка й усіх свіжіших елементів у Галичині та Росії „виявиться неможливість іти вперед при такому компромиссі", себто коли „Зоря" або розвалиться або перейде цілком у руки Франка [2]).

Вже в своєму листі, на який Драгоманов відповів останньою альтернативою, нарікав Франко, що ніхто не пізнав-би по дотогочасних нумерах „Зорі", скільки гризоти вони коштували його. Львовяни „придирались за дурниці, за переписку, за некролог Бартусівни, але головна баталія вийшла з Кониським". Нема потреби передавати оповідання Франка в його листі до Драгоманова, коли цю справу можна оповісти на основі листування Франка й Кониського.

Гнів Кониського стягнув Франко на себе своєю рецензією на його „Zarysy ruchu literackiego Rusinów", надруковані в червневому, липневому й серпневому зошитах варшавського „Ateneum" за 1885 р. Свою рецензію на „Нариси" Кониського надрукував Франко в 19 ч. „Зорі" за 1885 р. Подавши зміст і зазначивши тут, що про „рух", себто про хід, звязок і ріст поодиноких ідей і поодиноких літературних напрямків не було й мови в „Нарисах" Кониського, Франко писав:

„Автор не вміє навіть дібратися до провідних ідей у кождого поодинокого писателя не вміє короткими а пластичними словами охарактеризувати певний напрям, навіть певний поодинокий твір. Критика єго обертаєся в утертих загальниках; закиди, які робить поодиноким авторам або творам, дуже плитко подумані, дрібничні і казуїстичні (напр. пишучому сі слова закидає уподобанє в надто частім цитовеню—Щедрина!) А вже-ж о галицких літературних відносинах пописав автор таке, що аж сором. Згадаємо тілько о таких куріозах, як зачисленє Ількевича та Могильницкого до „общеруссів" або названє Гушалевича—музикальним композитором! Автор, котрий без церемонії п. Українцеви (Драгоманову) закидає малу знаємість фактів, був би певно не понаписував таких куріозів,

[1]) Тамже, с. 101. [2]) Тамже, сс. 103—7.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

коли-б був прочитав уважно бодай праці того самого Українця о Галичині, печатані в петербургских журналах „Вестник Европы“ та „Дело“ і в передмові до киевского виданя повістей Федьковича“ [1]).

З приводу цієї рецензії Франка написав Кониський лист до нього 22 жовтня. Що його „Нариси“ вийшли не без помилок, — виводив Кониський,—це не дивно, отже не дивно, що автор не зумів оцінити по Франковому Куліша й Вовчка, що не тямив, що таке французька мелодрама, що не вмів читати творів Драгоманова, а дивне те, що винуватив автора Франко, котрий чув, що таке варшавська цензура, й знав добре цензурні своєвільства й утиски в Росії. Одначе Франко міг сказати: „яке мині діло до того, що повикидала цензура, що вона $^{2}/_{3}$ викинула з „Zarys-ів“, я сужу те, що надруковано“. Та Кониський не розумів, щоб рецензент уживав лайки в своїй рецензії, „та ще розбіраючи працю писателя хоч би тілько „созвучного“. Кониський розумів, що в Росії доводиться деколи говорити між рядками, але не розумів, чому це потрібне було в Австрії й по що Франко нашпигував свою рецензію знаками питання. Кониський розумів бажання Франка вступитися за „Українця“ (Драгоманова), але не розумів, щоб це стало приводом, „щоб вилаяти того письменника, котрий з своїми творами стояв досі поруч з Вами“—писав Кониський до Франка. „В тих відносинах, які були між нами, треба—переступити багато дечого, щоб вжити отаких слів, як Ви вживаєте, напр. „казуїст“. У нас се слово вживається в бридкому значінню, коли я маю замір образити кого. Хоча я й не визнаю за Вами ні приводу ні основи ображати мене, та ще такими словами, одначе я певний, що Ви іменно хотіли образити мене. В сему запевняє мене не самий лишень тон усієї рецензії, а ще й несправедливий докір, що „о галицьких відносинах написав таке, що аж сором“? Яка-б мета ні кермувала Франком, коли писав свою рецензію, але вона не вимагала особистої лайки, дорікання казуїстикою. З цієї справи знайшов Кониський такий вихід:

„Тепер Ви керуєте „Зорею“—писав до Франка—і маєте дещо з моїх писаній; отож щоб не сталось так, щоб під Вашою редакцією друкувалися мої писання, щоб Ви не вишкребли з них чого знов „казуїстичного“ або „курезного“ або „такого, що аж сором“, то може признаєте зовсім відповідним не друкувати ні одного слова з моїх писаній, а прибережете їх, доки я напишу, кому їх віддати. Одно слово: Ви зрозумієте, що мині яко „казуїсту“ не приходится вже нічого друковати в Зорі, під редакцією чоловіка, котрий вважає за можливу річ в рецензіях вживати особисту лайку.—Від сего, певна річ, Ви тільки виграєте, а я нічого не страчу“.

Важке враження зробила на Франка звістка, що Кониський виповів своє співробітництво в „Зорі“, мстячися на громаді за діло одної людини, як писав Франко до Кониського в листі з 26 жовтня. Свій поступок мотивував Кониський тим, що „Зоря“ була під Франковою редакцією, але-ж Кониський знав добре, що без дозволу Партицького й Подолинського не міг Франко нічого містити в „Зорі“. Вислів „казуїстичні закиди“ в розумінні припадкових закидів, які не випливають із глибшого критичного принципу, не містив у собі ніякої особистої образи. Одначе відкидаючи від себе закид особистої образи, Франко писав, що не боронить своєї нещасливої рецензії, яка затроїла йому багато хвилин. Коли Франків лист не вдоволить Кониського, останній може зажадати повної сатисфакції від Товариства ім. Шевченка, а воно звільнить Франка від обов'язку, що вже в двох місяцях успів затроїти його життя. Такий ультимат із боку Кониського Франко готов був уважати останнім і цілком уже незаслуженим актом приязни й ласки Кониського, а не жадною образою.

Слідом за ображеним Кониським образилися й львівські народовці

[1]) „Зоря“ 1885, с. 227.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

статтею Франка, надрукованою в половині листопада в петербурзькому „Kraju“, де зачепив Франко народовецьку нерухливість. Із цього приводу писав Омелян Огоновський у листі з 3 грудня до Кониського, що львівську громаду знов образив Франко, нападаючи на народовців за їх нерішучість і дорікаючи редакції „Діла“. А Юліян Целевич, повідомляючи Кониського 14 грудня про програму та склад редакції „Зорі“ на 1886 р., писав, що „ураджено, щоби склад був той самий, що і сего року під конець, з тою зміною, що на місце Подолиньского мав вступити Гладилович, бо Подолиньский відказався, хоть обіцяв і дальше писати. Здаєся, що була би ся лишила тая трійка, коби не тая нова нещасна допись в „Kräj-у“, в котрій автор нас так зобидив. Настав у нас заколот, зразу більшість хотіла усунути автора зовсім з редакциї, вкінци однак утихомирилась якось распря і лишено его, другим вибрано п. Калитовского і той буде мати імя редактора, а третим уже не хотів бути Гладилович, бо вже не годився на полишеню автора тої дописи при редакциї, а натомість вступив Цеглиньский, але наразі лише тимчасово. Ось така латанина, коби лише хоть так устоялось!“—вирвалося бажання у Целевича.

Про останні зміни в редакції „Зорі“ від нового року повідомляв Франко й Драгоманова в листі з 17 листопада, сподіваючися, що при такому складі редакції Драгоманов згодиться засилати свої праці до „Зорі“. Мав надію, що під новою редакцією „Зоря“ не вийде „сумою двох кониськородів, а вийде хоч і не цілком таким органом, якого-б бажати треба, та все таки газетою хоч скілько небудь вдоволяючою“. Останнє залежало в першій мірі від того матеріялу, який достатчатимуть Франкові з Наддніпрянщини, Женеви й Наддністрянщини. Бажав завести від нового року постійну рубрику матеріялів, між иншим і фольклорних, і прохав Драгоманова взяти на себе редакцію фольклорного матеріялу.

В листі з 7 грудня Драгоманов годився стати до праці в „Зорі“ над відділом фолькору від нового року. „Воно і так, як Ви пропонуєте, добре,—писав Драгоманов,—щоб давати цікаві шматочки з примітками,—а то, мені здається, що ліпше пустити попереду сістематичний вступ,—напр. переклад статті Cosquin—Les contes européens et leur origine, котру було я виготовив (з примітками з українського матеріялу й переднім словом, котре ліпше обернути в заднє, про науку про казки на Україні) „для „Кіевской Старины“. Також я радив би почати видання матерялів з чогось капитального,—напр. з збірки Кобзарських дум, зробленої ще в 1808 р. (цікава й історія цеї збірки!). Варянти пречудесні й деякі зовсім нові. Ця штука зразу заставить говорити про себе вчений світ“. Але й в тому самому листі дорікав Драгоманов, що Франко поспішився надрукувати в „Зорі“ лист Тургенева до нього з його заміткою, й заповів, що писатиме протест, бо це справа принципу, а не особи [1]).

Супроти докору Драгоманова боронився Франко з початку листу з 11 грудня:

„Діставши нині Ваш лист, зараз і відписую Вам, поперед всего о тім, що для мене найбільш болюче, о Вашій замітці до листу Тургенева і о Вашім протесті по поводу єї напечатаня. Може бути, що була се з мого боку нетактовність печатати Вашу замітку в „Зорі“. Я пригадую собі добре, що Ви ще 1883 р. заборонили міні печатати її в „Зорі“ тоді, коли не хотіло напечатати „Діло“. Тілько-ж тепер обставини на тілько змінилися, що „Зоря“ перестала бути власністю Партицького, а коли его імя ще й стоїть під нею, то тількі як вивіска, тай то призначена на замазанє. От тому то, бажаючи хоч таким дрібненьким причинком пригадати галицкій публиці Вас і Вашу роботу, я перепер уміщенє Вашої замітки. Позволяючи на єї уміщенє, дотеперішний безпутній комітет уважав се свого рода концесією для моїх сімпатій, за котру міні прийшлось заплатити їм умі-

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 114—5.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

щенем „Синів“ [1]) та „Хрущів“ [2]). Отже можете подумати собі, яку радість зробив їм Ваш протест і як пильно поквапились они, щоб і з него уковати оруже против мене. Звісно, при дотеперішнім складі комітету нема і бесіди об его заміщеню в такій формі, як Ви его прислали; сумніваюсь, чи і в слідуючім році се зможу зробити, так, як теперішний властивець „Зорі“,—Товариство ім. Шевченка, не позволить кидати каменем на Партицького. Коли-б Ви обставали доконче при дословнім заміщеню Вашого протесту то міні приходилось би, вибираючи між Вашою приязню а редакцією Зорі, покинути сю послідню. З свого боку я чую, що Вам належиться сатісфакція за напади Партицького, і для того, коли-б Вам се було до вподоби, я постаравсь би при обговореню Політичних пісень в однім з перших нумерів слідуючого року дати обширну замітку, реасумуючи напади на Вас Галичан і зводячи їх ad absurdum, а опісля й згадку про Ваш протест против уміщеня Вашої замітки. Коли-б така сатісфакція була Вам достаточною, то я прирікаю Вам її вчинити—або виступити з „Зорі“.

Може й думав Франко злагодити гнів Драгоманова новим видавничим планом, про який писав далі. Франко з Терлецьким і ин., „бачучи неможність ніякого поступового руху серед наших старших народовців“, задумали, „не покидаючи „Зорі“ як органу беллетристично-літературного з характером мішаним: старо—і молодо—народовським“, видавати найближчого року „щось свого, більш ясного і рішучого“. Терлецький радив альманах на яких 30 аркушів, а Франко був „за виданем квартальника: чотири книжки в році, кожда по 10 аркушів обєму, могли би ченьже гарно заманіфестувати роботу, змаганя і бажаня наймолодшої партії“. Кошти видання обраховував на коло 1000 зр. Бодай половина видатків покрилася-б із передплати. На покриття другої половини мав із торічніх київських грошей 150 зр., сподівався, що „Академичне Братство“ дало-б також зо 150 зр., а решту треба-б покрити чи з розпродажі поодиноких нумерів, чи як инакше. При такому виданні рахував Франко у великій мірі на поміч Драгоманова. З власних праць крім деякої белетристики бажав помістити тут два-три популярні нариси з критики св. письма, а з перекладів популярні виклади статтей Фрітца Шульце з Kosmos-у“, „короткий, а дуже гарний виклад історії філософії“. Далі туди пішла-б бодай половина праці Терлецького, праця Павлика про читальні, а може і його переклад Тілє і ще дещо з галицьких праць. І з праць Драгоманова призначував Франко туди такі, які не могли-б увійти в „Зорю“, напр. обіцяні „Споминки про Галичину й Угорщину“. Очевидно Франко радо годився надрукувати в „Зорі“ Коскена й кобзарські думи.

На листі Драгоманова до Франка з 15 грудня відбився його гнів, що „Зоря“ не зхотіла надрукувати його листа. Тимчасом „мусить же бути яка небудь одповідь на запросини од „Зорі“ мені—спочивати й на далі в тому болоті“—писав Драгоманов. Під запросинами треба розуміти кінець Франкової примітки до замітки Драгоманова, надрукованої проти його волі з ініціялами М. Д. в 21 ч. „Зорі“ за 1885 р. п. н. „Лист І. С. Тургенева про галицко-рускі літературні справи“. Пояснюючи в своїй замітці генезу появи замітки Драгоманова, кінчив Франко свою примітку словами. „Думаю притім, що виражу бажанє не тілько власне, але й загальне, щоб і дальші листи Тургенева до п. М. Д., як також его споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

„Простіть, коли Вам скажу отверто,—писав із цього приводу Драгоманов,—що мені гірко, як таки Ви так мало набули собі нюху, що втаскали мене в „Зорю“, та ще ціною вступок“! У тому-ж листі закидав Драгоманов, що останні числа „Зорі“ гірші ніж за часів Партицького. „Виграли ми, значить, тільки те,—писав Драгоманов,—що тоді, коли хто сказав: ну, тай дурні люде украйнофіли, що в їх такий орган, ми могли сказати: та це не наш!—а тепер того сказати не можем.—Моя думка

[1]) Сини, оповідання Гр. Цеглинського в чч. 21—25 „Зорі“. [2]) З житя хрущів на високій верховині Дениса (Василя Ільницького) в ч. 23 „Зорі“.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

про Ваші проекти видавницькі така: що або кидайте Зорю,—і цілком оддайтесь свому органу,—або нічого з Вашого двоголовія не буде. Не будь народовці такі неуки й пустоголові мертвяки, а при тому й фанатики,—то можна-б було з ними держати коаліційний орган, в котрому вони-б писали своє, а Ви писали своє в с е (хоч це й трудно);—а тепер вони на Вас непремінно цензуру накладуть". Коли Франко заложить свій орган, Драгоманов візьме таку участь, яку назначить йому Франко, а для „Зорі" не пришле нічого доти, доки вона не надрукує його листа [1]).

В своєму листі до „Зорі" Драгоманов навів примітку Франка, пояснив її генезу, зазначив, що прохав Франка відобрати його замітку й відослати йому, але не давав поручення Франкові її друкувати й не може сповнити бажання, яке висловив Франко в примітці, бо відповідальним редактором „Зорі" був Партицький [2]). Справа цього листа товклася далі в листуванні Драгоманова та Франка. В листі з 28 грудня Драгоманов іще раз жадав надрукування свого листа, в противному разі він надрукує його окремим листочком і розішле землякам. Хоча був „радий скорше подати на світ деякі свої праці через „Зорю", та коли для того треба було-б йому перейти через униження й піддержати паскудні норови в літературі", то він тим паче міг „пождати або піти і в „чужі хати". А в своїй хай вже собі без конкуренції сидить правда й воля дд. Партицьких!" А що торкається Франкового редакторства „Зорі", про це писав Драгоманов: „Вам я не радив кидати „Зорю",—а тільки казав Вам, що поки Ви собі по крайній мірі не вимовите а в т о р и т е т а в Ваших союзників,—то з Зорі нічого бути не може. З того, що Ви в мене просите у с т у п о к, бачу ще раз, що Ви ніякого авторитета не маєте, що Ваш союз, значить, і не союз, не компроміс,—а простий „полон у песиголовців",—і коли Вас туди завдала не Ваша воля, а добрих товаришів, то тим більше мені Вас жаль"! Далі Драгоманов висловив жаль, що Франко поспішився об'явити в проспекті „Зорі" на 1886 р., що дасть Коскена й ин., бо-ж Драгоманов писав Франкові, що коли теперішня редакція не схоче надрукувати його листа, він попрохає нову редакцію надрукувати його з приміткою, що стара не хотіла, а без того не може нічого дати й новій редакції, бо це значило-б, що він „предоволен зазивом старої". І знову радив надрукувати його лист і дати Партицькому, хай лає його, скільки хоче, тоді наново почнеться діло з новою редакцією. Але тут же додавав: „Впрочім в усякім разі не забудьте, що, коли в новій редакції зостануться які небудь песиголовці,—то я не инакше дам свою працю, як за повним своїм підписом. Будь „Зоря" цілком Ваша, я радий ховатись (то-б-то ховати Вас) од россійської цензури,—але ховатись од австрійської та ще й од песиголовців,—нема резону,—напротив. Добре-б було, як би Зоря як небудь виявила, що вона коаліційне й безтенденційне видання,—бо я-б напр. не хотів брати одвічальність за всякі кінокефальскі ідеї, котрі можуть випустити в Зорі або й у Ділі любезні сусіди. Само собою, що я лишаю собі право втекти з „Зорі", як тільки сусіди дуже вже накадять своїх благовоній". Нарешті Драгоманов подавав ще один спосіб покінчити з усіма старими сварами, а саме перемінити „Зорю" відкрито в коаліційний літературно-науковий журнал усіх українців, що годилися з собою в національній ідеї, хоч розходились у політично-культурних ідеях, і зробити в такому змислі декларацію на новий рік [3]).

Того самого дня, коли писав Драгоманов до Франка, написав останній і до Драгоманова, де заявляв, що до „Зорі" не налягає на нього,

---

[1]) М. Д р а г о м а н о в. Листи до Ів. Франка, сс. 117—9. [2]) Тамже, сс. 112—3. [3]) Тамже, сс. 122—4.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бо „цур їм—і редакторам і властителям! Свині вони і більш нічого, і не стоїть запомагати їх". Навязуючи до тих слів, писав Драгоманов у своєму листі з 2 січня 1886 р.

Про Ваших соредакторів і Ви накінець кажете: свині вони! Я-ж Вам це казав ще тоді, коли доказував, що, приставши до Зорі замісць свого журналу, Ви зарізали й справу й себе самого підрізали. А тепер які-ж будуть послідки з того, що Ви таке признали? Ви все-таки зостались з свинями,—та ще й мене до них затягли й даєте закусувати. Оце получив я останній № Зорі 1885 Партицького. Мого листу нема, а між тим знов є мої статті приобіцяні. (В Росії, кому треба, всі знають, що Коскен моя робота й що збірка 1808 р. є тільки в мене). Виходить, що свині на моє зерно будуть собі ще мішки приманювати! І мені, коли прийдеться накінець виводити свиней на чисту воду,—а це треба в санітарних цілях,—то знов прийдеться показувати й Вас в дуже дивоглядній ролі.—Я Вам найсурйозно раджу: примусьте Ви нову редакцію напечатати мій лист (з приміткою, що він був присланий ще до старої редакції),—бо я непремінно, пождавши місяць, напечатаю всю оцю справу окремими листками. В усякім разі я Вас тепер оффіціально, як члена редакції, прошу передати в редакцію мій запит, як вона дума зробити з моїм листом, і коли не хоче напечатати, то одповісти мені прямо й ясно і вернути мені лист, як документ [1])".

Відписуючи на два останні листи Драгоманова, Франко в листі з 4 січня 1886 з свого боку радо годився щодо „Зорі" на те, „щоб заявити єї коаліційний і безтенденційний характер", і сподівався, що й Калитовський на це пристане. А в листі з 9 січня писав, що „з „Зорею" діло починає повертатись ліпше", ніж він думав. Калитовський сказав Франкові, що ціла редакція вони обидва й що вони врадять, те буде зроблено. Рекомендуючи Калитовського як гарну людину, повідомляв Франко, що Калитовський показував велику охоту зробити „Зорю" серіознішим виданням, ніж вона була за Партицького й Подолинського. Покладаючися на поміч Драгоманова щодо етнографічних матеріялів у „Зорі", писав Франко:

„Звісно, я зроблю все, що Ви вважаєте потрібним „для десінфекції", предложу лист Ваш Калитовському, чи згодиться випечатати. Та тільки я не знаю, як обіч сего бути з Вашим попереднім сказанем, що відступите від свого домаганя що до листу, коли „Зоря" стане виданем коаліційним і напечатає праці Павлика. Я вже написав Вам, що такому оборотови діла не бачу ніякої перепони окрім хіба тої, що у Павлика ніякої праці готової нема. Але скоро буде і покажесь підходящою, то ми зовсім нелицеприятно і з підписом напечатаємо. Коли-б Ви могли стояти на тому слові, з добавкою до него ще й обіцяної мною примітки до рецензії на „Політичні пісні", то воно було-б може й красше. Бо чи та десінфекція, на котрій Ви так встоюєте, буде справдешною десінфекцією, чи може викличе тільки ще більше раздразнене, не доходячи до тих людей, до котрих повинна-б дійти, і чи не утруднить хоч тої малесенької поступової роботи, яка може-б могла тепер при „Зорі" зачатися?"

Нарікаючи, що українці „ніякого простісінького діла не можуть зробити, щоб не заплутати", зараховував Драгоманов у листі з 14 січня до таких простих, але заплутаних діл і свою справу з „Зорею". Тому, що справа обридла йому до оскоми, пропонував, щоб Калитовський відповів йому, що знає, на кінці газети, як усякому иншому кореспондентові. Драгоманов писав, що задовольниться всякою відповіддю, бо, покладаючись на рекомендацію Франка, сподівався, „що Калитовський, як чоловік совісний, порішить діло, зваживши як прінціпіяльний бік діла, так і свій стан і інтерес партії, газети і т. д." Такий же простий вихід дораджував у справі свого співробітництва в „Зорі". Як що редакції інтересна праця Драгоманова, хай напише про це до нього, „як це роблять звичайно всі редакції, котрі хотять сотрудників" [2]).

Незавидна була роля Франка в редакції „Зорі". З листа до Кониського відомо, що йому приходилося „видержувати битви за самі елементарні річі, от хоч би за саму першу новеллу в 1-м н-рі, з котрої на сором усему світу відрізано цілу третину і заступлено глупим-преглу-

[1]) Тамже, сс. 143—4. [2]) Тамже, сс. 145—6.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пим фіналом". Тут і додавав, що багато вичеркувано з „Люборадських" Свидницького, тим більше з віршів.

Правдоподібно під вражінням лютневої статті Франка в „Kraj-у" проти народовців дійшла аж до Київа чутка про вихід Франка з „Зорі". На цю тему писав Франко 26 лютого 1886 Кониському: „Про відступленє від „Зорі" я не думаю, хоч і стараюсь найти яку іншу роботу, котра-б дала міні змогу жити. Поки що, на таку іншу роботу слаба ще надія, а коли-б така робота й була, то вона роботі при „Зорі" не перешкодить. Відступати-ж від „Зорі" я не вважаю себе в праві вже хоча-б для того, що не сам же я по своїй волі приступив до неї, а з порученя молодіжі і пр. Значить, доки або не відкличуть мене ті, або не прожене Товариство ім. Шевченка, доти я й стоятиму. Оттим то я й не можу нічого сказати на Вашу пропозицію—винайти когось на моє місце. Звісно, коли-б хтось такий найшовся, то поставленє єго на моє місце буде залежати зовсім не від мене. Замічу тілько, що те моє місце — зовсім не завидне місце корректора і новинкаря; редактірованє залежить в крайнім ряді від Калітовського, котрий всяку річ може відкинути або й різати".

Перші два числа „Зорі" з 1886 р. принесли новий матеріял для невдоволення Драгоманова з неї й для докорів у бік Франка. До початку „Люборадських" Свидницького дав Франко примітку, яка кінчилася твердженням, що „ріжниця між духовеньством нашім а православним українським була і єсть незмірно велика. Наше (себто галицьке) духовеньство, то моральні провідники і учителі народні; тамошне духовеньство 40-их літ, а про таке говориться в сій повісти, мало ріжнилось від люду, і перше всего само потребувало проводу." [1]). Друге джерело згаданого невдоволення оце „заявленє" редакції „Зорі" в 2 ч.: „В 21 ч. „Зорі" з минувшого року поміщений був лист Тургенева до п. М. Драгоманова враз із приміткою до сего листу Вп. адресата. Лист сей і примітка передані були до напечатаня в иншій нашій часописи, і для того п. М. Д. в письмі до редакції „Зорі" протестує против оголошеня того листу враз з єго заміткою в „Зорі" з минувшого року, що ми на виразне єго жаданє констатуємо" [2]).

На увагу до „Люборадських" запримітив Драгоманов у листі з 31 січня з приводу уніятського клерикалізму ось що:

„Коли навіть Люборадських не можна пускати в світ без такої примітки, то я вже не знаю, яку живу справу можна буде зачепити в Зорі живим словом?! Не берусь загадувати, чого Ви добєтесь в Галичині,—хоч і думаю, що коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам одвернеться од Вас, як одвернувсь од святоюрців, або „обрусителі" у Вас його одібють, коли хоч трошки порозумнішають та виступлять з агітацією аграрно-православною" [3]).

А про редакційну заяву написав Драгоманов гнівно 6 лютого до Франка:

„Замітка про мій лист вийшла, як і слід було ждати: Редакція зробила все можливе, щоб виставити Драгоманова дурнем,—а так, як він і єсть дурнем, хоч може „с другой стороны",—то так йому й треба!" Не бачучи великої втрати для Наддніпрянщини, коли „Зорі" не пустять до Росії, питав Драгоманов: „Є це нитка,—коли певно „Зорю" получають 30 мастодонтів,—а 30 створінь більше постділювіальних здвигають плечами, читаючи „Зорю"? „Нитка — твердив він—буде тільки тоді, коли „Зоря" буде хоч в чому небудь доповняти петербурзькі й московські журнали, та буде більш европейським журналом, ніж россійські" [4]).

Реагуючи на уваги Драгоманова, починав Франко 10 лютого свій лист до Драгоманова такими словами:

„Вчера одержав Ваш лист і дуже посумував, прочитавши його. Не вже таки ані крихітки доброї волі Ви в „Зорі" не бачите? Не вже таки самі тілько мастодонти в Україні і Галичині її читають? Правда, я й сам чую, як далеко їй до того, щоб не то бути

[1]) Зоря, 1886, с. 5. [2]) Тамже, с. 36. [3]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 148. [4]) Тамже, с. 149.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

більш, але хоч би настільки европейською, як россійські журнали, та з другого боку подумайте, яким чудом можна се зробити, коли ніхто крім Коніських та Ільницких не пише до неї, коли найбільш европейські українофіли лякаються навіть названя в ній свого імя? Пишите Ви саркастично, що „Драгоманов дурень, хоч може „с другой стороны", се-б-то, що вдався в яке небудь діло з такими дурнями, як редактори „Зорі"—але поставте себе на хвилю в шкуру хоч одного з сих редакторів, Вашого покірного слуги, то й побачите, що тут одуріти зовсім не так тяжко. От хоч би й само заявленє о Вашім протесті,—кілько прикрости і унижень і гризоти воно міні принесло! І звісно, вийшло не те, що повинно було вийти, хоч я робив, що тілько міг".

Перепрошуючи Франка в своєму листі з 13 лютого за образу, хоча Франків вивід відносився до „Діла", а не до нього, винуватив Драгоманов Франка тільки за те, що всунув його,в „Зорю" Партицького.

„Це-ж,—писав він,—як собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здається, й говорив), що як би я так завів Вас без Вашої волі,—то зробив би все, щоб напечатати цілком Ваш протест, який би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати свою, чи чужу. Такий в мене прінціп".

Що до свого співробітництва в „Зорі" ствердив Драгоманов, що „редактор „Зорі" не заявив, щоб він його хотів, — а воспитаний чоловік не ходить туди, куди хазяїн не просить". А на слова Франка, що кінець примітки до „Люборадських" не його, а Калитовського, але він мусів долучити його до свого тексту, відповідав Драгоманов: „Але ввесь світ мусить вважати слова, підписані Вами, за Ваші,—а до того, що Ви мусили, йому діла нема. До того діло тим, хто зна Вас особисто, хто шанує Вас і хто бажав би для Вас ліпшої долі, ніж неволя в песиголовців,—котра, Господь віда, до чого й дійде, коли Вас примушують сьогодні в дурнів шити Ваших приятелів, а завтра підписувати не Ваші думки". Драгоманов не бачив ціли такого поступування, бо „навіть літературна „Зоря" все-ж-таки журнал преплохий ". Багато-б треба говорити, як би зробити, щоб „Зоря" була европейським журналом. А в тім сливе все своє сказав Драгоманов, як була розмова про „Поступ". Франко вибрав коаліційну „Зорю", та ще й коаліцію без ясно відмежованих прав для себе та своїх принципів, тому й несе відповідний хрест. „На який кінець???"—питав Драгоманов і давав відповідь: „Наскільки я можу судити по тому, що я знаю Галичину й Росію,—то на руїну навіть теперішніх сил, котрі могли-б служити здоровому українському руху" [1]).

В лютому 1886 р. нова буря звалилася на Франка. Ось що писав він 22 лютого до Драгоманова про це та з приводу цього:

„Моя допись в „Краю" напечатана, хоч не ціла і троха змодіфікована. Та й то вона ту визвала проти мене нову бурю, котра може скінчиться таки елімінацією мене з „Зорі". Правда, наші народовці по троха зачали цінити мене, відколи „Зоря" за моєю причиною здобула, як кажуть, до 1000 предплатників, ну, але як схочуть елімінувати, то я ані на хвилю не буду отягався і піду. Як важко міні тягти лямку в парі з такими людьми, котрі в одній хвили говорять, що „ми зовсім не хочемо вязати Ваших політичних поглядів" і тут же збираються бити за те, що смів ти висказати хоч дуже далекий і несмілий протест (та й то замазаний) проти їх поглядів,—про се й говорити не хочу, та що-ж маю діяти? Станути на власних ногах і піти против верховодячих тепер людей не чую в собі сили, не бачу достаточної опори ані на Україні ані ту. Впрочім коли-б така опора найшлася, я, як нераз уже казав Вам, готов кождої хвилі віддати всю свою невелику силу на службу тому ділу, котре сто раз близше і симпатичнійше міні від народовського єзуїтства в політиці і літературі".

Звістка про зріст передплатників „Зорі" не здивувала Драгоманова, але, як він писав 25 лютого, впевнила його, яку помилку зробив Франко, не заснувавши своєї газети.

„Так користуйтесь же хоч тим,—радив він,—заставте себе вважати за що небудь, а не за попихача песиголовців. А то згодом і публика розбере фальш стану Вашого й „Зорі",—і „провалитесь" Ви з нею обоє".

І далі:

„Ви ось пишете, що не чуєте в собі енергії на ініціатіву, але готові пристати до

[1]) Тамже, сс. 179—82.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

діла ліпшого, ніж народовське „взуїтство". А другі пишуть мені теж, що їм противне народовство,—та, кажуть, дайте нам проводиря, ми-б пішли, — от, як би Франко! Та так на місці й стоїте всі.—А діло легке й случай пречудесний: зложіть чи промову, чи маніфест смирненький, та чистенький, чесний на 25 февр. та й скажіть: хто жив чоловік,— озовися! А там і побачите, що голос дурно не пропаде" [1]).

На докори Драгоманова Франкові, що він утопив справу „Поступу", Франко відповідав:

„Прикро міні згадувати сю справу і повторяти те, що я вже писав Вам: справу втопили незалежні від мене обставини, а то 1) непевність підмоги з України, на котру Ви й самі вказували, а певність противуділаня з боку народовців, 2) неможність зібраня хоч невеличкої купки людей у Львові, з котрими-б можна було стати бік о бік до роботи, не штовхаючись що хвилі, як незгідні воли в однім ярмі. А тут і Ви докинули свою частину (хоч може в найліпшій вірі), даючи Павликови повну міць—репрезентувати Вас в комітеті, між тим коли Остап і Коцовський, на котрих підмогу при видаваню я найбільше міг числити, прямо міні заявили, що в такім разі вони до комітету належати не будуть".

Дуже цікавий для зрозуміння Франкового становища в таких справах оцей дальший текст його листа:

„Дивно Ви аргументуєте на підставі якогось одного (чи й не одного) листу з Галичини, що у нас є люде, котрим обридло народовство і котрі того тілько й ждуть, щоб їм бог післав проводиря. Позвольте сказати Вам, що я ту на місці ліпше знаю, хто у нас є і на кого можна числити, і знаю, що тепер ще нема у нас так сильної групи людей рішучо поступових, щоб можна з нею приступати до якоїсь роботи. Впрочім коли такі люде є і коли говорять самі о собі in plurali і почувають свою силу, то як Ви думаєте красше: чи вискакувати міні самому і казати: От я буду Вашим генералом, чи ждати, поки самі покличуть, звісно, не на генерала, а хоча-б на корректора свого органу? Вискочити і крикнути не штука, —а що, коли ніхто не окликнеться? Звісно, і тоді на мене сором упаде, бо скажете: а ти що робив через 10 літ, що нікого не підготовив? І не підготовимо і за других 10 літ, коли будемо тілько експеріментувати і демонструвати і дразнити людей, а не переконувати. В листі своїм до українських товаришів Ви пишете, що многі з ідей, проповідуваних Вами в Громаді й Вольнім Слові, проникли в загал галичан. Коли се вірно, то не годилось би Вам забувати, якою дорогою і коли вони проникли. Чи не тоді, коли Ви лаяли мене, що простітую себе в „Зорі" і „Ділі", що пишу глупості в безпрограмнім „Сьвіті"? А все таки той безпрограмний „Сьвіт" держався трохи не два роки і розходився бодай в 150 прим. і розійшовся опісля й зовсім, так що став тепер рідкістю. А все-ж-таки те саме „Діло" дало було якийсь час притулок і Павлику і було-б давало йому й досі, коли-б він сам себе не зробив неможливим своєю демонстрацією, нікому ні-на-що не потрібною і безцільною, коли-б був—совістнійше і стараннійше робив тоту роботу, за котру єму плачено, і плачено, як на наші обставини, зовсім не погано (по 5 зр. за лист перекладу, між тим коли поляки у Львові платять maximum по 2 зр.!)".

Франко не почувався до ніякої провини й з приводу того, що вступив до редакції „Зорі":

„А тепер ще слово про мов „добровільне підданство песиголовцям". Я-ж писав Вам, що після того, як розбилась (не по моїй вині) надія на свою газету, міні приходилось або їхати на село, або приставати до такої роботи, яка є, і хоч як небудь повертати її к ліпшому. І коли я вибрав се друге, то впять таки не по своїй виключній волі, але на домаганя молодіжі і делегатів українців, а коли й досі стою при „Зорі", то певно не для особистих амбіцій ані не для плати (я беру за всю роботу 25 зр. в місяць), але для того, щоб вдоволити вимоги тих людей, котрі міні довірились і у котрих я бачу добру волю робити по мірі сил і вмілости".

Заразом Франко додавав, що з передплатою „Зорі" не стояла справа так добре, як він написав на підставі слів Калитовського: від адміністратора почув, що передплатників ледви чи набереться 500.

В довгій суперечці про „Поступ" і „Зорю" почали Драгоманов і Франко повторюватись, як це стверджував Драгоманов у своєму листі з 9 березня, підкреслюючи, що „з „Зорі" світла нема, а деморалізація єсть". Бачучи наразі в „Зорі" тільки тіні, був радий, коли „Зоря" покаже дійсно день, а не ніч [2]).

Та не зважаючи на повище сконстатування Драгоманова, тон його найближчих листів не злагодився, але загострився. В листі з 21 березня він питав Франка, як він думає бути з публікою, якій приобіцяв Коскена й Кобзарські Думи 1808 р.

[1]) Тамже, сс. 183—5. [2]) Тамже, сс. 197—8.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„Предупреждаю Вас,—писав тут,—що я можу бути змушений требовати од Вас і Зорі, щоб Ви заявили, що поставили ці речі в Ваш menu без умови зо мною; в Россії люде знають, що ці речі-мої,—а діло повертається так з боку Ваших панів, та й Вас самих, що на мене може кидати тінь усяка спільність з Вашим товариством.—Дуже прошу Вас подивитись сурйозно на оці мої слова. Найліпше було-б, як би Ви зарані, не доводячи до скандалу, обявили, що таких то річей в Зорі не буде".

А прочитавши Франків допис у „Kraju", дописав 26 березня Драгоманов:

„Не посилав листу, бо боявсь, щоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 № „Kraju". Господь з Вами,—гнівайтесь, а я скажу свою думку в останній раз. В „Kraju" Ви кажете власне те-ж саме, що й я в своєму листу, за котрий Ви мені докоряли, —тільки я вказую й вихід,—а Ви зостаєтесь „при демонстрації цілком негативній": Не розумію я Вас. Коли-б Ви, після всього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це-б був тільки звичайний в Галичині (хоч і дуже вже гіркий на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климкович, Стебельський, Іван Левицкий і т. д. і т. д.). А тепер виходить щось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськім болоті, гавкає з тубильцями,—сердиться на колишнього союзника, чому він протестує,—а ту же рядом з Петербурга язик показує песиголовцям..... І Ви думаєте, що навіть самі песиголовці Вас на шеляг поважати будуть?.... Це гірше ніж ренегатство, гірш ніж простітуція; це якийсь моральний маразм, дивний в такі молоді літа. Я такого навіть у русинів ще не бачив.... Знаєте, коли вже в Вас нема зовсім нюху на політично-моральну практику, то киньте Ви єї зовсім; пишіть собі повісти, печатайте їх, де вгодно,—та й годі. По крайній мірі ні себе внижати, ні других деморалізувати так не будете [1])".

Лист Драгоманова розгнівав Франка дуже. Це видко з того, що він, вибираючись по великодніх святах до Київа й Одеси, повідомляв про це 6 квітня Драгоманова всього двома реченнями, підкреслюючи, що він готов був служити, коли Драгоманов мав що передати такого, що міг „повірити рукам ренегата". Відповіддю на цей лист був лист Драгоманова з 11 квітня, де запримічував, що він „говорив не про ренегатство, а про брак усякого встою в прінціпах [2])". Та чим иншим був замітний той лист Драгоманова. Відносини між собою й Франком він підводив „під формулу, котру каже уж чоловікові в байці Б. Хмельницького: ми можемо помагати один другому, але прежньої дружби між нами не може бути". Мало того, з свого боку велів ждати „навіть такого, в чому звичайно люде бачуть війну [3])". А що Франко назвав у своєму листі з 21 квітня умови Драгоманова кумедними, останній у своїй відповіді з 24 квітня, підкреслюючи, що „довіріє виходить з діл", виписав цілу низку гріхів Франка. „Я можу—писав Драгоманов—з найчистіщою совістю сказати, що я своїх ідей не переміняв, в чужі партії не переходив, панегіриків попам (котрих недавно сам лаяв) не писав і не підписував,—особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців Ваших статей не отдавав і серед песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцянок не ламав і т. д." [4]) Франко боронився в листі з 29 квітня, що він не належав до народовецького табору, що його панегірик попам (себто кінець примітки до „Люборадських") „не такий то вже страшний, щоб за него аж вічним соромом покриватись", що ніяких своїх думок він не відрікався й не відрікається і весь той „протокол мого поступованя особистого й політичного", — писав Франко,—котрим Ви міні грозите, зовсім не такий страшний для мене, як Ви може думаєте". З жадного журналу, він не виелімінував Драгоманова, бо „Зоря" не його журнал а в тім „я чолом світив перед людьми,— писав Франко,—щоб Вас просили до сотрудництва в ній і тілько на грозьбу Вашу, що наробите скандалу, відкликав дану редакцією обіцянку напечатати Ваші праці".

Згаданий відклик принесло 7 ч. „Зорі" за 1886 р. В довшій замітці „Від редакції „Зорі" стояло тут про цю справу ось що: „Заразом оповіщаємо, що обіцяні нами в проспекті праці: Коскена про европейскі

[1]) Тамже, с. 203. [2]) Тамже. [3]) Тамже, с. 206. [4]) Тамже, с. 209.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

казки і „Укр. кобзарскі думи з рукоп. збірника 1808 року“ по волі автора їх не будуть поміщені в „Зорі“ [1]).

На наведену заяву редакції реагував Драгоманов у листі з 27 травня, вже по повороті Франка з Київа. Дивувався, що Франко не міг зрозуміти того, що „Зоря“ „написала брехню, сказавши, що №№ статті не будуть напечатані по волі автора,—а не по волі самої редакції“ та й Франка. Признався, що йому саме „дуже хотілось швидче збути з совісти деякі матеряли більш-менш оброблені“, які „гіркенько збувати по чужих хатах, на чужих мовах“. Але свої праці обіцяв дати до „Зорі“ тільки тоді, коли редактор Калитовський напише Драгоманову й Волкову, „як того потребує приличність, запросини до сотрудництва й коли редакція зробить декларацію, що Зоря буде науково-літературним органом усіх русинів-самостійників без згляду на їх політичні переконаня [2])“. Розгніваний Драгоманов махнув рукою на „Зорю“ й оповів усю справу у відкритому листі п. н. „До суду земльаків [3])“.

Відколи Павлик вийшов із тюрми, де сидів від 9 вересня 1885 р. під закидом соціялістичної пропаганди серед селян зразу в слідчому арешті, а після 2 січня 1886 р., дня розправи, засуджений в Коломиї на одномісячну кару, він нераз мав вплив на тон листування Драгоманова з Франком. І так у листі з 28 січня Павлик писав Драгоманову, що від свого співробітництва в „Зорі“ не ждав ніякої користи для справи, певний такої-ж самої цензури, елімінації тощо, яка вже немало зруйнувала його й від якої рад він би на будуче остерегтися. Тому не думав особисто входити в ніякі літературні зносини з „Зорею“ [4]), що більше свій останній побут у тюрмі уважав Павлик у листі з 24 лютого до Драгоманова немов бальсамом „на ті злидні, котрі скоїли всякі Франки з Поступом“ [5]). Як із того листа виходить, по боці Франка стояв Остап Терлецький. Обидва вони закидали Павликові, що він досі тільки компромітував їх і справу [6]). Повідомляючи Драгоманова в листі з 3 березня, що він розійшовся з Франком і Терлецьким, писав Павлик: „Франко напр. голосить, буцім-то я перед Вами, Українцями і скрізь під ним рию, відбираю єму грунт з під ніг. Я написав єму, що-м писав до Вас про справу єго скоків з Поступом зовсім не для того, а для того, щоби ратувати справу й єго самого,—а що він сам через свою політичну несталість стратив кредіт у всіх звісних міні прогресістів і народовців, і коли не возьме себе в руки, то політично пропаде без сліду для потомства“ [7]). В тому самому листі бідкався Павлик, що через упадок „Поступу“ втратили й галицькі жінки, бо вони хотіли признати „Поступ“ за свій орган, се-б-то утворити в ньому рубрику й для жіночого руху, але Франко похоронив „Поступ“, на „Зорю“ не згодилася Кобринська, а тепер узяли в жіночому товаристві реакційні елементи верх і прийшло до розриву між Кобринською й жіночим товариством [8]).

Що й самого Франка не вдовольняла „Зоря“, про це повідомляв Павлик Драгоманова в листі з 27 квітня [9]). А в листі з 7 червня писав, що перед виїздом Франка на Наддніпрянщину „була звістка відти, що якийсь чоловік хоче заложити у Львові український місячник, на котрий дає 3000 р. на перший рік а 1500 р., на другий рік. Має говорити про це зо мною,—стояло в листі,—Франком, Коцовським і ще кимось. Як не рад я журналу, а все таки мабуть трудненько буде 1) установити minimum поступових принципів ви-

[1]) Зоря, 1886, с. 120. [2]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 221—2. [3]) Відкритий лист Драгоманова передрукований на сс. 229—36 „Листів“ Драгоманова до Ів. Франка, 1881—1886. [4]) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. Том V. (1886—1889). Чернівці, 1912. сс. 3—4. [5]) Тамже, с. 61. [6]) Тамже, с. 62. [7]) Тамже, с. 66. [8]) Тамже, с. 69. [9]) Тамже, с. 94.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

давництва і 2) установити принципи редакційні, щоби редакція не звелась на касаційній департамент“ [1]). У найближчому листі з 30 травня скаржився Павлик, що на новий журнал було стільки-ж надії, що й на „Поступ“; до того, як буде в редакції Франко, тим більше Коцовський, не треба й російської цензури,—„просто затроїть житє, не то буде що небудь живого містити“ [2]), бо стане касаційним трибуналом найперше для Драгоманова й Павлика, як стояло в листі останнього до першого з 9 червня [3]).

Чутка про новий місячник зродилася на підставі листа Кониського з 10 квітня до Франка. Тут писав Кониський між иншим: „Оден мій знайомий добродій „Іван Солодкий“ міркує, щоб заложити виданє у Львові отакої Бібліотеки, як я писав до Вас, „Вістника політичних, економичних і громадських справ“. Хоче він, щоб вістник сей видавався раз на місяць, книжками по 10 аркушів. Сам він жадної праці не дасть, бо житиме собі, як і досі, далеко від Галичини, а дає на перший рік 3000, а на другий 1500 гульденів. От і все!“

Про цю історію оповідав Франко в листі з 24 жовтня до Драгоманова таке:

„Коли розбилась справа „Поступу“, задумало було „Академичне Братство“ видати хоч альманах в память XXV роковин смерти Шевченка, в котрий повинні були війти деякі праці, приладжені для „Поступу“ (робота Остапа, мої оповіданя про езуїтскі місії, Павлика про читальні і т. д.). Вже ухвалено було приступити до видавництва, розписати предплату, виєднано у одного чоловіка кредит на пару сот гульденів, щоб розпочати друк, коли в тім приходить до нас лист Кониського, в котрим той каже, що єсть такий пан Солодкий, котрий почуває потребу заснувати в Галичині журнал в листів 10 місячно з напрямом поступовим і готов на єго виданє дати на него в перший рік 3000, а в другий 1500 гульд. Просив Кониський через єго руки написати програму і кошторис такого журнала. Я зараз же написав,—він і переслав Солодкому, а мене звістив, що той в маю повинен бути у Львові і обговорити се діло зо мною; Кониський мав також дати йому рекомендації до Олекси Огоновского і др. старих народовців. Коли я з кінцем цвітня був в Кіїві і зайшов до Кониського, той якось нерадо балакав зо мною про журнал, хоч і впевняв, що діло таки вигорить, а тільки жалкував, що Солодкий буде у Львові тепер, поки я сиджу в Кіїві. Я, відїжджаючи, поручив був Коцовскому балакати з Солодким, як щоб той приїхав. Але, звісно, Солодкого не було. Аж ось перед двома неділями я дістав від Кониського лист, з котрого посилаю Вам виписку дословну як матеріял до осуду того, що думають і як заходяться Українці біля свого діла:

„З Солодкого до якогось часу нічого не буде, по вині самих Галичан. Він прислав до мене вельми цікавий і характерний лист. Він жив у Львові (і в инших містах Галичини) з 5/17 липня більш місяця; вельми жалкував, що не бачився з Вами; придививсь до людей, добре проштудировав обставини і письменство і виїхав з болем і жалем. Не можу пересказати Вам усего, що він пише в своєму довгому листі, подам тілько вступний шматок: „Усі Галичане, каже він, об'єдинителі, — одні з дашками, другі без дашків, усі вони принципіяльно нехтують Україну,—і ніхто не прямує до того духовного об'єдиненія в письменстві, без котрого само галицко-руске письменство—буде pia desideria“. Між доводами єго єсть доволі таких, що проти них нічого не скажеш. Найгірше ганить він Товариство Шевченка... Перепадає і Вам особисто на горіхи. . Отже я не з усім тим гожуся... Вже-ж що „Зоря“ не вдовольняє і не може вдовольняти, — то се правда, але-ж довго треба ждати і того „Назорея“, без якого він гадає неможливим підняти галицко-руське письменство до ступня відповідного часу потребам. На мою думку „Назорея“ нічого й шукати, та що-ж вдіє хоч би й сам Назорей, коли в громаді нема потреби слухати слова Назорея“.

„Тілько слів Кониського. Я вважаю ті слова бодай по части брехнею; попросту люде хочуть випутатися з обіцянки і плетуть, що живучи місяць в Галичині і не бачившися з ніким ані з старших ані з молодших українофілів, „проштудировав“ п. С. і письменство і обставини і дійшов до прекрасної ідеї—покинути все і ждати Назорея. Ага, а на закуску Кониський приписує ще ось що: „Може й правду рече Солодкий, що „треба добре-добре розжовати, чи не подаємо ми сами на себе сокиру катові“ (NB. запомагаючи Галичан). Хто єго зна!“

---

[1]) Тамже. сс. 98—9. [2]) Тамже, с. 100. [3]) Тамже, с. 104.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

VII.

В тому часі, коли Франко оповідав Драгоманову про видавничий план таємничого „Солодкого", носився він уже з новим планом видавати „Поступ" від початку 1887 р. Про це писав Франко Драгоманову ще 17 вересня 1886 ось що:

„Надумав я таки з новим роком розпочати видавництво „Поступу"—що буде, те й буде. Не спускаючись на нічию поміч, я зачну просто на ті гроші, які здужаю заробити, і в міру того й обєм буде маленький, 3—4 листи в місяць. Як найменше беллетристики, а за то як найбільше фактичних вістей з краю і обговорюваня справ політичних та боротьба з попівством,—отсе, думаю, повинна бути програма газети. Критика ділань і народовців і кацапів з погляду хлопского, з того-ж самого погляду й обговорюванє загально краєвих справ. Практичні цілі що до Галичини 1) піднесенє хліборобів через попиранє і закладанє між ними спілок економічних, політичних і просвітних, 2) реформа краєвих відносин через завязанє руско-польскої організації людової для використаня теперішної конституції і автономії в інтересі робучого люду. Слідити за ходом сих справ і проводити сі думки я беру на себе. Що до ширших, загально-українських і славянських справ, то тут я буду мусів просити помочи Вашої в першім ряді,—розумієсь, коли взагалі схочете брати участь в сім виданю. З тутешніх буду просив Павлика, Остапа і Коцовського, хоч знаю, що сей послідній буде всіми силами противитись сему починаню".

Про намір Франка видавати „Поступ" повідомляв також Павлик Драгоманова 1 жовтня, запримічуючи, що писатиме до „Поступу", й прохаючи Драгоманова не нагадувати Франкові того, що було, а налягти на те, щоб забезпечитися від нових скоків, бо так швидче дійдуть із ним до ладу [1]). В своїй відповіді Павликові з 12 жовтня написав Драгоманов, що заявив Франкові готовість узяти участь в його „Поступі", але не дуже вірить в успіх, бо дуже тяжко буде помирити саму редакцію: Павлика, Франка, Терлецького й Коцовського [2]). Свій скептицизм підкреслив Драгоманов також у листі з того-ж дня до Франка. Заявив охоту взяти в „Поступі" таку участь, якої захоче сама редакція. З приводу поданого проспекту запримітив, що не слід би врізувати белетристику тому, що поперше це найбільша сила Франка, а по друге на публіку робить белетристика найбільше враження. Радив тільки пустити в хід відповідну белетристику. Драгоманов висував потребу літературної критики в „Поступі", що раз на завсіди вбила-б в голову галицькій публіці, бодай передовій її частині, принципи реалізму чи „натуральної школи", „а то, їй богу, як візьмеш в руки галицьких писателів (окрім Вас та почастно Федьковича), — писав Драгоманов, — то думаєш, що читаєш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли" пишуть мені прямо, що, мовляв, „у нас публіка до реалізму не звикла". А де нема реалізму поетичного, там нема й узагалі позитівної думки, нема й науки" [3]).

В листі з 24 жовтня писав Франко Драгоманову, що вже повідомив деяких народовців, що від нового року виступає з „Зорі":

„З „Поступом" бажав би зробити так, щоб в половині падолиста видати проспект, а з початком грудня розпочати друк першого нумеру. Через кілька день у мене буде зладжений нарис проспекту, ми обговоримо его з Павликом, і відтак пришлю Вам для доповненя. В справі видавництва я думаю віднестись до Одеси за грошевою підмогою,— Кіяне що дали торік, те їм і залічено буде".

Тиждень пізніше, 31 жовтня, посилаючи Драгоманову нарис проспекту „Поступу", писав Франко:

„Павлик читав і замітив, що 1) не слід би писати того, що у мене написано на вступі про дотеперішну роботу людей поступових в Галичині, щоб не звертати уваги поліції і прочих народовців та кацапів. По мойому се не резон, коли тільки самі факти правдиві і нікому шкоди не зроблять, а що сяк чи так, а увага всіх згаданих звернеся на виданє, 2) що програма сама надто дрібязкова. Се може бути, але я бажав побіч загальних прінціпів поставити на вид як найбільше питань практичної роботи вже хоч би в противен-

---

[1]) Тамже, сс. 112—3. [2]) Тамже, с. 115. [3]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 246—7.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стві до тих загальних програм, à la „Народна Рада“ і др., які у нас доси голошено. Думаю, що коли загальні прінціпи висказані ясно, то подрібність в наміченю точок практичної роботи не може бути шкідлива.

„Вас прошу перечитати сей нарис і звернути увагу на те: 1) чи прінціпіяльний бік наміченої програми доволі ясний та повний, 2) чи що до практичної програми поперестати на специфікації справ галицких, чи в такий же спосіб намітити й ті українські справи, котрі-б там наличними силами і на легальному грунті можна було зробити в користь народа. Звісно, о таких справах я не маю понятя і, коли-б Ви вважали їх намічене потрібним і можливим, то й зробіть, хоч я думаю, що ліпше би обговорене таких справ лишити для самого журнала, тим більше, що й з України не маю нікого такого, кого-б міг попросити взятися за їх систематичне оброблюване. Здається міні також, що й з деяких других боків ліпше буде, коли журнал виступить з програмою переважно місцевою, галицкою.

„Я бажав би видати проспект іменно в такій рямці, як написаний, хіба, що Ви проти такої рямки піднесли-б сурйозніші закиди від Павликових. А коли-б таких закидів не було, то я просив би Вас, прочитавши і поробивши, де треба, чи то помарки чи доповненя, прислати міні рукопис назад, щоб я як найшвидше міг дати рукопис до друку“.

Одержавши програму „Поступу“, висловив Драгоманов у листі з 7 листопада ту-ж думку, що й Павлик, а саме, що вона дуже подрібна, але й приставав на неї, коли Франко уважав її потрібною, радив тільки переглянути, щоб не було двічі того самого. Початок програми уважав Драгоманов не тільки дуже подрібним (Франко вичисляв журнали, в яких працювали будучі співробітники „Поступу“), але й хвалькуватим і не цілком вірним, бо ставив справу так, що світ почався від Франка та його товаришів. Драгоманов радив переробити вступ так, що, мовляв, звісні історичні причини поставили наш народ у прикрий стан політичний, соціяльний і культурний, але що боротьба за наше національне відродження стоїть у повній згоді з прогресивними змаганнями передових народів світу й що, коли поглянути на все трівке, міцне, що зроблено для цього відродження від самого його початку, то вийде, що воно робилося в згаданій згоді, хочби й не свідомо, але інстинктовно. Від недавніх років зріст людей новоевропейської освіти серед нашої громади почав повертати ту роботу свідомо на европейський, прогресивний грунт. В останніх десятьох роках число таких людей збільшилося настільки, що могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогресивну партію. Тут радив Драгоманов згадати про працю прогресистів і показати некористі їх дезорганізації, блукання по чужих хатах і потребу власного органу. Думав також, щоб програма зберегла свій переважно галицький характер, і тому радив уступ про Наддніпрянщину поставити цілком на кінець. Тут радив сказати про важність Наддніпрянщини для Галичини, про потребу всеукраїнської програми, про те, що вона в своїй основі не може різнитися від Франкової, й нарешті зазначити, що детальне вироблення цієї програми лишає самим наддніпрянцям. Бажаючи всякого успіху, Драгоманов радив більше надіятися на власні сили ніж на наддніпрянські, зокрема не радив покладатися на Одесу, бо „там люде ще менш аккуратні ніж в Київі“ [1]). Одною з перших потреб уважав заложення основ релігійної критики в „Поступі“ [2]).

Павлик був противний вступові в програмі Франка „раз, що він неприличний, а подруге зверне непотрібно увагу цензора, що се, мовляв, ті самі соціялісти, і будуть конфіскувати“—писав він 8 листопада до Драгоманова. На думку Павлика треба було почати від загальної критики діяльности галицьких партій, показати, до чого вона довела, а далі виставити такі принципи праці, які могли-б поправити лихо. Домагався, щоб як головну ціль поставити: звести до купи чесних і щирих людей усіх партійних відтінків для спільної праці над моральним і матеріяльним

[1]) Тамже, сс. 247—9. [2]) Тамже, с. 250.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

піднесенням народу, виробити засади й підстави для цієї праці й приготовити людей до неї. Тому радив викинути те, що роз'єднує сили нашої інтелігенції, се-б-то обрядовий і правописно-етнографічний грунт, а стати на грунт світських культурних інтересів в европейському розумінні з народньою формою в мові, яко найкращим засобом звязати міцно інтелігенцію з народом. Справу мови радив Павлик поставити міцно й рішуче: писати або фонетикою й народньою українською мовою або чисто по російськи; етимологію уважав Павлик грунтом, на якому держиться всяка більше або менше мертва середина. Що до змісту Павлик думав, що в „Поступі" треба містити тільки речі про самі живі сучасні справи, а з давніших чи дальших тільки те, що вязалося чи можна було звязати з першим. Писати треба-б по селянськи так, щоб журнал хоч дечим вязав дійсно інтелігенцію з народом. Франкові запропонував Павлик такий поділ журналу: 1. Белетристика. 2. Наукові статті. 3. Розроблення крайових справ, програми для Наддніпрянців, відносин до чужих народностей і критика діяльности українських партій з цього погляду. 4. Літературна критика й вироблення нової літературної школи. 5. Наукова хроніка з оглядом всесвітнього наукового руху. 6. Закордонна й крайова політично-суспільна хроніка з оглядом робітничого й хліборобського руху та всього того, що для нього робилося. 7. Дописи з Наддніпрянщини про суспільно-політичні справи. 8. Відповіді редакції в різних справах. Павлик просив Драгоманова намовити Франка, щоб помістив його „Читальні" в „Поступі". Розуміючи, що все залежатиме від того, як міцно стоятиме Франко, Павлик бачив найкращий вихід у тому, щоб Франко був редактором і щоб „Поступ" належав до нього й фінансово, хоча наразі він не матиме користи з нього. А що й „Зоря" виходитиме далі, це уважав Павлик добром із того погляду, що люде розділяться на українських консерватистів і поступовців: до „Зорі" піде всяка археологія та слабші речі, а „Поступ" повинен друкувати саме зерно. Не забув Павлик додати й того, що наслідком свого опортунізму втратив Франко цілий рік часу, через який „Поступ" уже тепер стояв би був на своїх ногах [1]).

А в тім Драгоманов мало вірив у „Поступ", як писав до Павлика 23 листопада, головно через те, що в малому гуртку можливих співробітників „Поступу" не було згоди, „та й не може бути при тій болізній персонности й амбитности, яка часто бува в наших земляків і якої навіть у нас треба пошукати, щоб знайти подібне в вашому кружку—писав Драгоманов. „Помирить вас, Франка, Терлецького, Коцовського—трудніще ніж шість великих держав". Далі писав Драгоманов, що не береться радити Франкові, бо це значило-б попхнути його саме на противне, а до того й не може приневолити себе до якої небудь інтимної розмови з ним після того, як втратив усяку віру в його щирість або хоч твердість. Це торкалося ради Франкові, щоб друкував „Читальні" Павлика. З приводу цього писав Драгоманов, що найрозумніше було-б друкувати готові праці Павлика й Терлецького, а „Франко почина з того, що цього не можна печатати, бо, мовляв, дуже довге,—ну і зведеться, по нашому звичаю, на печатання скороспілок та мілочей!"—додавав Драгоманов. Згадавши, що вислав Франкові свої уваги до його програми, висловлював Драгоманов певність, що Франко не послухає його. Не маючи відповіди від Франка, не знав, хто й що писатиме в „Поступі", й питав, як ставиться до „Поступу" станиславівський гурток, який добре було-б притягнути [2]).

Коли Драгоманов виливав ті нарікання в своєму листі до Павлика,

---

[1]) Переписка, V, сс. 118—21. [2]) Тамже, сс. 122—3.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Франко вже надрукував проспект „Поступу". Посилаючи Драгоманову три примірники проспекту, писав він таке на тему змісту перших чисел:

„Що до змісту перших нумерів, то вони, думаю, ось які будуть: на першому місці (може цілий рік) піде мій роман з нашого сучасного житя „Не спитавши броду", дальше підуть деякі вірші, затим Ваша робота, яку будете ласкаві прислати, дальше частина Остапової праці, котру розсікаємо на кілька статей під ріжними титулами. Все це повинно заняти не більше $3^1/_2$ листів друку, а прочих $1^1/_2$ листів піде на хроніку в широкім значіню слова. До хроніки у нас приготовується ряд дописів про економічні та громадські порядки в Галичині, реферати про статистичні видавництва, дотикаючі Галичини, статя про галицьке товариство господарске і т. і. Сюди-ж увійде й хроніка літературна, та тілько жаль, що не маю для неї співробітників. Коцовський завзято виступає против нового видавництва і не хоче нічим йому допомагати,—з України також, не знаю, чи що буде". Бажаючи як найбільшої участи Драгоманова в „Поступі", крім більших статтей прохав Драгоманова взяти на себе „переглядати всякі статі публіцістічного характеру, які будуть з України і про Україну (закордонову) і всі програмові діскусії взагалі".

Та не забігаймо наперед, але вернімо до Франкового проспекту „Поступу", що вийшов як „Запросини до предплати". Тут повідомляв, що від 1 січня 1887 р. почне виходити у Львові під редакцією Івана Франка літературно-політичний часопис „Поступ" місячними випусками в об'ємі що найменше пятьох аркушів.

Далі йшла програма нового журналу. В ній зазначувалося, що історичні обставини поставили український нарід у прикрий політичний, суспільний і культурний стан і розділили його на окремі частини між кілька чужоплемінних держав. Вищі верстви відчужилися від народу, а народні маси підпали безоглядному визискові й темноті. Тільки в XIX в. літературні й національно-европейські рухи викликали у нас народнє відродження, породили змагання до створення народньої літератури й до піддвигнення народніх мас також на економічному й громадському полі. Історія нашого відродження виказує завзяту боротьбу різнородних політичних, освітніх і громадських напрямків, але сміло можна сказати, що в цій боротьбі те тільки показалося найкориснішим для загалу народу, що свідомо чи несвідомо згоджувалося з поступовими змаганнями передових народів світу. Натомісць усе, що робилося наперекір тим змаганням, свідомо чи несвідомо показувалося або мертвородженим або короткотрівалим, виходило або безкорисним або просто шкідливим для народу.

Зріст серед нашої громади людей з европейською освітою в останніх роках почав повертати роботу над народнім відродженням свідомо на европейсько-поступовий грунт. В останніх десятьох роках число таких людей настільки збільшилося, що вони могли-б уже зложити з себе немалу, свідомо поступову партію. Хоча без тісного звязку й порозуміння, а навіть без повного сформулування своїх поглядів і змагань, ті люди все-таки виявили вже посередно й безпосередно значний вплив на розвиток Наддністрянщини в літературі, газетярстві, науці й суспільному житті. Крім того наддністрянські поступовці знайомили заграницю з нашими справами й подавали руку ліберальним і поступовим змаганням передових людей у сумежних краях, зокрема на Наддніпрянщині.

Успішний хід і розвиток цієї роботи спиняла недостача організації наших поступових людей. Вони були приневолені шукати для своїх праць притулку по чужих хатах. З огляду на те все зайшла потреба видання для вислову поглядів і змагань поступової громади Наддністрянців. „Нам треба вже раз приступити до виробленя ясної і твердої програми поступованя,—писав Франко в запросинах,—до виясненя і загальних принципів нашої праці і найблизших практичних єї цілей та способів; сю роботу бажає взяти на себе „Поступ". Тілько-ж згори застерегтись мусимо, що під виробленєм програми ми не розуміємо проповіди ідей, взятих з за-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

границі і живцем пересаджених на наш грунт, бо знаємо, що програми суспільно-політичної роботи жадній суспільности накинути не можна, що програма така є властиво тільки випливом ясної свідомости власних потреб, власних недостатків і власних сил; поступові думки инших народів і приміри їх поступової роботи повинні впливати тільки на скорійше вироблене такої свідомости, на прояснюване і розширюване нашої власної суспільної думки". Тому, „Поступ" обіцяв слідити також за всякими виявами нашої власної суспільно-політичної думки в минулому й теперішньому часі та запрошував усіх щирих людей усяких партій і відтінків до дискусії над програмовими питаннями.

Зазначуючи зо свого боку найбільшу відповідність поступової програми для Наддністрянщини, редакція „Поступу" бралася її теоретично мотивувати й практично проводити. Теоретичними основами своєї програми редакція уважала: в політичних справах свободу особи, громади, народности, свободу слова, навчання, друку, зборів і товариств із запорукою тієї свободи—широкою громадською й крайовою автономією та федеральним устроєм великих держав; у суспільних справах поставлення інтересів простого, робучого люду понад усякі инші, працю освічених людей у поміч тим інтересам і організацію вільних господарських спілок як запоруку проти визискування людської праці; в освітніх справах здобутки й методи сучасної науки з реалізмом у літературі й мистецтві.

По далеко ширшому викладі практичних цілей поступової програми для Наддністрянщини редакція лишала вироблення докладної програми практичної політичної й суспільної діяльности на Наддніпрянщині місцевим людям. Бажала тільки, щоб до такої роботи приступлено як найшвидче, бо тільки на основі частинних програм, опертих на місцевих потребах, може виробитися спільна українська програма, а з нею „разом і загально-українське почутє народної єдности, без котрого наш народ не може здобути собі тої ваги і сили посеред других народів, яка єму по єго числу, географічному положеню і природним дарованям належиться".

В цілі вияснювання й розвивання програмових думок редакція „Поступу" бралася містити праці й фактичний матеріял, статистичні дані й історичні розвідки головно про такі моменти нашого народнього життя, в яких так чи инакше виявлялася власна діяльність нашого народу, робилися проби організації народніх сил або руйнувалися початки такої організації. Далі „Поступ" обіцяв звернути пильну увагу на літературне й суспільне життя сумежних народів, зокрема на такі серед них елементи, які можуть бути союзниками нашого народу в його боротьбі за кращу будущину. Значна частина „Поступу" призначувалася для белетристики й літературної критики, бо вироблення здорового естетичного смаку улекшує доступ усяких поступових думок до переконань громади.

Нарешті зазначував Франко, що „Поступ" друкуватиметься фонетичним правописом, бажаючи, щоб нове видання могли читати також за кордонами Галичини, де галицькі етимологічні правописи викликають тільки несмак і язикове замішання. Тут і покликувався на слова Маркіяна Шашкевича з його брошури „Азбука і abecadło", що етимологія це є тільки предмет небагатьох філологів і для них накидати мілйонам народу трудности це несправедливо. Річна передплата виносила в Австрії 5 зол., в Росії 6 руб.

Надруковану програму „Поступу" одержав Драгоманов 25 листопада, як писав у листі з того-ж дня до Франка. На його думку програма вийшла „дуже подрібна". Жалкував, що Франко викинув із програми „про неприличність партійної полеміки в Галичині", не замінивши свого старого уступу ніяким иншим про те, що Франко стане незалежно від дотепе-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рішніх львівських партій. На думку Драгоманова це було conditio sine qua non нового журналу й нової партії. Не розумів, чому Франко не хотів друкувати Павликових „Читалень“ [1]).

Франко відповів, що радо надрукував би „Читальні“ Павлика, „тілько-ж не 20-листову книгу, а статю на 5—6 нумерів, не збірку матеріялів, а статю“. Павлик не хотів зладити таку статтю, „а містити таку довжезну роботу се для такого малесенького журнала велика невигода, бо прийшлось би друкувати її зо два роки“. Тут також пояснював Франко, що викинув „критичний уступець з програми за радою деяких прихильних виданю людей, котрі казали, що полеміка в самім проспекті може пошкодити виданю, розбуджуючи против него агітацію з ріжних боків“. Із цього приводу висловив Драгоманов у своєму листі з 3 грудня ще більший жаль, ніж коли-б згаданий уступець викинуто припадково. „З цих рад— писав Драгоманов—ніколи не бува добра,—як це звісно ще з байки Asinus vulgi; не бува звичайно добра з тих діл, котрі починаються з уступок vulgo. А тут ще й софізм в раді,—бо уступ про нечесність полемики істнуючих партій власне не полемика, а заява принципа, котрої коли боятись, то ліпше вже й зовсім програму викинути, бо, коли так, і вся вона полемика! Своєю уступкою Ви поставили себе тільки в роль будірующого сина тиеї-ж таки народовської парахвії,—тоді, як Вам треба виступати зовсім новим чоловіком,—бо инакше шкода й заходу“ [2]). Від себе обіцяв Драгоманов статтю про Костомарова—політика до „Поступу“, бібліографічні замітки, згоджувався взяти перегляд політичних статтей на себе і взагалі обіцював скорше переписати ніж не дописати, „коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступової дороги“ [3]). Проспекти „Поступу“ розіслав Драгоманов деяким людям, між ними Хведорові Вовку, що до нього для порядку радив Франкові написати особисто. З листів Франка запримічував, що „Поступ і Павлик зостаються кожний сам по собі“ й дивувався, що можливих робітників для „Поступу“ всього чотирі люда, а вони ніяк не погодяться: Коцовський сам не хоче, Павлика певно сам Франко не хоче, „та й він таки тяжковатий чоловік [4])“. Дуже жалкував і дивувався, що Франко не знав, що думають станиславівці про „Поступ“. Уважаючи це злим знаком для „Поступу“, писав Драгоманов: „Як памятаєте може, коли ми торік пропонували подібну газету, то я, знаючи, що на багато людей не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретічну, т. є. таку, котра-б тільки готовила наукові підстави для будущої політичної партії. Тепер Ви написали проспект вже готової партії,—проспект детально-практичний. Я думав, що Ви вмовились з людьми, щоб розробити цей проспект ще детальніще. Аж виходить, що з найбільш організованною купою з людей, котрі близько стоять до народу й краєвих справ, в Вас нема зовсім ніяких звязків, не то умови. Як же Ви будете сповняти свій проспект, котрий справди більш программа нової партії ніж нової газети?? Прийдеться Вам або налягти, щоб одшукать людей по провінціям, а поки самому львівському Вашому кружку розсипаться по краю студійовати матерял та одягти в мясо скелет Вашої программи або дати газету зовсім не таку, яку обіцяла та программа [5])“.

Павлик, що читав рукописну програму „Поступу“, уважав друковану програму кращою від рукописної, хоча дечому був рішуче противний. Одначе програму можна поправити працями—писав 28 листопада до Драгоманова—й скаржився, що Франко не друкуватиме його „Читалень“, бо вони за довгі й за спеціяльні. Взагалі Франко дав зрозуміти Павли-

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 250—1. [2]) Тамже, с. 252. [3]) Тамже, с. 251. [4]) Тамже, с. 253. [5]) Тамже, с. 254.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кові, що або нічого з його писань не друкуватиме або буде строгим критиком щодо думок і напрямку. „А я, грішний,—писав Павлик,—все-таки думаю, що без думок тих, заграничних, хоть і в краєвій, фактичній одежі, не буде житя в Поступі, не буде й поступу в Галичині". Також нічого не казав Франко про Павликову повість, словом—Павлик колись робив навпаки з Франком у „Громадському Друзі[1])". В найближчому листі назвав Павлик Франка нещирим і непостійним[2]). Вичуваючи з листів Павлика й Франка відносини їх обох, Терлецького й Коцовського між собою, Драгоманов у своїй відповіді з 5 грудня на листи Павлика ще раз запримітив, „що й „Поступ" ще дуже рано зародивсь", тому й не ждав багато від нього[3]).

Ледви в одному листі успокоїв Франко Драгоманова, що з Станиславовом не стояла справа так зле, як думав Драгоманов, і що з Павликом Франко порозумівся, а в найближчому листі з 14 грудня доносив Драгоманову недобру новину.

„Ви повинні були вичитати в „Ділі",—писав Франко,—що проспект „Поступу" конфісковано. Не доручено міні що мотівів тої конфіскати, а проте зачуваю, що поліція лагодиться конфіскувати міні нумер за нумером, придираючись до чого небудь. Не богато-б я дбав на таку погрозу, коли-б у мене було грошей доволі на те, щоб видержати боротьбу, от як н. пр. видержує „Przegląd społeczny". Але з грішми у мене круге діло. Я мав згоду з одним чоловічком, котрий обіщався пособити при виданю перших нумерів, доки діло не стане на власних ногах; конфіската проспекту і вражда наших людей, не стілько старших, скілько молодших, колишніх прихильників і співробітників „Молота" і „Світа", знеохотили єго і він не хоче нічого дати на видане. От я й задумав по конечности змінити плян і замісць місячного журнала видати альманах в 25—30 листів. Альманах цензурі не підлягає, значить, і різіко при ньому далеко менше, то й підмогу або й кредіт лекше на него роздобути, як на журнал. А зміст і напрям, звісно, остаються ті самі, не виключаючи й назви. Я бажав би випустити книжку найдалі перед великодними святами, а коли-б вона оплатилася і розійшлась, то літом видати ще й другу і таким робом підготовити грунт новому журналови".

Для планованого альманаху прохав помочи й у Драгоманова.

Що в поліції два рази говорили Франкові, що безоглядно конфіскуватимуть „Поступ", про це повідомляв і Павлик Драгоманова в листі з 13 грудня. Стверджував, що Франко не мав і грошей.

„Він, звісно, сам винен тим, що не зачав тамтого року, коли й поліція не була би звернула такої уваги, і українці спустились зовсім на него, вручивши єму і праці й гроші (бачу до 500 гульд.), але винити єго не берусь дуже, бо теперішний єго стан і доля Поступу справді незавидна. Українці майже відвернулись, гроші мусів ще тогід віддати на Зорю, а тепер утримавсь на своїм місці намісник тілько на те, щоби все поступове давити. Що Франко мусів мати про це звістки вперед, виходить з того, що він відпихав мої праці. Це також зовсім натурально в єго стані[4])".

Але кілька днів пізніше 17 грудня, той самий Павлик писав до Драгоманова, що Франко, покинувши думку видавати „Поступ", „зробив дураком печатаним і себе і других", між иншими й Павлика, що в варшавських кореспоненціях писав про програму нової партії в Галичині, аж воно вийшло, що Франко касує її. Час уже переконатися, що на Франка тяжко спускатися в таких справах. Павлик радив йому написати смирненький проспект, а по конфіскаті виступити в його обороні й, „сокрушивши теперішну політику в Галичині, державну й суспільну", показати, до чого вона йде, й цю оборону надрукувати в „Поступі" як дальше розвинення програми. Але Франко „ніколи не ставився в суді прямо і тепер, видно, побоявся". Річ у тому, що в суді в обороні можна говорити таке, чого цензура в газетах не позволить. Павлик писав, що думка видавати „Поступ" з'явилася у Франка з того, що один народовець, адміністратор „Діла" й найважніша там особа—Гладилович, сам підбив Франка до видавання такої радикальної газети з тим, щоб „вона

[1]) Переписка, V. сс. 124—5. [2]) Тамже, с. 130. [3]) Тамже, с. 132. [4]) Тамже, с. 134.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

підгоняла народовців. Там мали й деякі народовці писати остріще, бачучи, що Діло залізло в багно і з боязни перед читателями не може вже заговорити різче". Гладилович обіцяв навіть дати гроші на „Поступ", лишаючи Франкові, як він запевняв Павлика, повну редакційну волю. Павлик рішуче цьому спротивився, щоб не бути таким робом залежними від народовців, і Франко постановив видавати „Поступ" цілком самостійно. Гроші все-таки мав давати Гладилович. Бодай Франко казав, що мусів покинути думку про видавництво через те, ще якийсь чоловік відмовив йому позичити грошей, тому, що прокураторія, сконфіскувавши проспект, конфіскувала-б і газету, а він, позичивши гроші, не відобрав би їх назад. Справжня причина на думку Павлика була та, що нова газета задумала вчинити нову партію між иншим на руїнах і народовців. „Міні вже гірко—писав Павлик—не за себе, а за Франка, що таким скаженим танцем тратить кредит навіть на Україні, бо хто-ж єго там має тепер мати за серйозного чоловіка?" [1]).

Франкові причини залишити намір видавати „Поступ" не переконували Драгоманова, як писав він 20 грудня:

„Звісно, Вам ліпше можна судити про Поступ, тільки-ж мені резони до його прикінчіння во чреві матері не видаються так уже непримінними, що треба було піти на такий сором для всіх нас. Конфіскати напр. я й сам ждав і взагалі думав, що виступ з проспектом не літературно-науковим (як ми вмовились було торік), а практично-політичним був помилкою і закликував на конфіскату й цензурні трудности. Тільки-ж, взявшись за гуж,—треба було хоч раз сіпнути, а в усякім разі треба було перед судом попробовати оборонити хоч самий проспект, при чому Ви-б могли поставити питання о самовольстві галицької цензури проти самого австрійського закону й практики других австрійських провінцій. Коли-б суд ствердив конфіскату,—Ви-б мали резон заявити, що коли в Вас нема зовсім правової опори, то Ви й не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першій пригрозі поліцейського пальця,—це такий сором, що ні в казці сказать, ні пером описать,—сором для всіх нас, а не тільки для Вас самих.

„Альманах—не журнал. Та окрім того я напр. нігде не бачу гарантій, щоб і з Альманахом не сталось що небудь подібне, як з журналом, і через те радий би зовсім усунутись од нього і тільки за-для того, щоб зняти з себе усяку тінь нарікання, що мовляв, не хотів запомогти все-таки доброму ділу на рідній ниві,—готовий дати туди свою працю, а саме про наші старі релігійно-церковні й політичні вірші, а також про нову працю Ренана про початок Біблії" [2]).

На тему сконфіскованого проспекту „Поступу" писав дещо Павлик 28 грудня до Драгоманова, а саме що Франко одержав судовий вирок, який потверджував конфіскату: сконфісковано його за головну зраду. Самого вироку Павлик не бачив і взагалі не дуже довіряв словам Франка, пишучи про нього: „Ну, і як же тут мав іти Поступ з таким заяцем-редактором? і це—організатор і провідник партії!" Взагалі справу конфіскати проспекту „Поступу" уважав Павлик неясною, бо він сливе цілісінький появився в польському перекладі в „Kurjer-i Lwowsk-ому", до того проспект сконфіскувала цензура аж 14 днів по його появі, се-б-то тоді, коли вже не мала до цього права [3]).

Тимчасом в осени 1886 р. відставили народовці Франка від редакції „Зорі" за поміщення деяких наддніпрянських річей: одного вірша Руданського й рецензії Вільхівського-Грінченка, „котрі їм видались неморальними, хоч річи ті повинні було перейти цензуру редактора Борковського" й хоча Франко передав йому рукописи перед друком [4]). Володимир Шухевич писав 1 листопада до Кониського, що попереднього дня виділ Товариства ім. Шевченка постановив і далі видавати „Зорю", „тілько, що Франко не буде сталим єї робітником, а тілько платити буде ся йому за єго власні творі; іменно якусь повість оріґінальну він має приготовану до друку, ту хоче Зоря у нього закупити на слідуючий рік. Словом з ре-

[1]) Тамже, сс. 136—8. [2]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, сс. 255—6. [3]) Переписка V, сс. 143—4. [4]) Ів. Франко. В поті чола, Львів, 1890 стор. XV.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дакції єго усувають, тілько стає він дописувателем, тож і оціняти ніяких надісланих творів він не буде. Сталось се через те, що наклад Зорі коштує богато, вправді і публіка радо читає, але як то з таким письмом буває, на околицю цілу часом і 10 хат один предплачує і роззичає. Тож не встигли більше узбирати як 500 предплатників, а і ті остають з кінцем кождого року бодай 350—400 зр. винні. Франко побирав 300 зр. Через те, що він стане несталим робітником, Зоря тих триста зр. заощадить і може дасться покрити цілий наклад". Одначе справжні причини бажання позбутися Франка з „Зорі" відкрив Володимир Шухевич щойно в найближчому листі з 2 грудня до Кониського: „Франко уступає цілком із „Зорі". Ми з того дуже раді, бо, правду сказавши, зносини єго з Драґомановим нам дуже не до вподоби, а поминувши і се, він єще не зреставрований з часів процесу, тож і публіка криво дивиться на него і все не довіряє нам, коли в наших часописях єго імя найдеся". І це писав той самий Володимир Шухевич, що так побивався за співробітництвом Франка для „Нового Зеркала" й пізніше для „Дзвінка"! Далі повідомляв Шухевич, що наразі обняв „Зорю" Цеглинський, але „чи додержить до року, кат знає. Се чоловік дуже амбітний, особливо на свої твори" [1]). Франко—писав далі Шухевич—зредагував проспект до часописі „Поступ", котру хоче з новим роком видавати. Той проспект сконфіскувала прокураторія. „Поступ" має друковатись фонетикою, виходити має раз у місяць в 3 аркуші. Здаєсь міні, що се буде місячник, що буде числити найменче предплатників, розумієсь, єсли уявиться".

Ось як кракали народовецькі вороги. Від них недалеко відбіг і Кониський, що його так треба було Шухевичеві заспокоювати, що приймання писань до „Зорі" не залежатиме від Франка. Не забув йому рецензії на свої „Нариси літературного руху". Листом з дня 28 листопада 1886 повідомляв Кониський Франка, що в „Поступі" не візьме участи. Домагався, щоб Франко не згадував у ньому навіть його імени й не друкував жадної його поезії, бо наслідком доносу Площанського розпочато слідство над ним. Справи „Зорі" й „Поступу" торкався Кониський також у листі з 7 грудня 1886 р. до Омеляна Огоновського. Довідався, що в „Зорі" буде переміна, а Франко видаватиме „Поступ" „Добре-б було—писав Кониський,—коли-б Цеглинський доложив рук і праці і підняв „Зорю" так, щоб вона була справді прапором і органом літературного товариства. Щодо „Поступу", то крий, Боже,коли він видаватиметься таким язичієм, яким написано проспект". Кониський був тієї думки, що було-б далеко краще, коли-б замісць „Зорі", „Поступу", „Руси" й повістевого додатку до „Діла" був один добрий часопис, відповідний „сучасним ідеям европейського життя". В справі „Зорі" писав щось Кониський до Гладиловича, що в листі з 26 грудня 1886 р. висловляв сподівання, ще чейже за редакції Цеглинського стане „Зоря" коли не науковішою, то хоч цікавішою, коли-б тільки були оригінальні повісті з нашого життя. На думку Гладиловича „Зоря" повинна бути „школою національного патріотизму і рідного бутя-житя, а не високосухо науковим письмом", бо національний розвиток і на Наддністрянщині й ще більше на Наддніпрянщині поки що ще в пеленах. „Прібувалось—виводив Гладилович—на бажанє многих, як самі добре знаєте, повести

[1]) На доказ амбітности Григорія Цеглинського оповів Шухевич ось що. Недавно давали виставу його „Шляхти ходачкової". Хоча вона не повинна була й божого світу побачити, рецензент „Діла" похвалив її й тільки злегка повитикав слабі місця. Це обурило Цеглинського так, що, прийнявши вже „Зорю" на себе, зрікся редакції, яку знов обняв за кілька днів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

річ з Франком, но ся наша інтернаціональна кліка більш вредить ділу, як йому помогає" [1]).

В 1914 р. видав Франко свої статті на суспільно-політичні теми з 1886—1896 рр., як перший том задуманої окремої цілости п. н. „В наймах у сусідів", се-б-то збірник статей, писаних польською мовою. В передмові до цієї книги зазначив Франко, що протягом його сороклітньої праці йому „довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержанє працею в польських та німецьких видавництвах. Особливо в рр. 1886—1896—писав Франко—я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам" [2]). А в своїх згадках про Остапа Терлецького, зазначивши, як із редакції „Зорі" відправлено його навіть без виповідження, написав Франко: „З початком 1887 р. я, недавно оженившися, лишився зовсім без зарібку і мусів шукати місця при польській ґазеті, де й вибув десятилітню панщину" [3]).

Про своє вступлення до редакції „Kurjera Lwowsk-ого (це сталося 1 мая 1887 р.) писав Франко до Драгоманова в листі без дати ось що: „В моїх відносинах також зайшла деяка зміна. Я вступив до редакції: „Kurjera Lwowskiego"—газетина чесного напряму, противна шляхетчині і попівщині, робота не втомляюча і плата як на мої обставини добра, так що друкуючи крім щоденної роботи час від часу фелєтони (за котрі платять осібно) і кореспонденції за границею, я буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний довг київській громаді) і піддержувати „Наукову Бібліотеку". Лист Франка був відповіддю на лист Драгоманова з 15 серпня 1887 р.

Згадана „Наукова Бібліотека" виплила саме з журнальних планів Франка в попередніх роках і перемінилася опісля в „Літературно-наукову Бібліотеку". Одна й друга здійснили частину з того, що мало увійти в плановий журнал Франка, але инша частина появилася на світ щойно в Франковому журналі „Житє і Слово".

Які саме обставини змусили Франка йти в „найми" до сусідів, сніп яскравого світла про це кидає листування Франка з Кониським, Драгомановим і иншими з одного боку й Павлика з Драгомановим і Кониським з народовцями з другого. З цих листів старавсь я вибрати довжезну низку квіток, що дають жмут нового матеріялу для характеристики боротьби молодих і старих, поступовців і консерватистів, соціялістів і інтернаціоналістів, прихильників поступу й науки з народовецькими обскурантами в середині 80 рр. XIX в. в Наддністрянщині.

Найбільше потерпів Франко серед тих обставин, що не дали розвинутись його літературному талантові до того ступня, до якого був-би розвинувся, коли-б було довелось Франкові жити серед західно-европейського суспільства, а не бути залежним від обскурних галицьких народовців. Народовецький злочин супроти Франка безсумнівний: Франко не тільки не діждався від народовців піддержки для свого літературного хисту, але й мусів іти від них у „найми" до сусідів, до чужих, щоб не вмерти з голоду серед своїх.

Становище Франка, Драгоманова, Павлика й инших до справ, порушених у звязку з журнальними планами Франка, це частинки з більших цілостей на такі теми, як Франко й Драгоманов, Павлик і Драгоманов Франко й Павлик і т. ин. Як дуже обережно треба підходити до таких,

[1]) Про Франка писав Гладилович Кониському ще 26 червня 1886 р., що „горбатого і могила не випростує, тяжко і єго навести на инший путь,—мабудь згине у своїх фантастичних поглядах". [2]) І в. Франко. В наймах у сусідів. Львів, 1914. с. V. [3]) І в. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли, с. 56.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

питань, хай послужить доказом ось що. В своїх позвах із Франком із приводу Партицького в своєму листі з 15 грудня 1885 р. Драгоманов підкреслював: „Ще Давид,—хоч сам був невеликий джентльмен,—сказав: „Блаженъ мужъ, иже не иде(тъ) на совѣтъ нечестивыхъ“. Я думаю, що не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політіці, поки Ваші прогрессисти не зарубають собі на носі цього псалма!“ [1]). Перший том листів Драгоманова до Франка вийшов 1906 р. Під новим вражінням перечитуваного згаданого місця написав Франко одну з поезійок „На старі теми“.

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в соньмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.

Нема потреби наводити увесь текст. Але не можна тут указати на те, що зміст цієї поезії глибоко автобіографічний і де в чому також пояснює становище Франка, яке він займав у спорах за новий журнал із Драгомановим, становище, в даному разі діяметрально протилежне від становища Драгоманова.

---

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка, с. 118.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

АНАНІЙ ЛЕБІДЬ

Пропащі роки

(До біографії М. М. Коцюбинського)

Якось в одному з листів до М. М. Мочульського[1]) Коцюбинський зробив тяжке признання:—„Найбільша драма мого життя—се неможливість присвятити себе цілком літературі, бо вона, як Вам відомо, не тільки не забезпечує матеріяльно, а потребує ще видатків. Тимчасом потреба заробляти на шматок хліба забирає в мене сливе весь час і сили. Не маю спромоги відновити свої враження, поробити потрібні студії, знайти час для більшої праці". А в літературі про Коцюбинського, з аналізу розвитку його поетичного хисту, стало вже просто трюїзмом, що його великий талант не міг розвинутися в повній мірі через брак вигідних, в першу чергу, матеріяльних умов. Великий талант був цілий час придавлений в тисках нестатків.

В житті Коцюбинського було скілька років непродуктивних, або малопродуктивних що до літературної творчости, спершу, головно, через бідність, пізніше—бідність і душевний надлом. Як раз в розвиткові його письменницького хисту може найвідповідальніші роки загинули для письменства через цю необхідність боротися зі злиднями. Це кінець 1897 та добра половина 1898, коли він працював у Житомірі в редакції газети „Волинь". За ці роки ми не маємо майже ніяких відомостей ні в автобіографії письменника, ні в спогадах за нього його друзів та знайомих. А між тим ці часи дуже цікаві в історії розвитку таланту Коцюбинського, бо приблизно на них припадає той перелом, який привів його до відмовлення від старої манери письмай переходу до імпресіонізму.

„Року 1899-го виходить з під пера Коцюбинського нарис „В путах шайтана"—перша ознака того, що письменник набіг тропи, що стежку вже знайдено й останній стан досягнення близько"[2]).

І коли прийняти, що попередні роки були часами тих творчих шукань, які привели до цих досягнень, то ті нові матеріяли, що розкривають хоч трохи умови життя й праці письменника за цей період, просто вражають, яким страшним і матеріяльним і моральним життям довелося жити Коцюбинському в цей важливий для його творчости час. В літературі за Коцюбинського ці роки майже зовсім не освітлені. М. І. Жук, що видав частину листування М. Коцюбинського з дружиною[3]), ті роки зовсім пропустив, і від 1896 року зразу переходить до р. 1905. Та й сам письменник небагато говорить за своє життя в цей час у листах до своїх приятелів.

З 1892 і до початку 1897 року Коцюбинський служив спершу в Одеській філоксерній комісії, а потім у Криму. Одружившися року 1896, він лишає своє кочове життя і робить спроби осістися десь на постійну службу. Ці спроби й привели його на скілька місяців до Житомиру, а разом і до того, що з кінця 1897 і майже весь 1898 рік були зовсім непродуктивні для літературної праці[4]).

---

[1]) З 17-XI—1905 р. „Украинская Жизнь", 1916. кн. 10—11. [2]) Акад. С. Єфремов, „Коцюбинський", Київ, 1922. стор. 93. [3]) „Літературно-Науковий Вісник" 1919. кн. 4; [4]) 17 січня 1897 р. написав Коцюбинський „Посол від чорного царя" і тільки 30 жовтня 1898 р.—„Відьму".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Через що власне Коцюбинський покинув службу в філоксерній комісії не зовсім відомо. Можливо, що на це вплинула зневіра в доцільність і корисність своєї роботи на філоксері і Коцюбинський переживав тоді душевну кризу одного зі своїх героїв,—студента Тиховича, який наслідком своєї роботи бачив лише цілковите нерозуміння, ворожість і навіть зненависть народу, для якого він працював; і в кінці—бажання пірвати з цею роботою, спочити від неї і знайти своє призначення в чомусь иншому. Можливо, що цієї зміни в житті Коцюбинського потрібував поганий стан його здоровля й потреба змінити і клімат і умови праці; принаймні в своїй автобіографії він згадує, що саме через кепський стан здоровля він покинув службу в філоксерній комісії [1]). Брат покійного письменника Хома Михайлович, так само переказує, що підчас своєї служби в Криму Мих. Мих. якось упав і розбив коліно; тяжко заслаб, мав робити операцію в Київі і через те залишив посаду [2]).

Так чи инакше, а року 1897 він кидає свою попередню роботу й пробує осістися на постійне мешкання в Чернігові, звідки була його дружина, але спершу йому не пощастило цього зробити і він мусив на який час виїхати до Житоміру.

Через що саме Коцюбинський не міг дістати собі державної служби в Чернігові, знову таки не зовсім відомо. Сам письменник у своїй автобіоґрафії згадує, що „з причин, знову таки незалежних“ від нього він мусив виїхати з Чернігова. З пізнішого листування до дружини довідуємося, що це були якісь непорозуміння з місцевою владою, що, в особі губернатора Андрієвського, не хотіла затвердити його на посаді в земстві, яку Коцюбинський був уже знайшов. На ці ж часи припадають і перші докладні відомості за Коцюбинського у місцевого жандарського полковника, який, сповіщаючи Петербург про чернігівських неблагонадійних осіб і згадуючи між ними Коцюбинського, не раз пише: „М. М. Коцюбинский, известный департаменту полиции с 1896 года“. Хоч тут треба зауважити, що ця „політична“ небезпечність Коцюбинського не мала якогось ширшого значіння і була скоріше непорозумінням. Бо всі ті матеріяли, які подає архив чернігівського жандарсього управління, говорять за те, що сама жандармерія не могла подати Коцюбинському ніякого конкретного обвинувачення і, коли не раз згадує за нього в своєму листуванні з Петербургом, то або з нагоди виїзду Коцюбинського за кордон, або закидаючи йому знайомства з ріжними революційними діячами Чернігова, як Пухтінський, Мокієвський-Зубок, „крайне распропагандированный и развращенный Николай Воропай“ та инші.

При чому всі ці обвинувачення базувалися лише на самому факті знайомства з окремими особами. Конкретно-ж жандарське управління не могло зв'язати Коцюбинського з якоюсь певною політичною групою і в своїх звітах у Департамент Поліції проводило його то як С.-Д., то як С.-Р., то навіть К.-Д. чи Р. У. П., під назвою „Лисий“.

Взагалі Коцюбинського з боку політичної свідомости за тими матеріялами, які є тепер у нашому розпорядженні, можна представити як демократично настроєного поступового громадянина, що органічно був у опозиції самодержавству, але фактично революційної боротьби не провадив і ні до якої політичної партії не належав, тай не міг належати в силу своєї духовної структури.

Сам Коцюбинський за свій інцидент з чернігівським губернатором трохи ширше розповідає в листі до Гр. Коваленка-Коломацького

[1]) С. Єфремов.—Коцюбинський, стор. 171. [2]) Доповідь А. В. Верзілова на засіданні історично-літературного т-ва при У. А. Н. 16-XII—1924 року.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з 8-го травня 1898 р., де він пише: „В останні часи доля, мов з мішка, сипала на мене всякі лиха; втративши через слабість посаду, я довго не міг знайти собі служби через непорозуміння з адміністрацією... Я мусив жалітися на губернатора, а поки що подався на Волинь, до Житоміра, де кілька місяців видавав газету „Волинь“ [1]).

Яка була ця робота в газеті і що в зв'язку з нею переживав Коцюбинський за цих часів, розкривається нам в недрукованих ще листах його до дружини цього періоду. Ще тільки недавно одружившись (24-I—1896 р.), Коцюбинський увесь час жив далеко від дружини, служачи в Криму на філоксері, і тепер знову повинен залишити мрію про постійне осіле життя і знову податися мандрувати. А це збільшує й без того сильне чуття самотности, яке на ті часи уже дуже сильно почувається у нього, а звідси нудьга й апатія. Трохи раніше Коцюбинський, живучи так само далеко від дружини, писав їй з Куру-Узеля 12 жовтня 1896 року. „На душі і досі туман. Так чогось невесело, недобре так. Ніяк не можу звикнути до самотнього життя, воно просто гнітить мене. Давніш, ще за часів парубкування, здавалось мені наче у мене вовча натура, потребуюча самотности; тепер, закушавши розкіш товариства рідної душі, не переношу пустки. Кожна година здається мені вічністю. Час так лізе поволі—як ніколи. Викликаю всю енергію свою, щоб що небудь робити і не киснути. Берусь за читання, але воно скоро докучає. Часом радієш втомі. А цього добра знову побільшає“ [2]). З таким же чуттям живе знову Коцюбинський у Житомірі. Воно хіба тільки ще збільшується через неможливі умови праці в газеті, матеріяльну скруту, яку переживав письменник увесь час, працюючи там, і цілковите незадоволення з своєї роботи. „Газета й контора засмоктали мене, аж страшно стає, коли подумаю, що є люди, які живуть так цілий вік“,—пише він до дружини 17-XII—1897 року [3]).

І далі: „погане це життя такого газетчика та ще й у такому паршивому органі, як „Волинь“ наша. Будь це ще газета з симпатичним напрямком, стій коло цього живі люди, легше-б було співробітникові. А то маєш таке почуття, наче сидиш у купі гною, а навкруги тебе всякі паразити. Бридко! З одного тільки радію, що навчуся видавати газету й буду все знати детально. Може коли здасться“.

Приїхав Коцюбинський на газетну роботу зовсім непідготовлений, зовсім без потрібного досвіду, а співробітники газети були люди, на пораду яких рахувати не доводилося, і сам видавець—Коган, взагалі якось дуже неохайно ставився так до самої газети, як і до своїх службовців. І з ним Коцюбинському довго довелося воювати, поки він зміг з ними цілком розквитатися, розв'язати той контракт, що він підписав його, вступаючи на посаду.

Увесь тягар роботи і майбутні перспективи її з усіма непорозуміннями встали виразно перед Коцюбинським скоро він приїхав у Житомір, і в одному з своїх листів до дружини він дуже докладно змальовує свій душевний і матеріяльний стан на новій роботі.

„12—XI—97 Житомір. Мінель № 34 [4]). Спасибі тобі, велике спасибі за лист. Я хоч на хвилину спочив душею.

А то я тут замучився. Так таки замучився. Хай це тебе не турбує, все це минеться—і буде добре. Тільки поки буде добре натерплюсь всякого. Кожен день одкриває мені щось нове, і те нове не тішить мене. Справа з газетою стоїть, здається, дуже погано. Кругом довги, в касі нічого нема, а ні служачим, а ні співробітникам по

---

[1]) Г. Коваленко-Коломацький „В дні журби і печалі“ с. 22. [2]) Архів М. М. Коцюбинського. Музей В. В. Тарновського в Чернігові,—„листи до дружини“. [3]) Там-же. [4]) Готель.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кілька місяців не плачено. Коган, як поїхав до Київа — так і носа не показує, а ні грошей не присилає, друкарня відмовляється випускати номері без грошей, в конторі хаос, од якого голова болить у мене; жидочки нічого не роблять: один дурний і тільки плутає, другий теж дурний, хоч і вдає розумного, а нічогісінько не хоче робити.

Я теж мало роблю, бо мушу розриватися на 100 частин. Мені здається (може воно тільки здається [1]), що я влетів, взявши цю посаду. Все те гірше, чого я боявся був, коли мені пропоновано цю посаду — справдилося і так далеко стоїть од рожевих надій та мрій Миколиних [2]).

Може це й легкодухість, але я дуже задумуюсь—чи краще зробив виїхавши з Чернігова. Контрактом же я так зв'язаний, що не можу кинути службу раніш, як за три місяці після того, як одмовлюся від неї. Голова йде кругом. Не хотілоб ся смутити тебе, а не можу скрити від тебе цього всього. Може ти, свіжою головою порадиш мені, голубко моя єдина, потішиш мене, знімеш вагу з мого серця.

Знов таки скажу—може песимізм мій хвильовий, викликаний поганим самопочуттям, але досі у мене не було ні одного потішаючого вигляду на будуче.

Мені здається, що у мене не стане ні енергії, потрібної для такого діла, як велике й дріб'язне хазяйство, хазяйство запущене, без грошей, без робітників, не стане тої любови до діла, що піднесла б енергію, а нічого не робити—я не можу, не в моїй натурі. Порадь мене, голубко.

Вдома я не сиджу, а ночую, хоч і не сплю. Як ти виїхала, перебрався на низ, а сьогодня знову на верх. На низу було вогко. Тут такий дурний звичай, що кожного тижня треба платити за №. Хазяїн вже двічи присилав, а у мене нема чим заплатити. Ще викинуть з готелю. Маю ще лиш на 2 обіди в кешені, а тютюну нема. В касі не можу взяти грошей, бо з порожнього не наллєш. Пришли мені, голубко, кілька карбованців, щоб не пропасти з голоду. Ну, годі про погане. Напиши про себе і всіх. Потіш мене, зогрій, приголуб. Я потребую. Порадь теж, у тебе голова свіжіша, а я замакітрився тою конторою. Завтра напишу. Був на кватирі. Вікна вставляють завтра. Сьогодня перший раз топили. Цілую тебе міцно. Хочеш могорича з мене, а на мене звістка про губерн. не зробила ніякого враження: однаково" [3]).

Сама оця приписка збоку на листі; „хочеш могорича з мене... певно з приводу того, що історія з затвердженням на посаді в Чернігові скінчилась на добре, з безнадійним: „однаково", сама за себе говорить, якою душевною пусткою, розчаруванням дихав тоді Коцюбинський. Цей душевний біль і страждання ще збільшувалися від того, що він не міг за своєю роботою не тільки щось писати для себе, щоби задовольнити свій потяг до творчости:—не міг навіть читати літератури, слідкувати за новинами. При роботі, яка полягає в тому, що він „мусів продавати газету в конторі, приймати підписку, об'яви, писати адреси і т. п. і т. д." [4]) та висижувати по 12 годин в редакції, звичайно не багато часу залишиться для своєї роботи.

„Так мені чогось час збігає по дурному"—жаліється письменик дружині в иншому листі, з 9. I. 1898 р.—„що й не оглянуся, коли день минеться. Отце сидіння в редакції цілий день дратує мене без кінця, я втомлююсь, кисну й не можу увечері бути свіжим та взятися за роботу. Адже й вечір у мене дуже короткий, прихожу до дому часом $^1/_2$ до 9-ої—поки чай, поки листа якого напишу—гляди вже й десята, а там до 12 всього 2 години.

[1]) Підкреслив Коцюбинський. [2]) Архів Коцюбинського. [3]) Лист до дружини з 1-III—1897 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ну що за ті дві годині зробиш, зморений, знеохочений, а часом і змушений переглянути яких 20 газет, що за день не встиг перечитати" [1]). Для иншої літератури часу майже зовсім не лишається".

В літературі про Коцюбинського вже звертали увагу на те, що перелом у літературній манєрі у нього йшов шляхом переходу від реалістичної школи (і то переважно Нечуй-Левицький, П. Мирний) до зразків західньо-европейських і зокрема Золя-Мопасана.

В кінці 1896 року, працюючи в Криму, Коцюбинський захоплювався творчістю „Глєба Успенського". „Це один з любимих моїх „московських авторів"—пише він до дружини 6 жовтня 1896 року. А вже кінець 1897 і початок 1898 років часи, коли він студіює Золя й Мопасана.

В своїх листах до дружини він завше пише, що його цікавить з літератури і що саме він перечитує. „Вчора"—(лист з 1—1—1898 р.—„стрічав новий рік з Мопасаном. Читав „На воді". Яка це гарна чаруюча річ, скільки в ній поезії, гнучкої думки, блискучих місць і фарб! Чудова річ, варто перечитати" [2]). А 31-го того ж місяця Коцюбинський пише: „Прочитав я „Западню" Золя з великою приємністю. Тепер почав Ібсена. Читаю лиш на сон грядущий, або як голова болить" [3]).

Але мало самого того читання й приймання письменника. Коцюбинський свідомо підходить до розв'язання принципових проблем літературних шкіл і напрямків і певно в ці роки ставить собі питання свого дальшого поступу. В листі до дружини з 26 січня 1898 р. він як раз торкається цього питання. „Питаєш, чи пишу"—каже він.—„Не пишу, моя рибонько, маю багато роботи. А тут ще й голова не свіжа. Колись таки почну,—тільки не бійся, що я піду далі реалізму, далі Мопасана. Як не як, а мені здається, що я маю здоровий смак і знаю межі реалізму. От коли-б був спокій, був час, була хоч можливість спокійної праці—а то я мов у машині якій, що крутить мною і не дає мені вільної хвилини, на дає вільно зідхнути" [4]).

Коцюбинського цікавить сама теорія імпресіонізму і він робить собі нотатки з прочитаних книжок з цього питання. В його архіві зберігся один клаптик паперу з записами такого роду. Звичайно цілком можливо, що це запис пізніших часів, бо дати під ним немає, але важно те, що ця нотатка має зв'язок з шуканнями Коцюбинського нової літературної форми, і характерна для нього в ті часи. Ця нотатка писана по російському під заголовком „Теория последовательного натурализма" торкається теорії Арно Гольца.

„Эстетическая теория литературного движения 80-х годов:—„Арно Гольц—немец—говорит: „Художник не может передать в своих произведениях живых образов такими, какими они существуют сами по себе: он видит их только в своем [5]) ощущении, в своем восприятии, а потому всякое художественное изображение будет изображением не предмета, не живой натуры, а лишь впечатления самого художника от этого предмета, при чем впечатление всегда имеет субъективный характер". Признавая это за непреоборимую истину, Гольц тем не менее решительно настаивает на том, что художественная деятельность должна быть основана на непосредственных личных впечатлениях от живой действительности, на впечатлениях, анализированных и записан ных со всею доступною художнику отчетливостью, точностью и полнотою. Таким образом теория натурализма на первых-же порах превращалась в Германии в теорию натуралистического импресионизма" [6]).

---

[1]) Там-же. [2]) Там-же. [3]) Там-же. [4]) Архів Коцюбинського. Листи до дружини; [5]) Підкреслив Коцюбинський; [6]) Підкреслив Коц.—Архів його. Музей Тарновського в Чернігові.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Коли взяти всю літературну діяльність Коцюбинського другої половини, з його відмовленням від наївного реалізму і переходом на нові літературні стежки, то саме в цих роках ми побачимо ці теоретичні шукання, молодого автора. В дальнішій своїй роботі Коцюбинський цілком инакше підходить до виображення зовнішнього світу. Тепер він для нього реально не існує і являється лише сумою вражінь, які письменник і передає не як те, що він бачив, а те, що він відчув своїм поетичним чуттям.

Але до серйозної літературної роботи за весь час перебування в Житомірі Коцюбинський так і не зміг узятися; не зміг написати жадного літературного твору. Хоч письменницький „зуд", потяг до творчости, звичайно виявлявся в певних формах і Коцюбинський пробував писати, але не зміг дати нічого закінченого.

Так на ці роки припадає спроба його дати повість з життя газетярів, матеріялом для якої мали стати його спостереження в своїй роботі. Уже 5 грудня 1897 року він пише дружині: „Я потрошки збираю матеріял для повісти на тлі газетному. Брудна тільки буде ця робота: чим більше думаєш над планом повісти, тим ширші горизонти відкриваються. Показується що наша газета—дуже мала фабрика, щоб її брати за прототип. Вона навіть не типічна і скоріш смердить стоячим багном. А про те, я не трачу надії покористуватись і тим, що є під руками. Це така тема, що ніхто й не чув щоб вона ким оброблялася. Свіжа й оригінальна. Побачимо, що буде. У мене вже й фабула складається. Поки що не писатиму тобі про неї, бо це плід не виношений" [1]).

Пізніше Коцюбинський навіть почав був писати цю повість, але написав лише 2½ сторінки поштового паперу звичайного розміру і на тому залишив її. На ній стоїть дата початку „15-Х—" невідомо якого року, скорше всього 1898, коли Коцюбинський уже порвав з Житоміром і оселився в Чернігові і міг ще під безпосереднім вражінням занотувати свої спостереження. Зветься він „Випадок (Видерте з денника Михайла Коцюбинського)." Цікаво те, що Коцюбинський для цієї речі взяв був взагалі невластивої йому форми щоденних записів.

„2-го липня. День почався. Сірий, безбарвний, як хвиля туману, день життя, один з безконечного ряду тих, до яких я стараюся і не можу звикнути, проти яких протестує вся гаряча кров мого серця.

Я знав наперед всю його просту і скучну програму і намагавсь не думати про неї. Доходила 10-а година ранку і я вже був біля редакції. Розносчик машинально сунув мені газету й вигукнув:—Свіжі новини! Два вбивства і велике злодійство!!... Але зараз пізнав мене, засоромився й вклонившись зник за рогом улиці.

Я увійшов.

Довгий і блідий швейцар Микита з московських артільних зняв із мене пальто і нахиливши до мене своє візантійського стилю обличчя сливе прошепотів.

— Вони ще не встали...

„Вони"—то був редактор.

По конторі вже ходив великими кроками репортьор Тарновський. Мені видно було його величезну фігуру у чорній суконній парі, тісній і рудуватій. Він стиснув мою руку, а його обличчя бандита розплилось у радосній усмішці.

— Як живете?

— Чудово! В Сушківській корчмі вирізали п'ятеро жидів... Опріч того самовбивство на романтичному ґрунті... Сто два рядки...

---

[1]) Архів Коцюбинського. Музей Тарн. в Чернігові.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

І він поплескав долонею по жмутові паперу і знов почав ходити з кутка в куток.

Я бачив, що він мулиться і добре розумів причину. Він мусив занести свою роботу в редакцію і це йому було страшенно неприємно.

Річ у тому, що цю бідну людину, яка діставала 15 карбованців місячної платні, а решту виробляла від рядка за міські новини, раз-у-раз кривдив редактор, немилосердно скорочуючи його справоздання, або й просто кидаючи їх до кошика. Це вже било Тарновського по кишені і він боявся редактора і не любив його.

— Я можу передати Ваш рукопис редакторові...“ [1])

На цьому незакінченому так назавше рядку й обірвалася ця повість.

Це власне й усе що написав Коцюбинський з красного пнсьменства за ці роки, коли не рахувати одного випадкового віршу, присвяченого дружині, яким він закінчує одного свого листа до неї (з 15 грудня 1897 р.), але як і всі вірші Коцюбинського досить слабого.

...„Цілую тебе й обімаю, дитиночко моя єдина, коханнячко моє гаряче. А от тобі вірш, як раз до тебе!...

В тихім повітрячка чистого лескоті
Все мені поступ твій милий вчувається;
Білої хвилоньки в морському плескоті
Перс твоїх хвиля неначе здіймається.
В шелесті ніжнім гнучкої тополоньки
Мариться шепіт твій милий, жвавісенький
В цілому світі не знаю доленьки,
Крім тебе, друже коханий, однісенький!
Ти моє сонце, південне проміннячко,
Місяць сріблястий, зірка тихесенька,
Ти — моя радість і горе-боліннячко,
Ранок мій ясний і нічка темнесенька!

Цілую тебе твій Муся!“ [2]).

Вся літературна робота Коцюбинського за цей час полягала в писанні хронікальних заміток; пізніше він почав видавати ще додаток до „Волині“ — „Свет и тени“, куди також повинен був писати; але звичайно писання це було зовсім чуже йому і не раз він потім жалівся дружині: „з тим „Св. и тен.“ чиста біда. Доводиться бути дуже обережним, не виявляти себе, хоч так часом кортить освітити як слід факти“ [3]). Тут же Коцюбинський вмістив і свою невеличку замітку про П. Куліша.

От власне ті дані, що є в нашому розпорядженні для характеристики настроїв та роботи Коцюбинського цих часів, може найжахливіших що до наслідків його літературної праці. І хто знає, як би далі пішла ця робота, як би не розв'язалось щасливо його непорозуміння з чернігівським губернатором і він не зміг вступити на службу в чернігівське земство. І хоч і тут не солодко жилося Коцюбинському, та все ж тут була хоч яка можливість роботи.

Уже прослуживши скілька місяців в Житомірі Коцюбинськвй за всяку ціну рветься звідти на волю, але обставини так складалися, що він мусів там сидіти.

Річ у тому, що коли він вступав на цю посаду, то дав видавцеві газети—Коганові якийсь грошевий заклад, а потім коли він уже хотів

---

[1]) Архів Коцюбинського. [2]) Там-же. Листи до дружини. [3]) Лист з 15-XII—1897.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

покинути роботу в газеті, у Когана не було грошей, і він не повертав їх Коцюбинському, хоч як той правив.

Так що Коцюбинський думав був уже через суд домагатися розв'язати свою справу з своїм видавцем [1]). А бажання покинути нарешті житомірське бо лото було таке велике, що один час він ладен був поїхати до Чернігова, навіть не маючи ще там посади і писав дружині: „серце моє, мені так захотілося кинути Житомір і „Волинь", що я справді послухав би твоєї ради й приїхав би до Чернігова раніш, ніж буде посада. Хоч воно й дуже неприємно сидіти без посади, а все таки я згодився б і на цю неприємність, аби вирватися звідси" [2]). А 15 січня пише: „Коли-б уже вирватися звідси, а то я й людей не бачу, а як гоголевський городнічий—бачу завжди „какие-то свинные рыла". Обридло!" [3]).

---

[1]) Лист до дружини з 18-I—1898 р. [2]) Лист з 4-I—1898 р. „Архів Коцюбинського. Чернігів. [3]) Архів Коц.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

З минулих часів на Поділлі.

(Селянство в 1830 роках).

В кінці XVIII ст. Поділля увійшло до складу кол. Російської Імперії. 21 квітня 1793 р. російський генерал Дерфельден одержав ключі від польського коменданта м. Кам'янця Злотницького [1]). Справдилися заповітні бажання народу, котрий давно вже вважав за своє спасіння від „wszystkich wolnosci obywatelów" Річи Посполитої втечу на лівий бік Дніпра, під захист могутньої „цариці Катерини" з її—фантастичною, звичайно — „золотою грамотою". Але — жорстока іронія долі! Нарід попав, що називається, з огня та в полум'я [2]).

У нас, на Поділлі, польські пани дуже скоро орієнтувались і в загальній ситуації, і в своїм положенні. Більшість була безумовно задоволена зміною: замість попередньої анархії виявилась тверда державна влада, котра з уважністю охороняла всі їх прерогативи відносно кріпацтва. Власне, як правильно зауважує акад. Грушевський, „сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої міци й певности, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави польської" [3]). Навіть потім, коли гострість втрати політичної самостійности та національне почуття і патріотизм все більш міцніли й кріпли, коли повстання полились широкою хвилею, більшість власників точно обраховувала всі ті реальні „вигоди", які давало російське підданство. Наведемо характерну рису—з голоса самовидця. Один з найзапекліших поміщиків Поділля, близько Кам'янця, Кост. Собанський, власник с. Хребтієва, Ушицького повіту, що твердо держався російської орієнтації (це було в 30-х роках минулого століття), зібрав одного разу своїх синів та зятів, що співчували тодішньому повстанню (1831 р.), зробив джгут з мокрого рушника і почав частувати всіх цим „подарунком" з промовою: „чого ви хочете від російського царя? Хіба за Польщі було лучше? Володієте ви і землею, і „душами"—і добре... Чого ж вам ще треба"? [4]).

Само правительство російське з початку анексії „південно-західнього краю", себ то правобережної України, проводило власне, несподівано і наперекір народній надії, „польську" політику, залишивши всю адміністраційну владу в руках попереднього польського елементу. Губернатор, маршалок, начальники інституцій, суд, поліцаї, оффіційна мова—все було польське [5]). Загальний характер, кольорит краю та епохи були безумовно

---

[1]) Батюшковъ, П. Н. Подолія. Историч. описаніе. СПБ. 1891. с. 203. [2]) Довго потім лунала по Україні пісня про цю несподівану біду: „Наступила чорна хмара—настала щей сива, була Польща, була Польща—та стала Росія"... (Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи. с. 31. [3]) Грушевський М., проф. Історія України. Кам'янець-на Под. 1919. с. 230; Він же. Історія украинского народа. с. 328. [4]) „Изъ Подольской старины" (Русск. Стар. 1911, XI, с. 307). [5]) Батюшковъ, Д. Op. cit. („Подолія"). сс. 205, 217—218; Єфименко О. Op. cit. сс. 122—123.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

польськими[1]). Царювання Павла І і особливо Олександра І, з його дружбою до відомого польського патріота кн. Ад. Чарторийського, з його „Учредительной хартіей Царства Польскаго 1815 г.“, з його невідмовною симпатією до польської культури (Тад. Чацький і Кременецький ліцей, Віленський польський університет і т. и.) цілком забезпечували польський вплив в нашій країні. І кріпацтво процвітало чим дужч.

Тільки за Миколи І державна політика відносно українського елемента в краю, себ-то селянства, трохи одмінилась. Микола І своїм, хоч і не особливо розвиненим, салдатським розумом зрозумів, що в боротьбі з польською революцією він має той певний елемент, на котрий завжди може опертися. Це—селянство, що ненавидить поляків. „Дворянин забунтував“, пише проф. М. Покровський в своєму курсі російської історії, „його треба взяти в руки: одним з засобів було обласкавити селянина та подати йому захист від панської сваволі[2]). От-же ми й бачимо, як правительство Миколи І в своїх секретних комітетах вживає заходів для полегчення кріпацького тягару в Росії, під натиском громадського незадоволення, і у нас, в західній Росії, себ-то в Україні—зокрема. Як деякий паліятив, для зм'якшення гостроти панщини, на Правобережжі, за ініціятивою генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, 1847 р. було уряджено т. зв. „інвентарі“, точніше—„губернські комітети для запровадження інвентарів“, де вже більш-менш детально регляментувались взаємовідносини кріпаків та їх державців[3]). Але зазначений паліятив мети не досяг—це треба зазначити твердо. При загальній продажності адміністрації, новий закон чудово обминався зо всіх сторін. Т. зв. „інвентарні процеси“ вражають своєю численністю в судових архівах. І ніколи, можливо, фактично (а не юридично) кріпацтво не лютовало у нас в остільки просторім та страшеннім розмірі, і ніколи нарід, котрому, за характерним виразом сучасника, з запалом „сипали дрібного бобу“[4]), не знемагав від надсильного тягару в такім ступні, як власне зараз... Як місцевий протест, наш, подільський, проти нелюдської жорстокости поміщиків в цю добу, власне тепер й розігралися тут, в наших „палестинах“, трагічні, а иноді й трагікомічні сцени насильства над шляхтою з боку ватаги легендарного „розбійника“ Кармалюка. Безумовно, це не був тільки й виключно карний тип, як силкуються виставити його персону в тенденційних рисах польські історики[5]). Це була, оскільки реальна ситуація з'ясовує нам, нарівні з розбішацтвом і помста, протест, спадково звязаний з старою коліївщиною, про що красномовно оповідають нам народні легенди[6]).

---

[1]) Були на Поділлі „типи“, котрі цілком виразно відмежовувалися від Росії, в підданстві котрої перебували більш четверти віку. Відомий оригінал, граф Ігн. Мархоцький, власник м. Миньковець, Ушицьк. пов., на межі свойого маєтку поставив стовпа з написом: „Granica państwa Mińkowskiego od państwa Rosyjskiego“ (труды Подол. истор.-археол. Общ. XI, с. 288). Між иншим, цікаві нариси з його життя та „царювання“ в Миньківцях дав польський історик Rolle (Dr. Antoni I. „Hrabia Redux“—Opowiadania, Ser. IV). [2]) Покровский М. Н. Op. cit. IV, с. 84. [3]) Милюковъ П. Op. cit. (Энциклоп. Слов. Брокг. т. XVIa, с. 795); Семевский В. Op. cit. II, сс. 481—513; Єфименко О. Op. cit., с. 124. [4]) Кіев. Стар. 1884, I, с. 167. [5]) Dr. Antoni I. Gawędy z przszeszłości. „Oprzyszek“. Lwów. 1879. Переклад на рос. мову див. в „Кіев. Стар.“. 1886, III. [6]) З пісні про Кармалюка, в збірнику Драгоманова:

1. Гонять мене осавули
Що день на панщину,
Як не вийдеш до схід сонця,
То візьмеш у спину.
2. А я ж того не злюбив,
Пішов в світ гуляти,
Зібрав собі хлопців жвавих,
Та став грабувати.
3. От багатого візьму я
А бідному даю:
І так гроші поділивши,
Сам гріха не маю.
4. Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю,
Я ж нікого не вбив єще,
Бо сам душу маю“...

(Драгоманов М. Нові укр. пісні. Київ. 1918. с. 41).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ми підійшли до момента скасування кріпацтва та звільнення кріпаків від кріпацької неволі. Кримська війна виявила, як в фокусі, всю гнилизну, трухлявину та розклад Міколаївського режиму. Вона розкрила всі болячки, всю мертвячу бюрократичність адміністраційної машини. І вона ж впровадила наочну лекцію, до якого нещастя і страхіття доводить державу, при такій деспотичній формі керування нею, підневільна праця рабів та кріпацтво. Вмер Микола І. Став на царство Олександер II. При ньому питання про скасування кріпацтва стало рішуче та безповоротно на твердий ґрунт, чергу дня.

Острах революції знизу[1]), перехід з натуральної до капіталістичної форми господарства, зріст взагалі капіталізму в дану епоху, як промислового, так і торговельного, високий рівень хлібних цін на світовім ринку і, рівнобіжно з цим, надзвичайно низька, архаїчна техніка агрономічна, невисока продукційність та творчість кріпацької праці на фабриках, брак грошей і, в звязку з цим, майже загальний перезаклад поміщицьких маєтків в кредитових інституціях і, врешті, загальний настрій кращої, найінтелігентнішої частини громадянства, без огляду на партійність („слов'янофіли" та „западники"), за винятком, звичайно, махрових дворянських „зубрів" — всі ці соціяльно-економічні фактори зараз же після війни утворили таку обстанову, при котрій гаятися дальше було неможливо. 1858 р. був сформований „Головний Комітет", 1859 р.—„редакційні комісії", під головним керівництвом самого Олександра II, що працювали чотири роки і виробили закон про звільнення селянства від панщини, затверджений царем 19 лютого 1861 р. Звичайно за ці чотири роки в Комітеті провадилася безперестанно боротьба, невпинний соціологічний конфлікт між „політикою" та „економікою". Але перемога, як зауважує проф. Покровський, як і завжди в аналогічних випадках, залишилася не за першою, а за другою[2]).

II.

Акти кам'янець-подільського центрального архіву, котрі мають відношення до кріпацтва взятої нами епохи (1830—1860), розкидані по ріжних сучасних установах та інституціях судових (гражданская та уголовная палата, земскій судъ) та адміністраційних (губернское правленіе, дворянское депутатское собраніе, жандармскій корпусъ и канцелярія губернатора). З огляду на неупорядкованість центрального архіву, відшукувати справи, при відсутності описів, надзвичайно трудно. Ми особисто користувалися, головним чином, справами секретного відділу канцелярії губернатора. До судових інституцій ці справи взагалі доходили рідко. Розбір та розправу провадили звичайно в „семейному" напрямкові, келейно, без шуму та оголоски, через „маршалків" (предводитель дворянства) та „господаря губернії"—губернатора. Більшість таких справ та

Новіші досліди про „розбійника" Кармалюка див. в „Черв. Шляху", 1923, VIII, с.с. 112—135 („Устин Кармалюк по судовим актам"—Якимовича); „Черв. Шлях", 1924, VI, с. 173 і д. („До питання про Кармалюка"—Ів. Єрофіїва). За товаришів Кармалюка й ми найшли де-які дані в кам'ян. центр. арх. (секр. від. канцел. поділ. губернатора).— Про рухи кріпаків взагалі в епоху Миколи І див. у Семевскаго В. Op. cit. II, с.с. 583—584; Великая реформа. III, сс. 41—66.

[1]) Відомі слова Олександра II: „лучше отмѣнить крѣпостное право сверху, нежели дожидаться того времени, когда оно само собою начнетъ отмѣняться снизу". (Платоновъ С. Ф. Op. cit. с. 338; Покровский М. Op. cit.. (Русская история). IV, с. 64).

[2]) Покровский М. Op. cit. IV, сс. 44—95; Туган-Барановский М., проф. Op. cit. сс. 28—29; Платоновъ С. Ф. Op. cit. сс. 387—393; Кони А. Ф. акад. „Житейскія встрѣчи"—Русск. Стар. 1917, IV—VI, с. 3.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

всі перипетії їх і проходили власне через секретний відділ його канцелярії, та в виключних випадках—через канцелярію київського генерал-губернатора. Всі акти писано російською мовою.

Впорядкуємо in extenso де-кілька характерних „жанрових" нарисів з нашої епохи.

В с. Житниках, Ушицького повіту, власником був Юзеф Собанський, один з видатніших представників численої „фамілії" Собанських, що вкоренилась ще з часів старожитньої Польщі на вільних просторах західнього Поділля та Брацлавщини. Він остільки чудово пристосував „інвентарні правила" в своїм господарстві, що селянство працювало в нього всі шість день на тиждень. Крім цієї чудової „економіки", він—що значно цікавіше—вимислив такі щоденні „уроки" для панщини, що вони ніколи, мабудь, і не снились самому автору „інвентарів"—Бібікову. Кожен кріпак повинен був нажати в день 60 снопів. Але послухаймо з акта, що то за „снопи". „Снопы—въ 2 локтя, такъ что вложеніе сихъ непомѣрныхъ сноповъ въ скирды невозможно было иначе, какъ черезъ выноску веревками и вилами черезъ двухъ человѣкъ". Ясно, що рідко хто міг виконувати такі „уроки". Тут вже починається педагогічна тренировка: „наказываетъ безъ пощады самъ и черезъ приказчиковъ, по 25 ударовъ розокъ, и по 50 и 60 ударовъ розокъ, так что сельская крестьянка Александра, жена Антона Валка, отъ жестокаго наказанія лежала въ койкѣ два съ половиною мѣсяца, и какъ слухъ отъ повивальныхъ бабокъ нынѣ носится, что она преждевременно родила зародышъ дитяти". До речи помітимо, що родич пана Юзефа, відомий вже нам Кост. Собанський, що „царював" недалечко, в с. Хребтієві, теж Ушицького пов., виробив навіть осібні, оригінальні заходи для розправи з вагітними жінками. За споминами 84-літнього протоєрея Ковальського, отамани копали яму, клали вагітну так, щоб живіт війшов у яму, і тоді вже били по голому тілі[1]). Селянство вирішило скаржитися. Але „дідич" упередив... „Узнавъ, что просители намѣрены жаловаться начальству стѣсненіе ихъ тяжко работами и жестокое наказаніе, вздумалъ изъ числа просителей самыхъ почтенѣйшихъ хозяевъ выселить на заточеніе въ Сибирь или отдачу в рекруты, и на сей предметъ взялъ достойнѣйшихъ крестьянъ—Григорія Николаева и Алексѣя Мельника, заклепавъ въ желѣзные кандалы, повезъ въ г. Каменецъ обоихъ вмѣстѣ, изъ коихъ Мельникъ съ пути бѣжалъ 25 сего сентября, а Николаева доставилъ въ Каменецъ и, какъ говорятъ люди, отдалъ въ рекруты. Въ домѣ Мельника поставилъ до 20 кацаповъ, своихъ работниковъ, такъ что жена его и малолѣтнія дѣти были вынуждены выйти изъ своего дома". Селяни просять начальство „оградить ихъ отъ тиранскаго дѣйства владѣльца, который, по своему вспыльчивому характеру, поступаетъ съ ними еретически (!)". Але „доброе начальство" в особі земського справника, запевнило, кого слід, що воно „никогда не замѣчало помѣщ. І. Сабанскаго въ жестокомъ обращеніи съ крестьянами". Знайшовся несподівано і „стрілочник" всіх цих суперечок; вся справа, як виявилося—„въ подстрекательствѣ губ. секрет. Чайковскаго и мещ. Лещинскаго". Наслідки скарги: „не могу ручаться за совершенное спокойствіе въ имѣніи, если не будутъ удалены изъ г. Вербовца подстрекатели". Проте, історична правда примушує нас засвідчити, що ця блискуча думка прийшла вперве в голову не земському справнику, а становому приставу Рутківському: „губ. секр. Чайковскій принялъ на себя несбыточную обязанность составленіемъ отъ имени житницкихъ крестьянъ ябедническихъ бумагъ,

[1]) „Изъ Подол. Старины". Русск. Стар. 1911, XI, с. 303.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вывесть всѣхъ ихъ на волю изъ помѣщичьей зависимости, сослать помѣщ. І. Сабанскаго въ Сибирь, а меня, пристава, лишить мѣста" (л. 17). Натурально, при такій всесильній заслоні, державець набрався відваги та намалював у науку потомству справжні буколічні малюнки: „съ крестьянами я обращался какъ законъ и совѣсть велитъ; крестьяне, питая ко мнѣ довѣріе (?), не выходили изъ повиновенія, и так. обр. я наслаждался тишиной довольно долгое время" (л. 29). Виною, мовляв, всьому— „два или три ябедника, которые, не имѣя насущнаго куска хлѣба, при самомъ порочномъ поведеніи, готовы написать на кого бы то ни было самую ужасную клевету, лишь бы заработать на водку". І ось запідозрених поволокли в м. Ушицю, до городничого — „для содержанія подъ надзоромъ полиціи" (л. 37). Без суда та слідства! Але скоро, з наказу канцелярії генерал-губернатора, „ябедники", за відсутністю жадних доказів, мусіли бути звільнені. А об'єкти поміщицької педагогики—Мельник та Миколаїв? Один в кандалах утік, зоставивши жінку та 8 д. дітей, а другий був засланий до Сибіру, залишивши теж дружину та 6 д. дітей.

Бідні солом'яні вдови звернулися за допомогою до вищої влади в країні—до генерал-губернатора. „Ваше сіятельство (то був князь І. І. Васильчиків), отецъ и защитникъ правосудія, начальникъ и попечитель бѣдныхъ, притекающихъ къ покрову В. С-ва, провидѣніемъ всевышняго Творца и жилыми трудами по благословенію Бога доселѣ живые" і т. д. Але чи поміг їм в їх біді „отецъ и защитникъ правосудія" — і історія, і сама справа про це мовчать [1]).

Мотивовання зсилання звичайно, завжди було: „за нерадѣніе, развратную жизнь, буянство и другіе предосудительные поступки"... Але все це було в дійсності поетична гра слів. Сваволя, по сути, самовільство з боку поміщика—от де був головний привід. Принаймні, коли поміщиця с. Завалля, Кам'ян. пов., Дверницька стала виселяти з зазначених мотивів селянина Королюка, а він та родина його виявили себе доволі енергійно за бажанням добитись правди, то з канцелярії генерал-губернатора вийшла постанова: „оставить Королюка в имѣніи, ограничась въ отношеніи его мѣрою домашняго наказанія". „Дідичка" впиралася. Знов силкування в мотивах: „склонность къ азартнымъ поступкамъ", „пылая мщеніемъ, легко можетъ рѣшиться на злодѣяніе—поджогъ или убійство" і т. и. Але кн. І. Васильчиків не визнав ці мотиви переконуючими і свою попередню резолюцію залишів в силі [2]).

З зловживаннями відносно вагітних жінок ми вже зустрічалися. От ще характерний факт. В с. Рибниці орендар Нагурний примушував вагітних, супроти „інвентарів", до самої тяжкої праці, напр. подавати снопів до молотарки. От-же на цій роботі селянка Маренчиха породила завчасно двох семимісячних близнюків. Справа перейшла до маршалка Підгорського, котрий звичайно відніс цей випадок „къ случаю обыкновенному и неизвѣстному", а „не потому, что Маренчиха наказываема или трудными работами обременяема была". Земський підтвердив. Але—справа дійшла до канцелярії генерал-губернатора, а там цілком було констатовано, що в с. Рибниці „въ барщину употребляются беременныя женщины, которыхъ экономъ наказываетъ даже плетью" [3]).

„Управителем" с. Фернатії. Балтськ. пов., був Ад. Фел. Касперський. Це не пан був, а тільки „підпанок", до того й ще з таємним минулим і з сумнівним, непевним родоводом (цьому останьому питанню о „дворянствѣ" Касперського—надавалося в той час величезне значіння і призначено

[1]) Архів канцел. подол. губернат. спр. 1858 р. № 464. [2]) Архів канцел. подол. губерн., спр 1849 р. № 324. [3]) Ibid. спр. 1852 р. № 464.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

більш половини справи). „Управляв“ він на осібнім положенні, упривілейованім; в ділі зазначено ясно та категорично: „общая молва гласитъ, что Касперскій имѣетъ съ вдовой помѣщика не позволительную связь“. При таких „любих“ відносинах її коханець звичайно використовував всі вигоди своєї „фортуни“. От-же ми й бачимо, що в Фернатії процвітало все страхіття кріпацтва та панської сваволі: надсильна панщина, праця навіть в ночі, надмірне здирство натурою (живність, масло, яйця, гриби, ягоди, полотна, сукна, прядиво), різки та канчуки на стайні [1]), зіслання в рекрути по троє і четверо з одної родини, в „каторжні роботи“—до Сибіру, продаж сім'ї в роздріб і т. и.

Один раз селяни зібралися в Хомину неділю (перша після Великодня), по стародавньому звичаю, на цвинтарі—спом'янути покійничків. Проспівали жалібну „вічну пам'ять“, стукнули на парастасі по чарці—другій, та побалакали про свої селянські справи, перш і головніш усього, як звичайно, про самі болючі та палкі питання—про панщину. От-же один з „поминателів“, по необережності розвязав язика та намолов багато зайвого про надмірний тягар праці, котру накладає „двір“. Доніс про це пан-отець, що був тут же присутнім. Це в ділі твердо констатовано. Наслідки були дуже скорі та рішучі: всіх, що були на кладовищі, Касперський перепоров—„жестоко наказалъ плетьми“. Це була добра наука на майбутнє для всяких балакунів, і тому селяни „положили впредь не отправлять проводовъ и не ходить для сего въ это время на кладбище“. Шановний пастир по заслузі теж одержав „мзду“ за свій довгий язик: позбавився поминальних калачів та грошиків... Скарги, звичайно, закінчились нічим, себ-то—перш всього, сумно закінчились для позовників: „призвавъ къ себѣ крестьянъ Дубчака и Нечиталюка, которые ходили къ маршалку съ жалобой, началъ съ крикомъ спрашивать ихъ, что они врали передъ судовыми, а когда отвѣтили, что ничего не врали, а говорили правду, то Касперскій причинилъ обоимъ руками побои по лицу и по шеямъ и прогналъ со двора“ (л. 38) [2]).

Панська бійка взагалі була немилосердна. Але добрі „дідичі“ завжди з'ясовували, кому це належало, що цей педагогічний захід мав лише одну мету—виховання селянства: „мужички“, мовляв, „дерзко объясняются и грубіянятъ“. Орендар м. Рашкова, Ольгоп. пов., Рутович пояснював на скаргу селян Кушніра та инш. за бійку, що це—наклеп на нього, невинного, що він лишень, „чтобы возстановить тишину и обуздать их буйство и дерзость“, дав наказ „дать имъ по рубашкѣ (верх шляхетської „гуманности“) по 10 ударовъ тонкими прутьями, а не палками“ (л. 13 на зв.). А що взагалі—він найдобрішої душі людина, „не только не имѣлъ страсти наказывать кого-либо, но малѣйшаго притѣсненія никому не сдѣлалъ и велъ себя такъ честно, какъ прилично благородному человѣку“ (л. 15 на зв.)... Наслідки скарги невідомі: мабуть маршалокъ прочитав „благородному человѣку“ тайну сповідь в своїй келії, за чаркою доброго, старого венгерського—тим діло й закінчилось [3]).

Аналогічна справа по ділу Д. Клеофаса „посесора“ с. Соловинець, Брацл. пов.—маєтка графа Болесл. Потоцького. Справа виникла скоро після польського повстання 1831 р., коли правительство Миколи I, пожавши здобутки полонофільської політики Олександра I, взялося начеб-то за розум. Дем'ян Клеофас прославив себе надзвичайно жорстоким пово-

[1]) „Многихъ крестьянъ наказывалъ въ конюшнѣ розгами и плетьми, и часто допускался бить ихъ по головѣ и по шеямъ кулаками, не взирая ни на полъ, ни на возрастъ“ (л. 30). Різка взагалі вважалася „гуманною“, в порівнанню з канчуком (кнутом, плетью) Див. у Милюкова П. Крестьяне въ Росіи (Энциклоп. слов. Брокг. и Ефр. Т. XVI-а, с. 689).
[2]) Архів. канцел. подол. губерн., спр. 1851 р. № 123. [3]) Ibid спр. 1853 р. № 309.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дженням з селянством. „За то только, что крестьянинъ не заволочитъ въ одинъ день всего (?) поля, засѣяннаго пшеницей—100 плетей“, доносить справник губернатору. „Кромѣ сего—продовжує справник—заклепываетъ крестьянъ въ желѣзные кандалы и содержитъ по нѣсколько дней подъ стражею, угнетаетъ разными денежными штрафами, въ случаѣ неимѣнія у кого денегъ, забираетъ у нихъ одежду или домашній скотъ“ (л. 14). До Брацл. справника Буткевича власне і з'явився наочне один з таких бідораків—„Троф. Бабенко, закованный въ ножные желѣзные кандалы, послѣ наказанія его безвинно 50 ударами розгами“. Кінець справи вирвано, але за де-якими вказівками здається, що на цей раз „благородному человѣку“ á la попередній п. Рутович—прийшлося почухати добре чуприну... Справа дає ще один характерний нарис власне в тім відношенні, що подає перший і останній зразок захисту адміністрацією селянства. Це було в той час, як зазначимо нижче, виключна та надзвичайна рідкість [1]).

Про нелюдське катування з боку підпанків свідчить також справа управителя маєтністю княг. Четвертинської (с. Гриневці Лісові), двор. Блоцького. „Свою дѣвку наказалъ 40 ударами плетей за то, что не хотѣла у него служить“. Селянина Тимоша Гусака били „въ 2 розги болѣе 40 ударовъ“—за те, що хлопчики, котрі знаходилися коло панських волів, дали йому трохи панського сіна. Селянська поліція в повній владі та розпорядженню поміщика: „ко всѣмъ наказаніямъ употребляетъ полицейскаго десятскаго Кондрата Скакуна“ (звичайно—для „легалізації“)!.. Було, як і завжди, призначено слідство—„строгое и формальное“. Але звичайний в таких випадках „слідчий“—земський справник—доносив, що „отступленій отъ инвентарныхъ правилъ и жестокаго обращенія съ крестьянами въ означенномъ имѣніи, за учиненнымъ мною удостовѣреніемъ, не оказалось“. Одним словом, все горазд, „всьо—благополучно“ [2])...

Треба бути справедливими та додержати вірність історичній правді. Не тільки польська шляхта, але й наші славетні українці („малорос. роду“, як сказано в актах), котрі вислужились на тепленьких посадах з різних „губернскихъ“ та „уездныхъ стряпчихъ“, та „секретарів“ до дворянства та до маєтків,—тими-ж „гуманними“ засобами вбивали підвладним кріпакам ідеї субординації, що й прадавня тут шляхта, з тою ріжницею лишень, що пригноблення та притиски були головним чином у більш спорідненій та звиклій стихії—грішми.

Селяни скаржились на поміщика, „колежського асессора“ Ант. Ремишевського: „За переработанную барщину удовлетворенія не получаемъ и доведены тѣмъ до такой бѣдности, что, будучи въ крайнемъ положеніи, не въ состояніи уплачивать слѣдуемаго съ насъ казенного долга“ (це були не тяглі кріпаки, а оброчні). „Колежскій асессоръ“, звичайно вважав себе янголом: „я обхожусь съ крестьянами какъ отецъ со своими дѣтьми. Въ таковомъ спокойномъ уголкѣ (на жаль для „отця“—він скоро виявився дуже неспокійним) я льстилъ себя надеждой дожить до послѣднихъ дней моей жизни, но надежда эта меня обманула“... Так, дійсно, „обманула“. Народ все більш хвилювався, все частіш засилав до „начальства“ ходаків з скаргами та наріканням на свого „батька“, і тому скоро прийшлося перенести від своїх „діточок“ чимало таки ріжних мордувань [3]).

Таким же чином поводився з своїми кріпаками теж чиновний українець, „губерський секретар“ Михайло Козловський, который примушував своїх „підданих“ працювати панщину (на полі і на фабриці свічок)—„день въ день, отъ недѣли до недѣли“ [4]). В с. Біляни, Могилів. пов.

---

[1]) Арх. канц. губерн., спр. 1835 р. № 689. [2]) Ibidem., спр. 1858 р., № 170. [3]) Арх. канц. губерн., спр. 1853 р. № 317. [4]) Ibidem, спр. 1851 р., № 728.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

посесоркою була Бінькевич. Правив та орудовав всім син її—Владислав Бінькевич. „Урочні“ снопи були в обіймі 1 арш. 11 вер. Отамани ходили по полю та різали всі снопи менші зазначеної міри. Кінець кінцем все це вивело селянство з терпіння. Зібралося 27 чоловіка та пішли з зразковим снопом у Могилів, в земський суд. В суді, перш всього „внушили имъ неосновательность такого ихъ поступка (цѣлою толпою)“, та дали наказ „отнюдь не виходить изъ должнаго повиновенія владѣльцу“. Сніп був обпечатаний і відправлений до маршалка. Маршалок Красовський, як і слід було ждати, визнав скаргу безпідставною: „на поляхъ нѣтъ ни одного снопа такой мѣры“... Але характерна в ділі одна риса. Коли селяни ще йшли в Могилів, то по дорозі зустріли жида Янкеля Принця, котрий держав до них таку промову: „вы даромъ идете, потому что хотя будете жаловаться уѣздному предводителю дворянства, но онъ не сдѣлаетъ вамъ никакого удовлетворенія, потому что онъ и своихъ крестьянъ имѣетъ, а если хотите—обратитесь въ Каменецъ, къ Губернатору, но и тамъ наврядъ ли что сдѣлаете, но еслибы сдѣлали складъ промежду себя по 10 грошей, или же по золотому или по два, то я бы вамъ сыскалъ писаря, и онъ бы сочинилъ прошеніе къ жандармскому генералу, который по жалобѣ вашей сдѣлалъ бы удовлетвореніе“. Досконально ясно і коментаря не потребує [1])...

Аналогічний випадок трапився і в с. Джурині, Ямпольск. пов., де „царював“ один з відомої вже нам, славетньої „фамілії“ Собанських—Петро Собанський. 25 селян з'явилося в м. Ямпіль, в земський суд. Мотиви скарги звичайні: праця в неділю та табельні дві, насупроти інвент. правил, „такъ что они выходятъ изъ терпѣнія“, оддання в рекрути навіть хлопчиків—„13 л. сыну Никифорова обрита голова, чего спугавшись, онъ неизвѣстно куда дѣвался“ і т. и. Державець за захистом до маршалка. Маршалок, „предводитель и кавалеръ“ Старжинський, держиться звичайної лінії: „рѣшительное неповиновеніе въ отбываніи барщины“, „предпринимаемые средства къ наклоненію ихъ (себ-то, селян) на прямую путь (sic) остаются безуспешными“, „одни лишь благоразумныя мѣры къ покоренію волнующихся“—словом звичайний арсенал поміщицької ідеології. Був призначений для розгляду справи тимчасовий відділ суду з справника, стряпчого та станового. Але навіть проти такого напрямку справи, цілком для державця невразливого та безпечного, маршалок оголосив протест і вимагав припинення її. Проте протест його було залишено без наслідків, тому що втрутилася в цю справу вища інстанція—канцелярія генерал-губернатора (там був відділ „Временнаго Отдѣленія по устройству крестьянскаго быта“), пішла широка поголоска, і відомий по м. Київу губернатор і громадський діяч Фундуклей, заступник генерал-губ-ра, правив найскорішого слідства. Чим закінчилась справа—невідомо [2]).

Майже во всіх розглянутих нами архивних справах про насильства та пригноблення селянства з боку поміщицької влади, а найконкретніше—в двох останніх справах, коли проаналізувати їх з увагою, проходить один головний лейтмотив: місцева влада завжди—за винятком надзвичайно рідких, поєдинчих випадків—стояла на стороні поміщика і проти селян. Що до „предводителя дворянства“, то приходиться безумовно згодитись з думкою сучасника, згаданого Янкеля Принця, що „онъ ничего не поможетъ, ибо и самъ крестьянъ имѣетъ“. Тут виступав на сцену голий класовий принцип, своєго роду „кругова порука“... Але службовці, поліція, адміністрація, для чого ті так вперто, так систематично були на

[1]) Архів канцел. подол. губерн., спр. 1852 р. № 352; [2]) Ibidem. спр. 1845 г. № 229.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

боці сильного, активного, а не безсилого, пасивного елементу? Відповідь одна: всесильна взятка, хапанка, що роз'їдала взагалі тодішню Росію Миколи І, Росію, котрою, за словами самого ж Миколи, правили 40 тисяч „столоначальників".

1847 р., в м. Винниці вчинився надзвичайний перегляд війська в присутності царя Миколи І, та його головних військових командувачів. Все вище „начальство"—місцеве і київське було тут. Миколу І умістили в палаці графа Грохольського, в сусіднім селі П'ятничанах. Берегли, як „зѣницу ока", не тільки його високу особу, але й доступ до нього прохачів. Але—не вберегли. Два селянина с. Гуменної, „шатаясь по с. Пятничанамъ", були арештовані—„за неимѣніемъ письменнаго вида", та відправлені в земський суд. При них виявилась скарга до царя на свого поміщика та на справника Лапчинського. Скаргу, звичайно, відібрали і самих їх помилково звільнили, в чому дуже скоро прийшлося каятися. Один все-ж таки добрався до Миколи і усно на словах виклав перед царем про всі турботи і страждання селянства. Микола І доручив зараз-же гр. Орлову, начальнику жандармерії—„узнать о семъ". Після цього заварилася каша. Гр. Орлов передав справу генерал-губернаторові. До цього полетіли скарги зо всіх сторін на власників та на справника Лапчинського, як їх покривальника—з с. Кустовець на Гижицького, с. Заливанщини—Поповського, с. Гущинець—гр. Холоневського, с. Могилівки—Скавронського, с. Гуменної—Вержиківського та др. А факти були, дійсно, огидні, ганебні та грізні, і про них мовчав Лапчинський, і мовчав, як констатувала канцелярія генерал-губернатора, „изъ видовъ корысти". Особливо шаліли в Кустівцях—управитель Пухальський та в Заливанщині—Поповський. Різки свистали чим дужч, вагітні жінки призначалися на самі тяжкі праці. В Кустівцях жінка Андрія Савченка, Мотря в час косовиці „отъ побоевъ асаулы родила на седьмомъ мѣсяцѣ беременности мертваго ребенка". Жінка Андрія Штейна—Ірина, що носила пшеницю до молотарки, будучи на четвертім місяці вагітности та учувши пологи й біль, просилася до дому. Їй було відмовлено, і вона тут же, продовжуючи працю коло машини, породила дитя. Взявши в полу недоношений плід, вона пішла, але по дорозі од кровотечи зомліла, і коли опритомніла, то—скажемо словами акта—„упомянутаго плода при ней уже не было, и куда онъ дѣвался—не знаетъ, полагаетъ однакожъ, что съѣденъ собаками, чего она будучи въ безчувственномъ состояніи не могла предотвратить" (л. 20). Цей випадок зробив на селі надзвичайно тяжке враження. Коли, перед самим приїздом Миколи І, по селу проїжджав губернатор, то селяни кричали йому: „убивайте насъ всѣхъ, намъ все равно, если нашихъ дѣтей псы ѣдятъ". Але—говориться далі в справі—Лапчинський, „получивъ отъ владѣльца подарокъ, скрылъ сіе".

В Заливанщині лютовав Поповський. Серед селянства буле гостре незадоволення та хвилювання. Але Лапчинський все укривав своїм авторитетом. Тоді селяни „пріискали себѣ"—говориться в ділі—„в м. Махновкѣ на ярмаркѣ сочинителей, которые вредными толками и совѣтами ослабили въ крестьянахъ духъ повиновенія, посѣяли въ темныхъ умахъ ихъ мысли о возможности быть свободными и написали имъ прошеніе на помѣщика". Поміщик—звичайно, щоб зміцнити „духъ повиновенія"—виправив військову команду, і селяни—сказано далі—„были приведены въ порядокъ и полное повиновеніе помѣщичьей власти". Але зазначений героїчний засіб зміцнення „духу" виправився дарма, здобутий такою репресією „порядок" трівав не довго, і внедовзі знов виникло „новое неповиновеніе и дерзкая ослушность". Одна молода пара, не одержавши свідоцтва поміщика з його згодою на їх одруження, відважилася перейти

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

„безъ церковнаго вѣнчанія къ супружескому сожитію". Цей вчинок утворив надзвичайну сенсацію. Становий на вимогу власника заарештував бідолашних новоженців та відпровадив їх в ту інстанцію, де всім, крім себе, пропонувався дуже гарний моральний реглямент—земський суд. На вулиці зібралася юрма народу і відбила „арештантів". Наслідки стали дуже серйозні: пригнався ескадрон гусар і став постоєм у селі, зо всіма грізними наслідками цього варварського педагогічного заходу. Десять чоловік приводців, а в їх числі й молода пара, були одправлені в Винницю, до в'язниці.

Як це не химерно й не парадоксально, але в ту жорстоку добу жандармерія була єдина тільки влада, котра більш-менш безсторонньо, безперечно—з політичних міркувань, односилася до селянства, як об'єкта утворених кріпацьких відношень, особливо при існуючім національнім антагонізмові, як у нас, двох вічно ворожих елементів, польського та українського.

Одна біда, як кажуть, не приходить. Прийшли вони і для Лапчинського. Виплили на світ Божий всякі инші „грішки" „хозяина уѣзда": і згода з жидами-злодіями, що вкрали коней у кн. Мещерського (констатований хабар—500 крб. сріблом, що в той час паперової валюти було величезним капіталом); і хабар від поміщика с. Кропивної, Грози, що вчинив дике насильство та глузування над російським офіцером, штаб-ротмістром гусарського полку Савицьким, закувавши його в кайдани, з приводу оригінальности його вигляду („архалук, плисовые широкіе шаровары и особой формы фуражка, изъ-подъ которой выказывались длинные волосы"); і хабарі від чужоземних підданих, котрі держали посесії в Росії, супроти закона; і надмірно великий „куш", зірваний з коштів на царський перегляд війська, котрі пройшли через його руки і т. и. Так, але тільки ця виключність обстанови (приїзд Миколи I) та неприкритий нічим девиз хапання привели кінець кінцем винницького справника на лаву підсудних [1]).

А скільки таких „справників" благоденствувало по всій Росії великій. Так, паразити Лапчинський і К° дійсно благоденствували, а народу, народу-страднику тільки й зосталося, що „дивитись, плакать і мовчать"...

І треба признати категорично, що це „мовчання" не було явищем випадковим, воно було зведено в систему, принцип, і було одним з головніщих основ державної мудрости як Миколаївської епохи, так і початку Олександрівської. Все було впоряджено так мудро та прекрасно, що і зверху „мовчали" і не повідомляли нарід про свої попередні проєкти та пляни, навіть коли вони мали напрямок на його користь та вжиток,— і на споді „мовчали", може і з примусом, але все ж мовчали. „Мовчать, бо благоденствують"—говорив поет. Ще в початку царювання Миколи I було видано маніфеста від 12 травня 1826 р., де оголошено, що „всякіе толки о свободѣ помѣщичьихъ крестьянъ отъ повиновенія ихъ господамъ суть слухи ложные, выдуманные и разглашаемые злонамѣренными людьми изъ одного корыстолюбія" [2]). Олександер II, що панично боявся „революції знизу", не менш боявся і цих „слухів". І ми бачимо, що навіть на передодні самого визволення, коли були вже вироблені основні деталі та схеми акта 19 лютого, у нас, на Поділлі, місцева адміністрація, прислухуючись до камертона зверху, з зусиллями мусирує версію про відсутність всяких „слуховъ и толковъ". От перед нами величезний том— „о свѣдѣніяхъ и толкахъ" [3]). Вся губернська поліція одноголосно констатує офіційний спокій та стверджує, що „все состоитъ благополучно,

[1]) Архів канцел. подол. губернат., спр. 1848 р. № 35. [2]) Покровский М. Русская история. IV, с. 8. [3]) Архів канцел. подол. губернат., спр. 1856 р. № 521.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

слуховъ и толковъ въ населеніи о томъ, что будто у правительства готовъ уже проэктъ объ освобожденіи крестьянъ отъ крѣпостной зависимости владѣльцевъ недвижимыхъ имѣній, равно тайныхъ сборищъ не бываетъ" (повідомлення проскур. городничого), що „слуховъ и толковъ между крестьянами въ политическомъ отношеніи не происходило" (винницьк. земського справника), що „между крестьянами все спокойно (саме в той час—скажемо від себе—коли особливо вчастилися вбивства поміщиків!) и толковъ, которые могли бы возбудить въ нихъ что-либо неблагонамѣренное ни въ одномъ имѣніи не слышно" (Литин. зем. справн.), що „о политическихъ дѣлахъ крестьяне совершенно прекратили толковать и разсуждать" (його же повідомлення)...

Але, супроти самонадійних ляментацій адміністрації, були і „слухи" і „толки"—і плили вони широкою хвилею в безкраїм селянськім морі [1])...

Власник с. Савинець, Кам'ян. пов., Йос. Косецький доніс начальству, що селянин Мик. Гуменний (він же Свистун), 60 років, „съ нѣкотораго времени сталъ обнаруживать признаки помѣшательства ума". В чому ж визначилось його божевілля? „Онъ объявляетъ себя"—говориться в справі—„бесѣдовавшимъ съ Св. Духомъ и, вслѣдствіе этого, былъ объясненъ объ ожидающей его и моихъ крестьянъ участи, о близкомъ ихъ освобожденіи и объ уничтоженіи власти помѣщиковъ". Як однеслися „мужички" до фантазії, „божевільного"? Можна думати, що звичайно посміялись? Ні, на великий жаль поміщика... Одсилаючи Свистуна в Кам'янець, в лікарню—для іспиту, він не може укрити своєї тривоги: „хотя Свистунъ обнаружилъ явное помѣшательство ума и за таковаго признанъ крестьянами, но я не могу утаить, что обѣщанія его свободы для крестьянъ, подстреканіе къ неповиновенію и проч. не остались безъ нѣкоторыхъ дурныхъ послѣдствій и произвели на крестьянъ извѣстное впечатлѣніе"... На превеликий жаль для власника, медична експертиза не визнала Свистуна душевно-хворим. „Штаб-лікар" лікарні свідчить лишень, що „Свистунъ по сіе время кромѣ безтолковыхъ жалобъ на помѣщика ничего еще не обнаружилъ"... Але адміністративна машина вже була пущена в хід в попередньому напрямку, і резолюція губернатора Степанова престрого наказує справнику підтримати версію власника та „внушить крестьянамъ, что толки Свистуна есть не иное что, какъ сумашествіе" [2]),.. А в цей самий час у Петербурзі провадилася найгарячіша та інтенсивніща праця т. зв. „Головного Комитету" та „редакційних комісій" над здійсненням акта 19 лютого.

III.

На цьому ми й закінчимо аналіз актів про кріпацтво подільського селянина на передодні волі. Зробимо належні висновки з нашого невеличкого історичного екскурса. Ми мали своїм завданням взяти один лише з моментів, один з етапів боротьби українського народу за свій добробут з своїм віковічним класовим ворогом—поміщиком, боротьби, що проходить як головний мотив через всю його історію, як старожитну, так і новіших часів. Ми бачили, що ті принципи економіки, котрі сформували та розвинули інститут кріпацтва в Західній Европі, мали силу і тут, на українськім ґрунті, з тим лиш винятком, що, завдяки політичним обставинам державного та громадського життя, визволення від кріпацтва здійснилось значно пізніш аніж у культурній Европі. Ми бачили далі, що

[1]) „Кіев. Стар."—1886, I, сс. 91 — 110; в Росії такі „слухи и толки" були теж широко розповсюджені. Див. „Записки Корибут-Дашкевича"—(Русск. Арх. 1874, II).
[2]) Архів канцел. подол. губерн., спр. 1859 р., № 175.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

економічне становище, економічна кон'юнктура у нас на Поділлі, як і в Росії взагалі, протягом історії української культури, особливо в останню добу, з переходом натурального господарства до капіталістичних форм, з виходом на світовий ринок, головним чином, з хлібом та иншою сировиною, все більш загострювалися і могутньо та владно вимагали знищення кріпацької, підневільної праці, як цілком непродукційної. Але старі традиції, старі методи поводження з народом зосталися і безумовно увійшли в конфлікт з новим напрямком економічного життя. І от ми бачили на проаналізованих нами актах, як все більш загострювалося соціяльне становище кріпака, не вважаючи на те, що все йшло, за законами історичної необхідности, історичного матеріялізму, на знищення цього антикультурного пережитку. Що уявляє собою кріпак, селянин в соціяльнім відношенні в нашу епоху, за тими ілюстраціями, котрі ми дали на підставі архівних даних? Це був раб, невільник у повному та безумовному розумінні цього слова, на взір грецьких илотів та римських склявусів. Його не тільки праця, але—все життя було віддане без останку феодалові. І тільки в душі, в психолоґії, в настроях та почуттях та ще в погляді очей було иноді де-що таке, що наповняло власника панічним жахом...

Як би там не було, але історія рішуче повернула своє колесо, і інститут кріпацтва прийшов до свого натурального кінця. Народ дістав „волю". Але запитаємо, чи дійсно він згарантував себе актом 19 лютого від дальшої класової боротьби, від експлоатації з боку його віковічного ворога, від погіршення свого соціяльно-економічного становища? Ні, цієї гарантії він не одержав. Діставши „волю" та відносне звичайно, а не безумовне визволення від кріпацтва, він не отримав повного та вичерпного здійснення своїх віковічних бажань та історичних прав не тільки на „волю", але й на „землю"—землю, облиту трудовим потом попередніх робітничих поколінь. І це містило в собі надзвичайний мінус, надзвичайну трагедію історичної реформи. Правда, супроти завзятих та впертих змагань махрових кріпосників, селянство не було обернено цілком у безземельний пролетаріят, але всеї землі воно все-ж тоді не дістало. Значна більшість залишилась за паразитарною класою. А між тим гасло не тільки „волі", але й, „землі", було завжди одним з найбільш бажаних, могутніх, хоч і невимовних імпульсів енергії в знесиленім та знеможенім тілі кріпака. Цим гаслом, цими мріями він жив в найтяжчі дні гніту та неволі.

Подав О. М. Войтков.

Документи до історії м. Чернигова.

В фонді канцелярії чернигівського, полтавського та харківського ген. губ., яка зберігається в полтавському історичному архіві, між иншим, знайдено справу, де перелічуються грамоти та універсали на різні привілеї м. Чернигова та його мешканців. Перелік складався в звязку з відсилкою цих документів до „Мин. Внут. Дѣлъ" (Петербург). Він ілюструє історію вивозу українського актового матеріялу з України, і як таку ілюстрацію, я подаю цей список. Помилки в роках походять очевидно з неуваги канцеляристів, що робили цей опис.

Дѣло. По представленію испр. должность черниговскаго гражданскаго губернатора съ копіями описей древнихъ высочайшихъ грамотъ и прочихъ бумагъ. Началось 11 ноября 1838 года, на 5 листах.

Отдѣленія политическаго, стола 1-го, канцеляріи черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генералъ-губернатора.

№ 12989/2373 Управленіе черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генералъ-губернатора отдѣленіе. Октября 28 дня 1838 № 3495 Черниговъ.

Съ представленіемъ копіи съ описи древнихъ высочайшихъ грамотъ, универсаловъ и проч. бумагъ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Отъ исправляющаго должность черниговскаго гражданскаго губернатора.

Его сіятельству господину исправляющему должность черниговскаго, полтавскаго и харьковскаго генералъ-губернатора, генералъ-адъютанту графу Строгонову.

Отправивъ сего числа къ г. министру внутреннихъ дѣлъ представленныя ко мнѣ при рапортѣ товарища предсѣдателя здѣшней палаты уголовнаго суда г. Грембецкаго, подлинныя древнія высочайшія грамоты, универсалы и пр. бумаги, доставленныя къ нему изъ архива черниговской городской думы, всего 51 документъ съ описью имъ, я о семъ имѣю честь донести вашему сіятельству, включая у сего на благоразсмотрѣніе ваше и копію помянутой описи. Вицегубернаторъ Николай (підпис)

Опись подлиннымъ древнимъ высочайшимъ грамотамъ, универсаламъ и прочимъ бумагамъ нижепоименованнымъ изъ архива Черниговской Градской Думы.

1. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7613 (очев. 7163=1657) года іюня 27 съ подтвержденіемъ городу Чернигову и мѣщанамъ всѣхъ правъ и привилегій наданныхъ отъ Королей Польскихъ.

2. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7168 генваря, данная бурмистру города Чернигова и мѣщанамъ съ установленіемъ термина ярмарнокъ и прочаго по внутренному устройству.

3. Грамота Царя Алексѣя Михайловича 7169 генваря 6-го, данная на имя черниговскаго войта, бурмистра и другимъ съ милостивымъ словомъ за непринятое участіе въ измѣнѣ противъ Его Величества.

4. Грамота Царя Алексѣя Михайловича 7174 ноября 3-го черниговскому войту и мѣщанамъ подтвердительная на магдебургское право и прежнія вольности.

5. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7174 ноября 30-го стольнику черниговскому Андрею Васильевичу Толстово, объ отводѣ для пріѣзжихъ съѣзжаго двора и о проч.

6. Грамата Царя Алексѣя Михайловича 7183 апреля 30-го, съ пожалованіемъ соборной черниговской церквѣ протопопу Петру Кричевскому жолвинки съ угодіями.

7. Грамата Великих Государей Царей Ивана Алексѣевича 7138 марта 26-го, съ подтвержденіемъ Чернигову привилегій.

8. Грамата Царя Петра Алексѣевича 1701 марта 11, о нииманіи подводъ безъ подорожнихъ.

9. Грамата Государя Петра Алексѣевича 1708 декабря о томъ-же.

10. Привилегія Короля Польскаго Владислава 1623 на польскомъ языкѣ.

11. Привилегія его-же Короля Польскаго Владислава 1623 на польскомъ языкѣ.

12. Привилегія его-же Владислава 1624 на польскомъ языкѣ.

13. Привилегія его-же Владислава 1624 на польскомъ языкѣ.

14. Привилегія Короля Сигизмунда 1734 августа 6-го на польскомъ языкѣ.

15. Привилегія Короля Польского Яна Казимира 1650 на польскомъ языкѣ.

16. Привилегія его-же Казимира іюля 1-го, на польскомъ языкѣ.

17. Универсалъ Гетмана Юрья Хмельницкаго 1660 августа 7-го, съ повелѣніемъ, дабы посланные казаки Войска Запорожскаго никакихъ тягостей съ черниговскихъ мѣщанъ не вымогали.

18. Универсалъ Гетмана Самка 1662 іюля 6-го.

19. Универсалъ Гетмана Брюховецкаго 1663 іюля, на имя полковника черниговскаго.

20. Универсалъ его-же Брюховецкаго 1663 іюля 6-го, съ подтвержденіемъ правъ городу Чернигову.

21. Универсалъ Гетмана Демяна Игнатовича 1669 генваря 4-го. объ увольненіи черниговскихъ жителей бѣдныхъ отъ выполненія натурою подводной повинности.

22. Универсалъ Гетмана Ивана Самойловича 1672 іюля 13, съ подтвержденіемъ майстрату и всѣмъ жителямъ черниговскимъ правъ на данныхъ отъ Королей Польскихъ на село Петрушинъ, Озера и проч.

23. Декретъ 1698 ноября 2-го, составленный за млинъ погорѣловскій съ Молявкою.

24. Универсалъ Гетмана Ивана Выговскаго 706 ноября, полковнику і всему товариству о неупотребленіи мѣщанъ на свои работы.

25. Универсалъ Гетмана Скоропадскаго 1709 маія данный полковнику и всему стану черниговскому, которые имѣютъ людей подъ своею обороною, чтобы отъ общенародныхъ тягостей не защищали.

26. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1709 генваря 28, о ствержденіи правъ на села, млины, озера и проч. наданныхъ ратушѣ черниговской. Сей универсалъ препровожденъ въ черниговский уѣздный судъ

27. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1709 февраля 7-го, о непризиваніи людей съ селъ до ратуши черниговской принадлежащихъ суду полковому.

28. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1710 генваря 13, объ отбираніи поборовъ съ людей черниговскаго уѣзда въ маетностяхъ духовнаго и свѣтскаго чина живущихъ.

29. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 29-го, объ отбираніи налоговъ людьми находящимись подъ протекціею монастырей и свѣтскихъ людей.

30. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1709 маія 5-го, о выстаченіи подводъ съ сотенъ черниговскаго уѣзда.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

31. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 21-го, о нестроеніи коморъ мѣскихъ судьею полковымъ Томарою и другими въ городѣ Черниговѣ на старомъ мѣстѣ.

32. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 29-го, объ отборѣ съ людей села Петрушина, шинкующихъ горѣлкою, повинности.

33. Универсалъ его-же Скоропадскаго 1721 марта 29-го, данный сотникамъ и другимъ урядникамъ въ околичныхъ черниговскихъ сотняхъ и державцамъ духовнымъ и свѣтскимъ о высылкѣ подводъ по деревню на строеніе ратуши.

34. Универсалъ изъ Войсковой Генеральной Канцеляріи за бытія въ управленіи Гетманскаго Уряду генералъ-лейтенанта сенатора и кавалера князя Шаховскаго 1734 декабря 11 данный, въ подтвержденіе городу Чернигову правъ на села Петрушин и другія. Сей универсалъ переданъ въ черниговскій уѣздный судъ къ дѣлу о пахотныхъ, сѣнокосныхъ и огородныхъ земляхъ бывшихъ у погорольскихъ казенныхъ крестьянъ, а нынѣ во владѣніи городской думы.

35. Универсалъ изъ Войсковой Генеральной Канцеляріи за бытія въ управленіи Гетманскаго Уряду генералъ-аншефа и кіевскаго генералъ-губернатора Леонтіева 1746 марта 19-го, данный о нахожденіи магистрата въ вѣдомствѣ онной канцеляріи.

36. Салвогвардія боярина и воеводы кіевскаго Шеремета 7105 іюня 5-го, о неиманіи подводъ и прочаго безъ указу и безъ подорожныхъ въ войта и во всѣхъ мѣщанъ Черниговскихъ.

37. Указъ Великаго Государя Царя Петра Алексѣевича 1709 года августа 1-го, о непричиненіи обидъ, неиманіи безъ указу и подорожнихъ подводъ и прочаго проѣзжающимъ черезъ малороссійскія города.

38. Листъ полковника Полуботка 1710 апрѣля 1-го, о неотягощеніи поборами людей посполитыхъ.

39. Об'явленіе кіевскаго губернатора и намѣстника смоленскаго князя Голицина 711 іюня 2-го, о учрежденіи свинской ярмонки.

40. Указъ его-же Голицина в полкъ, о непричиненіи людямъ обидъ и не братьи сверхъназначенныхъ обывательскихъ подводъ.

41. Салвогвардія генералъ-лейтенанта фонъ-Вейзбаха 1718 іюня 27-го, данная войску, дабы проѣзжаючи черезъ Черниговъ подводъ не брали.

42. Указъ изъ Малороссійской Коллегіи 1722 августа 12-го, о томъ, дабы подводъ безъ прогонныхъ денегъ, а равно и безъ подорожнихъ даваемо не было.

43. Церекрафъ, данный магистратомъ 1728 марта 1-го, на визиченные у преосвященнаго Иродіона деньги 200 р.

44. Циркуляръ указа Императора Петра II-го 1728 іюля въ 10-й день состоявшагось, о непритесненіи козаковъ и о проч.

45. Письмо Гетмана Данила Апостола 1731 ноября 6-го, писанное къ полковнику черниговскому о выбратіи съ сотень разныхъ мѣстъ въ зборщики по очередно.

46. Контрактъ составленный магистратомъ 1735 генваря 1-го, на отдачу черниговскому кафедральному собору въ откупъ озеръ.

47. Контрактъ кафедры соборной 1743 генваря 1-го составленный на взятые въ откупъ магистратскихъ озеръ.

48. Декретъ изъ Войсковаго Генеральнаго Суда черниговскому войту Каневскому съ магистратомъ 1746 іюля 12-го, данный на владѣніе ялоцкою мельницею.

49. Указъ изъ Войсковой Генеральной Канцеляріи черниговскаго магистрата войту Каневскому 1750 ноября 13-го, данный о взысканіи съ села Петрушина годового чиншу и о проч.

50. Купчій запись бунчуковаго товарища Семена Полуботка 1752 апрѣля 6-го, составленный на проданное каменное строеніе съ землею черниговскому магистрату.

51. Купчій запись бунчуковаго товарища Михаила Дунина-Борковскаго 1752 октября 8-го, данный магистрату черниговскому на проданную землю съ льохомъ.

52. Память черниговскаго стольника Кирилы Осиповича Хлопова на прошеніе поданное ему отъ чиновъ тогдашняго черниговскаго магистрата, о надѣленіи городъ землями, коими они владѣли и за бывшихъ Гетмановъ.

53. Патентъ эрцъ-герцога виртембергскаго на чинъ поручика гвардіи Адлеръ-шталю на нѣмецкомъ языкѣ. Правитель Канцеляріи (підпис).

Подав Д. Гроховецький.

З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський

Тепер, коли зима посипала снігом мою голову, і очі потьмарились, і я стою вже при кінці своєї життєвої пути, перша подорож у чужі люди і перші зустрічі малюються мені в якомусь рожевому освітленні...

Шостилітньою дитиною я вже вміла читати. Вивчила якусь товсту

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

книжку, де після абетки були склади: бра, вра, бре, вре, ретельно списувала з поставлених матір'ю прописів афоризми: „лѣность есть мать всѣх пороковъ“ і т. под., читала книжки, які попадались, бо дитячих книжок у нас не було. Пам'ятаю між иншим „Енеїду“ Котляревського, „Потерянный и возвращенный рай“ Мільтона з чудовими ґравюрами. І от я вже велика дівчина, мені 9-й рік, треба вже підготовлятися до іспитів до київської ґімназії і мати надумалась одвезти мене в підготовчий пансіон у Баришполі [1]).

Коли я читала в творах Гончарова про пансіон німця Штольца, де вчився малий Обломов, я завжди пригадувала собі і наш український пансіон—теж німця, фон-Кремера. Цей фон-Кремер служив колись у війську і, подавшись в одставку, доживав віку в Баришполі, де мав гарний будинок з садом. Жінка фон-Кремера була проста людина, здається, українка; вони мали двох дочок і сина. Старша дочка—Наташа скінчила київську Фундукліївську ґімназію, друга Ольга—ще вчилась в дівочому інституті в Полтаві і приїздила літом додому, а син учився в київському кадетському корпусі. Певно пенсії не вистачало на життя цій сім'ї, тому то вони й завели в себе пансіон „для детей окрестныхъ дворянъ“, як і Штольц. Од Баришполя до Воронькова, де жила наша сім'я, всього 15 верст, і їздили від нас у Баришпіль частенько. Призначили день мого виїзду в пансіон, зібрали мої речі. „Нечипоре, запрягай коні“—каже мати. Нечипор, наш візник, завжди трохи на підпитку, питає: „А куди?“—„У Баришпіль“,—каже мати. Запрягають пару коней. Я тимчасом біжу попрощатись з усім, що мені любо, біжу в сад подивитись в-останнє на хатку, яку ми з товаришами збудували в саду; там ми самі склали піч, наробили з глини й піску горшків, мисочок і пекли собі періжки з глини й піску.

Але мене кличуть. Виїжджаємо з матір'ю. Їдемо вулицею через місток до козачої могили з високим хрестом, що стоїть недалеко від нашої селитьби. Назустріч дівка з порожніми відрами. „Поверни назад, Нечипоре!“—каже мати. Нечипор верне, в'їжджаємо у свій двір, об'їжджаємо його навкруги,—виїжджаємо знов. Їдемо вулицею, другою щасливо, аж ось назустріч отець Іван. „Нечипоре, верни знов!“—каже мати. Вертаємось, і повторюється та-ж комедія. Я ледве стримуюсь од нетерплячки, але мушу мовчати, бо мати нікому не дозволяє сперечатися проти її забобонів.

Нарешті ми в полі. Вітерець так лагідно віє, я рада, що їду вчитись, побачу щось инше, нове.

Приїхали. Зустрічають нас хазяї—старий Кремер і його товста, приємна на вигляд жінка. Поки мати сидить з Кремерами і поважно з ними розмовляє, я знайомлюсь з дівчатами, які вже в пансіоні. І от я у чужих людей.

Було нас в пансіоні фон-Кремера п'ятеро: крім мене, три дівчини підготовлювались до вступу в „институтъ благородныхъ дѣвицъ“ і один хлопець в ґімназію. Вчили нас сам Кремер і його дочка Наташа, добра, гарна дівчина, яка підчас мого виїзду з пансіону заручилась з київським професором Мик. Петр. Яснопольским. Вчили мене, певно, добре, бо я десятилітньою дівчиною склала вступні іспити до 2-ої класи ґімназії найкраще за всіх і відразу стала першою ученицею у таких учителів: російську мову викладала Євг. Мих. Тулова, дочка помішника куратора київської шкільної округи, математику—проф. В. П. Єрмаков, ґеоґра-

[1]) Баришпіль (Борисполь) і Вороньків (де жила наша сім'я)—містечка Переяславського повіту, на Полтавщині.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

фію—В. І. Зайончевський, французьку мову—Юл. Ол. Берстель, дочка декабриста, німецьку мову Абель; а начальницею тієї нової ґімназії була тоді Олекс. Ів. Іванова, вдова професора, дочка графа Толстого, одна з тих жінок, що подавали цареві Олександру II прохання про потребу для жінок ширшої освіти. З боку фізичного й морального—виховання теж було добре. Поводилися з нами ласкаво, стара Кремерша призвичаювала нас до порядку, пильнувала нашого здоров'я, добре годувала (та і матері наші привозили й присилали чимало всього). Не чули ми ані лайки, а ні брехень. Як починалась весна, ми всі мусили працювати в саду; кожна з нас мала свою грядку, де садовила, що хотіла; кожна мусила скопати, як слід, грядку, посадити або посіяти, що хотіла, поливати, полоти і доглядати своєї грядочки. Ми, дівчата, жили дружно, але хлопцеві доводилось терпіти від нас всякі прикрості, і наш малий товариш частенько ходив заплаканий.

Що до мови, якою ми говорили тоді, то в нашій сім'ї мати і ми—діти—говорили по-українськи; казки й пісні у нас були українські, бо няньки, слуги і наші малі товариші иншої мови не знали. Коли ж приходили або приїздили до нас гості, то розмова велась здебільшого мовою макаронічною, українсько-московською. Наші пані й панночки співали українських пісень, а иноді й „романсів" сантиментального змісту: „Стоїть гора високая, попід горою гай... а молодість не вернеться, не вернеться вона". Або про того пройдисвіта, що запалив огнище тай забув про його, і що він ще „спалить і забуде не одно огнище".

У пансіоні ми діти вчились по московськи, але пісні співали і деклямували байки українські. Вже коли я була в ґімназії, я між своїми книжками знайшла чепурненько, дитячою рукою переписану байку Глібова „Горлиця й горобець", яку я деклямувала, хоч вона змістом зовсім не годилась для малої дитини. Взагалі тоді не помічалось такого змосковлення української інтелігенції, яке сталося років 15—20 після, коли навіть в родинах відомих і свідомих українців здебільшого говорили московською мовою.

Найвеселіше бувало у нас літом. Приїжджала у Баришпіль молодь, приїздив і Павло Платонович Чубинський, вже відомий тоді український громадський діяч. Хутір Чубинських був під самим Баришполем. Дві гарних дочки Кремерів, добра, привітна родина—робили з дому Кремерів центр для зібрань веселої молоди, душею й організатором якої був Павло Чубинський. Літ 30-ти, високий, смуглявий, як циган, з великими чорними очима, губатий і носатий, він здавався нам—малим—страшним, якимсь гайдамакою. Але ми дуже раділи, коли він з товаришами з'являвся у нас. Він улаштовував хори, вистави, живі картини; всіх гуртував і змушував приймати участь в розвагах.

Пам'ятаю один з таких вечерів. Хор співав українських пісень. Співали тоді й складену Чубинським пісню „Ще не вмерла Україна", і ми діти, підспівували, що „Наливайко і Павлюк і Тарас Трасило із могили кличуть нас на святеє діло",—звичайно, не розуміючи, хто такі ті Наливайко і Павлюк і на яке діло вони нас кличуть. Потім Раєвський, теж баришполець, автор „анекдотів" із „малороссійскаго быта", читав щось своє. Потім була жива картина (з Шевченка): стоїть дерево, на дерево лізе „причинна"—Ольга Кремер, страшна, бліда, з великими переляканими підмазаними чорними очима, а ми русалочки в білих сукенках, в зелених віночках, з розплетеними косами, щось приспівуючи, лоскочемо причинну. Друга картина (з „Кавказ. Плѣнника"): Чубинський сидить у кайданах, блідий, змучений, а Наташа Кремер, чудово вбрана, перепилює йому кайдани.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Скінчилось літо, нас—дітей взяли з пансіону і повезли на іспити. Мене повезли у Київ, оддали в ґімназію і помістили в пансіон пані Сір'яні, що був при ґімназії. І з того часу я нікого з Кремерів і з своїх товаришок не бачила. Наші путі розійшлися, щоб не зійтись вже ніколи. А з Павлом Платоновичем Чубинським і його сім'єю мені довелося зустрітись через багато років—і вже при инших, сумних обставинах, коли він був паралітиком і лежав, не встаючи з ліжка.

Тоді, при тих сумних обставинах, я познайомилась з дружиною і з усією сім'єю Чубинського. Коли 1862 року його було вислано в Архангельську губернію, він там приймав участь у працях місцевого статистичного комітету, і його видатна праця в цьому комітеті спричинилася тому, що Чубинського було командировано „Географическимъ и Вольноэкономическимъ Обществами" спершу в північні краї, щоб дослідити басейни рік, а потім для статистичних дослідів північно-західнього і південно-західнього краю, після чого Чубинський і видав свою відому працю „Матеріалы и изслѣдованія", а 1870-го року видав мапу „Свекло-сахарныхъ заводовъ". Перебуваючи для своїх робот у м. Городищі, де директором цукроварні був тоді Толпигін, Чубинський познайомився з сестрою жінки Толпигіна Катериною Івановною Порозовою, росіянкою, родом з м. Опочки Псковської губернії, і 1871-го року одружився з нею. У Городищі, як і скрізь, де Чубинському доводилося перебувати, він завдяки своїй надзвичайно палкій, енергійній вдачі, ставав організатором і ініціятором у всіх справах. Так коли в Городищі було засновано 1871-го року „Технічне Товариство", Чубинський був секретарем у тому товаристві, а з ініціятиви Чубинського 1873-го року було вирішено видавати „Ежегодникъ по свекло-сахарной промышленности" і того ж року Чубинський склав і видав працю „Свеклосахарные заводы Рос. имперіи по оффиціальным статистическимъ о ихъ даннымъ за кампанію 1871-го и 72-го годовъ". Щоб згуртувати й пожвавити інертне суспільство, Чубинський в Городищі, як колись у Баришполі, улаштовував вечірки, бали з музикою, вистави, в яких і сам брав участь.

З Городища Чубинський вже з дружиною 1873-го року переїхав у Київ. Але з Київа його знов вислано; та після всяких клопотань дозволено жити в Петербурзі. Там він, завдяки своєму приятелеві, віце-директору департамента міністерства шляхів Неронову, одержав посаду начальника відділу в департаменті шляхів. Але надмірна праця, висилки й переслідування зробили своє: у Петербурзі у Чубинського почалась та хвороба, від якої він і вмер—п'ять років опісля. Коли у нього спаралізовано було половину тіла, він уже не міг працювати. Йому призначили пенсію, і весною 1879-го року він з сім'єю вернувся на Україну, спершу в Баришпіль, потім у свій хутір, а в-осени того ж року у Київ, де він і прожив спаралізований до самої смерти—1884-го року; вмер 45-ти років, залишивши жінку з чотирма малими дітьми. З жінкою Чубинського Катериною Івановною, доброю, розумною, симпатичною людиною, я познайомилась підчас її тяжкого життя. Хоч Чубинський присвятив своїй жінці вірші, писані українською мовою („Моїй Катрусі"), але вона росіянка, якій не доводилася постійно жити на Україні, не знала української мови. Дочку свою Олександру вона оддала вчитися в ту ґімназію, де я тоді вчителювала, і я, буваючи у Чубинських, частенько бачила, як горювала бідолашна жінка, бо їй доводилося піклуватися і біля тяжко хворого чоловіка, і біля малих дітей. Така була моя зустріч з Чубинськими після довгої перерви в нашому житті.

Подала Г. Берло.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Лист Я. Щоголева до П. Куліша.

Надрукована у першій за 1925 рік книжці „Червоного Шляху“ стаття І. Айзенштока „Літературні й громадські погляди Я. І. Щоголева“ [1]) дає яскравий матеріял для характеристики політичного та художнього світогляду самотнього письменника-провінціяла. Не всі думки, висловлені у цих листах невідомі; дещо з них зустрічаємо ми в листах до Дерев'янкіна, які подано разом з иншими біографічними матеріялами у збірці творів, що їх надрукував 1919 року М. Сумцов. Проте яскраво виявляють ці листи до катеринославської громадянки Б. усю відокремленність поета від життя, що буяло навкруги нього, глибоке його переконання, що все в світі йде не так, як слід, що люди все більше та більше псуються.

Щоголів, як відомо, тільки вірші свої писав українською мовою; з наведених же Сумцовим листів одного тільки коротенького листа до А. Л. Шиманова написано по українському. Решта-ж—до Дерев'янкіна, Білиловського, П. С. Єфименко—по російському. Перебуваючи довгі роки на державній посаді, жиючи оддалік від українських кол—рідко тільки зустрічався він з М. Сумцовим, Д. Багалієм, Д. Яворницьким та М. Лободовським,—не мав поет звички до української прозової мови, хоч і вважав своєю заслугою, що „писалъ не жаргономъ малорусскаго съ русскимъ, а двинулъ языкъ впередъ и русскимъ уже непонятенъ“ [2]). Можливо, що де-яку ролю відогравала отут думка про небезпечність листування українською мовою. Дерев'янкін сам злякався невдалими клопотами про дозвіл надрукувати збірку українських пісень [3]), і сам Щоголів радив своїй кореспондентці бути обережною у своїх оповіданнях, щоб не причинили їй якоїсь „політичної небезпечности“ [4]).

В архіві Куліша, що переховується в комісії громадських рухів у УАН, зберігся лист Щоголева до Куліша, характерний для настроїв поета. Особисто не були очевидно між собою кореспонденти знайомі, невідомо й те, коли почалося їх листування. Можливо, що надрукувавши р. 1883 свою „Ворскло“, одіслав Щоголів примірник її до Куліша; принаймні згадує він у цьому листі своєму про лист Куліша від 25 грудня. Цілком зрозуміло й те, чому звернувся Щоголів до нього; в положенні обох їх було щось спільне; обидва вони жили тоді в ізоляції від громадського та національного життя; обидва вони почувалися невизнаними своїми сучасниками, та особливо молодшою генерацією. До того-ж хоч і пише Щоголів Дерев'янкіну, що його „6 малорусскихъ пѣсенъ... невѣдомыми мнѣ путями попали въ альманахъ Кулиша „Хата“, вышедшій въ 1860 г., о чемъ я узналъ только въ 1876 году“ [5])—мусів він зрозуміливо згадувати про це з прихильністю. Про Куліша-ж міг Щоголів знати від харківських кореспондентів його—Лободовського, Білиловського і довідавшись про те, що зібрався він за кордон, згадав ще раз Щоголів про давню свою мрію відвідати близький романтикові Рейн. А знайоме йому почуття самотности та невизнаности сучасниками спонукало його підбадьорювати Куліша своєю улюбленою думкою про те, що справжній присуд дають тільки нащадки.

---

[1]) Сс. 298—308. Не можна в ніякому разі погодитися з тим способом друкування листів, що його вживає І. Айзеншток. Листи подано навіть не в лапках, невідомо чи датовані їх оригінали, а також і те, якою мовою їх написано. [2]) Я. Г. Щоголів. Твори. Харків 1919 Г. Й.; [3]) Ib. с. 19; [4]) ib с. 308. [5]) Твори, с. 23; як гарно це стверджує віддаленість Щоголева від українського літературного життя.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Христос Воскресе!
Милостивый Государь!
Пантелеймон Александрович!

В страстную пятницу, прямо по дорогѣ в Матреновку, зашелъ ко мнѣ за письмомъ къ Вамъ М. Ф. Лобода, въ чоботахъ съ кгерликгою и торбою, говоря, что онъ тогда только и можетъ умереть спокойно, когда поклонится Вамъ. Подвигъ, достойный древняго паломника; подвигъ, который съ великимъ удовольствіемъ совершилъ бы и я, если бы былъ самъ себѣ господинъ. Словамъ моимъ Вы повѣрите, если повѣрите тому, что я помню добро; а я помню хорошо, что именно Вы первый дали мне имя въ Вашей Хатѣ. Какъ бы то ни было, но Лободовскій меня не засталъ, отчего и письма моего къ Вамъ не привезъ. Однако, лучше поздно, чем никогда. Позвольте же, глубокоуважаемый Пантелеймонъ Александровичъ, поздравить Васъ съ наступившими Праздниками и пожелать Вамъ провести ихъ въ здоровьи и благополучіи.

Не помню отвечалъ ли я вамъ на Ваше письмо отъ 25 декабря; если нетъ, то извините великодушно и позвольте надеяться, что Вы не замедлите доставить мнѣ удовольствіе увидѣть Васъ хотя по карточкѣ.

Слышалъ, что Вы желаете бросить родину и кончать вѣкъ заграницей. Правда, съ 10-тилѣтняго возраста я до сихъ поръ и самъ жаждалъ и жажду посмотрѣть Рейнъ и рыцарскіе замки; но только посмотрѣть. Совѣтовать никому ничего не смѣю, тѣмъ болѣе Вамъ, но скажу, что хорошо тамъ, гдѣ насъ нѣтъ. Я жаждалъ посмотрѣть Крымъ, видѣлъ его и въ три недѣли чуть съ ума не сошелъ: его горы чуть не задушили меня, привыкшего къ безпредельной степи, могиламъ, бѣлой хатѣ и веселымъ хуторамъ.

И моя завѣтная мечта, чтобы мои кости лежали подъ небомъ моей родины, в моемъ склепѣ, у ногъ моихъ дѣтей. Мы должны еще помнить, что кромѣ суда Божьего надъ нами будетъ судъ человѣческий и осудятъ насъ справедливо и по достоинству только тогда, когда насъ не будетъ, и судить будут не тамъ, гдѣ-то въ далекихъ странахъ, а здѣсь, на нашей родинѣ. И такъ, не намъ намѣренно бросать ее, мы должны здѣсь ожидать вѣчного покоя, иначе осудятъ насъ безпощадно. Если я все это сказалъ, то простите,—по прямотѣ моихъ предковъ и изъ уваженія и любви къ Вамъ не вытерпѣлъ: хай лучче Вы будете нашъ, а не Австріякъ.

При пожелании Вамъ всего лучшего, остаюсь душевно Васъ уважающимъ и покорнѣйшимъ слугою. Як. Щоголевъ.

11 апрѣля 1884 г. Харьковъ

Подав П. Рулін.

Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя[1]).

Війна дійшла до Холмщини в серпні 1914 р. Перші під напад австрійських армій Ауфенберга й Данкля підпали Білгорайський і Томашівський повіти. Від військових подій й лютости ворога зруйновано було

[1]) Стаття написана на підставі власних записок, споминів, газет і матеріялів з холмських архівів, що потім загинули. Зміст статті, особливо в другій половині, дуже скорочено, випущено багато фактів і прізвищ першорядних холмських діячів тієї доби. Треба з жалем зазначити, що джерела, на підставі яких складено статтю, досить однобічні. Доводиться більше писати про роботу ріжних організацій й осіб, про духівництво, що становило актив тодішньої холмської інтелігенції, й про инше подібне, а про життя мас—сказати можна порівнюючи небагато. Але навряд чи коли вдасться повністю висвітлити цей бік, бо найголовніші до того джерела—архівні матеріяли—майже цілком загинули. Тому приходиться давати те, що маємо.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

села в 87 православних парафіях. Похід ворожих загонів з'єднався з шибеницями й розстрілами селян, взяттям у полон, насильством над жінками, грабунками, пожежами. Особливою жорстокістю відзначилися мадярські полки; мнякше ставилися австрійські слов'янські військові частини. Місцеве українське населення ховалося по землянках, ямах, проваллях, байраках, або утікало до сусідніх сел за лінію боїв, або переходило за Буг на Волинь. Було взято у полон з сільської інтелігенції: учителів Н. Радика, Лукіянця, Ситкевича, Шавалу, О. Князівську, П. Дуду, священиків Н. Чоловського, В. Крашкевича, М. Охотського, В. Іванова, М. Лаця, Н. Костя, диякона Д. Жака і дяків І. Савчука, М. Королева, Г. Горанчука, С. Маргулеця, В. Козловського і А. Дуду. В селах Юрові й Новоселках з незвичайним героїзмом прийняли смерть селяни Базарник і Іван Караван, вчитель парафіяльної школи Гіль і хлопець-учень А. Лисяк [1]).

В половині серпня небезпека загрожувала й самому Холму, але австро-угорське військо було одбито.

Літом 1915 р. холмська людність почала була одужувати від спустошення; але військове становище знов погіршилося. На початку травня російське військо зупинилося на Сані, який в південно-західній частині Білгорайського повіту становив границю межи Росією й Австрією. Почалася трівога й тоді населення полудневих частин Білгорайського й Томашівського повітів, за наказом військового російського командування, було примусово виселено й рушило на Холм. На 1 червня російське військо займало позиції на Танві, що тече по Білгорайському й Томашівському повітах. В міру відступу російських армій видавалися накази про евакуацію урядових і громадських установ і примусове виселення людности: 7 червня з Білгорайського повіту й м. Томашова, 13 червня з Томашівського повіту й полудневої частини Замостського повіту, 15 червня з м. Замостя й його повіту, 18 червня з м. Холма й його повіту, 19 червня з Грубешівського повіту й м. Грубешова, 7 липня з Володавського повіту й 23 липня з Константинівського й Більського повітів [2]).

За наказом вищої військової російської влади, мешканці, всі без винятків, повинні були покинути свої села, забрати з собою найпотрібніше майно і передати решту своїх речей до розпорядження військового начальства. Все, чого не могло використати військо, салдати підпалювали й знищували разом з будинками. Хто не мав охоти кидати свої оселі, тих приневолювали силою. Виганяли навіть нагайками з лісів, як хто там був заховався. Наказ про виселення часто заставав селян цілком непідготованих, за кілька годин до того, як з'являвся ворог. По селах починався страшний переполох і жах. Люди спішно клали на підводи потрібні до подорожи речі, а на них, разом з курами, качками й гусями, сідали діти, діди й бабусі. До возів прив'язували корів і телят. Поцілувавши пороги своїх хат, перехристившися на рідні церкви й кладовища, де лежали їх предки, при риданнях жінок і дітей й ревняві худоби, виїжджали з рідних сел в невідому дорогу. Часто на власні очі люди бачили, як підпалювали козаки їх добро.

З кожним днем околиці Холма уявляли з себе все густіший табор вигнанців, що все побільшувався вздовж і в широкість на десятки верстов. В ці тяжкі хвилі загальної збентежености холмське братство організувало допомогу біженцям. В Холмі, в будинку духовної семінарії біженки черниці Радочницького манастиря пекли для біженців хліб і ва-

---

[1]) Справи бувших архівів холмських: Учебної Дирекції й Духовної Консисторії.
[2]) Матеріяли Учебної Дирекції.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рили гарячу страву. На шляхи, по яких сунули вони, висилалися транспорти з їжою й зі всякою иншою допомогою [1]). Але небезпека вже загрожувала й самому Холму. В ранці 17 липня обрій над ним заволокло димом від пожеж, що палали навколо. В повітрі носилися клаптики згорілої соломи; в городі була ніби півтьма. Значіння того, що наставало, було для всіх зрозуміле... О 7 годині ранку військова влада прислала на Соборну гору офіцера з наказом вивезти з города найбільшу святиню Західньої Руси, кількосотвіковий образ Пречистої. О 8 годині відправлено перед ним молебень і обнесено навколо собора. Усі присутні прощалися й плакали...

По Володавській шосі безперервно посувалися в три ряди кіннота, артилерія й обози. Нижче шоси, з обох боків, в два-три ряди їхали біженці на своїх підводах, зі своєю худобою й усім своїм скарбом. А за ними вже горів старий Холм, і його собор на горі у всій своїй величності показувався на огневому фоні. Праворуч од Холма палало село Городище, ліворуч — Став і т. д. Нарешті, самі вигнанці, як здавалося, пливли по вогняному морі: з обох боків шоси горіли підпалені засіви та вже зжаті снопи. О 3 годині вранці 19 липня до Холма в'їхав перший ворожий роз'їзд, а о 10-ій годині прийшли передові частини австро-германської армії. Їх привітало місцеве польське й єврейське населення, що не виїхало за російським військом [2]). На 1 серпня холмські біженці пройшли кордони Холмської губернії, й австро-германці зайняли її цілком [3]).

Холмські вигнанці, що отримали цілком невірну назву біженців, посувалися на своїх підводах на схід. Влодава, Кобрин, Картуз-Береза, Слонім, Бобруйськ, Рогачів, Рославль—були етапні пункти їх хресного шляху. Ця величня подорож Холмсько-Підляшської Руси, що розтягнулася на тисячу верстов, була подібна до процесії. Забужна Русь ішла зі своїми священиками, вчителями, церковними речами й образами. По дорозі під одкритим небом одбувалися церковні відправи. Разом з холмським народом везли й холмську ікону, що за свою довгу історію не раз бувала в походах.

Чим далі посувалися біженці, тим більше зазнавали вони ріжних недогод і безладдя. Вже в Кобрині людей зібралося сила. Годування на пунктах було мізерне. Починалися пошесті. Керівництва холмської адміністрації не було; народові не вказано було кінцевого пункту. Місцева влада збувала біженців без порядку. Але біженська доля особливо погіршилася в Рославлі Смоленськ. губ. Прийшла холодна осінь; люди терпіли од недостатку харчів і від холоду. Коні біженських обозів повибивалися з сили й їх треба було якось збути. Запропоновано було реквізувати їх, але „Сєверопомощ“ [4]) не поспішалася з купівлею. Почали садовити людей в вагони й одправляти по маршрутах, які призначала „Сєверопомощ“. Через неорганізованість біженецької справи дійшло тоді до страшного розкидання біженців. Батьки губили дітей, діти - батьків. Потім прийшлося везти до дитячих притулків цілі вагони збожеволілих з розпачу дітей. Мартирологом їх з'явилися офіційні списки дітей біженців—сиріт і тих, що загубили батьків; в цих списках була осібна категорія дітей, що не знали своїх прізвищ [5]). Часто не було часу в дорозі закопувати в землю небіжчиків і їх звичайно клали по лісах на траві й посипали листям. Звязок, який спочатку підтримувано поміж біженців окремих сел через їх парафіяльних священиків, обірвався. Парафіяльні

[1]) Отчетъ о дѣятельности холмскаго Свято-Богородицкаго братства за 1914—15 братскій годъ. [2]) Холмскій народный календарь на 1917 г., статті А. Суворова і Н. Ганкевича. [3]) Матеріяли Дирекції. [4]) Установа для допомоги біженцям північного фронту. [5]) Списки Всеросійських земського і городського союзів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

групи з Рославля розпорошилися [1]). Маршрутів в дорозі не додержували і змінювали їх. Біженців з Мірча, Ласкова, Модриня і Модринця „Северопомощ“ призначала до Уфи, а їх повезли до Азії й приставили до Ташкенту і т. д.

Холмські урядові й громадські установи осідали де попало. В Москві знайшли собі місце найголовніші громадські й церковні інституції: Холмське Свято-Богородичне братство з друкарнею й видавництвом, єпископ Холмський і Люблінський Анастасій, духовна семінарія з ректором архімандритом Смарагдом, духовне училище, Турковицький жіночий манастир з ігуменією Магдаленою (Горчаковою); в Петербурзі—Радочницький жіночий манастир з ігуменією Афанасією (Громека) і член державної думи А. С. Будилович; в Київі—холмська учебна дирекція з начальником Ф. В. Кораловим, в Казані—холмський губернатор Б. Д. Кашкаров з губернським правлінням; в Ростові-на-Доні—холмська гімназія з директором А. Бариловичом; в Бердянську — Замостське братство і замостська гімназія з директором Т. І. Цісаром і т. д. Скромний старий одноповерховий, дерев'яний, холодний, врослий в землю флігельок в дворі дому ч. 21 на Тверській вулиці в Москві був центр усього холмського вигнанства: в ньому розмістилися: канцелярія братства, канцелярія єпископа, редакція газети „Холмская Русь“, а після лютневої революції—товариство холмян-Українців і Просвіта.

З холмської інтелігенції в Москві осіли О. Мільков, Е. Вітошинський, Н. Черлюнчакевич, А. Громадський, А. Павлюк, М. Кобрин, Г. Ольховський, І. Врона, А. Суворов, Н. Ганкевич, В. Козловський, П. Король, Р. Ляшук, Н. Ліхацький, К. Сошинський, К. Дмитрюк; в Петрограді—М. Левицький, С. Флоринський, Е. Лівотів, П. Нецкович, А. Вашкевич, Ф. Клімюк, Т. Васільчишин, Я. Козловський; в Київі — П. Гапанович, А. Юшкевич, Ф. Маслюк, И. Левко, С. Козачук, И. Шкетін, М. Левкович, Макаревич; в Ростові-на-Доні—А. Григор'єв, С. Камінський, Н. Шидловський, І. Рожанський, П. Божик; в Лубнях — В. Остапчук („Ткач“), С. Желехівський; в Тулі—Е. Семеновська; в Калузі—А. Бойчук, в Прилуках—А. Любарський, Дейнека, Сенько й т. д.

Братство й на вигнанні було найбільш діяльна й авторитетна організація. На Холмщині через історичні умови народне національне життя було тісно звязане з релігійним. Провідниками народу були сільські священики, манастирі й учителі. Місцева „інтелігенція“ складалася з 310 попів, 47 дияконів, 284 дяків [2]), 1500 вчителів [3]), ще було трохи гмінних писарів і урядовців, всього-ж до 2500 чоловіка, що становило тільки 0,5% української людности на Холмщині й Підляшшу. „Хлопъ да попъ“, як казали Росіяни... Других класів не було; місцева українська аристократія давно спольщилася. Поруч з єпископом авторитетним представником холмської громади був член державної думи, найстарший з холмських діячів, протоєрей А. С. Будилович. До братства, єпископа і члена думи звертались за обороною і в часи вигнання.

Так розсіялася Забужня Русь по цілому лицю бувшої Росії. Холмських вигнанців було оселено в 37 губернях, а також в областях Забайкальській, Самаркандській, Закаспійській, Уральській, Акмолінській та в губернях Тобольській і Томській [4]). Основний кадр інтелігенції — православне духовенство - опинилось в 1915 р. в 41 губерні й областях. Най-

[1]) Рукописна стаття А. С. Будиловича „Мои ходатайства за бѣженцевъ изъ Холмщины въ 1915—1917 гг., какъ депутата отъ русскаго ея населенія въ Государственной Думѣ“. 20 ноября 1920 г. [2]) Справоздання холм. Духов. Консисторії за 1914 рік. [3]) Відозва холм. Учительської спілки в серпні 1918 р [4]) Извѣстія Комитета вел. кн. Татіаны Николаевны за 1916 р., № 4.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

більше священиків осіло в губернях Полтавській (32), Московській (30), Чернігівській та Харківській [1]). Також дуже сильно розпорошилося й учительство [2]). Що-ж до гмінних войтів і писарів, то адреси 80% їх навіть в 1917 р. були невідомі холмському губернаторові, а 47 з них, себ-то 20%, осіли в 24 губернях [3]). Але всі ці цифри розпорошености треба значно побільшити, бо на території кожної губерні біженці осідали не в одному, а по багатьох місцях.

Ясно було, що в описаному розкиданні холмського народу й його культурних сил і організацій не було додержано жадного державного плану. Громадські установи розмістили в одному місці, державні канцелярії—в другому, школи—в третьому, а сам нарід розсипали на території двох частин світу... Ніби хтось був зацікавлений в тому, щоб Західню Русь дезорганізувати, позбавити лиця, розпорошити...

Дуже трудно підрахувати точну цифру холмських біженців—Українців. Татьянинський комітет допомоги біженцям, поміж зареєстрованими 45% всеї кількости біженців, показав в 1916 р. з Холмщини 99,301 біженців усіх національностей [4]). Значить, по чисто аритметичному дуже неточному припущенню, їх могло бути до 221 тисяч. Член Державної Думи А. С. Будилович 29 січня 1918 р. рахував холмських православних біженців не менше, як на 300 тисяч [5]). За обрахунком холмського губернського виконавчого комітету, на всехолмський біженецький з'їзд, що одбувся в кінці серпня 1917 р. в Київі, з'явилися представники од 250 тисяч організованих холмських біженців—Українців [6]). Нарешті, на губернській холмській нараді 5 липня 1916 р. в Казані повітові начальники і бурмістри міст доводили, що 30% всього населення Холмської губерні залишилося на місці, а 70% розкидані по Росії в біженстві їх буде до 700 тисяч [7]). Ця остання цифра мабудь дуже перебільшена, бо вигнаними з Холмщини показалися переважно православні Українці. Як мало, в порівнанню з ними, виходили Поляки й инші нації, видно з вищезазначених матеріялів Татьянинського комітету. Так, поміж 45% зареєстрованих біженців, з Холмщини було 7,2%, а з инших губерень Польщі 11,5%. Але по окремих губернях це останнє число складало: minimum від 0,3% (Калишська губ.) і maximum до 2,6% (Ломжинська губ.), при чому в ці цифри входили біженці не тільки польської, але й руської, української, литовської, еврейської й инших націй.

Незначний відсоток поляків—католиків з Холмщини констатує також в своїй дуже тенденційній статті відомий люблінський польський статистик Верценський. За його підрахунком, з 4 полудневих повітів Холмщини вийшло за російським військом 11% усієї кількости поляків-католиків і 88% православних Русинів [8]).

По статистиці населення Холмщини на 1 січня 1914 р., в ній було Поляків 30,5%, Жидів 15,8%, Німців й инших націй 3,6% і Українців 50,1%, або всього 912, 095, при чому Українців було 446,839 [9]). Таким чином, коли навіть гадати, що Українців—біженців було стільки, скільки організовано прислали своїх представників на київський всехолмський з'їзд, цеб-то 250 тисяч, то і в такому випадкові виявиться, що вигнано з Прибужжя було більш, ніж половину Холмсько-Підляської Руси. Фактично-ж останню цифру треба побільшити, бо, як показала дійсність, певний, не-

[1]) Адресна книга Консисторії за 1915 р. [2]) Списки Дирекції. [3]) Повідомлення повітових начальників до Дирекції 1917 р. [4]) Op. cit. [5]) Записка Будиловича до ради народніх комісарів. Його-ж стаття в „Холм. Руси", № 33 — 1917 р. [6]) „Холмская Русь", № 43—1917 г. [7]) Теж № 33—34—1916 г. [8]) Dziennik Narodowy (Petrogradski) № 34—1917 р. Моя відповідь Верценському в „Холмській Русі" № 49—52—1917 р. [9]) Відозва холм. губер. виконавчого комітету (московське „Раннее утро" № 116—1918 р.).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

малий відсоток біженців—Українців був розпорошений й ні в які реєстрації й організації потрапити на облік не міг.

Отже в другій половині 1915 р. на Холмщині й Підляшшу, замісць української більшости населення, повстала польська більшість. Через те холмські організації визнавали, що голосом Холмсько-Підляшської Руси повинно було вважати настрій тих до 300 тисяч Українців, що перебували в Росії в примусовому біженстві [1]), бо завсіди український елемент складав більшість населення Холмщини.

Перші з біженців встали на ноги Поляки й Євреї, що мали численну високо кваліфіковану, добре поміж себе звязану інтелігенцію, капітали й впливи в петербурзьких вищих сферах. Вони, при фінансовій допомозі російської казни, утворили міцні національні організації для обслуговування своїх біженців. В найгіршому становищі опинилися вигнанці — Українці. Для них були приступні тільки загально-державні біженецькі установи, поміч яких найчастіш приходила з великим опізненням. Волиняки, Галичани, Гродненці, Холмяни, мешкали в холодних бараках або казарнях, не маючи доволі ні опалу, ні одягу, ні обув'я, ні їжи. В такому становищі вони розбирали плоти, виривали солому, обчищали сади, городи й поля й жебрали. Часто біженці осідали й якось помалу обзаводилися всім потрібним для життя, коли несподівано їх примушували переходити в инші губерні, як то було, наприклад, в Глухові й Стародубі. Не маючи змоги пристосуватися до тих чи инших умов, біженці здіймалися з місця, щоб перебратися до инших губерень. Речі, здані до багажу, засилали невідомо куди, й одержати за них платню було важко. Заробітків знайти було дуже трудно. В де-яких місцях з біженцями конкурували полонені німці й австріяки. Місця примусового оселення відвідував неврожай, посуха, пошесті, й тоді особливо становище біженців було катастрофічне.

Дуже хвилювало холмських вигнанців те, що в той час, як біженці—Поляки в своїх національних комітетах справно одержували й обув'я, й одяг, і пайки, біженці-Українці або зовсім не могли того добитися, або примушені були очікувати на це дуже довго. Такі випадки були зареєстровані в Рязанській, Тульській, Пензенській й инших губернях. „Невжеж ми гірші за Поляків!"—писали біженці з Рязанської губ. до А. С. Будиловича. „Страшний і ганебний факт",—писав Будилович до біженського відділу,—„12,572 кар. невитрачених казьонних грошей на біженців в Тульській губерні й матеріяльна нужда така, що приходилося холмським біженцям іти до польських комітетів, записуватися Поляками й навіть розмовляти попольськи" [2]). Факт кращого становища біженців польських, жидівських, латишських й ин. зазначений був також і в справозданнях всеросійського союзу земств і міст [3]).

Біженці, що осіли в Орловській губ., просили перевести їх до Ставропільської чи Катеринославської губ.; з Самарської губ. напрошувалися до Катеринослав. й Москов. губ., з Казанської губ. (з посеред Татар-мусульманів) до Київської губ. і т. п. Але особливо страждали ті з вигнанців, які попали до Азії. З біженців Холмського повіту, яких заслано було до Ново-Миколаївська і Барнаула Томської губ., вмерло від незвичного клімату й инших бід 273, себ-то 25%. Біженці з села Ганна Володовського повіту писали: „Нас приїхало до Ташкенту 110 душ; з нас вмерло 24 і хворих 76" (значить здорових всього 10). Біженці з Волчинської парафії писали з Ташкенту: „Дав би Господь скоріше повер-

[1]) „Холмская Русь" № 45—1917 р. [2]) Будилович, „Мои ходатайства за бѣженцевъ изъ Холмщины" (рукопис). [3]) Отдѣлъ по устройству бѣженцевъ (очеркъ дѣятельности), стор. 13.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нутися нам на дорогу нашу батьківщину... Тепер, коли людям доводиться цілі дні бути без роботи, люди стали... якісь мляві, нема в них тієї бадьорости, яка була вдома... Жити нам тут в Ташкенті дуже трудно, клімат такий для свіжих людей важкий, що ні в якому разі ми тут не можемо вижити... Усіх нас розмістили по казарнях, де не було знищено заразу після полонених Австріяків і Германців... Не довше як після одного тижня у нас захворіли всі як один діти і через тижнів з два їх усіх змело з лиця землі, як мітлою... Усей ташкентський цвинтар засіяний могилами наших дорогих діток... За дітьми почалися хворісті серед дорослих...“

Про той же Ташкент командирований холмським архиєреєм священик Іоанн Левчук повідомляв: „Найгірше становище біженців у Ташкенті, де мені довелося бути 15—17 грудня (1915 р.). Оселені вони у казарнях; клімат для них шкідливий, хоч годування досить добре. Хоріють і вмирають біженці тут дуже: висипний тиф, скарлятина, дифтерит і віспа виносять їх що-дня десятками в могилу; особливо вмирають масами діти Є батьки, що втратили по троє—четверо дітей. Лікарні повні хорих, і в помешканнях хорих багато. Усі біженці—ніби парені і молять тільки Бога, щоб їх звідтіль забрали. Сум серед них дуже великий; ніхто не сподівається дожити до весни, а тим більше повернутися до рідного краю... Є наші біженці і на полудень від Ташкенту: в Самарканді, Скобелеві, Коканді, Мерві... І звідтіль несуться дуже сумні вісті про значну смертність біженців“.

Біженці Мірченської парафії так малювали своє життя в Самарканді: „Нам заборонено ходити до церкви (на Різдво), бо накинулася хворість „сипний тиф“, тільки не в наших казармах, а в німців. Гродненської губерні люди ходять по місту, жебрають, і нам через них заборонено було ходити до церкви. Тільки на самі свята прийшов до нас стражник і каже: „Ідіть, братці, до церкви, підемо всі разом „під конвоєм“. А ми йому одповідаємо, що ми не підем „під конвоєм“, бо ми не арештанти, ми нічого злочинного не зробили... І ми усі сиділи в казармі, і плакали гіркими сльозами, і згадували нашу солодку сторону... Вийшли ми усі разом на двір і заспівали свої колядні пісні й свої вечірні пісні. І так ми проводили свята, не були ніде ані на крок. І ніяк не можемо звідсіль вибратися: комітет нас не пускає... Їжу нам з кожним днем зменшують. Ціни на все збільшуються; все дороге, а як що й купити, то нема на чому зварити, бо дрова тут дорожчі, ніж що инше. Заробітків жадних в нас нема“...[1]).

Ледве встигнувши осісти й опам'ятатися після тяжких переживань біженецької подорожи, холмська інтелігенція почала встановлювати звязок з розкиданими своїми біженцями. Парафіяльні священики завели листування з своїми парафіянами, розшукували й одвідували їх. Холмське братство поспішилося поставити на ноги свою друкарню і, для звязку з біженцями, почало друкувати й розсилати друковані періодичні часописи: „Холмську Русь“ і „Холмське церковне життя“. Єпископ Анастасій одвідав біженців в губернях Тульській, Самарській, Уфімській й Оренбурзькій; після нього єпископ Серафім побував у холмських біженецьких колоніях в губернях Костромській, Тамбовській та инш.[2]), а архимандрит Сергій—в Туркестані. Де-які поодинокі біженці самі подавали про себе звістку, адресуючи її до державної думи до Будиловича. Потім було встановлене регулярне періодичне одвідування біженців своїми пара-

[1]) Рукопис Будиловича „Западно-русскіе бѣженцы в Туркестанскомъ краѣ“ (23 февраля 1916 г.). [2]) Холмскій народный календарь на 1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

фіяльними священиками. Коли між холмськими організаціями й розпорошеними біженцями вдалося налагодити постійний звязок, полекшилася й можливість їм допомагати. Таким чином помалу й поступово холмській інтелігенції вдалося змякшити гострість і небезпеку цілковитого розпорошення холмського українського народу. Через де-який час, за клопотанням холмського архиєрея, братства і Будиловича, пощастило навіть перевезти холмських біженців з Туркестану, де стільки загинуло їх, до Самарської й Саратовської губерні.

Західньо-руська інтелігенція, що перебувала в Петербурзі, звернула увагу на катастрофічне становище західньо-руських біженців і подала думку про заснування спеціяльної установи для допомоги Галичанам, Волинякам, Гродненцям, Ковенцям й инш. Спочатку де-хто жахнувся цієї пропозиції, вбачаючи в ній націоналізм, шовінізм і сепаратизм. Однак „Западно-руське общество" в Петербурзі (під головуванням Д. Н. Чихачова і П. Г. Бивалькевича) перше утворило російський комітет допомоги західньо-руським біженцям. Потім утворилося „Всеросійское общество попечения о беженцах". Хоч ці організації й повстали з немалим запізненням, але все ж разом з загально-державними й громадськими організаціями, як Татьянинський комітет, Северопомощь, Югобеженец, Всеросійський союз земств і городів, ріжні місцеві комітети і ин., почали вони допомагати і холмським вигнанцям. З метою притягнення до польської орієнтації й самовизначення, Холмянам охочі були допомагати й польські комітети, але нарід, крім поодиноких випадків, до них не йшов.

Незабаром холмські вигнанці залишилися без своїх офіційних керівників. Наприкінці 1915 р. епископ Анастасій перейшов до Кишинівської катедри, а в середині 1916 р. залишив губернаторство Б. Д. Кашкаров. Першого тимчасово заступив епископ Білостоцький Володимир, що колись заступав єп. Євлогія підчас перебування його в Державній Думі. Біженська губерня й епархія не могли приваблювати до себе нікого. Бути керівником в таку трагічну хвилю, коли холмському народові загрожувала небезпека цілковитого розпорошення й обезличення, це була свого роду саможертва, до якої найбільш міг бути придатний хтось зі своїх холмян. Тут яскраво виявився негативний напрям російської державної системи, що ставила на чолі управління не місцевих людей. На епископа було призначено, за бажаннями холмян, ректора холмської духовної семінарії й голову братства архімандрита Серафіма (Остроумова). Він, хоч теж не був холмянин, але мав ценз більш ніж 11-ти літньої праці на Холмщині й був знаний народові.

„Ріки Вавілонські", як казали холмські вигнанці, плили для них в країнах Волги, Оки, Дону, Кубані, Іртишу, по цілій Росії і Сибіру до Владивостоку і татарських аулів і юрт. Місцева людність ставилася до біженців неоднаково. Спочатку їм майже всюди співчували, потім дивилися на них байдуже, де-не-де й вороже. Не могли сподіватися особливої прихильности голодні, брудні, стомлені, хворі люди, що випивали в дорозі всю воду з криниць, вирубували дерева й руйнували паркани на підпалювання огнищ, забруджували місця своїх зупинок, поїдали врожай з чужих городів, садів і поля... Усюди їх визначали, як „хохлів". Більшість з холмян уперше побачила ту дійсну Росію, „Святую Русь", „народ богоносець", про що їм завсіди казали російські діячі й владики. Сі враження біженців від Росії не були захоплюючі. Вони побачили недбалу обробку земель в де-яких місцях свого перебування. Їх—тверезих—вражала картина безпросвітнього російського пияцтва. Замісць своїх скромних, а часто й убогих церковок, що ще недавно були покриті соломою, з гніздами чорногуза й підпорами коло стін, з олив'яними чашами, вони

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

побачили пишні храми. Але їх дивувало недодержання у великоросів неділь, свят і постів [1]) Особливо вражала біженців безмежна лайка у великоросів.

Усюди Холмяни жили своїми колоніями і заховували свої звичаї. Нарід і на вигнанні, „на берегах рік Вавілонських", співав свої народні й релігійні пісні і плакав від туги по рідній землі [2]). Відозва до поляків верховного головнокомандуючого російською армією великого князя Миколая Миколаєвича викликала серед біженців великий неспокій. Хоч зміст відозви був туманний, але вже мовчанка в ній про Холмщину вразила холмян в серце. Вони підозріло дивилися на радість своїх сусідів, польських біженців. Єпископа Серафіма, братство й Будиловича було засипано запитами з місць оселення біженців. Під впливом цього братство в кінці липня 1916 р. послало до Петербурга спеціяльну делегацію до уряду, щоб повідомити його про настрої розкиданого в примусовому біженстві холмського народу, та щоб поінформуватися від уряду про його дійсні нероз'яснені відозвою заміри що до Холмської землі. До складу делегації увійшло кілька селян, редактор холмського братського народнього календаря й голова руського клубу в Холмі Е. В. Лівотов, архімандрит Смарагд і почесні члени братства—відомий історик П. М. Жукович і член Державної Думи від російського населення Варшави С. Н. Алексєєв. 13 серпня 1916 р. делегацію прийняв прем'єр російського уряду Б. В. Штюрмер. Промови холмських селян були дуже гарячі й повні любови до свого страдницького рідного краю і теплого почуття до Росії. Штюрмер сказав делегації, що недавно перед тим в ставці відбулася нарада міністрів за участю самого імператора, і було вирішено, що Холмщина й Литовська частина Сувальської губерні ні в якім разі не будуть прилучені до майбутньої автономної Польщі. Після того, при кожній зміні кабінету (А. Ф. Трепов, князь А. Д. Голіцин) холмяни нагадували їм про свої настрої й справи, але всі ці розмови і докладні записки до прем'єрів далі їх кабінетів не посунулися. Російський уряд не використав жадної нагоди до того, щоб офіційно висловити свої заміри що до політичної долі Холмщини. Подібні ж настрої панували тоді і в російських громадських колах. Не тільки в „Рѣчи", але навіть в „Новому Времени" не можна було торкнутися холмської справи. Мотивувалося це умовами війни й небажанням дражнити Поляків.

В тім же році закордонні часописи подали низку повідомлень про те, що діялося тоді в окупованій австріяками Холмщині, де мали найбільший вплив Поляки. Ці вісті були дуже смутні для біженців - Українців. На спустілі осади вигнаних „Русинів" перебиралися польські селяни, викликані з инших частин Польщі. На місці бувших російських шкіл відкрито було польські з викладанням тільки польською мовою й тільки польських предметів. Холмський і Люблінський православні собори й инші храми обернено на костели. На Холмщині з'явилися були українські ченці василіяни зі Львова, але їх поляки вигнали, почуваючи небезпеку перед тим, щоб ті холмські Українці, що з православія перейшли на католицтво, знов не повернулися до унії. Зате до Холмщини було виписано з Кракова польських ченців-католиків [3]). В Конопниці, Вроткові й Хмілю під Любліном і в самому Любліні було закрито храми, притулки і школи католицької секти маріявитів. Найбільше палкі з фанатичних сектантів тоді пробували навіть змусити свого єпископа дозволити розіп'яти його на хресті, щоб цим, як вони думали, урятувати секту [4]).

[1]) „Холмская Русь", № 40—1917 р. [2]) „Холмская Русь", № 46--1917 р. [3]) „Czas", № 386—1916 р. [4]) „Reichspost, 4—VII—1916 р., „Czas" N 392, „Przegląd Powszechny", Lipiec 1916.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Згаданий раніш відомий польський економіст і статистик Берценський, зазначаючи велику перевагу виходу в біженство українців над поляками, вбачав у тому брак закохання Холмян до своєї країни. А Краківський „Czas“ [1]) подавав, що в Грубешівськім повіті тип місцевого русина цілком счез... Їм вторив німецький письменник Рорбах [2]). На його думку, через те, що Росія не здатна до асимілювання других народів з вищою культурою, то, як її не розгромить війна, почне вона колонізувати західні краї великоросами. Тому,—доводив Рорбах,—що дуже побоювався Столипинської аграрної реформи,—російський уряд має закріпити біженців десь при Волзі або на Сибіру, а на їх місці оселити великоросів; тим „Західний край“ було б цілком зрусифіковано. Польські газети підхопили версію Рорбаха й почали писати, що холмські вигнанці вже ніколи не повернуться до рідних гнізд.

Коли все це писалося й коли в Прибужж все російське й українське поляками переслідувалося, в Росії поляки користувалися незвичайною в умовах колишнього режиму свободою. В Могилеві, Витебську, Минську, Смоленську, Харкові, Київі на російські державні кошти відкрито було для поляків низку шкіл ріжних типів. Білорусь, Україну й Литву почали називати в польских часописях польськими землями. Минськ, як писали в тих же газетах, став цілком польським містом. Під прапором біженських, на російські державні кошти відкривалися польські притулки, просвітньо-добродійні інституції, каплиці. В розкиданих по Росії польських біженських колоніях відбувалися політичні свята, як, наприклад, святкування річниці конституції 3 травня 1791 р. Поляки займали значні посади не тільки в своїх національних біженських комітетах, але й в загально-державних установах. Життя польське в Росії було дуже жваве, чому сприяли нові політичні перспективи для Поляків і прилив до Росії польської біженецької інтеленгеції з Польщі. Польські впливи в Росії підпирала родовита польська аристократія, зв'язана з російськими придворними колами і з російською аристократією, а також кадри освіченої інтелігенції. Польські біженські комітети містилися по найліпших домах, з гарними під'їздами й вестибюлями.

В другій половині 1916 р., на черзі завдань у холмських організацій стояло продовжування клопотань про те, щоб урятувати яким-небудь чином, хоч чудом, розсипаних біженців від цілковитого розпорошення й підготовити справу організованого повороту їх на береги рідного Буга. Тоді побоювалися, що можлива несподівана зміна на фронті військового щастя може викликати стихійний серед біженців рух на захід зо всіма сумними наслідками російської неорганізованости. Через те після наради, що відбулася 5 липня, під головуванням холмського губернатора Кашкарова в Казані [3]), холмське братство, що після Серафима обрало на голову О. Мількова, скликало 1, 2 і 3 грудня в Новому Єрусалимі, цеб-то Воскресенському манастирі під Москвою, з'їзд членів братства, духовенства і „мирян“. На з'їзд прибуло до 100 чоловіка братчиків, яким дав притулок і годував настоятель Нового Єрусалиму епископ Трифон (князь Туркестанов). Зібрання відбувалося під головуванням холмського епископа Серафима, в присутності новопризначеного холмського губернатора, відомого московського археолога й історика Л. М. Савелова. Для привітання з'їзду приїздив і перший холмський губернатор, потім обер-прокурор синоду А. Н. Волжін. На з'їзді яскраво виявлено було як картину біженецького стану, так і надій холмського народу. Було прийнято низку ділових рішень. Але може найбільше важним було констатування настрою

[1]) № 239—1916 р. [2]) „Czas“, № 435—1916 р. [3]) „Холмская Руеь“, № 33—34,—1916 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Холмсько-Підляшської Руси, „в разсєянії сущей". Не вважаючи на тяжкі пригоди біженства, холмські біженці були бадьорі і тверді духом що до замірів повороту на батьківщину. Палке очікування цього моменту було остільки пекуче, що неминучі були й розмови про те, що буде, коли німці переможуть Росію, й Забужня Русь підпаде під Польщу. І на це відразу відповідали, що й в такім разі повернуться до рідного краю...

Усі Холмяни, особливо селяни, з великим зацікавленням оглядали Новий Єрусалим, цей східній Ватикан, звідкіль патріярх Нікон, захоплений ідеєю цивільної влади папи, збирався керувати усім церковним сходом. Величний в кілька поверхів храм, збудований на зразок єрусалимського; в храмі—29 вівтарів і гробниця Нікона; в один і той же час можна служити без перешкоди 4 літургії; точна подібність гробу Христа й престолів для патріярхів Антіохійського, Олександрійського, Єрусалимського, Константинопільського й Російського. Служба відправляється по „чину Єрусалимському". Кожну неділю при каплиці гробу Христа урочисто служиться пасхальний канон. В цьому оригінальному російському Ватикані біженці з великим здивуванням оглядали католицькі впливи й де-що спільне з уніятством: ліпні голови херувимів, особиста наочність що до показання страждань Христа, статуя його-ж у в'язниці в накинутій червоній одежі, деревляні фігури воїнів. Все подібне, як відомо, переслідувалося на Холмщині й Підляшшу при „присоєдіненії" уніятів і викликало навіть криваві сутички.

По закінченні з'їзду біженці роз'їхалися по ріжних місцях свого примусового осадження, переходячи думками від того пишного храму до своїх убогих церковок над Бугом. Відчувалося, що з'їздом братство значно підняло дух біженців. Навіть, теоретичні розмови про можливість повороту до рідного краю здатні були зогрівати їх надії...

Настав 1917 рік, час великих надій. Щоб звернути більшу увагу російського столичного громадянства на Холмщину, вирішено було улаштувати в Петербурзі лекцію про Холмщину з концертом холмських народніх співів. Єпископ Серафим, ігуменя Афанасія (Громека) і члени „западно-русскаго общества"—академик А. І. Соболевський і Е. А. Шеїна взялися за це, але настала революція. Державний переворот одразу захопив Холмян. За вказівками єп. Серафима, було скликано в Москві перші загальні збори урожденців і діячів Холмщини, на які зібралося більше як 100 чоловіка. Зібрання одностайно ухвалило таку постанову: „Залишення Холмщини в межах Польщі збори визнають за неприпустиме. Визнаючи, що тільки органічне злучення Холмщини з українським народом може забезпечити їй можливість правильного політичного й культурного розвитку на найближче майбутє, збори думають, що Холмщині необхідно цілком злитися з українським рухом, при умові заховання де-яких особливостей свого життя". Про початок московського об'єднання Холмян єп. Серафим оголосив в своїй відозві до духовенства й громадян в „Холмській Русі". А тимчасовий організаційний комітет Холмщини сповіщав біженців, що з огляду на державний переворот нарід сам повинен стати в обороні себе й своїх історичних прав [1]). Одночасно до Петрограду було командировано К. Р. Дмитріюка, який разом з Будиловичем повідомив товариша міністра внутрішніх справ тимчасового уряду Д. М. Щепкіна про постанову московських Холмян і просив, щоб уряд, без зносин з холмськими організаціями, не видавав жадних розпоряджень що до Холмщини [2]). Щепкін від імени уряду висловив на це згоду й просив надіслати коротеньку записку про побажання холмського українського народу.

---

[1]) „Холмская Русь" № 14—15—1917 р. [2]) „Холмская Русь", № 16—18—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

4-го квітня 1917 р. відбулися в Москві другі збори Холмян з участю до 400 чоловіка, серед яких найбільше було селян. Вислухано було доповідь про розмову з урядом, вибрано комісію для складання записки і послано телеграму до Київа з привітанням українському конгресові, що зібрався для об'єднання усіх українських земель. В складеній комісією записці [1]) збори просили тимчасовий уряд не допускати поширення компетенції новоутвореної Ліквідаційної Комісії в справах Царства Польського на Холмську губерню, призначити холмського губернського комісара і зорганізувати допомогу розпорошеному холмському селянству. Записку цю подав до уряду Будилович, що діяв в погодженні з комітетом Української Національної Ради в Петрограді, з якою Холмяни мали ділові зносини через голову комітету А. І. Лотоцького і члена М. А. Славінського [2]).

Так на початку російської революції почався український рух серед холмського народу. Крім спільної з українським народом мови, звичаїв і віри, до України біженецьку Холмщину притягали й політичні обставини. На черзі революційних завдань стояло тоді визнання факту автономности України, з якою Холмщина межує й до якої її можна було-б прилучити. Що до бажання відійти від Польщі, то тут уявилися наслідки старої історичної боротьби між Польщею й Руссю [3]). Крім того, політика російського уряду за передвоєнні 50 літ рішуче відвертала холмських Українців від польської стихії. Найбільшу ролю в тім відіграла радикальна для свого часу селянська реформа 19 лютого 1864 р. й класове почуття проти панів—поміщиків. Крім того, нарід вже й без того вважав себе відділеним від Польщі законом про Холмську губерню.

В часі московських резолюцій там же утворилася холмська поступово-демократична група, до складу комітету якої входили Н. Черлюнчакевич, Б. Воднарський, І. Врона, М. Левкович, А. Марчук, А. Левкович, Н. Таратута. Цей гурток в своєму програмі вимагав утворення федеративної республіки, відібрання земель на користь народу, відділення церкви від держави і т. п. [4]). Згодом майже усі члени його записалися до комуністичної партії більшовиків.

Щож до маси холмських біженців, то в революційній атмосфері українська орієнтація межи ними почалася стихійно і часто навіть раніш, ніж дійшли до них чутки про московські зібрання й постанови. Будилович, організаційний холмський комітет в Москві, архирей, братство, а потім Українська Центральна Рада в Київі і Ліквідаційна Комісія в Петрограді одержували тоді постанови біженецьких колоній з Петрограду, Київа, Новочеркаська, Кубані, Лубень, Ростова на Доні, Прилук, Глухова, Білгорода, Бердянська, Костроми, Тамбова, Оренбурга, Сибіру і т. д. Редакційна сторона їх резолюцій була не однакова, але зміст їх усюди один: рішучий протест проти прилучення Холмщини до Польщі, українське самовизначення, вимога залишення Холмщини й Підляшшя в складі Російської держави з прилученням до автономної України. Де-які колонії вимагали обрання членів до Установчих Зборів для захисту Холмщини від Польщі, другі—для оборони від Ліквід. Комісії, треті жадали участи представника від Холмщини в цій Комісії і т. д. Крім того, були заявлені побажання, щоб по скінченні війни населенню було дано допомогу для відновлення зруйнованого господарства, повернені шкоди, щоб земля в Холмщині була роздана корінному населенню без ріжниці релігій тим порядком, що вкажуть Установчі Збори. В деяких резолю-

[1]) Там-же № 16—18—1917 р. [2]) Журнали комітету 3,16,18 Квітня й 1 травня 1917 р. [3]) „Холмская Русь", № 19—1917 р. [4]) „Нова Рада", № 32—1917 р. „Холмская Русь", № 16—18, 31, 33—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ціях зазначалося, що біженці повинні залишитися „на своїх старих дідівських місцях". Тут бреніло побоювання, що або Росія може затримати в себе біженців, або Поляки назад їх не впустять. Були також пункти проти соціялізації землі, „общини", „душевих наділів", а також щоб землеволодіння й земельний лад лишилися такі, які були перед війною і т. д.

Коли ж біженські колонії одержали чергове число „Холмської Русі", де було надруковано московські резолюції Холмян, то рух ще більше поширився. Один Будилович отримав і надіслав до тимчасового уряду постанови 317 колоній. Таким чином, без жадної агітації і без зовнішнього примушування, за тисячі верстов від рідного Буга, схвильований переворотом холмський український нарід сам зробив межи себе плебісцит[1]). І це всенароднє голосування було не на користь новопроголошеної Польської держави.

Декрет тимчасового російського уряду від 15 березня 1917 р. утворив установу, що відограла значну ролю в холмському питанню в часи революції. На Ліквідаційну Комісію в справах Царства Польського була трівожно звернена уся увага холмського народу, й ім'я її не сходило з уст біженців навіть ще довго після жовтневої революції. Ліквідаційна Комісія мала своїм завданням ліквідування державних відношень Росії до новопроголошеної Польської держави. Вона складалася на половину з представників російських міністерств і на половину з делегатів польських громадських організацій. Та особливість, що в складі Комісії не вказано було місця представникові українського населення Холмської губерні, служила яко би доказом того, що Холмщина й не підлягає компетенції Комісії. Підлеглість Холмської губерні Комісії значила б прилучення її до Польщі. Так гадав холмський нарід і так спочатку дивилися на це й де-які російські міністерства. Але незабаром вияснилося, що Комісія збирає матеріяли й до ліквідування Холмської губерні. Чутка про це дуже стривожила біженців. Для них стало зрозуміле, що Комісія несе в собі для Холмсько-Підляшської Русі польську державність. Через те до Комісії стали надходити від біженецьких колоній і громадських організацій заяви про те, що холмський нарід не бажає собі прилучення до Польщі й вимагає від Комісії, щоб вона не торкалася справи Холмської губерні.

Тимчасовий уряд припустив велику несправедливість, що не утворив представництва в Ліквідаційній Комісії від Українців і других національностей. Тільки повним забуттям національних інтересів Західньої Руси або переможними впливами Поляків, можна було витлумачити цей факт. Першою протестувала 1 травня проти того петербузька Українська Національна Рада, домагаючись допустити до участи в праці Комісії представника від українців. Яко на кандидата, було вказано на М. А. Славінського. Після того 11 травня до Комісії з подібною-ж вимогою звернулася холмська поступово-демократична група і 28 червня товариство Холмян-Українців. Комісія була примушена принципово визнати справедливість цих побажань[2]), але з свого боку не посунула активно справи до видання про те від уряду спеціяльного декрету.

Доки йшло листування в справі представництва від Українців, Комісія приступила до вирішення холмського питання[3]). Наради відбулися 10 і 17 червня. Законом від 23 червня 1912 р. Холмщину було виділено

---

[1]) Рукопис Будиловича „Мое участіе в украинской оріентаціи Холмщины". 6-го августа 1919 г. Також і в „Холмській Русі". [2]) Відповідь голови Ліквід. Комісії Товариству Холмян—Українців ч. 2005—1917 р. „Холмская Русь", № 33—1917 р. [3]) Відношення Ледницького до Будиловича ч. 2729 від 13/V—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

із управління варшавського генерал-губернатора[1]). Зі складу Царства Польського вона мала відійти по закону 17 березня 1915 р. про поширення на Польщу „городового положенія“[2]). Іменно, в особливому § 29 цього закону було висловлено, що Холмська губерня відокремлюється від Польщі. Останній закон, в якому стояв важний для долі надбужного краю рядок, був переведений урядом підчас вакацій Державних Думи й Ради. Таким чином, треба було ще внести його на затвердження законодавчих установ в певний термін, але уряд через війну цього не зробив. Отже, вважаючи на те й на невведення в життя закону про міське самоврядування в Польщі, польська половина Ліквід. Комісії запропонувала анулювати закон 1915 р. Від того-ж само собою відпадало й відокремлення Холмщини від Царства Польського. Де-які представники російських міністерств пробували опонувати проти того, але Поляки відповідали їм уперто і настирливо. Тоді голова Комісії, відомий московський адвокат і громадський діяч, поляк А. Р. Ледницький може по суті справи, а може з метою уникнення напруження атмосфери в Комісії, зробив дипломатичний крок. Він це гостре питання не поставив на голосування під приводом ніби необхідности порадитися в цій справі з головою тимчасового уряду князем Львовим. Одначе політична доля Холмщини вже висіла в Комісії на волоску.

З утворенням в Київі Української Центральної Ради холмські біженці стали більше оглядатися на Київ, ніж на Москву. Хоч у Москві перебували старіші їх громадські й церковні організації, але в праці їх влітку 1917 р. якось зменшився темп. Після організаційних загальних зібрань в березні і квітні, очікувалося призначення від тимчасового уряду комісара для розпорошеної Холмщини. В тому виявилися стара звичка холмян покладати надії на „губернатора“ та „архирея“... Але тимчасовий уряд не поспішався реагувати на московські резолюції Холмян. По скасуванню Державної Думи, після від'їзду 17 травня з Петербурга Будиловича, Холмяни залишилися там без легального представника „Обов'язки інформатора і виконавця доручень холмських біженців з початку війни ніс М. І. Корнилович, але роля його в Петербурзі була аполітична й неофіційна. В червні стало відомо, що еп. Серафим переходить на Орловську катедру. Він 11 літ працював на Холмщині, переніс з народом біженство й енергійно керував роботою холмських організацій у Москві. Холмська інтелігенція дуже жалкувала за ним, особливо через те, що він твердо й систематично боровся проти розпорошення біженців і взяв правильну лінію по з'єднанню біженців на початку революції. Але церковні й церковно-громадські організації у друге залишилися без керівника. Відчувалося, що взагалі треба було переглянути всю громадську організацію, схема якої була накреслена на московських зібраннях. Тоді Бердянська холмська група, по нараді з другими колоніями, постановила скликати в Київі всехолмський з'їзд, який мав би бути найавторитетнішою організацією і виразом бажань всього народу. Таким чином керівництво громадським і політичним життям біженців переходило з Москви на Україну, на яку зорієнтувався холмський нарід і де не раз було проголошено, що Україна нікому не віддасть Забужної Руси...

В серпні в Москві відбувся всеросійський церковний з'їзд, де Холмщина мала 5 представників. Холмські біженські з'їзди в Київі почалися зі з'їзду холмських народніх вчителів, що відбувся 6—10 серпня 1917 р. в гімназії Жекуліної на Львівській вулиці. Привітати з'їзд приїздив небіжчик В. П. Науменко, яко попечитель Київської шкільної округи. З'їзд

[1]) Собраніе узаконеній I, № 128—1912 р. [2]) Теж I, № 91—1915 г.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

постановив українізувати шкільне діло, командирувати вчителів до місць розселення біженців, послати делегацію до Центральної Ради й Петрограду до Тимчасового Уряду з протестом проти заміру прилучення Холмщини до Польщі й утворив новий порядок управління холмськими шкільними справами.

В тому-ж серпні в пресі з'явилося дві суперечні одна одній звістки. З одного боку повідомлялося, що петербурзька Державна Нарада, що до виборів до російських Установчих Зборів, оголосила проєкт про кількість депутатів, і в їх числі запроєктувала три місця від Холмської губерні. По другій же звістці, Тимчасовий Уряд скасував закон 1915 р. про поширення „городового положенія" на Польщу [1])—значить, Холмщина прилучалася до Царства Польського. Ці вісті дуже схвилювали холмських біженців. На їх думку, уряд міг скасувати закон, не переведений в життя, але питання про долю Холмщини повинно було стати предметом особливої наради з участю представників холмського народу. Холмська інтелігенція докоряла Тимчасовому Урядові, що він забув, що в Росії—революція... Прилучаючи Холмщину до Польщі всупереч ясно висловленому самовизначенню Холмського народа, уряд ламав принципи революції, які він же сам не раз проголошував. Також було забуто й відозву до Поляків від 17 березня, в якій визнавалося утворення незалежної Польської держави тільки з земель, населених польським народом, і підкреслювалося, що тільки від Установчих Зборів залежать зміни державної території Росії. Який уряд—казали тоді Холмяни—не задумався-б над тим, що маленька частина Західньої Руси в півмілйона чоловіка в час уже розпаду держави, що починався, не хоче відриватися від тієї самої держави!..

Найпершим наслідком нового порядку було б скасування Ліквід. Комісією усіх громадських і урядових інституцій, що спричинилося-б до повного паралічу праці національної інтелігенції, ідеологія якої була антипольською. Під такими сумними враженнями й зібрався 25—27 серпня 1917 р. всехолмський з'їзд в Київі.

Поміж холмськими біженцями виявилися такі гарячі поривання до взаємного побачення і до спільної наради, що вони, при всій своїй бідності, далекості і важкості подорожи, послали на цей майже виключно селянський з'їзд 296 делегатів, поміж яких було 250 самих тільки селян-хліборобів. Після підрахунку уповноважень, виявилося, що приїхали представники від 250,000 чоловіка організованого біженського українського населення Холмщини. Депутати прибули зі всіх кінців Европейської Росії і де-яких місць Сибіру [2]).

З'їзд відкрився 25 серпня в великій круглій залі педагогічного музею, де містилася Центральна Рада і Генеральний Секретаріят. Нове явище в холмськім побуті був брак ряс і чернецьких клобуків, які раніш значно виділялися на зібраннях; на залі було не більше, як 5 священиків. Було ясно, що з'їзд буде селянський, класовий, чисто народній. Розпорошена Холмсько-Підляшська Русь уперше за всю свою історію зібралася сама вирішувати свою долю в історичний і для усіх инших частин Руси момент. З'їзд відкрив промовою українською мовою від імени організаційного комітету священик Антоній Матеюк. Він між иншим сказав: „Зібралися ми, ніби на свято до Холма, але ріжниця велика. Ми прийшли сюди, як каліки, простягаючи руку, без рідної землі. Як би холмський князь Да-

[1]) Декрет Тимчасового Уряду 28 липня 1917 р. підписали Н. Некрасов і А. Ледницький (Собраніе Узакон. I, № 202—1917 г.). [2]) „Холмская Русь" № 45—1917 р. Докладная записка Врем. Прав. отъ холмскаго Губернскаго Исполнительнаго Комитета отъ 17 октября 1917 г.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нило встав з гробу і з'явився-б серед нас, він би заплакав вкупі з нами і сказав-би: „Те, що я поставив високо, впало". У той час, як наш старший брат проголосив принцип інтернаціоналізму, а Поляки усюди кажуть, що Холмщина—польська, тільки Україна і Центральна Рада простягають до нас руку... Ми повинні сказати Полякам: „ні!..". Росіяни загубили любов до своєї батьківщини, а ми-ж тут заявляємо, що в нас б'ється серце до землі Холмської і ми її ні на що не проміняємо. Ми повинні відбудувати наше розбите святе святих. Дякуємо тим, що зібрали з'їзд, й особливо холмському братству".

До президії було обрано: на голову директора гімназії А. Г. Василенка, на товаришів голови селян А. К. Романюка й Д. П. Захарчука, сільського вчителя (відомого на Холмщині етнографа) С. В. Любарського (сучасного посла від Холмщини до сойму) і учителя гімназії О. П. Дуду, а на секретарів В. П. Петрова й сільського вчителя (етнографа) В. Я. Остапчука (Ткач).

Після обрання президії до залі в війшов голова Центральної Української Ради проф. М. С. Грушевський, якого було привітано гучними оплесками й покликами „слава". Взявши слово, М. С. Грушевський сказав: „Вітаю вас, дорогі брати, від імени Центральної Ради і від себе. Вже протягом 10 останніх років українська суспільність з напруженою увагою слідкувала за справою української Холмщини; кажу „української" тому, що Холмщину ще в 13-му віці називали Україною. Холмське питання цікавило мене особисто. Я виступав в українській і закордонній пресі за виділення Холмщини з польських земель. Ми одержуємо сотні ваших резолюцій, щоб не позабути про Холмщину. Ми завжди пам'ятаємо про Холмщину. Буде нам допомагати Центральна Рада. Умови нашої роботи важкі: фронт і деякі кроки, зроблені центральним російським урядом, утрудняють роботу. Персонально я, оскільки зможу, буду допомагати вам. Я сам народився в 1866 р. в Холмі, де батько мій був директором педагогічних курсів, що також зобов'язує мене перед Холмщиною. Крім того, до праці для вас порушують мене українські почуття, й я ніколи не забуду про потреби холмського народу".

Промову земляка, ідеолога українського руху, було гучно привітано. Після М. С. Грушевського з'їзд вислухав привітання від товариша генерального секретаря внутрішніх справ П. Понятенка, який говорив від імени Генерального Секретаріяту, а також привітання від Холмського братства й инших організацій.

Ділова частина з'їзду почалася з докладу М. І. Корниловича про холмське питання по другий бік фронту. При закритих дверях було поінформовано з'їзд про масу фактів з тогочасного становища Холмщини на підставі варшавських, краківських і люблінських польських газет і німецької преси, що були в петроградськім міністерстві закордонних справ. На залі тоді утворилася незвичайна тиша. З напруженою увагою слухали холмські селяни, що робилося після їх вигнання на їх рідній землі, чули назви дорогих їх серцю сел, міст і повітів...

Головним питанням першого дня з'їзду була справа самовизначення. Промовці, які брали слово, висловлювали неможливість для селянської Холмщини звязувати свою долю з панською Польщею, згадували релігійні, національні, економічні утиски. Чимало говорилося проти Ліквід. Комісії. „Ми, холмські русини,—казали селяни,—по мові, по особистості наших звичаїв, віри й умов життя, належимо до українського народу; краще бути за шию чи за плечі на Україні, ніж за хвіст в Польщі"... Споминали польську приказку „Lak świat światem, nie byt polak rusinowi bratem"...

Промови, особливо селянські, які дуже рішуче висловлювалися, дійшли

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

наприкінці дня до великого напруження. Відчувалося, що справа самовизначення—найбільша й найбільш болюча. Пізно вночі одноголосно ухвалено було таку резолюцію: 1) „нарід холмський визнає себе українським; 2) доля його повинна бути спільна з долею всього українського народу; 3) Холмська губернія ні в якому разі не може бути прилучена до Польщі, а повинно долучити її до автономної України в межах федеративної Російської Республіки і тепер же повинно віддати її під управління Центральної Ради і Генерального Секретаріяту“.

Ухвалення такої резолюції захопило усіх. В залі почався незвичайний рух. Депутати вставали зі своїх місць, плескали в долоні, плакали... Це був, без жадного побільшування, яскравий і гарний історичний момент. Бідний холмський нарід, вигнаний з рідної землі, насмілився всенародньо визнати себе за той самий український нарід, яким він завжди був і за якого його не хотіли визнати сусіди... Залунали поклики: „Слава рідній Холмщині! Слава матері нашій Україні! Слава Українському народові! Слава Центральній Раді! Слава державі Російській і усьому народові російському!“ Сльози блищали в очах у делегатів. Інтелігенція заспівала „Заповіт“ Шевченка...

В наступні два дні з'їзд ухвалив зліквідувати старе губернське правління й губернатора й утворити посаду холмського губернського комісара в Київі і повітових в районах розселення біженців. При губернському комісарові встановлено було губернський виконавчий комітет. З'їзд обрав представництво до Центральної Ради (8 делегатів): С. Любарського, А. Павлюка, А. Матіюка, А. Василенко, І. Дуду, О. Олесіюка, Романюка й Шкетіна, що увійшли також до виконавчого комітету. Що до структури комісарства, комітету й представництва в Раді, то виникли дебати. М. І. Корнилович пропонував з'їздові перевести обрання за порозумінням з Поляками й Жидами [1]), але з'їзд визнав, що ці національні меншості самі повинні звернутися в цій справі до української більшости. Таким чином всі кандидати були обрані від українського населення. З'їзд вирішив низку питань що до допомоги біженцям і виніс постанову про заборону неорганізованого повороту біженців. В справі народньої освіти було ухвалено національну народню школу, українізацію шкільного діла й забезпечення в школі прав національних меншостей. В справі землеволодіння з'їзд за пропозицією К. В. Лоського, приєднуючись до постанов всеукраїнського селянського з'їзду, визнав, що земля повинна належати до корінного місцевого населення без ріжниці релігій і національностей. До Ліквід. Комісії, якій багато уваги було присвячено з'їздом, відносилися такі резолюції: 1) „Холмський з'їзд рішуче протестує проти того, щоб Ліквід. Комісія займалася ліквідацією Холмської губерні тому, що остання ані формально, ані етнографічно до Польщі не належить; 2) для доручення протесту проти ліквідації й для оборони інтересів тих холмських українців, що залишилися в окупованій Холмщині, а також для оборони інтересів Холмщини при ліквідації де-яких холмських спільних з Польщею установ просити через Центральну Раду тимчасовий уряд ввести до складу Ліквід. Комісії делегата від Холмщини. На губернського комісара з'їзд обрав К. В. Лоського і на делегата до Ліквід. Комісії М. І. Корниловича [2]).

З'їзд, розуміється, був великою подією в життю біженської Холмщини. Він увінчав народнє самовизначення, був живим протестом проти напряму тимчасового уряду, утворив керуючу організацію й доручив Холмському народові той український національний прапор, початки якого зазначилися в резолюціях перших московських зібрань і по инших біженських коло-

[1]) Dziennik Kijowski, № 205. [2]) „Холмская Русь“, № 36 і 45—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ніях. Обранням делегата до Ліквід. Комісії знов встановлено було представництво Холмщини в Петербурзі (розуміється, без асигнування на це грошей, бо їх у біженців не було). Кінець кінцем персональним побаченням біженців зі всіх кінців їх примусового оселення була внесена ясність в надії Холмського народу й було вирішено не мало щоденних чергових пекучих питань їх життя.

Становище біженців, в звязку з погіршенням загальних умов життя, ставало все важче. Доклади священиків, що відвідували своїх парафіян, давали смутні картини. Усі запаси грошей, продуктів, одягу, обув'я й других предметів домового ужитку, що взято було з собою при вигнанні, за два роки цілком були вичерпані. Зі всіх сторін неслися голосіння і скарги на припинення видачи пайок, на відсутність одягу й обув'я й на ігнорування біженських інтересів державними біженськими комітетами. Дітей біженців виключали зі шкіл за невиплачування грошей за навчання. В Бузулукському повіті, Самарської губернії, сприводу неврожаю дуже тяжилися біженцями і не хотіли давати їм хліба. По де-яких місцях Рязанської губернії не продавали їм хліба за гроші, а по сало біженці змушені були їздити аж до Воронізької губерні. В Пензенській губерні безробітних біженців називали „лінтяями“ [1]), а тих, що мали працю, докоряли ніби великими заробітками. Коли-ж повсюду після революції почалося захоплення поміщицьких маєтків і скорочення засівів, біженців або цілком викинули з маєтків місцеві селяни, або звільнили поміщики сприводу ліквідування економій. По фабричних місцевостях холмські хлібороби не знаходили заробітків, бо не були призвичаєні до хабричної праці. В самій Москві, де знаходилося 33 організації допомоги біженцям, мали місце факти голодування дітей, браку одягу й обув'я і т. п. В Москві закрито було єпархіяльний комітет опіки над біженцями духовного стану. За два роки по багатьох місцях затупилося почуття чулости до біженської біди. Їх обвинувачували в викликанні дорожнечі, в зменшенні через конкуренцію заробітної платні, ледацтві і т. п. Все більше образ матери Росії, про яку Холмянам раніш казали не инакше, як в піднесеному тоні, дискредитувався [2]). Все більше рвалися вони до рідного Буга, бо й вони тут усім обридли, і все тутешнє їм обридло.

В Холмі споконвіку 8 вересня на Пречисту буває відпуст. Холмська гірка наповнювалася тоді кількома десятками тисяч народу з Холмщини, Підляшшя, Волини, Гродненщини й Галичини. Люди всю ніч не сплять, сидячи в мальовничих групах на землі за співами старовинних ще з часів унії набожних пісень, або тихо розмовляючи з богомольцями инших сторін. Не буває ні п'яних, ні піяцтва, ні бійок, ні гармонії, жадної музики, ні танців. Відпуст давно вже став за традиційний улюблений народом праздник, на який з'їжджалася й холмська інтелігенція. Після церковних відправ у соборі перед холмським образом Пречистої, відбувалися зібрання братства й инших гуртків. На празник заїжджали часом і високі урядові гості. Бувало обер-прокурор синоду В. К. Саблер й инші до 3—4 годин ночі шнирять на гірці поміж тисяч народу, дивлячись на незвичайну картину і прислухаючись до тем народніх бесід. Цього звичаю Холмяни додержувалися і в біженстві. По всіх колоніях день 8 вересня проходив урочисто; по церквах служили, де можна було, свої священики з захованням усіх особливостей холмського ритуалу, як 4 євангелії при процесіях і т. п. В столицях на Пречисту 1917 р. біженці збиралися в своїх же евакуованих манастирях: Радочницькому в Петрограді і Турковицькому в Москві. Скромні біженські празники відвідали в

[1]) „Холмская Русь“, № 22—1916 г. [2]) „Холмская Русь“, № 35, 36—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Петербурзі б. товариш обер-прокурора синоду Н. Ч. Зайончковський і в Москві архиєпископ Євлогій і єпископ Серафим. На зібранні братства було зроблено тоді доповідь про постанови київського з'їзду і запропоновано було прийняти їх до виконання і, між иншим, негайно завести виклади української мови в холмських духовних семінарії й школі [1]).

В тому-ж вересні в Петрограді Генеральний Секретар України при тимчасовому уряді П. Я. Стебницький повідомив холмського делегата до Ліквід. Комісії, що Українці зрікаються від кандидатури до Комісії М. А. Славінського і віддають це місце холмському делегатові. Разом з тим П. Я. Стебницький написав до тимчасового уряду протест спиводу скасування відповідного пункту закону 17 березня 1915 р. про Холмщину й вимагав негайного допущення представника її до Комісії. 30 вересня М. І. Корнилович одержав також мандата на представництво до Комісії й від Товариства Холмян-Українців, що утворилося на початку революції в Москві під головування Е. М. Вітошинського.

Наступав історичний жовтень 1917 р. В петроградських сферах і канцеляріях панував хаос. Тимчасовий уряд хирів; йому вже було не до Холмщини і не до Комісії, і він не поспішався з затвердженням обраних на київському з'їзді кандидатів на члена Комісії і на губернського комісара. Холмський губернський виконавчий комітет надсилав з Київа до Петрограду протестуючі телеграми. Тоді стало відомо, що ще 20 серпня Ліквідаційна Комісія поставила на обговорення холмську справу. В цьому історичному для долі Холмщини засіданні, в якому ще не міг бути присутній холмський делегат, приймали участь 9 польських членів—голова А. Р. Ледницький, В. А. Равіч-Щербо, А. Р. Вержхлейський, Г. Ч. Здзєховський, Б. Сівік, Я. І. Мрозовський, князь С. Святополк-Четвертинський, В. Ф. Грабський і Я. Р. Неймарк і 7 представників від російських міністерств—закордонних справ Г. Н. Михайловський, юстиції сенатор П. Н. Гусаковський й від инших відомств А. Н. Петров, Н. С. Хмелевський, М. Д. Зорін, С. Н. Петров і С. І. Неклюдов. Дискусія мала такий характер [2]).

Мрозовський висловився, що через те, що вже не існує закона 1915 р. [3]), то „Царство Польське" слід розуміти за Віденським Конгресом, себ-то разом з Холмщиною. Михайловський—в законі 1917 р. [4]) не говориться про включення Холмщини до Царства Польського; територія ліквідації не зливається з майбутніми кордонами польської держави; ліквідацію можна зрозуміти, як замах на етнографічний принцип, від чого буде викликано небажаний для росіян і поляків настрій; через те потрібно звернутися до Тимчасового уряду за поясненням закона 1917 р. Ледницький—попередня дискусія базувалася на формальних підставах, при чому було з'ясовано, що те чи инше вирішення питання про ліквідацію Холмської губерні не передрішує питання про кордони Польщі. Михайловський—поширення ліквідації на губерню, підлеглу безпосередньому віданню міністра внутрішніх справ, є зменшення прав останнього. Неймарк—Ліквідаційна Комісія, яко установа неполітична, може тільки з формального боку вирішувати питання. Равич-Щербо—Зі скасуванням закону 1915 р. справу остаточно з'ясовано; нема потреби звертатися за поясненням до Тимчасового Уряду. Грабський—все значіння скасування закону 1915 р. приводить до анулювання виділення Холмщини. Ліквідаційна Комісія—установа не політична, але коли-б вирішувати етнографічні питання, то можна було-б промовляти й про Гродненську губерню,

1) „Холмская Русь", № 39—1917 г. 2) Із протоколу засідання Ліквід. Комісії. 3) Про поширення закону про міське самоврядування на Польщу, в якому зазначено, що Холмська губ. виділюється зі складу Польщі. 4) Про скасування згаданого закону 1915 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

й навіть про м. Вільно. Сівік—висловлюється проти того, щоб звернутися за поясненням до Уряду. Михайловський—Для зрозуміння закону потрібно звернутися до волі законодавця; раніш, підчас обмірковування холмського питання, як раз ті члени, що зараз висловлюють формальний погляд, виходили з инших мотивів. Грабський—коли ліквідується Сувалкську губерню, то не можна робити вийнятку для Холмської; дискусія про етнографію—політична; Комісія не вирішує таких питань. Равіч-Щербо—прихильники ліквідації Холмщини завсіди додержувалися формального погляду й ухилялися від політики. Ледницький—анулювання закону 1915 р. сталося за його ініціятивою; до того спричинилося: одіозність виділення Холмщини для польського народу всупереч міжнародньому праву, спосіб видання закону 1915 р. (за ст. 87 основних законів); питання було поставлено ясно, й Тимчасовий Уряд не міг не взяти до уваги усіх боків цеї справи, чому й пояснення зайві. Михайловський—в нього немає уповноважень голосувати по цьому питанню. Зорін—теж. Гусаковський—погоджується з головою Комісії; уся теріторія—„Царство Польське“—вповні визначена; які-б адміністративні зміни не переводилися, кордони Царства Польського не змінюються; тому наслідки оголошення Тимчасовим Урядом незалежности Польщі падають на усе Царство Польське, й тим більше, що в законі про Ліквідаційну Комісію не зроблено винятків; анулювання-ж закона 1915 р.—зайва ілюстрація правильности цього погляду. Неклюдов—не заперечує, але не має уповноважень до голосування. Хмелевський—теж. Петров—теж утримується від голосування. Равіч-Щербо—пропонує відкласти голосування до одержання представниками відомств інструкцій. Святополк-Четвертинський—не одержують же вони уповноважень по кожному питанню. Грабський—не може міністерство, себ-то орган уряду, давати директиви про те, щоб звернутися до уряду. Михайловський—справа не в відношенні відомств, а в тому, що відомство не знає погляду Правительства, й тому потрібне пояснення. Неймарк—вимагає записати до протоколу, що він від імени польського робочого класу заявляє перед ним, Ліквідаційною Комісією й російським робочим класом, що погляд польської частини Комісії такий же, як і погляд на це правноуповноважених органів революційної демократії й Тимчасового Уряду; тому відношення до цього представників міністерств з'являється неприпустимим, і він лише важає за потрібне схилитися перед ставленням до цього з боку представника міністерства юстиції, до якого він, Неймарк, мав за честь належати. Михайловський—просив занести до протоколу його протест проти вислову Неймарка „неприпустимим“.

До вирішення було поставлено два питання: 1) чи потрібно звертатися до Тимчасового Уряду за поясненням і 2) чи треба відкласти голосування до одержання представниками міністерств належних уповноважень. При тому перше було відхилено більшістю голосів проти 3 при одному, що утримався, а друге відхилено більшістю проти 5. Отже, в звязку з попередніми постановами Комісії, зміст її ухвали 20 серпня 1917 р. зводився до того, що ліквідація торкнеться й Холмської губерні.

Таким чином доля Холмщини в Зімньому Палаці вирішувалася не тільки перевагою усіх польських голосів, але й де-яких російських. Хоча де-хто з останніх, на чолі з представником міністерства закордонних справ Г. Н. Михайловським, і змагався безнадійним мабуть апелюванням до уряду трохи відволікти складну холмську проблему, але у Росіян не було того єдиного фронту, що виявився у польських членів Комісії. А представник міністерства юстиції сенатор Гусаковський, що потім був

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

у Київі сенатором гетьманського сенату, навіть одержав доволі таки мітингову подяку від польського члена за своє згідне з Поляками ставлення до Холмщини. Хоча в своїй промові в неполітичній установі Неймарк і торкнувся політичних революційних настроїв, але таке демократичне революційне змагання, як орієнтація й самовизначення Холмського народу на Україну, польською половиною Комісії на увагу не бралося.

Наведена постанова від 20 серпня була для холмської справи найголовніша з усіх ухвал Комісії. Тільки 12 жовтня М. І. Корнилович одержав з Маріїнського палацу декрет Тимчасового Уряду про своє затвердження до складу Ліквідаційної Комісії [1]) й одночасно з тим повістку на чергове її засідання. А. Р. Ледницький, вітаючи при першій зустрічі його вступ до Комісії, зазначив, що „ми будемо дивитися на Вас, як на представника холмських Українців—громадян Польської Держави“... Отже ясно було, що, після наведених постанов Комісії й напряму уряду, для холмського делегата фактично залишалася пасивна роля глядача—інформатора й „служби звязку“. На будинку Зимнього палацу, куди вступив делегат Холмського українського народу, прибита була, мабуть, перша за весь час від його заснування вивіска й ця вивіска голосила: „Ліквідаційна Комісія...“ Засідання відбувалося в великій залі нижніх апартаментів і більш подібне було до засідання якоїсь міжнародньої Комісії, ніж до зборів одного з новоутворених революцією відомств російської держави. За столом, накритим червоним сукном, сидів голова Комісії А. Р. Ледницький, праворуч від нього—представники польських громадських організацій, ліворуч-делегати російських міністерств. Представник Холмщини зайняв місце поміж делегатів польського народу. 13 жовтня він проголосив заяву, відповідно до доручення від київського з'їзду [2]), і додав, що Тимчасовий Уряд не може до установчих зборів відділяти частин російської держави і що декрети в холмській справі того-ж уряду мають тільки умовне папірове значіння, бо політична доля Холмщини остаточно вирішиться на фронті. А. Р. Ледницький відповів на те реплікою в дусі попередніх вирішень Комісії, заспокоюючи, що справа ліквідації Холмської губерні ще не вирішує справи про східні кордони Польщі.

Наступні засідання Комісії відбувалися дуже часто. В них розглядалися питання про ліквідацію ріжних установ і тільки в незначній частині вони торкалися холмських справ. Перед жовтневим переворотом Ледницький вніс питання про ліквідацію установ Холмської губерні до малої ради міністрів, яка в неповному складі, під головуванням товариша міністра юстиції А. А. Дем'янова, визнала, що й Холмська губерня підлягає ліквідації. Наслідком протесту холмського делегата, а також П. Я. Стебницького, завідуючого національним відділом міністерства внутрішніх справ Плетньова і товариша міністра внутр. справ В. Я. Гуревича, рада міністрів на наступному засіданні мала переглянути цю постанову при обов'язковій участі В. Я. Гуревича. Але політичні події в Петрограді посунулися вже так, що затулили собою і Тимчасовий Уряд, і Ліквід. Комісію, і холмське питання. 25 жовтня холмський представник ще появився офіційно в міністерстві народньої освіти, де, під головуванням товариша міністра Н. П. Василенка, мала відбутися нарада в справі ліквідації холмських шкіл, але засідання вже не могло відбутися.

Між тим на Україні майже в той же самий час холмське питання одержало цілком протилежне проти Петроградського вирішення. 12 листопада 1917 р. Центральна Рада, після 3-го свого універсалу, постановила,

---

[1]) Повідомлення Канцелярії Временнаго Правительства від 11 жовтня 1917 р. ч. 10606.
[2]) „Холмская Русь“, № 43—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

що до реального прилучення до України тих частин Холмщини й Підляшшя, де більшість населення українська, холмські біженці і всі евакуовані адміністративно-громадські установи підлягають владі й опіці Генерального Секретаріяту України. Спільні з Польщею холмські інституції мали ліквідуватися петербурзькою Ліквід. Комісією за порозумінням з Генеральним Секретаріятом. Таким чином уряд Центральної Ради проголошував приналежність Холмщини і Підляшшя до України і санкціонував постанови київського всехолмського з'їзду. 13 листопаду Генер. Секретаріят призначив комісаром Холмщини і Підляшшя обраного тим-же з'їздом К. В. Лоського.

Ці постанови не відносилися до Великоруси, де знаходилася більшість холмських біженців і де загальнобіженськими справами почали займатися біженські з'їзди. 19—26 листопада такий з'їзд був зібраний в Петрограді під іменем 2-го всеросійського з'їзду біженців. З 280 делегатів на з'їзді було тільки 40 Росіян, Українців і Білорусів; холмського представництва не було. Біженську справу було цілком переформовано. Всі біженці, без релігійних і національних ріжниць, повинні були на місцях об'єднуватися і утворювати ради. Національні біженські комітети і Татьянинський комітет (де справи Холмян боронив Я. І. Козловський) було закрито[1]). Така реформа ускладнялася тогочасною розрухою, за якою утворені радянською владою установи для допомоги біженцям не могли ще як слід розгорнути свою діяльність. Все це поставило холмських біженців, а особливо ті їх організації, що носили конфесіональний характер, в безпорадне становище. При Радочницькому, Турковицькому і Віровському манастирях знаходилися дитячі притулки й школи з масою осиротілих дітей і старицъ, яких манашки підбирали підчас біженства. Всі ці інституції залишилися без утримання. Духовна семінарія в Москві, в інтернаті якої було 105 учнів, дітей селян; дяків і священиків, не мала грошей на те, аби якось хоч докінчити шкільний рік. Важкі часи настали й для братства, яке в кінці листопада звернулося до М. І. Корниловича з проханням „исходатайствованія возможной субсидіи, чтобы братство не было вынужденнымъ прекратить подачу помощи холмскимъ бѣженцамъ и оставить ихъ на произволъ судьбы в страшную годину государственной и продовольственной разрухи...“ Тоді на поміч холмським організаціям прийшли незначними рештками своїх засобів петроградські „Западно-русское общество“ и „Всероссійское общество попеченія о бѣженцах“. Одержування грошей з банку вимагало незвичайних труднощів; після того доводилося їх зашивати в убрання й самому відвозити до братства до Москви.

Необхідно з подякою зазначити прізвища тих людей, що допомагали Холмщині в найскрутніший для біженців час. В 1918 р. в президії „Западно-русскаго общества“ були: голова П. Г. Бивалькевич і члени: А. І. Корнілова, Д. М. Рогович, Н. Ю. Мацон, А. М. Лілеїв, А. Г. Редько, Н. І. Міхалевський, А. І. Міловидов, А. Г. Лашкарев (а також і М. І. Корнилович). Президія „Всероссійськаго общества попеченія о бѣженцах“ складалася з голови А. Д. Крупенського і членів: А. В. Сабанієвої, Д. Е. Цвілінського, Н. Ф. Фабріціуса і керуючих справами: С. Г. Калініна, А. І. Головіна і Л. А. Пучківського. Ще 12 листопада 1914 р. „Западно-русское общество“ улаштувало концерт М. І. Доліної, а в березні 1915 р.—збирання на вулицях пожертв для Холмщини, Галичини і Західньої Руси. Найбільше потрудилися тоді зі складу Общества В. М. Христіянович, акад. А. І. Соболевський, проф. П. М. Жукович,

[1]) „Холмская Русь“ 51—52—1917 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

М. Н. Жукович, Е. Н. Арандаренко, П. Г. Бивалькевич, Д. Н. Чихачов, В. А. Кадигробов, Д. Н. Вергун, М. Мітроцький та инші.

На початку 1918 р., після реквізиції в Москві друкарні холмського братства, припинилося видання „Холмської Руси", що звязувала холмські організації з розпорошеними біженцями[1]). Останньою працею братської друкарні було надрукування першого холмського українського календаря на 1918 р., виданого холмською Просвітою за редакцією її голови А. Д. Павлюка. 5—11 лютого в Москві, в евакуованому з Холмщини Турковицькому манастирі, що містився в „Марфо-Маріїнській обітелі" (велик. княгині Єлизавети Федоровни), ще відбувся останній холмський з'їзд. Це був єпархіяльний з'їзд духовенства і „мирян" для виборів єпископа. Обраний був волинський архиепископ Євлогій, що був раніш на Холмщині й перевів відділення її від Польщі. Проти кандидатури арх. Євлогія було подано лише один голос, що вказував на небажаність його обрання для уряду України через діяльність його в 1914—1915 рр. в Галичині. Для керування виборами патріярх командирував архієпископа Гродненського Михайла. Холмську духовну консиситорію з'їзд перереформував на Епархіяльну Раду з участю й недуховних осіб. Було обрано також представників і на Всеукраїнський Церковний Собор. По закінченні церковних справ зібрання оголосило себе другим Всехолмським З'їздом і вирішувало ріжні чергові питання біженського життя. З'їзд констатував скрутний матеріяльний й тяжкий моральний стан біженців, навів факти польсько-католицької пропаганди серед них, запропонував їм, для одержання від радянського уряду допомоги мати своїх представників в радах робітничих, салдацьких і селянських депутатів, підтвердив постанову київського з'їзду про заборону неорганізованого повороту на батьківщину, визнав за необхідне функціонування духовних шкіл і манастирів, висловив подяку петроградському „Западно-русскому обществу" за його постійну допомогу й доручив петроградському відділові товариства холмян-українців, на чолі якого стояв М. І. Корнилович, нести представництво по біженських справах Холмщини при вищих радянських державних установах, які тоді ще перебували в Петрограді[2]).

Після жовтневого перевороту діяльність Ліквідаційної Комісії фактично припинилася. В січні 1918 р. було утворено радянський комісаріят в польських справах; до його завідування мали перейти усі евакуовані з Польщі установи[3]). В кінці 1917 р. й до половини 1918 р. холмський делегат ще не раз заходив до колишної Комісії й до самого А. Р. Ледніцького за інформаціями в справі повороту біженців. В червні 1918 р. Ледницький, що вже був тоді представником регентської ради польської держави, радив М. І. Корниловичу увійти до складу польської організації повороту біженців. Але справу повороту холмських українців вдалося тоді налагодити за допомогою українських громадських і консульських організацій.

26 січня 1918 р. Центральна Рада склала в Бересті з центральними державами мирову угоду, за якою Холмщина й Підляшша відходили до України. За підставу для такої постанови були резолюції всехолмського з'їзду від 25—27 серпня 1917 р. в Київі про самовизначення холмського народу, що складав більшість населення цих країн. Таким чином, ці резолюції холмського з'їзду одержали до певної міри міжнароднє визнання. Після того весною почався стихійний поворот холмських біженців на батьківщину. Особливо трудно було вирушити з місця тим з них, що оселені були на Великорусі, бо їх відділяв від України кордон. Але тоді по біль-

[1]) „Холмская Русь", № 51—52—1917 р. [2]) Протоколъ Засѣданій Съѣзда 5—11 февраля 1918 г. [3]) „Dziennik Narodowy" (Petrogradski), № 118—1918 г.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ших центрах утворилися українські консульства. Петроградське консульство витворилося з українського національного комітету, в складі якого був і холмський делегат. За допомогою консульства вдалося організувати щоденну відправку потягами з Петербургу до кордонів України валки холмських біженців з тим, щоб звідти вони добиралися до Холмщини. День від'їзду першої валки в 40 душ на чолі з проф. Д. А. Зіньчуком і прот. М. Левіцьким був великою й радісною урочистістю для Холмян Петрограду й його округи. В Удільній на подвір'і холмського Радочницького манастиря, у ігумені Афанасії, відбулися загальні збори біженців[1]). Сприводу голоду люди збіралися зі своїми харчами й ділилися з тими, хто нічого не мав. Біженці умовлялися до подорожі, прощалися й молилися. Підібрані манастирем підчас біженства розгублені батьками діти холмських селян співали їм рідні пісні...

Після повороту з Київа делегата від холмського братства архим. Смарагда, почали вирушати на Україну, з наказу архієп. Євлогія, московські церковні організації Холмщини, а разом з ними й громадські інституції. За посередництвом М. І. Корниловича, А. Д. Крупенський дав від „всеросійського общества попеченія о бѣженцах" 40.000 руб. на переїзд братства, семінарії й инших організацій й 1000 р. асигнував на Просвіту. Де-яку суму на переїзд видало й „западно-руське общество", а московське українське консульство призначило потяги. Вкупі з холмськими установами потягнулися й холмські біженці Москви й її району. Що-ж до маси холмських біженців, розкиданих по цілій Росії, то вони сунули до дому через Україну стихійно: заповняли вагони потягів, йшли пішки, їхали на підводах. Їх без перепусків й пашпортів часом виганяли з вагонів; вони висипалися й знов влазили, й знов їхали...

На Україні з ранньої весни біженці обивали пороги біженських комітетів і німецьких комендатур. Місяцями марнувалися вони по вокзалах, на полі при залізницях і в різних бараках, очікуючи можливости від'їзду на батьківщину. Надзвичайно болюче вражало їх те, коли їх сусіди, польські біженці, за організованою допомогою польських комітетів, на їх очах виїжджали до Польщі. Тоді, під впливом тяжких переживань, дехто з холмських православних українців йшов до польських комітетів, записувався на поляка й навіть приймав католицтво. Такі факти траплялися в Харківській губерні[2]), й по инших місцях, але вони носили одиничний характер. Обраний київським з'їздом на губернського комісара К. В. Лоський не дочекався затвердження від Тимчасового російського Уряду й був призначений на цю посаду Генеральним Секретаріятом України; але фактично, займаючи посаду при Секретаріяті, комісаром майже не був. Потім гетьманський уряд призначив губернським старостою Холмщини, Підляшшя й Полісся не холмянина, а відомого діяча Союзу Визволення України А. Ф. Скоропис-Іолтуховського з місцем перебування в Бересті, де німецька окупаційна влада допустила Українців до де-яких галузів урядування. До складу староства входили Володавський, Більський й Константинівський повіти Підляшшя, Берестейський, Кобринський й Більський повіти Гродненщини й Ковельський повіт Волинського Полісся. На Холмщину-ж, яка була окупована Австріяками й де найбільші впливи мали Поляки, Українців не пускали.

В Бересті ж знаходилися два члени холмського губернського виконавчого комітету й комісар народньої освіти К. Р. Дмитріюк з учителями

---

[1]) „Петроградскій Церков. Епарх. Вѣстникъ", № 17—1918 г. [2]) Донесення учителів Лук'яновича й Романюка до холмської учительської спілки 24.VIII—1918 р. (Архів Учебної Дирекції).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

до 460 чоловіка [1]), які бралися до навчання в зруйнованих школах. Для учителів функціонували в Бересті в цитаделі курси українознавства; вони існували на кошт гетьманського міністерства освіти; продукти відпускали німці [2]). На 1 листопада 1918 р. викликалося до Берестя всіх біженців-вчителів, хто тільки міг приїхати [3]).

На Холмщині й Підляшшу, після примусового опущення країни, залишалися старенькі священики Платон Верешко й Власій Врубель, дяки С. Клоницький і В. Козловський, ієроманах Іов, 70-літній схіманах Яблочинського манастиря Сосипатр та ієроманах Борис. Двох останніх було відправлено у полон на Угорщину [4]). Тимчасово відвідували свої парафії на Холмщині й поверталися назад священики Андрій Бойчук, Микола Романів, А. Громадський і ин. В 1918 р. туди просунулися разом з біженцями 29 священиків, але їм було заборонено церковні відправи й не повернено парафіяльних домів; де-кого з них окупаційна влада арештувала й вислала. Холмська епархіяльна рада [5]) в Київі командирувала на Холмщину своїх членів А. Громадського, Іоанна Левчука й В. Козловського, а заступник холмського архієрея єпіскоп Діонісій звернувся був до польського уряду з вимогою про визнання прав для православної віри в Польщі [6]). Потім єп. Діонісій переїхав з Київа до Кременця, куди також перебралася й холмська духовна семінарія.

Сумні картини показалися біженцям на батьківщині. Більше, ніж половина ріллі на Підляшшу була не поорана; вона поросла травами й дикими рослинами. На місцях спалених сел росли березки. В селах, що заціліли від огню и руїни, було оселено євреїв з міст і мешканців прифронтової лінії Мінської й Волинської губерень. Ті й другі ступнево знищували будівлі й паркани на опал. Спалене повітове місто Володаву відбудовано було з матеріялів, що взято було з розібраних сільських будинків. Вся влада на Підляшшу знаходилася в руках німецьких військових комендантів. З 1915 р. німці допустили культурно-просвітню діяльність Союзу Визволення України, який заводив школи, розповсюджував українські книги й в Білі видавав газету „Рідне Слово". Гірше було становище на Холмщині, де фактично урядували Поляки. На осадах відсутніх Українців було оселено польських колоністів з центральної Польщі. Не допускалося ні українських шкіл, ні української інтелігенції й духовенства з Галичини. Були позакривані церкви, частину яких використано для інтенданських складів. Все робилося для спольщення українського населення, але маси твердо трималися своєї національности й віри. Крім окремих випадків, вони, за браком священиків, родилися, женилися й вмирали без релігійних обрядів й не зверталися до ксендзів. Довго не впускалося біженців, що сотнями тисяч стояли на порозі рідної землі [7]).

Після постанови Берестейського мирного договору відносно прилучення Холмщини й Підляшшя до України, за протестом Поляків, було підписано додаткову умову про можливість пересунення західньої границі України в Холмщині на схід від лінії, яку вказано було в Бересті, себ-то на користь Польщі. Радянський уряд Россії, в своїй відозві до робітників і селян, літом 1920 р., запропонував Полякам вигідніші для Польщі гра-

---

[1]) Відомость платні за січень 1919 р. [2]) Звідомлення про відкриття 3-ї зміни курсів від 1/XII. 1918 р. [3]) Відозва до вчителів комісара освіти й вчительської спілки. [4]) Лист епископа Серафима до обер-прокурора синоду від 4/V 1917 р. [5]) Головою Ради був О. Мільков, членами: А. Громадський, Н. Ганкевич, Є. Жовтовський, А. Павлюк, В. Козловський й инш. [6]) Докладна записка до епископа Діонісія від холмської духовної колегії 18/31 грудня 1918 р. Повідомлення контори собору епископів України 22/XII. 1918 р. № 89. [7]) Повідомлення холмського виконавчого комітету—„Раннее Утро" (Московське) № 112, 116—1918 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ниці Холмщини, ніж то було передбачено так званим варіянтом лорда Керзона. Нарешті польсько-російська війна й ризька мирова угода остаточно закріпили Холмщину й Підляшшя за Польщою.

Хоча надії холмського народу не збулися, все-ж частина холмської інтелігенції й особливо духовенство, вчителі й дехто з урядовців—повернулися разом з народом за Буг. Але більша частина культурних сил не могла виїхати, то за браком грошей і підповідних дозволів з боку Польщі, то не передбачаючи можливости добути там в польських умовах прожиток.

Всі холмські школи, крім духовної семинарії, що осіла в Кремінці, залишилися в Росії. Холмська гімназія залишилася в Ростові над Доном; инші школи або закривалися, або переформовані відповідно до потреб СРСР. Також не повернувся ані один з манастирів, крім Яблочинського на Підляшшу, який фактично майже не припиняв своєї діяльности і настоятель якого архімандрит Сергій два рази в 1918 р. відвідував свій манастир.

Фатально склалася доля Турковицького з Грубешівщини манастиря, що енергійно прямував до повороту на батьківщину. Ігуменя Магдалена (Горчакова) з під Москви переїхала з 40 манашками і коло 40 осиротілих дітей холмських під Житомир до Тригорського манастиря. В ньому було тільки 8 манахів і тому було почате клопотання про тимчасову передачу біженкам-турковичанкам до користування Тригорського манастиря. Там думалося утворити тимчасовий холмський осередок для звязку між біженцями й Холмщиною. Думалося також зібрати до нього де-які розпорошені евакуовані культурні цінності, або хоч відомості про них, щоб холмський нарід міг згодом перевезти їх за Буг. Але ці плани, розуміється, не сподобалися настоятелеві манастиря Волинському єпископові Аверкію. На деякі його заходи Холмяни тоді скаржилися до патріярха Тихона, і той наказав Аверкієві опікуватися манашками і навіть погрожував йому переводом до иншої епархії [1]). Після смерти Магдалени справа перейшла до Київського „священного синоду єпископів усієї України", в якому засідав і рідний брат Аверкія, чернігівський єпископ Пахомій. Виявилося, що останній приймає жваву участь в розборі скарг на свого брата. За протестом М. І. Корниловича й Е. М. Вітошинського, Пахомія було усунено від „розправи" над діяльністю Аверкія. Боротьба з архиреями закінчилася тим, що турковичанки Тригір'я не одержали, але на деякий ще час утрималися на його „скотнім дворі"... Так цей манастир розпорошився на шляху повороту до Холмщини.

За час біженства розпорошено було по Росії евакуоване культурне багатство Холмщини, як церковно-археологічний музей, бібліотеку, друкарню [2]), архіви, церковні речі, дзвони й т. п. В архівах було багато матеріялів, важних до історії країни. Музей містив в собі історію унії й історію боротьби православія з католицтвом; в ньому було, між иншим, 407 стародруків. Усі холмські установи й школи мали свої досить цінні бібліотеки. Коли біженці, підчас голоду й горожанської війни, посунули за Буг, усі речі залишилися без авторитетних господарів. З другого боку революційні декрети й адміністративні розпорядження на місцях поставили під сумнів саме право власности на ці речі холмського народу й його установ. В радянському союзі не залишилося ніякого холмського представництва, а попередні представники, як колишні делегат до Ліквід.

[1]) Повідомлення 21/VI 1921 р. ч. 917. Також 23/IX 1920 р. ч. 221. [2]) З обіжника м-ва Ісповідань до Епарх. Консисторії від 12 червня 1918 р. під ч. 663 видно, що було вирішено звернутися через мирну конференцію до Російського уряду про повернення холмської друкарні й паперу, або грішми 500.000 карбованців.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Комісії, втратили свої уповноваження. Голод і брак коштів не дали можливости утворити якийсь холмський осередок, а надія на Турковицький манастир, як вище згадувалося, не здійснилася. Революційні закони вимагали реєстрації культурного майна, що тимчасові охоронці його не завжди виконували. Тоді виникали конфіскації, а також судові справи, як, наприклад, в Могилеві на Дніпрі, Дмитрові Моск. губ. й по инших місцях. Часом судові й адміністративні установи визнавали холмські речі за безхазяйні. Бувший холмський делегат подавав з приводу того відповідні заяви, апеляції й т. п. В справі Могилевській виступала й Українська Академія Наук. Де-що з культурного майна Холмщини попало до радянських державних музеїв, бібліотек, архівів; де-що невідомо де знаходиться; а найбільше через несприятливі умови загинуло.

За час біженства на терені бувшої Росії, від Буга до Сибіру й Туркестану, утворилися цілі кладовища біженців і їх дітей. Також закінчили життя: член державної думи А. С. Будилович, лікар С. С. Флорінський, ігуменя Магдалена Горчакова, голова президії київського всехолмського з'їзду А. Г. Василенко, професор редактор календаря холмського братства Е. В. Лівотів, професор, член ради братства Г. А. Ольховський, комісар освіти Холмщини, Підляшшя й Полісся К. Р. Дмитріюк, член всеросійського церковного собору від Хомщини й голова останнього холмського з'їзду в Москві Емеліян Бекаревич, член Центральної Ради від Холмщини Антоній Матеюк і 15% священиків. Серед останніх: К. Левіцький, Ю. Попель, Д. Волкович, В. Якубовський, А. Жуковський, І. Макар, А. Сальвіцький, Л. Урбан, А. Драчинський, Ф. Михайловський, К. Шулькевич, І. Білянський, К. Герасимович, І. Рожанський, М. Лопатинський, В. Врубель, І. Корженевський, С. Желіховський, І. Яскорський, Л. Янковський, К. Кублі, П. Бренкевич, В. Лукасюк, І. Камінський, Г. Кадей, О. Хромяк і др. На Холмщині за той же час померли священики П. Верешко і Ф. Чучман [1]).

Ось що поки можна сказати про життя 300-тисячного холмського українського народу на примусовому вигнанні. Кинутий з рідного краю в російське море, він не розплився й не втопився в ньому, як того сподівалися в Польщі, й не осів на Волзі або в Сибіру, як гадав Рорбах. Ця невеличка горстка простого бідного народу, без верхів, без аристократії, без капіталів, залишена наприкінці своїми офіційними проводирями, мала своє особливе життя й свої ідеали. Їй довелося витримати боротьбу не тільки за фізичне існування, але й за лице рідного краю. Його нечисленна інтелігенція боронила його й підтримувала в ньому культ батьківщини. Головну небезпеку було усунено і найголовніші завдання досягнено. Нарід урятовано від цілковитого розпорошення й обезличення, і він, хоч знесилений і з великими втратами, переступив, з частиною своєї національної інтелігенції, пороги рідного краю...

Оглядаючи діяльність останньої, не можна обминути одної з немалих організаційних її помилок. Призвичаєна до урядової опіки, вона й в незвичайних умовах свого вигнанства продовжувала мислити за старими шаблонами. Так довго й зайво тратився на початку революції час на утворення посади холмського губернського комісара. В кандидатах недостатка не було: московська колонія вибрала К. Р. Дмитріюка, київська К. В. Лоського, лубенська й білгородська М. І. Корниловича, казанська—Бочило. Кандидати обиралися часом без їх відома й згоди. Московська колонія ставила навіть умову, що кандидат повинен бути обовязково селянського походження.

[1]) На жаль, за знищенням архівів не вдалося скласти списка народніх вчителів, що загинули на вигнанні.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Між тим найголовнішою потребою біженського часу було поглиблення й поширення процесу збирання розпорошених Холмян і матеріяльна допомога. Таким збирачем Холмсько-Підляшської Руси міг бути якийсь диктатор, а не губернатор, або урядовець, хоча б з революційною комісарською назвою, бо Холмська губерня в біженстві не мала своєї території, а після революції поміж урядами України і Великоросії, де найбільше було біженців, увесь час не було згоди і навіть доходило до ворожнечи. Польські впливи в Петербурзі були такі великі, що не могло бути надії, що Поляки допустять до призначення українського комісара. Значить, для успіху справи треба було увійти з ними у якесь порозуміння, до чого жадних спроб зроблено не було.

Отже утворення на початку вигнанства міцної широкої чисто холмської громадської організації допомоги біженцям могло-б тоді й, без порушення складних і делікатних питань політичних, виповнити всі негайні потреби часу. Скромний прецедент такої установи був при братстві в формі утвореного, за часи управління епископа Володимира Білостоцького, комітету допомоги біженцям [1]). Треба було тільки поширити його, надавши йому такі функції, які існували у грандіозних польських біженських інституцій. Тоді той флигельок, десь на московських задворках, де містилися головні організації Холмщини, не був би сімволом долі Холмян в серці Матери Росії. А так без користи потрачено було багато часу, на комісара в Великоросії не дочекалися, а через те й на Україні він з'явився з великим опізненням...

Історія засудить ту божевільну думку колишніх опікунів Західньої Руси, що вирішили боротися з ворогом, зганяючи людність опущеної військом країни. Через те холмським масам хресний шлях біженства приніс невичерпане море руїни, лиха, хороб, голоду, страждань і смерти, що слідом косила Забужну Русь...

Друга половина біженців рушила назад в 1919 і 1920 рр. підчас голоднечі. Голод ставав за... союзника до прискорення повороту. Босі, голодні, обірвані, почорнілі, як засохле дерево, вони місяцями пробивалися потягами, вичікували відправи на реевакуаційних пунктах, їхали підводами й сунули пішки.

На возах сиділи малі діти, а понад них було розтягнене полотно, як на циганських фурах. Инші везли діток на ручних тачках. Добравшися до Київа, вони, після переправи через Дніпро, пробиралися Подолом до Лук'янівки, де запитували дорогу до Берестя... Так це було незвичайно, що люди в XX віці у Київі питають дорогу до Берестя, ніби до якоїсь Боярки або Борщагівки... Перехожі Кияни, теж голодні й босі, оточували їх, клали їм на руки радянські гроші, зітхали, жалуючи їх, і разом з ними плакали...

Люди, як перелітні птахи, знесилені тяглися до рідного Буга, пробиваючися через ріжні військові фронти, а імена своїх попередніх опікунів—винуватців їх вигнання й руїни—згадували з прокляттям і закликом до Божої кари.

Люди йшли, втративши надію на Росію, чарами якої їх виховували на протязі століття. Люди сунули на захід, махнувши рукою на схід...

Сльози радости показались в їх очах, коли, нарешті, після незвичайної подорожи, перед ними з'явилися надбужні зарослі. „Дивіться, Буг, Буг!..“ [2]) Це дійсно був той самий незмінний, добрий, старий Буг, що на протязі 5 літ їх вигнання був предметом їх найкращих мрій... Недарма ще здавна його називали Богом... Далеко не всім біженцям було суджено знов побачити його!..

[1]) „Холм. Русь“ № 35, 36—1917 р. [2]) З листів біженців.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Їх стріли тисячі ластівок, що гніздяться по піскових кручах берегів Буга. А за Бугом... знов почалося для них життя чайки-небоги, що вивела діток при битій дорозі...

Подав Михайло Корнилович.

Невиконане побажання Марка Вовчка.

Марко-Вовчок (Марія Олександровна Вілинська, Марковичка за першим чоловіком), вийшовши вдруге за М. Д. Лобач-Жученка, прожила останні роки свого життя в маленькій садибці свого другого чоловіка під Нальчиком (тоді Терської, тепер Кабардинсько-Балкарської автономної области). Тут вона й померла 28 липня ст. ст. 1907 року, і в сій же садибі в городі похована. Вмираючи вона заповіла, щоб її труну перенесено на Україну, а садиба, де вона прожила свої останні роки, щоб служила культурним українським завданням. Сповняючи се побажання своєї дружини М. Д. Лобач-Жученко звернувся до українських культурних установ і до товариства „Просвіта", до „Українського Наукового Товариства", „Редакції Літ.-Наук. Вістн." то що. Але звісна річ, в яких умовах жили тоді, в 1908—1914 рр. сі установи і все українське громадянство. Залізний обруч царського режиму стискав українське життя все тісніш, поставивши своїм завданням задавити його на смерть; українське громадянство мусіло концентрувати всі свої зусилля коло найбільш елементарних завдань національного існування, і сповнення останніх побажань Марка Вовчка відкладаються з місяця на місяць, з року на рік,—а там прийшла війна, розгром українського життя, революція з її негайними справами, горожанська війна, голод і т. д., і т. д.

Але М. Д. Лобач-Жученко не забував заповіту своєї дружини і не переставав нагадувати його українському громадянству при кожній нагоді; і минулого року він вирядив „ходока" до Київа, доручивши йому відживити цю справу, що ставала все більш пекучою. Бо садибу, де жила й почила наша покійна письменниця, підчас революції реквізовано, потім муніципалізовано, в садибі уряджено майстерню для виробу шкіри і т. д., могилу знищено, штахети забрано на паливо, хрест вирвано з постаменту, самий постамент розбито, і т. д. Прикладаючи всі зусилля, щоб одстояти могилу від останнього знищення, М. Д. Лобач-Жученко спільно з сином покійниці, Б. О. Марковичом (тепер професором Ломоносівського університету в Москві), заразом старалися заінтересувати громадські установи долею цілої садиби, що призначалася Марком-Вовчком і її дружиною на культурно-освітні завдання, а стала місцем розплоду свиней і всякої иншої тварини. Місцева преса також нагадувала „Українським народам" сумну долю сього останнього пристановища великої української письменниці. Кінець кінцем сього року Академія Наук вислухавши доповідь у сій справі нинішнього редактора листів Марка Вовчка О. К. Дорошкевича, постановила занятись сею справою і звернутися до ріжних установ: Укр. Науки, Ц. Б. наукових робітників, Наркомздоровля й ин., просячи прийняти в свій захист садибу й могилу покійної письменниці та помогти сповненню її передсмертних бажань. Укр. Наука в сій справі дійсно удалася до Раднаркому Кабардинсько-Балкарської области й одержала, скільки нам відомо, її повну згоду що до повернення садиби покійної письменниці на культурні завдання—але саме призначення сеї садиби ще зістається не призначеним.

Редакція „України" друкуючи останню фотографію Марка Вовчка [1]),

[1]) Вона була знята за рік до смерти в її городчику.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

передану їй від дружини покійниці разом з проханням нагадати українському громадянству сю справу, звертається з гарячим поклоном до установ і організацій України: не занедбати її і не дати проминути двадцятиліттю смерти великої нашої письменниці без сповнення її останнього побажання: нехай тіло нашого „кроткого пророка“ спочине в рідній землі й її останнє пристановище буде пристановищем всього того доброго, світлого, людяного, чим була перейнята його творчість!

М. Гр.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Остання фотографія Марка-Вовчка
знята за рік до смерти в горо́ді її садиби.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році.

Бібліографічний огляд.

Після тяжкого п'ятиліття занепаду культурного і зокрема наукового життя на Україні, наслідком горожанської війни, голоду, пошестей і т. д., сприятлива сільсько-господарча кон'юнктура 1925 р. привела до раптового піднесення економічного, а з ним і культурного життя. Бюджети 1925/6 рр. були зложені з дуже оптимістичною тенденцією і Пленум УкрНауки, що мав, в звязку з сим, зимою 1925/6 року начеркнути схему і плани науково-навчальної і науково-дослідчої праці на наступне п'ятиліття, був перейнятий енергією руху—як се ми були й одмітили на сторінках нашої часописи (Україна 1926. кн. I). А хоч сей оптимізм не вповні себе оправдав, за тим як не вповні оправдала себе економічна кон'юнктура, і засоби науково-дослідчої і науково-видавничої праці в дійсності випали значно слабше, як то думалось і говорилось на тім пленумі, все таки ся динаміка розвою ,так би сказати: авансом надій, виявила себе дуже сильно, і рік 1926 зазначився в сій праці дуже яскраво та підніс її криву високо над рівенем попередніх літ. Збираючи разом те, що дала науково-дослідча і видавнича праця в Радянській Україні і поза її межами сей рік дав в сфері української науки дуже значні досягнення, вперше по довгих літах, і редакція „України", як органу наукового українознавства, вважала своїм обовязком зафіксувати сі досягнення, хоча-б у головних зарисах. Нарада співробітників, скликана в сій справі 19 квітня, виявила дуже сприятливі настрої до сього пляну. Такий підсумок був признаний дуже бажаним, як з становища читачів „України" і завдань інформації місцевих і закордонних установ, що їх вона інформує про стан і напрями української наукової продукції, так і з становища самих учасників сеї наукової праці, які живо відчувають потребу такого підсумку і перегляду, щоб здати собі справи з ріжних ухилів, прогалин і дефектів сеї праці. Ряд наших визначних дослідників спеціялістів: академиків, професорів вищих шкіл і наукових співробітників Академії та инших наукових установ, взяли на себе спорядження коротких оглядів наукової літератури 1926 р. в своїй спеціяльності. Сі огляди, зачитані на двох засіданнях Історичної Секції Академії, 5 і 19 травня, зібрали величезну авдиторію, і дискусія з приводу їх ясно виявила, наскільки потреба в такім перегляді існує в широких кругах учасників нашого наукового життя. Але виявилось також і те—наскільки трудно вложити такий огляд в тісні рамці нашого журналу. Хоча огляди складалися тільки в великих групах дисциплін, можливо коротко і схематично, зберігаючи час і місце, все таки вони значно вийшли за межі тих розмірів, які Редакція початково вважала можливим їм надати, виходячи з загального плану журналу. Виявилась неможливість змістити в одній книжці огляд наукового руху в межах Радянської України, як се з початку планувалось—призначаючи другу книжку на огляди зробленого за межами Радянської України. Виявилось неминучо, як у всякому почині, також певна неодностайність

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в способі трактування матеріялу. Вона, розуміється, вигладиться на дальшій роботі—коли її продовження взагалі буде признане доцільним і відповідним в рамцях „України". Може видасться за краще видавати такий огляд в формі окремого щорічника? Може признається за доцільніше обмежитися в рамцях „України" самими дисциплінами соціяльними—ближчими соціяльній стороні українознавства, котрій головніше (хоча й не виключно!) присвячує свою увагу „Україна"? На сі питання ми раді б почути гадки наших співробітників і читачів, а тут тільки коротко пояснимо ті мотиви, якими водилася Редакція, даючи теперішню форму сим оглядам.

В поняттю українознавства науки соціяльні і природничо-технічні та практичні так тісно сплітаються несчисленими переходами, що розлучити їх і потягнути між ними різку і виразну границю не так легко.

В рамцях чергових книжок „України" здійснити такий огляд, особливо на перший рік, здавалося лекше, ніж доходити для його здійснення відразу окремого тому.

При доволі широкім розповсюдженню „України" в масі інтересованої публіки (особливо такім, яке вона мала до підвищення передплати—що сильно відбилося на сім розповюдженню, як то й передбачала редакція, силкуючися всяко стримати Держ. Видавництво України від сього підвищення)—сі огляди можуть поширитися далеко більше, ніж виходячи в формі окремого щорічника.

План нинішнього року такий: дати в двох або трьох книжках огляди наукової літератури Радянської України, потім огляд наукової продукції поза її межами: в Союзі і поза його границями.

Державне Видавництво дало змогу здійснити його додавши, в заміну повищеної передплати, по півтора аркуші на книжки III-VI „України". Решту місця здобудеться, стиснувши для сього відділи критики і хроніки.

План дальшої роботи виясниться після закінчення нинішнього огляду. А тимчасом Редакція складає щиру подяку всім шановним учасникам того імпровізованого бібліографічного гуртка, що взяли на себе сю працю. Порядкуванням її близче займався секретар Редакції й член президії Історичної Секції Ф. Я. Савченко. *М. Грушевський.*

Історична література. Література з української історії на Радянській Україні складає за 1926 рік поважний реєстр, переважно статтів, а то й більшого розміру монографій, що виходили окремо або друкувалися в наших періодичних наукових виданнях.

Оглядаючи видавничі результати праці українських істориків, треба насамперед відзначити надзвичайно відрадний факт, що стався саме 1926 р. це—відновлення археографічної діяльности. Маємо два нових видання Археографічної Комісії при Укр. Акад. Наук. Перше це: „Пам'ятки Українського письменства" т. I, де уміщено Самійла Величка „Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками", відомий твір, що звичайно називався літописом, хоч літописної форми не має, а навпаки уявляє з себе добре систематизований матеріял в прагматично-історичному вигляді.

Одночасно із цим томом вийшов перший том „Українського Археографічного Збірника", що розпочала видавати теж таки Археографічна Комісія. В збірнику маємо такі матеріяли: В. Щербина „Документи до історії Київа 1494—1835 рр.", де зібрані, здебільшого із друкованих вже джерел, акти до історії київського самоврядування. Акад. М. Василенко—„Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв." Зміст цієї збірки, що складалась на протязі довгої праці автора її, як сам він признається, доволі ріжноманітний і навіть випадковий; документи торкаються економічної та соціяльної істо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рії Гетьманщини, а також і її правового устрою. В передмові до збірки маємо інтересні думки що до діяльности Гр. Полетики, як матеріял „для того, хто остаточно вирішатиме питання, чи можна вважати Г. А. Полетику за автора Історії Русов?“ Далі йде подана К. О. Лазаревською „Книга Глухівського цеху калачницького“ та подана О. Ю. Гермайзе „Записка об украинском движении за 1914—16 годы“, складена департаментом поліції.

До археографічних видань треба віднести ще й надзвичайно цінну публікацію відділу мистецтва Археологічного Комітету УАН, що належить покійному В. Модзелевському: „Гути на Чернигівщині“; праця ця складається з великого числа документів до історії гут на Чернигівщині; матеріял систематизовано й додано коментарії, що дорівнюють до справжньої наукової розвідки.

Дослідницькі роботи українських істориків видавалися переважно в Київі та Харкові, але треба з приємністю відзначити, що й инші культурні центри України робили спроби організувати видання творів місцевих учених. Видання, що містили в собі історичні праці на протязі 1926 р. були: В Київі:

1) „Записки Історико-філологічного відділу Укр. Акад.Наук“ кн. XI

2) „Україна“ (вийшло 6 номерів, 5 книжок, загального числа кн. 16—20).

3) „Науковий Збірник Історичної Секції УАН“, що продовжує собою відоме видання „Записок Українського Наукового Товариства в Київі“; 1926 р. вийшли два Збірники за р. 1925 та за р. 1926, инакше тт. XX та XXI колишніх Записок Наукового Товариства.

4) Видання порайонних комісій Історичної Секції—вийшов І-й великий том Київської комісії під назвою: „Київ та його околиця“, і її ж заходом окремий том „Нових студій з історії Київа“ В. І. Щербини.

5) „Праці Комісії по виучуванню західно-руського та українського права“, в. II.

6) Збірник праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. Вийшла одна книжка під назвою „Декабристи на Україні“.

7) Видання Київського Іст. Парт'у, що випустив збірник „1905 рік на Київщині“ та низку окремих брошюр, присвячених історії революційних подій.

8) Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Київі, т. І.

В Харкові: в першу чергу треба назвати:

1) Праці харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Вийшло дві книжки: „Науковий Збірник“ ч. 2—3, та ч. 4, присвячене декабристам на Україні.

2) Видання укр. Центр Архіву. Вийшла одна книжка, присвячена декабристам.

3) „Летопись Революции“, журнал Іст. Парт'у, вийшло 6 NN, 5 книжок.

З виданнів инших культурних центрів України, де знайшли собі місце праці українських істориків, треба в першу чергу назвати Ніжинські та Полтавські Записки Інституту Народньої Освіти. Ніжинський Інститут 1926 р. перейшов з гектографованого способу на друкарський і тому VI-та книга „Записок“ становить поважний том з цікавим науковим змістом. Полтавські „Записки“ і досі на жаль виходять не з друкарні, а з шклографічного апарату в тиражі 75 примірників, між тим як містять вони надзвичайно цінний науково-історичний матеріял, що ні в якому разі не повинен відразу обертатися в якусь неприступну бібліографічну рідкість. Про инші провінціяльні видання мова буде згодом.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Переходячи до огляду самої літератури, приходиться вже наперед сказати, що увага істориків спинялася далеко не з однаковим інтересом на різних епохах української історії та на різних питаннях її. Так, питанню часів до-слов'янських на українській території і слов'янського на Україні розселення присвячена одна тільки стаття ак. Мих. Грушевського, як вступна стаття до збірника „Київ та його околиця", під назвою „Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла".

Питанням звязаним з князівським періодом нашої історії присвячено так само небагато розвідок. Маємо роботи: Ол. Андріяшева, історика із школи В. Антоновича, що по довгім антракті ізнову береться до Українських студій. Йому належить „нарис колонізації Київської землі до кінця XV віку", друкований в тому самому Збірнику, що і стаття акад. Грушевського. Стаття носить характер зводу уже відомих і використаних иншими ученими даних і наближається до більш самостійного досліду там, де автор переходить до пізніших часів Литовського періоду на Україні.

Нові, і цінні, помічення в сфері матеріяльної культури Київської Руси приносить з того-ж таки збірника студія Іполіта Моргілевського: „Київська Софія в світлі нових спостережень".

Історик права проф. М. Максимейка, автор дисертації про Руську Правду, не покидає інтересу до цього пам'ятника права і присвячує йому роботу: „Система Руської Правди в її поширеній редакції". (Праці Комісії для виучування історії зах. рус. та Укр. права, в. II).

Ще можна назвати низку праць, що на межі стоять історії та історії літератури. Це, по-перше, велика робота ак. В. Перетца: „Слово о Полку Ігоревім—Пам'ятки феодальної України-Руси XII віку", де в передмові та в коментарі маємо чимало думок про феодальне оточення, на якому виріс славний твір, та досліджено еволюцію літописних описів Ігоревого походу на Половців.

Далі йдуть статті Вяч. Ржіги „Ярослав Осмомисл в „Слові о полку Ігоревім" (Київ. Наук. Зб. за 1926 р.) і Арк. Лященка „Сага про Олафа Трігвассона й літописне оповідання про Ольгу" (Україна" кн. 4).

Період литовський української історії теж не викликав живішого інтересу в українських істориків. З надрукованих праць присвячених цьому періоду можемо назвати:—посмертну рецензію проф. М. Володимирського-Буданова на роботу Малиновського „Рада Вел. Кн. Литовського" (Зап. Соц.—Екон. Відділу УАН, т. IV).

Проф. Ол. Грушевський, що дав чимало розвідок саме з литовського періоду, видрукував одну статтю: „З київського ратушного господарства XVI віку (Збірник „Київ та його околиця").

Близька до цієї роботи і стаття Тетяни Франюкової, що дебютувала в „Зап. Іст. Філ. Від. Ак. Наук" статтею „Ратушні землі в В. К. Литовському в XVI—XVII вв.".

Цікава робота була задумана Ів. Балінським, що так передчасно помер на весні цього року, про польсько-литовський та український феодалізм. Покійний дослідник успів видрукувати тільки перший розділ своєї праці, присвячений бібліографії питання про феодалізм в Польщі („Нариси з історії феодолізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні", I „Феодолізм в Польщі"—Праці Комісії для виуч. іст. з. р. та укр. права В. II).

По історії культури цього періоду треба відзначити вип. I п'ятого тому „Історії української літератури" ак. Мих. Грушевського. В цій роботі маємо поруч з аналізом культурного (літературного) життя на

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

українських землях в литовсько-польські часи, ще й майстерню характеристику торговельного капіталізму на Україні, яка особливо цінна в наші часи марксівського інтересу до історії.

Для періоду польсько-козацького, так само, як і періоду козацької революції на Україні припадково не з'явилося жадної праці: припадково очевидно, бо студії над цими часами велися, але переважна більшість праць, що була видрукована 1926 р., присвячена часам пізнішим, а саме економічній та соціяльній історії Гетьманщини.

Питанням державного господарства Гетьманщини присвячена стаття Руднева „Фінансовий стан України за Петра" (Київ. Наук. Зб. за 1925 р.), що подає цінний цифровий матеріял з архівів Харкова зачерпнутий.

Широко й інтересно ставить проф. П. Клименко проблему „Міста й територія на Україні за Гетьманщини" (Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. 7—8).

Низку розвідок з соціяльної історії гетьманщини опублікував проф. Ол. Грушевський: „Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 рр." (Київ. Наук. Збірник за 1926 р.). „Перші гетьманські універсали" („Записки Іст. Філ. Від. УАН", кн. 7—8). „З побуту старшини XVIII ст." („Київ. Наук. Збірн." за 1926 р.).

Студії над економікою Гетьманщини на підставі Рум'янцевської ревізії продовжувалися 1926 р. і дали дві роботи: М. Ткаченка „Канівська сотня" (Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. 7—8) та Ів. Мандзюка „Гоголівська сотня" (Студії київ. катедри).

Кілька робіт було присвячено цехам, як от робота К. Лазаревської: „Київські цехи в другій половині XVIII та на поч. XIX в." (Збірник „Київ та його околиця"). Ан. Єршова „До історії цехів на лівобережжі" (Зап. Ніж. ІНО, кн. VI). Козаченка „Пережитки цехової організації в Гадячі (Київ. Наук. Зб. за 1926 р.) Економічним життям Гетьманщини цікавився відомий дослідник історії лівобережного селянства В. О. Барвінський, що видрукував статтю: „Замітки до історії мануфактури в Лівобережній Україні XVIII ст." (Харк. Наук. Зб., ч. 2—3).

Соціяльними процесами і аналізом класової структури Гетьманщини займався Л. Окиншевич, видрукувавши простору, старанно оброблену студію на тему: „Генеральна старшина" (Праці комісії зах. рус. права . II).

Питанням судової організації Гетьманщини займається Мірза-Авакянц, „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVIII століття" (Харк. Наук. Зб., ч. 2—3).

Цікаве питання про існування української монети, порушене відомим ученим М. Слабченком, в його „Організації народнього господарства України" стало предметом живої полеміки, в якій взяли участь Шугаєвський, Петровський та сам Слабченко на сторінках Київського Науков. Збірника.

В 1926 р. продовжувалась спроба розшифрувати загадкового автора літопису, відомого під назвою Самовидця. Вперше цю спробу зробив покійний В. Модзалевський, що, пишучи біографію Романа Ракушки, переконався в справедливости давно вже висловленого здогаду, що Ракушка це—„Самовидець". Передчасна смерть не дала змоги опублікувати покійному історикові цей свій висновок, але опублікована ним докладна розвідка біографічного змісту про Ракушку дала змогу без особливого труда прийти до вже зробленого висновку. Це могли зробити і ті, що знали В. Модзалевського і навіть ті, що ніколи з уст його не чули про його висновки. В 1925 р. В. Романовський на сторінках „України" в-перше написав те, до чого дійшов раніш Модзалевський. В 1926 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з'явилося аж дві праці аналогічного змісту М. Петровського в ніжинських „Записках ІНО“ та О. Оглобліна в „Зап. Іст. Філ. Від. УАН“.

Другим козацьким літописцем С. Величком займався П. Г. Клепацький, що присвятив цьому письменникові чималу статтю „Літопис Самійла Велнчка“ в „Записках Полтавського ІНО“,—отому надзвичайно рідкому на жаль виданні.

Там-же в „Записках Полтавського ІНО“ видруковані дуже інтересні матеріяли, зібрані в Яготинському архіві Репнина студентом К. Козубенком і ним же опрацьовані під назвою: „Матеріяли до історії заселення колишнього „вільного степу Яготинського“. Ідучи в плані своєї роботи за Ол. Лазаревським, К. Козубенко подає тут цікаві матеріяли до колонізації та історії сел Яготинської сотні.

З історії культури XVIII ст. треба відмітити велику працю акад. Д. І. Багалія „Г. С. Сковорода, український мандрований філософ“, ДВУ. Це ніби підсумок довголітньої роботи автора над Сковородою; особливо цікава вона тим, що автор її декларативно заявляє, що в сій роботі встановлюється погляд „з соціологічного та матеріялістичного марксистського погляду“.

Питання про архіви старої Гетьманщини торкається В. Романовський в статті: „До історії архіва Малоросійської Колегії“ („Україна“ кн. 5).

Щоб закінчити огляд праць з історії Гетьманщини треба згадати ще статтю І. Борщака „Вольтер і Україна“ (Україна“, кн. 1), де автор подає джерела Вольтерової характеристики Мазепи.

Історії Запоріжжя було присвячено за 1926 рік тільки дві статті: М. Ткаченка „Утворення Нової Сербії на запорізьких землях 1772 р.“ („Україна“, кн. 3) та Н. Полонської-Василенко—„З історії останніх часів Запоріжжя“ (Зап. Іст. Філ. Від. УАН, кн. IX).

Правобережній Україні XVIII ст. присвячено було також небагато студій. Найважнішою з них безперечно треба назвати роботу О. Барановича „Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII в.“ (Студії з історії України наук.-дослід. кат. в Київі, т. I).

Крім неї, треба назвати статтю М. Тищенка „Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою“ (Праці комісії зах. рус. права, в. II) та маленьку замітку В. Юркевича: „Селянські переходи та граничні комісії половини XVIII ст.“ (Записки Іст. Філ. Відділу Ак. Н., кн. 7—8).

Раніше ніж перейти до огляду літератури, присвяченої XIX та XX ст. ст., треба ще відзначити дві дуже цінні і інтересні праці: це є поперше згадана збірка В. І. Щербини „Нові студії з історії Київа“, видана Академією Наук в пошану п'ятдесятліття літературно-наукової діяльности автора; збірник цей містить низку статтів учнів автора про роботи В. Щербини, та 14 статтів з історії Київа від XVII ст. і кінчаючи століттям XIX. Друге видання теж Академії Наук це робота В. Кордта: „Чужоземні подорожі по Східній Европі до 1700 р.“—старанно зібраний реєстр відомостей з IX століття.

Література по XIX ст., як це не дивно, не дуже багатою була за 1926 р. дарма, що економіку XIX ст. пильно студіює низка дослідників. Можемо назвати В. Камінського „До історії реформи 1861 року на Поділлі“ (Студії з історії України наук дослідчої катедри, в Київі, в I). і згадану студію М. Корниловича: „Інвентарі в Володимир-Волинському повіті“ (Археографічний Збірник).

Більше пощастило історії громадських та революційних рухів в XIX ст.; особливо інтерес до них повставав в звязку з ювілейними датами чи то подій чи то окремих діячів.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Столітній ювілей декабрського повстання дав низку виданнів. Перед вів Харків, де було випущено науково-дослідчою катедрою збірник: „Повстання Декабристів на Україні“ за загальною редакцією ак. Д. Багалія з статтею проф. М. І. Яворського „Основи декабризма на Україні“, капітальною розвідкою Л. П. Добровольського „Повстання Чернигівського полку перед військовим судом у Могильові“.

Окремо вийшла невеличка книжка ак. Д. Багалія: „Декабристи на Україні.

Укр. Центр. Архів випустив збірник: Рух декабристів на Україні, з статтями і матеріялами акад. Багалія, Ольги Багалій, А. Покровського, В. Базилевича, В. Стратен, Є. Трифільєва, А. Козаченка і О. Рябініна-Скляревського.

В Київі вийшов збірник „Декабристи на Україні“, скомпанований Комісією для дослідів громадських течій на Україні за редакцією ак. С. Єфремова та В. Міяковського. Збірник має в собі вступну статтю ак. Єфремова: „Від легенди до історичної правди (Місцеве підгрунтя в декабристському рухові)“ загальний огляд В. Романовського „Причини невдачі в 1825 р.“, низку матеріялів, зібраних в різних архівах Ольгою Багалій, Л. Добровольським, В. Міяковським, В. Базилевичем, В. Ганцовою-Берниковою, В. Барвінським, О. Назарцем, та переклад мемуарів київського дідича Йосипа Руліковського.

Окремо вийшли в Київі брошюри В. Базилевича „Декабристи на Київщині“ ДВУ та його ж „Декабристы. Очерки I—III“, брошюра російською мовою, що має в собі три нариси: „Восстание Черниговского полка“, „Восстание декабристов в Киеве“ і „Декабристы в Сибири“. Брошюра ця видана в тиражі всього 100 примірників.

Про декабристів у Київі було видруковано ще кілька робіт, але появилися вони ще 1925 р. і в цьому огляді про них мовити не доводиться.

Драгоманівський ювілей викликав низку статтів про Драгоманова в „Україні“, кн. 2—3 і почасти кн. 4 (Статті, спомини та матеріяли Мих. Грушевського, Ігн. Житецького, Ол. Пчілки, Мих. Бужинського, ак. Кирила Студинського, Мих. Возняка, В. Міяковського, О. Гермайзе, Ір. Антонович; опубліковані були згадки й оцінки діяльности Драгоманова покійників Ол. Русова та П. Тучапського).

Так само кн. 6 „України“ була присвячена Франкові (Статті Мих. Грушевського, Дм. Багалія, Кир. Студинського, Мих. Возняка і біографічний матеріял, поданий Ів. Коссаком, Ом. Киричинським, Ігн. Житецьким та Ів. Лизанівським).

З Франківської ювілейної літератури треба одмітити появлення Франківського Збірника“, що вийшов у виданні Книгоспілки у Київі за редакцією і з розвідкою Р. Заклинського: „Громадсько-політичний розвиток Галичини і Франко“.

З історії народництва на Україні заслуговує на особливу увагу стаття С. Буди: „До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років—Іван Трезвинський, один з „193-х“ („Україна“, кн. 1). Так само цінний матеріял про Б. Познанського дав В. Міяковський в статті: „Б.С. Познанський (народник 60-х років)“. („Україна“, кн. 1).

За одним із виявів діяльности київської Старої Громади стежить. С. Шамрай в статті: „Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 р“.

Крім того на сторінках „України“, було уміщено ще чимало матеріялів і заміток з історії громадського руху та відносин.

З історії революційного руху на Україні в кінці XIX й на початку XX вв. вийшла книга О. Гермайзе: „Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I. РУП“, видання Книгоспілки, та окреме видання роботи

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

А. Риша, що друкувалася перед тим на сторінках „Летописи Революции“: „Очерки по истории Украинской соц.-дем. „Спілки“. — Истпарт. Ц.К.К.П.(б)У Изд-во „Пролетарий“, Харків.

Особливу увагу дослідників революційного руху, як і слід було цього сподіватись, займав ювілейний 1905 рік. Частина виданнів присвячених 1905 року вийшла власне 1925 р., частина, спізнившись, 1926 р. Займалися дослідницькою роботою з історії 1905 р., місцеві комісії Іст. Парт'у. В результаті маємо збірники по історії 1905 р. що вийшли в Київі, Одесі, Олександрівську. В цих збірниках маємо спомини та статті ріжних авторів. З робіт окремих авторів відзначимо книгу Т. Херечко „1905 в Донбассе“, вид. „Прибой“.

Київський Іст. Парт. видав окремо такі брошюри—розвідки: В. Манилов „Вооруженное восстание в частях киевского гарнизона“ (Ноябрь 1905 года) Д. В. У. В. Манилов „Киевский совет рабочих депутатов в 1905 г.“ Д. В. У. В. Іванушкин. „Селянський рух 1905—1906 на Київщині“. 1926 р.

Історико-революційний журнал „Летопись Революции“ умістив силу матеріялів і споминів з революційної боротьби, особливо, з часів жовтневої революції. Звертає на себе увагу робота М. Рубача „До історії української революції“, що викликала на сторінках того ж журналу цікаві додатки В. Затонського.

Щоб допомогти орієнтуватися в численній літературі з історії революції на Україні, „Летопись Революции“ почала друкувати систематичний огляд літератури.

Наша замітка не вичерпує всієї продукції з поля української історії. Дещо з провінціяльних видань можливо лишилось невідомим, а дещо з з менш важливого і дрібного свідомо не було введене за браком місця. Але і цей перелік показує, що українська історична наука на Радянській Україні може розвиватися широко і робить великі поступування наперед.

О. Гермайзе.

Українське літературознавство. Минулий рік був, проти попередніх, дуже рясний на ріжні статті, рецензії та студії з поля української літератури. Кожна газетна й журнальна стаття, замітка, навіть інформація, безперечно давала читачеві певного роду знання про літературу; станеться вона в великій пригоді й для майбутнього історика українського письменства й критики, є бо це живий документ про уподобання й естетичний смак нашої літературної сучасности. Одначе в цім своїм огляді ми переглянемо лише те, що відбиває на собі печать праці науково-дослідчої, викриває звязки даного літературного з'явища з попередніми літературними ж і проторює шлях до побудування нової історії літератури. Оскільки нові матеріяли й публікації та біографії письменників цій меті допомагають, то й вони в наш огляд увійти мусять.

Перейдений рік був, порівнюючи, бідний на стисло теоретичні студії з поля літературознавства.

Спробою широких, уґрунтованих на пильнім досліді, узагальнень, у перейденім році було продовження відомої „Історії української літератури“ акад. М. С. Грушевського (Т. V, вип. 1). В цій книзі дано цікаву спробу реконструкції літературного життя на Україні за найтемнішої доби його розвитку (XV поч. XVI ст.) на широкому культурному тлі. Бідність на пам'ятки змусила автора послугуватися в цій реконструкції науково угрунтованими аналогіями з відповідними по часові з'явищами культурно-літературного руху сусідніх країн.

Наша доба поставила на чергу дня збудування нової історії літератури

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

через висвітлення довший час занедбаних (після Потебні й Веселовського) питань поетики, літературного мистецтвознавства. Це є неможливо без попереднього проторення шляху за допомогою монографічних розшукувань, що мусять іти новими не традиційними шляхами.

З поля вивчення старого українського письменства минулий рік дав нам праці заслуженого українського вченого акад. В. М. Перетца. В „Исследованиях и материалах по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.“ (Сб. О. Р. Я. и Сл. А. Н. СССР, т. CI, № 2). Цього вченого відзначимо під стилістичним зглядом побудовану студію про І. Вишенського й студію „К истории украинской повести“, яка виправляє й значно поновлює новими даними наші бідні на факти знання про старовинну українську повість на підставі недрукованих ще матеріялів. З ухилом стилістичним побудовано студії акад. В. М. Перетца: „Слово о полку Ігоревім. Памятка феодальної України-Руси XII віку“ (У. А. Н. „Зб. Іст. Філ. Від.“, № 33[1]) та „К изучению „Сл. о П. Ігореве“ Лнгр. 1926 (Відб. з „Изв. Отд. Р. Я. і Сл. А. Н. СССР“, т. XXVIII—XXX).

Цікавою є нова спроба ак. В. М. Перетца поставити пам'ятку на ґрунт обставин історичних, що в них вона утворилася. Мають свій інтерес під стилістичним зглядом скомпоновані статті про „Слово о п. І.“. В. Ржіги[2]), не зважаючи на їхній ескізний вигляд. З них видно, що заглиблені розшукування з поля стилістики можуть бути корисними й для критики тексту (висновок врешті не новий). Проф. А. И. Лященко в обґрунтованій статті („Этюды о „Слове о полку Игореве“, „Изв. Отд. Р. Я. и Сл.“, т. XXXI, сс. 137—158) наново переглянув кілька спірних питань і зокрема про час складання „Слова“ (на думку дослідника—осінь 1185 р.), про джерела пам'ятки (м. ин. вплив Іпатського Літопису) й походження автора (киянин).

Питання про взаємовідносини між укр. віршуванням XVII—XVIII вв. і репертуаром професійних співців заторкнуто в ст. Б. Луговського „З приводу“. Укр. паралелі до повісти „Горе Злосчастіе“ ак. В. М. Перетца, („Укр.“ 1926, кн. І, стор. 43—50). Відзначимо ще ст. проф. С. О. Щеглової „Вірші про Мазепу, складені після його „зради“. („Наук. зб. під ред. ак. Мих. Грушевського“, т. XXI, сс. 82—111) й ст. „До історії пасійної драми“, („Слово о збуренню пекла“ С. Гаєвського (Ibid, сс. 73—81). Письменникові XVI в. В. Суразькому присвячено нашу статтю (ibid, сс. 38—72). Проф. В. П. Адріянова-Перетц присвятила цікаву для фахівців статтю Данилові Корсунському—паломникові XVI віку (редакції „хожденія“, відношення до Данила паломника, літер. прийоми. Див. Зап. І.-Ф. Від, кн. IX, сс. 60—77).

Приєднатися мусимо до висловленого в критиці[3]) розчарування з приводу надрукованої УАН „Драми української“ (проф. В. Резанова, І—ІІІ), бо в цім виданні, проти відомого вже в науці, зустрічаємо мало нового, не так уже давно публікованого.

Нове українське письменство минулого року було предметом обговорення багатьох учених. На суд істориків залишаємо цікаву спробу поставити на соціяльне тло українське письменство XIX століття в історичного змісту праці проф. М. Є. Слабченка („Матер. до економічно-соціяльної історії України XIX ст., т. II).

---

[1]) Рец. див. „Ч. Ш.“ 1926, № 11—12, сс. 257—258 (В. Пархоменка). [2]) Ярослав Осмомисл в „Слові о п. І.“ „Наук. Зб.“ т. XXI п. ред. ак. Мих Грушевського, сс. 34—37. Гармонія мови „Сл. о п. І.“ „Укр.“, кн. 2, сс. 23—34. Див. рец. С. Шевченка „Ч. Ш.“ 1926, № 10, сс. 257—260. Трактується про алітерації, суголоси. синтакс характеру й тавтології. [3]) Див. рец. І. П. Єреміна „Україна“, кн. 4, сс. 146—148, П. Руліна „Ч. Ш.“, № 4, сс. 236—237; В. Перетца Изв. О. Р. Я. и Сл., XXXI, сс. 369—383.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Батькові нового українського письменства І. П. Котляревському присвячено велику розвідку проф. М. Марковського („Енеїда" Ів. Петр. Котляревського). Наново переглядається питання про звязок „Енеїди" з її попередницями, але складна аргументація авторова вимагає спеціяльного обговорення (Поч. праці див. в т. IX (1926) „Зап. І.-Ф. Від.", сс. 78—155, кінець—кн. X за 1927 р.).

Шевченкознавство за наші часи розквітло в особливу дисципліну; мається в Харкові й окрема інституція „Інститут Тараса Шевченка". Літературознавство в цій дисципліні збагатилося на такі статті. С. І. Родзевич у статті „Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка" („Катерина" і „Слепая" (—Див. зб. другий У. А. Н. „Шевченко та його доба" під ред. акад. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича, сс. 44—69) дав спробу поставити на науковий ґрунт питання про звязок ранніх поем Ш-ка з російською літературною традицією. Б. Якубський знову зрушив питання про ритм у Шевченковій поезії (ibid., сс. 70 — 82). Відзначимо ще: Гліб Дорошкевич „Шевченко і Гоголь" (Ж. і Р., № 4, сс. 40—49), І. Айзеншток „Тургенев і Шевченко" („Ч. Ш.", II, сс. 139—148). Питання про вплив Ш. на Тургенева вирішується тут у негативний спосіб. Б. Навроцький. „Проблеми Шевченкової поетики" (Ibid., сс. 149—161), В. О. Щепотьев. „До питання про вплив нар. слов. на Шевченкові поезії" („Зап. Полт. ІНО, II, сс. 155—172) [1]).

В справі вивчення діяльности І. Франка минулий рік дав чимало публікацій невідомого матеріялу, спроб з'ясувати світогляд (зокрема під зглядом філософічним: Мих. Гордієвський „Мойсей"—поема Ів. Франка 1926), науково-літературні й критичні принципи його, (відзначимо особливо статті М. Возняка, „Ж. і Р.", № 9, сс. 42—50, К. Довганя ibid № 5, сс. 93—102), соціялістичний світогляд письменника (М. Возняк. Зб. „Ів. Франко" за загальною ред. Лакизи, Филиповича, Кияниці. К. 1926, 125—179), поставити Франка на соціяльно-економ. ґрунт часу й місця (Р. Заклинський, ibid. сс. 125—179). Одно з найперших місць у цій низці праць займає багата на фактичні дані монографія ак. С. Єфремова (Ів. Франко. Київ). Але найбільше принесла для пізнання історії творчости поета в її соціяльнім і культурнім оточенню збірка статей в спеціяльно присвяченій Франкові VI книжці „України": праці ак. М. Грушевського, Д. Багалія, К. Студинського, Ол. Грушевського і М. Возняка, спомини Житецького, Киричинського, та инш. З літератури про Франка треба відзначити статтю П. Филиповича. Шляхи Франкової поезії" (ibid. сс. 180—224); особливу цінність мають у ній перші розділи, що переконуючими зіставленнями (Словацький, Гайне, Воробкевич і др.) ставлять І. Франка на ґрунт літературної традиції европейської; елементи стилістичного аналізу є в критичній статті того ж ученого „Франко—поет" („Ж. і Р.", 5, сс. 83—92). Близько підходить до питань літературознавства А. В. Музичка в ст. „Життьова путь Івана Франка („Ж. і Р.", 1926, 5, сс. 70—83), зіставляючи „Бориславські оповідання" з низкою економічних праць того часу (Ланге, Франц. Отто і др.).

З студій про М. Коцюбинського відзначимо статтю Івана Лютого „М. Коцюбинський і М. Кононенко" („Україна, кн. I, сс. 51—60),

[1]) З нелітературознавчих статтів у властивому розумінні цього слова вкажемо: Мих. Возняк. „Спогади Агати Ускової про Тараса Ш." „Наук. Зб. під ред. ак. М. Грушевського XXI, сс. 168—173; Олександр Дорошкевич „Трагедія самотнього чуття (Ш. і Лекера), „Ж. і Р.", 9, сс. 73—89; Ланевський. „Знаходка нов. листа Т. Г. Ш-ка" (Ibid. II, сс. 162—165) Ів. Щітківський. (Рец. на кн.) Мих. Возняк. Ш. і княжна Репніна (Епізод із першої подорожи на Україну. Льв. 1925 „Діло". Див. „Укр." II, сс. 149—150). І. Айзеншток. З нової літератури про Ш. „Ч. Ш.", 4. сс. 239—242 [Рец. на праці А. Багрія].

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з якої видно, що Кононенко скеровував творчу роботу письменника в бік імпресіонізму та давав йому чимало порад (прийнятих Коцюбинським) що-до прийомів художніх. П. Филипович зробив стиліст. порівнання між Коцюбинським і Шевченком („Ж. і Р.", сс. 49—56). Цікавий матеріял міститься в ст. М. Могилянського: Процес творчости М. М. Коцюбинського („Зап. І.-Ф. Відд.", IX, сс. 208—229). Творчість Панаса Мирного великої уваги заслужила в нашій науці. Студія проф. М. Марковського про „Пропащу Силу"[1]) чи не вперше (після студій над текстом „Кобзаря") на ввесь зріст поставила текстологічні розсліди з поля нової української літератури. Критична стаття Б. В. Якубського (передмова до видання „Хіба рев. воли".....) внесла де-що нове в розуміння стилю повісти Мирного й Білика. В ній, наприклад, відзначено три системи стилістичних прийомів: реалістичний стиль, стиль романтичний й стиль прозовий, наближених до мови наукової. Слабший є розділ про композицію роману,—в нім бо минається історично-порівняльний момент, який є єдиний, що міг би дати розуміння особливостей композиції даного утвору. Вигляд невикінченої праці має стаття Ів. Ткаченка про літературну історію „Повії" П. Мирного („Ч. Ш." № 3, сс. 198—207), в якій переважає критика над науковою угрунтованістю, хоч і є в ній корисні стилістичні помічення. Такий самий невикінчений вигляд має стаття М. Сулими „До характеристики мови Архипа Тесленка" („Ч. Ш.", № 5—6, сс, 218—229), тут бо наведено низку паралелів до Тесленкової творчости з народньо-поетичною мовою і з мовою босяцькою, та не з'ясовано, в чому властиво полягає мистецтво письменника, прийоми його обробки матеріялу. Адже тут властиво починається творча (не підготовча, чорнова) робота дослідника. Чи не такі самі міркування виникають у зв'язку з статтею А. Шамрая про творчість С. Васильченка („Ч. Ш.", № 4, сс. 178—203).

З старих поетів чи не найбільше пощастило на досліди в минулому році Ст. Руданському (поетові аж ніяк не першорядному); що до творчости його минулого року з'явилося, порівнюючи, багато нових публікацій та матеріялів. Відзначимо „Знадоби для життепису Степана Руданського" (1833—1873) акад. Агат. Кримського та Мик. Левченка з передмовою ак. С. Єфремова (Зб. І. Ф. В., № 19, в. І, VIII—244 стор.). Праця, мимо змісту вміщених в ній розвідок, цікава як спроба підготувати й у одній книзі зосередкувати розпорошений по ріжних виданнях матеріял про письменника. Рецензія на цю працю В. Герасименка визначається тим, що на підставі пильних помічень робить поправку що до часу, доби, до якої варто зареєстровувати творчість поетову (50-ті, а не 60-ті рр., як раніш було прийнято) („Ж. і Р." № 6, сс. 109—112)[2]). Проте все ж таки треба сказати, що й по сей час не розпочато наукового студіювання поетичного мистецтва С. Руданського.

Лише смерть у тяжких для поета умовинах нашого життя наблизила до нашої сучасности творчість Володимира Самійленка, відпровадженого в могилу високоцінними споминами Марії Грінченкової („Сивенький". К. 1926). Олександр Дорошкевич присвятив небіжчикові велику статтю, яко передмову до майже наукового видання його творів. (В. Самійленко. Вибрані твори з переднім словом примітками і за ред. О. Дорошкевича")[3]). Стаття дає де-що й для літературознавства, оскільки в ній ставиться питання про відношення творчости поета до Некрасова,

---

[1]) Див. нашу рецензію „Україна", кн. 5, сс. 174—177. [2]) Див. там саме—поправки й додатки. Додатки ще в ст. В. Станіславського в „Зап. Іст. Ф. Відд. У. А. Н.". кн. VII—VIII, сс. 589—533. [3]) Див. рец. Мик. М. Зерова „Ч. Ш.", № 11—12, сс. 262—3,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Лермонтова, Беранже і др., що правда не так широко, як було б пожадано. Праця М. Драй-Хмари про „Лесю Українку“ [1]) лише підводить читача до розуміння поетки, як мистця, дає найкращу дотепер її біографію, та про те побудовано її типом „критико-біографічних“ студій з передачею змісту й коментарів до творів.

„Непривітаному співцеві“ Я. Щоголеву присвячено цікаву статтю М. Зерова, яко передмову до видання (Я. Щоголів. Поезії. К. 1926) [2]) Цікаві спостереження наведені що до зв'язку Щоголева мотивами творчости з українськими романтиками 40-х рр.; досить переконуючим для відчуття особливостей поетичної манери Щоголева є рівноставлення його перекладу з Т. Давида з перекладом С. Руданського.

З багатьох статтів, присвячених новітньому укр. письменству відзначимо лише такі. Цікаві помічення проф. О. І. Білецького про зв'язки між нашою прозою й прозою російською переважно (Проза взагалі й наша проза 1925-го р. (Нариси „Ч. Ш.“ 1926, № 2, сс. 121—129). Значний науковий інтерес має розвідка Ф. Майфета про П. Тичину, але вона дійсно може кваліфікуватися лише яко „матеріяли“, бо в огляді поетичного мистецтва поет не стає на шлях з'ясування зв'язків з літературною традицією (Ф. Майфет. Матер. до характеристики творчости П. Тичини. 1926; див. ще в „Ч. Ш.“ за 1925—26 рр.). Книжечка М. Зерова „До джерел“ нове дещо вносить в висвітлення питання про зв'язки „Соняшних кларнетів“ П. Тичини з символізмом, в розуміння Сосюриної творчости, прози Слісаренка („Сто тисяч сил“, вказано ріжниці з старою повістярською манерою) і поезії Волод. Самійленка.

За браком місця можемо лише перечислити такі досягнення минулого року:

Видання й текстологічні розсліди, замітки. Вийшло два томи (третій р. 1927) Марка Вовчка за ред. О. Дорошкевича (видання майже цілком наукове), нове вид. „Пропащої сили“ за ред. Б В. Якубського (див. „уваги до тексту М. Марковського „Укр.“ кн. 5 с. 173), вид. Fata morgana Коцюбинського за ред. А. Лебедя (див. текстолог. поправки С. Козуба „Ч. Ш“, 11, сс. 192—194), „Вибрані твори“ Коцюбинського за ред. А. Лебедя. „Книгосп.“ К. 1926. (див. текстолог. поправки І. Лютого „Ж. і Р.“, № 8 сс. 118—121, „Укр.“ кн. 4, сс. 150—154), Нове видання творів І. Котляревського за ред. ак. С. Єфремова (без змін, див. текстолог. вказівки І. Айзенштока „Ч. Ш.“ № 7-8 сс. 304—306, рец.), згадані майже наукові видання творів В. Самійленка й Я. Щоголева, корисна стаття А. Шамрая „До тексту творів Гр. Квітки“. (Наук. Зб. Харк. Н. Д. катедр. ч. 2—3 X, сс. 223—229.

Знадоби до біографії укр. письменників, публікації, листи відзначимо такі: Про Ів. Франка, крім згаданого вище, відзначимо нові публікації й матеріяли в названім ювілейнім збірнику „Іван Франко“, публікації Львівского журналу „Культура“ (ч. 4—9, 10—12), публікацію „Святого Валентія“ І. Франка (Ч. Ш.“, 1926, № 9, сс. 5—40), публікацію нових (??) віршів у ч. 8 „Ж. і Р.“, (сс. 3—4), споминів проф. Ол. Дорошкевича („Плужанин“, 4/5, сс. 15,—16,20,—21). Нотатки про Я. Щоголева („Ж. і Р.“, 4, сс. 70—78)— Лише з огляду на користування новими матеріялами цікава ст. А. Лебедя в вид. „Вибран. творів“ Коцюбинського за його ред., (напр. відомості про задум. оповід. „Павутиння—„Цирцея“). Корисні статті Ів. Заіки „Селяни про Коцюб.“ („Ж. і Р.“, 7, сс. 80—83), Ю. Філя „До біографії й творчости М. Коцюбинського“ („Укр.“, кн. І, сс. 60—64, дрібні вказівки), Ол. Дорошкевича. „Листи Мих. Коцюбинського до Ів. Левицького“ („Ж. і Р.“, № І, с. 72—76). М. Чернявського: „Листи Мих. Коцюбинського до Миколи Чернявського“ („Ч. Ш.“, № 10, сс. 230—238.) Новий матеріял вносять про В. Самійленка—згадане видання за ред. О. Дорошкевича й спомини М. Грінченкової.

Відзначимо ще: І. Айзеншток. „Недруковані поезії Ів. Манжури“. („Плужан.“ 10, сс. 21—22). О. Рябінін-Скляревський—„Запорозька козаччина й І. П. Котляревський“ („Укр.“, кн. 2-3, сс. 159—163). С. Глушко. „Листування П. О. Куліша, з Л. М. Жемчужниковим“ (1854—1877, Ibid, 163—180) Володимир Данилов П. А. Куліші М. О. Максимович „Укр“. 1926, кн. 5, сс. 13—59. М. Бужинський—Звільнення Куліша з-під цензури „III отдел“ (Ibid № І, с. 71). Віктор Петров „Куліш—хуторянин,

[1]) Див. рец. С. Гаєвського „Ж. і Р.“, № 8, сс. 124—125. [2]) Див. рец. І. Айзенштока. „Ч. Ш.“, № 7—8, сс. 302—304.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1853—1854". („Зап. І. Ф. Відд", кн. IX, 156—184). К. Лазаревська, „Листи Осипа Бодянського до Олександра Лазаревського 1854—1855", (ibid. кн. І сс. 66—70) Ів. Єрофеїв. „З архівн. матер. Сторінка з біографії поета засланця" (П. Грабовського), („Ч. Ш", № 7—8, сс. 290—292). О. Гермайзе. „До біографії Б. Д. Грінченка". („Ж. і Р.", 4, сс. 78—81), І. Айзеншток. „Невідома комедія" Г. Квітки („Укр.", кн. І, сс. 65—66), його-ж „Листи Порфірія Кореницького". (Наук. зб за ред. ак. М. Грушевського, XXI, сс. 157—163). Ол. Дорошкевич. „Нотатки про Я. Щоголева" („Ж. і Р.", 4, сс. 70—78), М. Возняк, „До життєпису Костомарова", (ibid. сс.173—174), В. Станіславський. „Недруковані твори А. П. Свидницького" (ibid. сс. 164—167), Павло Горянський. „Згадка про Лесю Українку" („Ж. і Р", 2/3, сс. 99—102). О. Рябінін-Скляревський.—„Укр. пісні Якова Стефановича". („Укр." II, сс. 12—63). П. Стодоля. „Пам'яти Арх. Тесленка" („Ж і Р", 7, сс. 41—47, є відомості про нові матеріяли). В. Герасименко. „Новознайдений лист С. В. Руданського" („Зап. І. Ф. В., кн. VII - VIII. сс. 402—403), П. Горянський „Біля могили Ст. Руд." (ibid. сс. 404—407. М. Лагута. „1905 р. і М. Аркас" („Ж. і Р", 1/2, сс. 102—104), П. Тиховський. „Дві балади про могили під Бриковим на Волині". (До іст. чужого сюжету). (Наук. Зб. Харк. Н. Д. Каф., 2—3, сс. 231—244). В. Міяковський.—„Вірш з приводу перших замахів на Олекс. II". („Укр.", 5, 114—117. І. Станіславський „Земство і різки" (ibid. І. 93—99). Публікація листа М. Кропивницького („Нове Мистец." № 16, сс. 2—3). Бузинний, О. Г. „Історія одного грамотного простолюдина" (Письменник самоучка 60-х рр. XIX ст. „Зап. Полтавськ. ІНО, III, 1925/1926, сс. 194—216"). По ріжних журналах і газетах розпорошено матеріяли для вивчення поета Вас. Еллана (Плужанин, № 11 і др.).

Відзначимо ще розкішне видання П. Я. Стебницький. 1862—1923, К. 1926 (є вірші цього діяча), й низку рецензій: М. Марковського на кн. А. Музички про Лесю Укр. („Укр." кн. І, сс. 156—158), акад. Єфремова про „нове укр. письм." М. Зерова („З. І. Ф. В.У.А.Н., VI—VII, сс. 503—506). П. Руліна на кн. В. Гіппіуса „Гоголь" Лнгр. 1924. (ibid, сс. 506—510), нашу рец. на кн. Зерова, О. Дорошкевича, В. Коряка („Укр.", 2—3, сс. 203—218).

Підкреслюючи наукове значіння розшукувань з поля історії українписьменства, відзначимо ще, що наукова стійність в багатьох праць була-б більшою, коли-б авторів не обмежували умови друкування (журнальна стаття, передмова тощо), які не давали їм змоги розгорнути свій науковий апарат. Російські вчені що-до цього инколи були вільніші. Згадати-б для прикладу Зб. „Пушкин в мировой литературе" (Иссл. Инст. при Лнгр. Ун., Лнгр. 1926 г.). Зб. „Поетика" 1926 г. „Этюды о стиле Гоголя" В. Виноградова і др., в яких автори, виходячи від матеріялу, ширше ніж у нас на Вкраїні ставили питання поетики й прийшли до де-яких принципово-нових поправок та теоретичних висновків. Відзначити слід, як з'явище позитивне, збільшений інтерес нашої науки минулого року до дрібних укр. письменників: розшукування в цім напрямі багато змінять у наших літературознавчих поглядах.

Вивчення театру. На іст.-театральні студії минулий рік був, порівнюючи, досить бідний. Старовинному українському театрові присвячено одну лише статтю акад. В. М. Перетца. „Театральні ефекти в старовинному укр. т." („Укр.", кн. І, сс. 16—33), де зосередковано наші відомості про зорові, світляні й слухові ефекти (бої, крадіжки, лети на повітрі, жаргон і т. ин.) в наших старовинних виставах—все це перекидає традиційний погляд, ніби-то наш старовинний театр був чимось наскрізь сухим й нецікавим для глядача. Польському театрові першої половини XIX ст. присвячено ст. П. Руліна „На шляхах до нового укр. т." („Зап. І—Ф. В.", VII—VIII, сс. 86—112), в якій повніше ніж у попередніх студіях використано цінні київські афіші й (неповно) відомості з друкованих джерел. Тої самої доби торкається наша стаття „Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст. (ibid., ст. 113—143). Побутовий український театр знайшов собі дослідника лише в одній праці минулого року. „Артистичний шлях М. К. Заньковецької" П. Руліна („Ч. Ш.", № 3, сс. 164—183, № 11—12, 204—220). Ця розвідка, побудована на зразок праць театрально-біографічних, змальовує на підставі ріжних рецензій сценічний шлях артистки з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

надзвичайною докладністю й документальністю. З неї з усією наочністю виявляється зріст артистичної слави артистки, але ще є питання до розв'язання у майбутньому про зріст системи театрально-сценічних прийомів гри артистки на ґрунті традиції її часу, мистецька позиція її порівнюючи з другими талантами, виявлена хоч би в межах сценічного оформлення бодай одної й тої-ж п'єси.

З матеріялів відзначимо: „П. Рулін. М. П. Старицький та П. О. Куліш" („Ж. і Р.", 12, сс. 64—74), С. В. Тобілевич. „Тернистим шляхом" „Укр.", I, 99—137 (спомини), Л. Старицька-Черняхівська. „З архіву М. П. Старицького" („Укр.", кн. 2—3, сс. 180—183). Д. Чернявський. „Олександр Олександрович Русов". („Укр.", I, сс. 182—191,—про театр).

Літературна критика. Як і завжди це бувало, критика літературна займає в нашому житті поважне місце. Зосередковується вона переважно по журналах „Червоний Шлях", „Життя і Революція", „Зоря", „Культура і Побут" (додаток до Харк. Вістей), „Плужанин", „Літ.-Наук. Вістник" та по ріжних газетах. Ми відзначимо тут лише найважливіше. Літературна дискусія на протязі минулого року велася з неменшою силою, ніж року попереднього. Микола Хвильовий випустив нову книжечку „Думки проти течії" (Зб. ст. з „Культ. і Поб."). Але ці нові памфлети М. Хвильового особливо нового в літ. дискусію не вносять: вони є самооборонoю памфлетиста й обороною тих, хто його позиції поділяє. Спробу соціологічного пояснення літдискусії (визнану за невдалу) [1]) дав один із опонентів М. Хвильового Вол. Гадзинський. в бр.: „На безкровному фронті" (М.-Х. 1926). Брошура, мимо її задиркуватого памфлетного характеру, містить чимало фактичного матеріялу про угруповання літературні. Проти теорії азійського ренесансу й захоплення зразками греко-римського мистецтва виступив Я. Савченко з памфлетом „Азіятський апокаліпсис (К). Член „Плугу" Дм. Загул виступив з спеціяльним памфлетом проти неокласиків, закидаючи їм „літературщину" й більший проти російських неокласиків, консерватизм [2]). А Хвиля виступив у „Комуністові" з низкою статей, зібраних потім у брошурку „Про наші літературні справи"; торкаючись багатьох питань організації нашої літератури, він відводить чимало місця для обґрунтування положення: гасло—„Проти літературної Росії"—маємо замінити другим гаслом: „Разом з літературною Росією". Чимало полемічних випадів проти Хвильового й неокласиків можна знайти в бр. В. Поліщука „Літературний Авангард" (Х. 1926). Питання літдискусії („Европа" чи „Просвіта") набули такого великого розголосу, що стали предметом уваги осіб, що далеко стоять від літератури. Так ось в бр. В. Затонського „Націон. пробл. на Україні" (Х) викривається „ідеалізм" світогляду Хвильового й його прихильників. Має інтерес і бр. М. Скрипника—„Боротьба двух культур". В наслідок дискусій ще в кінці 1925-го р. на руїнах „Гарту" утворилася організація „Вапліте", яка виступила з середині минулого року з своїм першим зошитом. Характерною рисою уміщених тут полемічних статей є установка на формальний бік мистецтва.

За браком місця вкажемо ще лише питання, що обговорювалися в критиці перейденого року. В популярних виданнях творів нового укр. письменства уміщено низку інформаційно-критичних статей про Котляревського (Єфремова), І. С. Левицького („М. Дж." [3]) „Хмари"—А. Ніковського [4]), Меженка в вид. „Творів" Н. Л.), С. Руданського (Ів. Лизанівського), Л. Мартовича (Мих. Могилянського), Франка (Борислав сміється, Ол. До-

[1]) Див. рец. М. Доленга. „Ч. Ш." № 9, сс. 274—275. [2]) Питань літдискусії торкнувся М. Зеров у кн. „До джерел" з иншої точки погляду. Критику останніх двох брошур див. в його статті „Наші літературознавці і полемісти". „Ч. Ш." 4, сс. 151—177. [3]) Див. рец. Ол. Дорошкевича „Ж і Р", 7 сс. 109—110. [4]) Див. рец. П. Кияниці. Ibid., № 12, сс. 98—99.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рошкевича), В. Винниченка Вибр. тв. (А Ніковського), М. Коцюбинського (Вибр. тв.—А. Лебедя). По журналах розпорошено низку статтів про нових і новітніх укр. письменників. Критиків наших найбільше цікавлять соціяльні мотиви в творчості наших письменників, инколи зустрічаються спроби нового трактування постати того чи иншого письменника. Позиція наших критиків переважно ніби-наукова: над утворами розумують, їх аналізують холодним розумом. Чи не за найкращі зразки критики української уважати годимося статті А. Ю. Меженка про „Дні" Плужника („Ж. і Р." 1926, 8, сс. 76—83), М. Рильського про Плужника й Драй-Хмару (ibid, 8, сс. 84—89). В цих статтях видається нам дорогоцінним рідкі в нас спроби імпресіонистичної критики, спроби виявити незатьмарені сухими теоріями почуття після прочитання творів. Для майбутнього історика такі статті будуть не лише за статистичний матеріял.

З відзначеного українською критикою минулого року відзначимо вимогу сюжетової прози (Див. Ф. Якубський). До кризи в укр. худ. прозі „Ж. і Р." І, сс. 40—48, ст. Я. Савченка про О. Слісаренка, (ibid № 2—3, сс. 68—73). Поминувши такі моменти, як суперечка між М. Зеровим та Ю. Гаєвським („Ж. і Р.", 7) та такі загального характеру статті як С. Щупака „Основні проблеми мистецтва в поглядах Радянських марксистів (ibid, 6, сс. 58—70), відзначимо цікаві статті про школу і літературу, в яких викривається принижене становище в школі УСРР літератури. (Дорошкевича, Іваниці—„Ж і Р", II; сс. 62—67; 7, 47—58; 9, 63—72).

Театральна критика. Театральна критика зосередковувалася минулого року по ріжних газетах та журналах, але найбільше в спеціяльному тижневику „Нове мистецтво". Де-що міститься в місячнику „Сільський театр" (*Х.*) З подій у театральному житті відзначити варто поширення оперового мистецтва (Відкриття укр. держав. опери в Київі, Харкові, Одесі). Сучасна укр. драматургія ще й по сей час не вийшла з тупика, бо навіть неясно ще, в який спосіб з нього вийти зможе. З найголовніших статей що до цього відзначимо „Золоте черево", як вихід з репертуарного тупика—М. Хвильового („Н. М.", 1926, № 28, сс. 7 № 28, сс. 3—6), який свою войовничу критику переніс також і в галузь театральну. Критика на драм. п'єси та на вистави театральні примушує бажати багато кращого; вона займає кураторську позицію й не може вважатися за джерело нашого об'єктивного уявлення про дійсний стан сучасного театру. „Березолеві" за старі заслуги надається далеко більше значіння, ніж на це дає право наше театральне сьогодні; що правда, де-які статті є вже досить симптоматичними для зміни поглядів („Н. М.", 27, сс. 1—2). Корисним є уміщення в „Н. М." статтів у справах театру режисерів, але непомірно звеличено ролю в нашім театрі Л. Курбаса та Марка Терещенка, які врешті дали менше, ніж можна було сподіватися. З статей, присвячених сучасному театрові, відзначимо: „Новини драмат. літер." А. Білецького („Н. М.", № 17, сс. 2—4), „Минулий сезон Березоля" П. Руліна („Ж. і Р.", № 6, сс. 68—76). Несподіваною для багатьох подією була популярність виступів Саксаганського та Садовського в п'єсах старого репертуару (Див. ст. Волховського про Наталку Полтавку. „Н. М.", № 14, сс. 10—11; А. Крав-ка. Справи театральної культури. „Н. М.", № 31, стор. 6—9).

Кость Копержинський.

Фолькльор і етнографія. За півтора століття фолькльорно-етнографічної української роботи багато зібралося ріжного роду збірок матеріялів, як друкованих так і таких, що не з'явилися в світ. Як що взяти до уваги ті несприятливі умови суворого поліцейського режиму, в яких

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

доводилося працювати (для ілюстрації згадаймо напр. про „временное закрытие“ київського відділу географ. Т-ва після трьохлітнього його існування), результати цієї роботи слід визнати за надзвичайно плідні. Здавалося-б, що вже настав час приступити українським етнографам і фольклористам до систематики, оброблення, аналізу цих величезних матеріялів з народнього побуту України, на які завжди і по праву у нас дивилися як на вияв і доказ генія й творчої потенції українського народу в цілому. Особливо на це слід би чекати в звязку з існуванням і діяльністю У.А.Н.

Але треба сказати, приєднучись до думки акад. М. С. Грушевського, що „методи збирання цього матеріялу мало що покращали протягом столітнього процесу, а в останніх часах навіть виявили перевагу масової роботи, через мало підготовлених записувачів, над принципом більш аналітичного і планового збирацького підходу“ [1]). Тимчасом методичний аналіз здобутого матеріялу повинен провадитись одночасно і в певній координації з методичним підходом до живих його фондів в народній масі. Вони неподільно звязані одно з одним.

Минулий 1926 р. справді дав нам дещо відрадного, позитивного для розвитку етнографії й фолькльору, не зважаючи на де-які органічні хиби нашого наукового життя, як відсутність добре організованих дослідчих установ, які мали-б під собою тверду матеріяльну базу й відповідний особовий склад, продовження до певної міри й тепер видавничої кризи, що не сприяє друку окремих розвідок або монографій.

Ось чому огляд наш доводиться зосередити майже виключно на періодичних статтях та де-яких розвідках, що з'явилися за минулий рік на сторінках окремих збірників і „Записок“ вищих шкіл.

Що до планового збирання матеріялів то своїм завданням це поставила Етнографічна Комісія УАН, (на чолі з акад. А. М. Лободою), яка тримає звязок з великою кількістю кореспондентів ріжної кваліфікації, як можна зрозуміти зі звітів Комісії. Вже 1925 р. з'явилася перша книжка „Етнографічного Вісника“. 1926 р. „Вісник“ замісць 6 поширився до 10 друк. аркушів, покращав його зовнішній вигляд, ріжноманітнішим став його зміст. На жаль не знаходимо тут, як попереднього 1925 р. дальших оглядів літератури про музичну етнографію на Заході Кл. Квітки, або „Спроб монографічного дослідження села“ В. Петрова.

П. М. Попов в першій статті книжки „До питання про способи збирати фольклорні матеріяли“ покладає великі надії на „стаціонарне досліджування“; де-які ширші й загальніші спостереження автора иноді переплітаються з дріб'язковими, і це розбиває цільність і витриманість всієї структури. Корисна замітка невеличкого розміру на 3 сторінки Е. Кагарова: „Що визначають де-які українські весільні обряди“, але своїм характером вона більше підходила-б до відділу матеріялів. Матеріяли й статті з історії української етнографії в цій книжці мають трохи антикварний і випадковий вигляд. Доповнює матеріяли попередньої книжки за 1925 р. інтересна запись В. Г. Кравченка: „Осапатова долина“, з циклу важливих інформацій про новітні чудеса. Не можна не згадати й про спеціяльну й ґрунтову статтю М. Корниловича. „Огляд народніх родових прізвищ на Холмщині й Підляшші“.

Маємо зазначити тут ще декілька статей першої групи, тісніше звязаної зі збиранням матеріялів, ніж з їх обробленням, аналізом та імпретацією, розкиданих по инших виданнях.

В 6-ій книжці „Життя й Революція“, яка дуже скупиться на місце для етнографії, надруковано три сторінки про „Київських вуличних співців“

---

[1]) Акад. М. С. Грушевський, передмова до „Первісного громадянства“, вип. I—2, 1926.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ф. Бахтинського. Стільки ж сторінок дістав і В. Білий для замітки про „Сучасні прислів'я та приказки“ (кн. 10, сс. 76—79). Більш пощастило Ю. Михайлову, який в двох числах 11-му й 12-му подав ілюстровану статтю про „Шляхи української керамики“.

В 10-й книжці „Червоного Шляху“ (сс. 200—220) проф. Н. Жінкін, обіцяючи в прийдучому продовжити свою роботу, подає головнішу літературу й досить багато взірців, що потрібні для зрозуміння й ознайомлення з „Коломийками“. В статті С. Мачури: „Побут по залишках Трипільської культури“ (№ 12, сс. 125—140) з'ясовуються такі сюжети— житло, хліборобство, годівля свійських тварин, мисливство, рибальство, їжа, ткацтво, одіж та оздоби, гончарство. Зазначимо в „Наук. Збірнику“ Харк. Н. Дослідч. Катедри Історії Укр. Культури ч. 2—3 статті, що стосуються матеріяльної культури: Білецької В. „Чинбарське та кушнірське ремество в Богодухові на Харківщині“ та Даньковської: „Етн. дослідження укр. обрядових печив“, велика збірка яких знаходиться в Слобожанському музеї ім. Сковороди у Харкові.

В „Записках“ Кам'янець-Подільського Наукового Т-ва при УАН вийшло дві невеличких статті: Герасименка—„Кармалюк в укр. нар. пісні“, та Ю. Філя—„Народні пісні, що виникли підчас пошести“. До цієї першої групи належить також стаття Б. Луговського в 4-й кн. „України“ (сс. 51—54) під назвою „Соціяльна сатира з ярмаркового старечого репертуару“ і Рябініна-Скляревського, про „Українські пісні“ Якова Стефановича („Україна“ 4, сс. 62—63).

Стаття автора цих рядків про „Родини, хрестини, похрестини“ з невиданого запису 1854 р. Опанаса Марковича й „Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу на сторінках „Первісного Громадянства“.

Матеріяли, що їх подав Акад. Кримський під назвою „Ходжа-Насреддін“ і його „Жарти“ (Сторінка з історії турецького письменства XIV—XV вв., як матеріял для фольклористів „Зап. УАН. Т. 7—8“, сс. 170—180).

На межі до аналітичної й синтетичної групи праць стоять Некрологи й статті звязані з Ювілеями.

В 7—8 кн. „Записок УАН“ знаходимо статтю В. Петрова, „Сумцов як історик етнографії“ й Вячеслава Камінського: „Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова“. Некролог про Я. П. Новицького, що належить перу Вол. Білого, надрукований також в цій книжці, а в першій книжці „України“ надрукував його Д. Чернявський.

1926 р. вийшов в світ і заняв уже визначне місце в фаховій літературі 1—2 випуски періодичного щорічника під назвою „Первісне Громадянство“ за редакцією К. Грушевської і з передмовою акад. М. С. Грушевського, в якій накреслений ясний і точний програм журналу. З ним неодмінно слід познайомитись всім зацікавленим в розвиткові сучасної науки, тим особам і установам, що з нею звязані. Видання це виходить як орган Кабінету Примітивної Культури при Наук.-Дослід. Катедрі Історії України УАН. Робота його має на меті збирання, дослідженння й публікацію творів української творчости в її звязку з світовим дослідом народньої творчости.

Після цієї загальної характеристики нам стає ясним значіння двох головних статей (кожна приблизно на 2 друк. аркуші) книжки: І. „Дослідження звичаїв, звязаних з подорожуванням“, або (головний титул)—„Дума про пригоду на морі поповича“, Катерини Грушевської“, й „Обряди збору врожаю у Слов'янських народів“ К. Копержинського. Помимо

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

того, що вони вичерпують всю існуючу міжнародню літературу для свого порівняльного досліду в світовому масштабі, в них зазначені основні первісні моменти проблем, на яких потім наверствовуються в ході часу і подій нові елементи й розгалуження. Методологічно обидві вони послідовно витримані. Невеличка розвідка Акад. М. Грушевського про „Постриження“ (з анкетою) і Його—ж стаття про „Відродження французької соціологічної школи“. Статті К. Шевченкової про „Звичаї звязані з закладинами будівлі“ (з анкетою) та К. Грушевської „Спроби соціологічного об'яснення народньої казки“ дають повноту й закінченість першому відділові журналу. З цього року „Первісне громадянство“ має змогу попасти в руки широких кол української інтелігенції й особливо вчительства, так як „Державне Видавництво України“ визнало за доцільне висилати його для передплатників журналу „Україна“ по зниженій майже на 50% ціні.

Вищеназваний К. О. Копержинський випустив окремою брошурою в Одесі, як видання Наукового Т-ва УАН, третю частину своєї праці про „Обжинки“, що стосується головн. робом XIX ст. Ідеологічно вона мало звязана з першою частиною праці, що з'явилася в „Первісному Громадянстві“ в 1—2 за 1926 р.

Що до инших журналів то в 1-й кн. „Черв. Шляху“ (сс. 154—159). Др. Н. І. Братчиков в статті про „Елементи колективного досвіду в медицині“ приєднується до раніш висловленого в цьому-ж журналі положення про потребу закладання Інституту для вивчення народньої творчости. З 5—6-ої книжки цього журналу Т. Степовий розпочав і до кінця року провадив свій тяжкуватий огляд „Буржуазних Соціологічних шкіл“.

К. Квітка в статті „Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем“ (Етногр. Вістник УАН) досконало й грунтовно провів порівняльну роботу. Перешкоджає до певної міри ясності й легкості читання занадто стисла форма журнальної статті.

Інтересну „соціологічну студію на підставі писаних пам'яток“ під назвою „Виробничі культи в давній Україні“ подав у Харьківському „Науковому Збірникові“ А. Ковалівський.

Ніжин в черговому томі „Записок“ свого І НО виявив свою активність на близькому до нашої галузи полі розвідкою Штепи про античну демонологію.

Окремо в звязку з її спеціяльним історично-генетичним характером слід поставити статтю акад. Мищенка: „З Історії Східньо-Візантійської культури“, Етюд.—І-й: Споріднення й шлюб. (Зап. УАН ч. 7—8, сс. 144—169).

Більш літературного характеру, але дуже цінні й для фолькльору є статті В. Данилова „П. П. Куліш і М. О. Максимович“ та великий критично-біографічний наріс М. Мочульського про укр. поета й етнографа Івана Манджуру в сімдесятп'яті роковини його народин, що надруковані в „Україні“ кн. 5-а.

Закінчуємо наш огляд згадкою про невеличку й нашвидку написану брошурку проф. Е Кагарова на 2 аркуші „Нарис Історії Етнографії“, в якій перш за все опреділення Етнографії перекручено з опреділенням Етнології. Видала її Етнографічна Комісія УАН [1]). *Федір Савченко.*

---

[1]) Відзначимо, що голова Етногр. Комісії УАН акад. Лобода і керівник музично-етнограф. Кабінету при ній К. Квітка подали звіти про українську етнографічну роботу в московському журналі за 1926 р., перше число якого з'явилося під назвою „Етнография“

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Юридична література. Для друкування юридичної літератури існувало і існує окреме видавництво „Юридичне видавництво Н. К. Ю. У. Р. С. Р." в Харкові. На протязі 1926 р. юридичне видавництво друковало: 1) офіційні збірники постанов радянської влади, саме „Збірку узаконень і розпоряджень робоче-селянського уряду УРСР" за 1926 р., „Бюлетень НКЮ УРСР" за 1926 р. та нові видання радянських кодексів (наприклад, Земельний кодекс, Поправно-Трудовий Кодекс); 2) приватні видання радянських законів з коментаріями, наприклад, „Гражданский Процесуальный Кодекс (текст и практический комментарий Ф. Шостя)"; 3) монографії юридичного змісту (наприклад, С. Н. Ландкофа „Акционерные общества и товарищества"); нижче будуть зазначені офіційні і приватні видання законів і монографій, що до окремих відділів радянського права; 4) юридичні часописи, саме: „Вестник Советской Юстиции, двухнедельный журнал НКЮ и Юрид. О-ва УССР" (4-й рік видання) і „Червоний Юрист", двотижневий орган НКЮ УССР, що почав виходити з 22 лютого минулого 1926 р., з № 3 (од 22 березня) змінив назву на „Червоне Право" і що має завдання обслуговувати широкі маси працюючого загалу України шляхом співпраці робітників юстиції і широких кол працюючих мас.

Крім того і в деяких инших українських виданнях за 1926 р. трапляються иноді наукові праці юридичного характеру, наприклад, в „Записках Соц.-Економ. Відділу Укр. Акад. Наук", в органі КІНГ „Техніка, Економіка і Право", в органі НКВС УРСР „Адміністративний Вісник" і т. д. Але загалом юридична література (крім літератури по історії права) має на Україні за минулий рік переважно практичний напрямок. Монографій з загальних питань права сливе не було; з'явилось лише декілька статтів загального характеру у „В. Сов. Юст.": В. М. Охоцимского „Теория целевого права" (№ 2), Н. А. Скрипника „Революционная законность и работа прокуратуры" (№ 8—9); А. Ф. Евтихиева „О новейших методах преподавания юриспруденции в школах" (№ 7), А. Е. Ривлина „К проблеме о преподавании юриспруденции в школах" (№ 14—15). Натомісць треба зазначити, що в звязку з українізацією, надруковано за минулий рік юридичні словники: 1) „Російсько-український словник правничої мови. Праця Правниче-Термінологічної Комісії при Соціяльно-Економічному Відділі Академії Наук" (докладний, по-над 67,000 слів) і 2) Веретка та Матвієвського „Практичний Правничий Словник рос.-укр." (коротенький).

Історія права. Російські історики довгий час користувались звичайною схемою своєї історії: давня Росія, Московська Росія та новітня імператорська Росія. Згідно з цією схемою історики російського права вивчали та викладали історію давньо-руського, історію московського та історію російського права періоду імперії. Схема збудована на ґрунті наперед принятої думки, ніби то московський період є дальніший розвиток давньо-руського і має генетичний звязок з ним. Схема ігнорувала генетичний звязок давньо-руського права як раз з західньо-руським правом, ігнорувала і західньо-руське право і українське право. Але реальне життя більш як тенденційна теорія; тому наперекір схемі де-які учені дослідники звертали увагу і на західньо-руське і на українське право: наукове досліджування цих дисциплін провадилось і в українських наукових центрах (як Київ та Львів і Харків) і навіть в російських (як Москва і Ленінград). Акад. М. Грушевський з'ясував всю безпідставність і штучність звичайної схеми і пропонував свою схему, що в повній мірі відповідає історичним фактам. З погляду схеми акад. М. Грушевського, історія західньо-руського і українського права в звязку з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

історією давньо-руського права є окрема самостійна наукова дисципліна. Спеціяльне завдання українських вчених істориків-юристів — це наукове вивчення і викладання в ВИШ'ах цієї наукової дисципліни. Тому після революції в українських університетах було засновано окремі катедри історії західньо-руського тя українського права. На великий жаль, ці катедри не залишилися дотепер. Треба гадати, що їх відновлення неминуче, бо свідомий радянський громадянин мусить знати минуле свого народу, а належне розуміння сучасного радянського права вимагає його вивчення в процесі історичного розвитку. Хоча скасовані (тимчасово) окремі катедри історії західньо-руського та українського права в ВИШ'ах, але залишилось друге величезне здобуття революції: в складі Соціяльно-Економічного Відділу УАН заснована і існує окрема катедра історії західньоруського та українського права, а в звязку з нею друга катедра—звичаєвого права України; при цих катедрах існують постійні комісії—для виучування історії західньо-руського та українського права і для звичаєвого права України. Крім того, в складі УАН існує Археографічна Комісія, що має своїм завданням видавати пам'ятки історії Західньої Росії й України взагалі та історії західньо-руського та українського права зокрема. Нарешті, дослідча катедра історії Українського народа, що теж існує в складі УАН, не може не торкатися й питань історії українського права. А в складі дослідчої катедри історії української культури в Харкові минулого 1926 р. засновано окрему секцію історії українського права.

Таким чином справа наукового досліджування історії західньо-руського та українського права стоїть на міцному ґрунті. Головним осередком такого досліджування є Київ, а саме УАН. В виданнях УАН за минулий рік насамперед звертають на себе увагу праці, що до зовнішньої історії права, себ то до джерел права. Цілком належить до зовнішньої історії українського права „Український Археографічний Збірник", згаданий вище (сс. 146—147).

До зовнішньої історії права належать також праці: проф. М. О. Максимейка „Система Руської Правди в її поширеній редакції"; автор докладно обґрунтовує свою думку про те, що „Правду" складала одна особа за певним наперед укладеним планом; акад. М. П. Василенка „Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західньо-руського та українського права)"; на підставі архівних справ автор докладно з'ясовує, як для Правобережної України Лит. Статута знесено безумовно і його заступила Всезбірка Законів Російської Імперії від 1840 р. і як від 1843 р. для Лівобережної України де-які постанови Лит. Ст. що до цивільного права, увійшли до „Всезбірки Законів"; моя праця „Огляд матеріялів з історії західньо-руського та українського права, що переховуються у „Древнехранилище" Московського Центр. Істор. Архіву"; свій „Огляд" я призначаю за провідника тим історикам права, що не досить ознайомлені з багатющими архівними скарбами „Древнехранилища" [1]).

Що до внутрішньої історії права, то наукові праці, що їх надруковано в виданнях УАН 1926 р., переважно торкаються державного права. В IV томі „Записок Соц.-Екон. Відділу УАН" надруковано статтю небіжчика проф. М. Ф. Володимирського-Буданова „Рада великого князівства Литовського"; ця стаття такого видатного знавця історії зах.-рус. права, яким був небіжчик, написана з доручення Рос. Акад. Наук, ще 1914 р., але через війну та революцію й досі не надрукована в ви-

[1]) Статті проф. М. Максимейка і моя в „Працях Комісії для виучування історії західньої-руського та українського права, вип. II. 1926; стаття акад. М. Василенка в „Записках Соціяльно-Економічного Відділу УАН, томи II—III, 1926.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

даннях Рос. Ак. Наук. Нині її, за згодою Рос. Ак. Наук, надруковала українською мовою УАН, бо вміщає вона в собі багато цінних думок про історію західньо руського державного права. II вип. „Праць Комісії для виучування іст. зах.-рус. та укр. пр.“ вміщає в собі декілька статтів, що до історії державного права: Л. Окиншевича „Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв.“,—чимала розвідка про правне становище Генеральної Старшини та її окремих урядів, є продовження праць автора з історії центральних установ гетьманщини (1925 р. надруковано „Рада Старшинська“); С. Н. П'ятницької „Приказ Великия России“, ця розвідка вкупі з розвідкою Л. Окиншевича про приказ „Малые России“ (що надруковано 1925 р.), з'ясовує питання про московські центральні установи, що завідували Україною і Слобідськими полками; Г. Л. Попова „До історії сусідства на Правобережжі“ торкається до одного з питань про соціяльний устрій на Україні за часів панщини; І. М. Балінського „Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. І. Феодалізм у Польщі. Нарис. І. Вступ. Огляд літератури“; через звязок, який існував в минулому поміж Україною та Литвою і Польщею, питання про польський феодалізм має інтерес для історії зах.-рус. і українського права; з цього ж погляду інтересні і статті акад. Ф. В. Тарановського з історії польського державного права (в „Записках соц.-екон. відділу УАН.).

В инших виданнях УАН теж зустрічаємо статті, що мають інтерес для історії зах.-рус. і укр. державного права: вони здебільшого вичислені вище, в огляді історичної літератури (проф. Ол. Грушевського, В. І. Щербіни та инш.). Історію инших галузів права досліджувано минулого року в меншій мірі, порівнюючи з історією державного права. Але наукова праця все ж таки провадилась. Над історією судового права працювали І. Ю. Черкаський та С. І. Борисенок; перший надрукував статтю „Слідидоміняльного (папського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII в.“ (в II вип. „Праць Комісії для виучув. з.-р. та укр. пр.“) і готовить до друку велику монографію про „Громадський (копний) суд на Україні та Білій Русі в XVI—XVIII вв.“; другий збирає матеріяли про інститут адвокатури в історії західньо-руського та українського права. Той же таки С. І. Борисенок працює в галузі історії карного права, саме над питанням про походження й зміст інституту виволання в зах.-рус. праві. В ч. 2—3 „Наукового Збірника науково-дослідчої катедри історії української культури“ в Харкові цілком належить до історії права стаття Н. Ю. Мірза-Авяканца „Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття“, на підставі матеріялів полтавського городового суду автор в 1-м нарисі (що його поки що надруковано) з'ясовує характерну рису судової практики другої половини XVII в.—велику ролю громади в судовому процесі. Для історії карного права цікаві статті, що надруковано в 2 кн. Етнографічного Вістника (Етнографічної Комісії УАН) Вол. Щепотьєва „Етнографія і архівні матеріяли“ (Справи Полтавського Совісного Суду про чари і лікування) і Віктора Петрова „З фольклору правопорушників“, та стаття В. І. Щербини „Чи була Київська Лавра в'язницею, як манастирі російські?“ (в „Нових студіях з історії Київа“). Треба також зазначити що в комісії для виучування звичаєвого права України, саме в секції публічного права, складається докладна програма для збирання звичаєвого карного права і виучується революційне українське карне право на підставі архівних судових справ і газетних звісток.

В галузі історії цивільного права надрукована стаття проф. Миколи Товстоліса про „Знахідку по Литовському Статуту“. Цікава для істо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рії цивільного права, саме для історії українського земельного права, стаття проф. О. Грушевського „Перші гетьманські земельні універсали в VII—VIII кн. „Записок Іст.-Філ. Відділу УАН". Крім того, Комісія для виучування звичаєвого права України (секція цивільного права) друкує II вип. своїх „Праць", що вміщає в собі низку статтів з історії цивільного права і по новітньому звичаєвому цивільному праву; та ж секція поставила перед собою завдання всебічного досліджування селянського двору, як важливішого інституту цивільного звичаєвого права.

В галузі промислового права надруковано статтю М. Ф. Тищенка „Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою (в 2 вип. „Праць Ком. з.-р. та укр. пр.)"—частина монографії, що автор підготовляє до друку про „Гуральне право на Україні за гетьманщини та в першій половині XIX віку". Цікаві також для історії промислового права і історії трудового права праці—Вадима Модзалевського „Гути на Чернигівщині" (вид. Археологічного Комітету УАН) і Миколи Жорнікова „Промисловість Київщини в 1923—24 р." (вид. семінару для виучування народнього господарства України при Соц.-Екон. Від. УАН).

Карне право і карний процес. В сій сфері перед усім треба зазначити, що минулого року підготовлено до друку „Уголовний Кодекс" під редагуванням Ю. П. Мазуренка, С. А. Пригова і М. Е. Шаргея та „Уголовно-Процесуальний Кодекс" під редагуванням М. Е. Шаргея і С. А. Пригова з участю відомих криміналістів М. М. Гродзинського, М. А. Чельцова-Бебутова, Е. Я. Немировського та инш.; надруковано болгарською мовою працю Мицева „Злочин та кара по Карному Кодексу Радянської України", стаття В. Трахтерева „Проект Уголовного Кодекса УССР" (Вест. Сов. Юст. 1926, № 8—9) і вийшло з друку друге видання „Проблем злочинности" (погляди на карне право криміналістів спеціялістів).

Окремі питання загальної частини карного права розвязувались головним чином в статтях, що надруковано в „Вісникові Радянської Юстиції" (російською мовою): М. О. Чельцова-Бебутова „Специальное и частное предупреждение" (№ 1—2), М. Паше-Озерского „Некоторые замечания по поводу проекта Уг. Код. РСФСР 1925 г." (№ 4), Г. П. Волкова „О трех вопросах Уг. Код." (№ 6), В. Гольдинера „Об'єктивизм и субєктивизм в советском уголовном праве" (№№ 14—15, 16), А. Ю. Аншелеса „Реформа уголовного права" (№ 22), К. Седлица „О порядке применения 28 ст. Уг. Код. в отношении несовершеннолетних" (№ 5), А. С. Рубинштейна „О функциях ст. 6 в системе Уг. Код." (№ 20); В. Е. Немировского „Об уголовной ответстенности врачей в связи с вопросом о неосторожности специалистов" (№ 19) і ин. До загальної частини карного права належать також моя стаття „Кара і засоби соціяльного захисту" в т. IV „Записок Соц. Екон. Відділу УАН", стаття М. Сікорського „Юридична помилка в галузі карного права" („Техніка, Економіка і Право" 1926) та стаття В. Трахтерева „Значіння психічної дефекти вности в радянському кримінальному праві" (Черв. Пр., 1926 № 10—11).

Питання особливої частини карного права розвязувались в статтях що надруковано в „Вісникові Радянської Юстиції" і в „Червонім Праві" (українською мовою): К. Плетнікова: „Участие частных лиц в должностных преступлениях" (В. С. Ю. №№ 4—5); М. Паше-Озерский „Половые преступления в Уг. Код." (№ 16), И. И. Толпыго „Безхозяйственность, как уголовное преступление" (№ 13). И. Гродзинського „Плодоизгнание в советском и иностранном праве" (№ 12), А. Ю. Аншелеса „О пределах применения 2 ч. 132 ст. Уг. К." (№ 17),

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Г. И. Волкова „Взяткодательство при провокации взятки“ (№ 10), Б. Бомаша „Боротьба з хуліганством“ (Черв. Пр. № 12). Судового робітника „Про арт. 180 Кар. Код.“ (№ 4), Г. Полякова „Артикул 169 Кар. Код.“ (№ 3), М. Татаріна „Статут про військові злочини“ (№ 2), М. Паше-Озерського „Нова редакція арт. арт. 66, 66[1] і 180[1] К. К.“ (№ 10—11), М. Гродзинського „Формула привласнення в. К. К. і в проєктах“ (№ 6—7) до особливо частини карного права належить і праця Е. Френкель „Половые преступленія“ (окреме одеське видання „Светоча“).

Торкається до карного права окрема наукова дисципліна, що нині звертає на себе велику увагу—про „вивчення злочинности і злочинця“. На цю тему надруковані статті у „Вісникові Радянської Юстиції“: Ел. Френкель „К изучению личности преступника“ (№ 2), О. Бапцениної „Детские правонарушения и меры борьбы с ними в Ростове на Дону“ (№ 13), М. П. Волковича „Об институтах научно-судебной экспертизы“ (№ 23); в „Червоному праві“ стаття Я. Шахера „Судово-медичні методи боротьби з хуліганством“ (№ 14—15); в „Адміністративному Вісникові“ Б. Солерса „Детская преступность и беспризорность на Украине“ (№ 8) і стаття А. Елісеєва. „Об организиции изучения преступности“ (№ 1), а також окрема монографія А. М. Рубашевої „Дети-убийцы“; автор монографії на підставі всебічного вивчення ріжних видів вбивства з боку дітей (що мали місце на Україні на протязі 1921—23 рр.) з'ясовує, що цей злочин спричиняється кінець кінцем соціяльно-економічними умовами життя.

До карного права торкається і поправно трудова справа, що являє собою виконання судового вироку про кару за злочин шляхом позбавлення волі злочинця. В „Червоному Праві“ Н. Ц. надрукував статтю „Чи потрібний спеціяльний пенітенціярний журнал“? (№ 17—18). На думку автора, конче потрібний. Проте його нема. Тому питання поправно-трудового права, що мають велике значіння в справі радянської внутрішньої політики лиш випадково з'ясовуються. До поправно-трудового права належить надрукований минулого року юридичним видавництвом НКЮ УССР „Поправно-трудовий Кодекс (окреме видання)“, „Сборник материалов по исправительно-трудовому делу УССР. Законоположения, инструкции и циркуляры с предисловием С. М. Канарского“, популярний нарис Совіцького „Як рад. влада виправляє злочинців“ (окреме видання з серії „Общественно-правовая библиотека. Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве“) й статті проф. М. Паше-Озерского „Принудительные работы без содержания под стражей и Исправительно-Трудовой Кодекс УССР 1925 г.“ та „Исправительно-Трудовой Кодекс РСФСР 1924 г. и Исправительно-Трудовой Кодекс УССР 1925 г.“ (Адміністрат. Вісник, № 1, 4-5).

Карному процесові присвячено декілька статтів в „Вісникові Радянської Юстиції“: К. Седлица „О пределах действия правил ст. 345 УПК“ (№ 3); Його-ж „О приведении в исполнение приговора к штрафу“ (№ 8—9), Л. М. Руднева „Неопределенные приговоры“ (№ 20), М. Ривкина „Об участи третьих лиц в уголовном процессе“ (№ 21), Л. А. Подкаминера, „О ведении уголовного процесса по советскому Закону“ (№ 17), И. О. Кениса „Участие прокуратуры в составлении обвинительного заключения“ (№ 16), А. К. Калери „Об упразднении прений сторон в уголовном процессе“ (№ 7), М. О. Чельцова-Бебутова „О поверке доказательств в прениях сторон в советском уголовном процессе“ (№ 7), Я. Кульберга „Защита без защитника“ (№ 12), Г. Лившица „Задача сторон в советском уголовном процессе“ (№ 23). В журналі „Червоне Право“ карному процесу присвячено статті М. Філіна „До проєкту КПК УСРР“

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(№ 8—15і „Деякі зауваження до проєкту КПК“ (№ 16). Нарешті, до карного процессу належать: монографія В. А. Обуховського „Уголовные доказательства в истории и советском праве“ (автор підвів підсумки того, що вже зроблено в літературі та додав постанови радянського законодавства) і стаття Б. Солерса „Уголовные доказательства“ („Адмін. Вісник“ № 7).

Акад. *О. Малиновський.*

Цивілістична література. Всім добре відомо, оскільки швидко йде розвиток радянського українського права, головне, через надзвичайне оживлення законодавчої діяльности. Кожен день несе нам які-небудь нові постанови, декрети, законодавчі новели то що. Законодавець з кипучою енергією поспішає за життям, що раз-у-раз все ширше розгортається; він змагається повести в бажаному для нього напрямку торгівлю, промисловість і все наше господарство, одзначивши їм окреме русло. Цілком ясно величезне практичне значіння законодавства, а практичні вимоги викликають й визначають у свою чергу зміст та характер літератури, яку присвячується роз'ясненню окремих питань та толкованню законодавства. Передусім виходять друком коментарі: вони становлять за своє завдання вияснити зміст закона і підготовити ґрунт для його пристосування. Потребу в таких коментарях і потребу надто гостру відчуває на перших же кроках практик-правник, якому доводиться, прикладаючи закон до життя, підпорядковувати йому всю широчезну ріжноманітність життєвих випадків. Користується з коментаря і правник-теоретик, тому що для його роботи в справі з'ясування природи та функцій правних інститутів потрібно переводити як найдокладніший розгляд окремих приписувань закону. І справді, українська цивілістична література у формі коментарів за останні часи осягла значного розвитку та поширення. Передусім серед низки коментарів треба поставити „Гражданский Кодекс Советских Республик (Текст и практич. коментарии под ред. проф. А. Малицкого. 2 изд. испр. и дополн. Гос. Издат. Украины)“. Коментар цей, на думку складачів, повинен прямувати до осягнення суто практичних завдань. Відповідно до практичного завдання в коментарі відводиться значну кількість місця та уваги нашій судовій практиці, як, приміром, практиці Верх. Суду УСРР, так і практиці арбітражних комісій. Посилання на судові рішення носять більш-менш систематичний характер. Складачі цілком ретельно роблять, доповнюючи зміст свого коментаря новішим законодавчим матеріялом, що вміщується поряд з цивільним кодексом. Відчуваючи труднощі в справі вишукування на місцях усіх потрібних законодавчих джерел, використання в значній мірі найновішого законодавства має надто важливе значіння. У вступній частині редактор коментаря з'ясовує ті загальні засади, що треба мати на увазі для правильного розуміння норм цивільного кодекса та належного пристосовання його на практиці. Автор, ґрунтується в своїх міркуваннях на загальному розумінні права, як явища історичного, що його обумовлюють економічні стосунки. Висвітлюючи значіння та основні риси цивільного кодексу, автор пояснює, що цивільний кодекс надає окремим громадянам та їх об'єднанням деякі сукупності прав виключно з метою забезпечити можливість брати участь в розвиткові продукційних сил країни. У звязку з цим вияснюється і характер оборони здійснювання цивільних прав. Держава боронить не всяке використання права, а тільки здійснювання таких прав, що їх надає закон, та що вони відповідають соціяльно-господарчому призначенню даного права [1]). Видавці коментаря цілком ретельно заходились до того, щоб запровадити

[1]) Див. ст. О. С. Доброва „Звичаєве право й ст. І. Цивільного Кодексу“ в Збірникові Соц.-Екон. Від. УАН № 4, „Праці Комісії для виучування звичаєвого права України“, с. 1 і далі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

до свого коментаря і теоретичні звідомлення. Всі теоретичні знання повинні полегшити читачеві можливість обізнатися з природою та особливими властивостями окремих інститутів радянського цивільного права. Тимчасово цей замір не всюди однаково було здійснено. Звичайно деяка нерівномірність в опрацюванні та освітленні теоретичних та практичних питань була, правду сказати, неминучою тому, що коментар є наслідок співучасти в праці цілої низки осіб. Проте випадає зазначити, що коментар являє практичну підмогу в справі виучування радянського цивільного права взагалі та українського цивільного права зокрема, переважно коли його особливості послідовно висвітлені через розглядання окремих інститутів.

Практичне призначення має й инший коментар, за якого треба згадати— коментар до Земельного Кодексу УСРР; цього коментаря склали М. М. Гершонов і Е. І. Кельман. Величезне практичне значіння земельного законодавства сумніву, як відомо, не підлягає. Тому вияснення змісту норм Земельного Кодексу становить справу величезної ваги та вартости, і коментар Гершонова та Кельмана подає справдешню допомогу особам, що їм доводиться переводити в життя ці закони. Складачі коментаря виконали надто корисну працю: вони зібрали величезний матеріял, що освітлює артикули Земкодексу, проробивши дуже складну та клопотну працю. Матеріял цей вони здобували з ріжноманітних постанов, декретів, обіжників, інструкцій, ухвал, а також і рішень окремої колегії найвищого контролю в земельних справах і рішень цивільної касаційної колегії Верхсуду УСРР. Найбільше місця в цьому коментарі відведено толкованню артикулів Земельного Кодексу за допомогою судових рішень. Частенько автори Коментаря наводять думки та погляди, що їх висловлено було в літературі земельного та цивільного права, а иноді автори перед суто практичними вказівками та поясненнями вміщують вступні взагальнення та подають характеристику окремих інститутів чинного земельного права. Просте, ясне та чітке викладання утворює коментар приступним для широких кол зацікавлених в земельному праві осіб. Звичайно, що численні питання, які життя почасти висунуло, а почасти раз у-раз висовує, вимагають ще дальшого та детальнішого опрацювання. Згадаємо хоча б такі важливі питання, як, приміром, конструкція сусідського права, природа прав землекористувача на будинки, споруження, посіви, рослини, а також питання про оборону порушеного землекористування селянського двора та його розділів то-що. Проте важить вже й те, що почин зроблено, і наші автори чимало попрацювали над цим початковим опрацьованням нашого земельного права [1]).

Оглядаючи новітню українську цивілістичну літературу, що складається з коментарів, не можна обминути чудову працю нашого академика, що так передчасно поляг у домовину, В. М. Гордона, яка вийшла під титулом: „Положение о векселях в частной кодификации". Наші правники визнали цінність цієї праці, і вона (як і ті дві, що за них раніш згадано) вже вийшла другим виданням. Надзвичайно стисле офіційне „Положение о векселях", вид. 1922 року, закликало до життя численні доповнення через те саме, що на значну кількість запитань вексельного права „Положение" відповіди не давало (пор. Я. В. Ходжаш. Вопросы вексельного права. Вестник Советской Юстиции, 1926, № 1, с. 16). Напластування на основному тексті „Положення" поширилось до таких розмірів, що розібратись в них становило великі труднощі. І от В. М. Гордон бере на себе

[1]) Згадаємо тут у звязку з питанням земельного права й про працю члена Комісії звичаєвого права Євгена Єзерського (див. праці Комісії для виучування звичаєвого права України, с. 69 й далі).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

відповідальну працю—збирання та систематизування усього широко розпорошеного законодавства з вексельного права та опрацювання його шляхом приватної кодифікації. Таке завдання примусило автора зріктись від того, щоб прилучити до тексту законодавчих джерел приватно-коментарські, як промовляє автор, тлумачення. За цим можна тільки жалкувати через те, що такий знавець вексельного права, яким був справді В. М. Гордон, міг би дати багато цінних вказівок в цій трудній для витлумачення царині. Проте і в тому обсягові, в якому лишив нам автор своє „Положение о векселях", воно являє чудову працю, яка потрібна для кожного правника, як теоретика, так і практика.

Поруч з цією працею В. М. Гордон лишив нам ще одну працю на цю ж самісіньку тему: „Вексельное право, сущность векселя, его составление, передача и протест". У цій книжці, що вийшла у світ, вже після смерти автора, заходами сина його М. В. Гордона, а також Я. І. Рапопорта, подано систематичне освітлення питань вексельного права. В простій та приступній формі подаються відмінні риси вексельних зобов'язань і визначаються особливості векселя. Автор не аналізує дрібниць, не подає всебічного освітлення складних питань, що виникають, коли проводиться виучування вексельного права, бо такого завдання, очевидячки, автор для себе й не ставив. Проте автор цілком точно, виразно й чітко накреслив основні положення вексельного права.

В нашому огляді ми повинні спинити увагу ще й на другому систематичному викладі-нарисові нашого чинного права; це—„Торговельне правознавство" проф. М. І. Мітіліно. Автор за своє завдання становить подати стисле освітлення нашого торговельного права, маючи на оці задовольнити потребу разом з тим і підручника цього предмету для торговельно-промислових шкіл. І от виконуючи своє завдання, автор цілком послідовно та систематично розглядає усі найважніші інститути торговельного права, додаючи передусім загальний вступ; тут він пояснює, як він розуміє торговельне право та його джерела. За цим подає автор нарис теорій про торговельне підприємство, фірму, торговельний реєстр, про торговельні правостосунки та угоди. Автор велику увагу звертає на джерела права й приучує стежити за ними й читача. Все збудовання праці уґрунтовується на цілком міцному фундаменті. Автор не ухиляється від труднощів, він змагається подати точні й виразні означіння, і послідовно переводить у своїй праці догматичну методу що до використання матеріялів, які підлягали розглядові. Тому уся ця праця набула суцільного та витриманого характеру і справляє враження цілком задовольняючого підручника.

Ось це два типи наукових творів з галузі права. Але ж поруч з цим слід згадати ще й про юридичні праці в формі монографій.

Праця Т. П. Єфименкової „Труд и собственность (Критический обзор учения о спецификации)" присвячено дослідові над так званою перерібкою річей та вирішенні звязаних з цим правничих питань в сьогочасному праві. Т. П. Єфименко подає нарис учення про специфікацію в римському праві в ріжних його варіянтах; потім переходить до освітлення цього питання в сьогочасному чужоземному праві французькому, німецькому, англійському, швайцарському, дореволюційному російському і закінчує характеристикою сьогочасного становища і значіння проблеми, зазначаючи основні противенства та нерозвязність його в сьогочасному праві. Увагу авторки зосібна приваблює те, що численна більшість речей, що їх заново виробляють, здобувається в умовах підпорядкування трудящих волі та інтересові нашої особи, підпорядкування робітника підприємцеві. Розвязання питання в пристосовані до діяльності підприємств

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

являє на думку автора труднощі. В умовах соціялістичного ладу проблема, що її досліджується, правда, стратить своє значіння: тоді взагалі не буде місця для питань про способи набування права власности. За те в умовах переходової доби, як промовляє авторка,—проміжних фаз поміж суто-капіталістичним та завершеним соціялістичним ладом доводиться ще студіювати й цю проблему. І ось тут авторка звертає увагу на ту ролю, яку може відогравати підприємство, як суб'єкт майнових прав. Зокрема в радянському Союзі підприємства трести, що являють юридичну особу, становлять і суб'єктів майнових прав. Їм належить і продукція: речі, що виробляє підприємство, становлять власність самого підприємства. На таких шляхах, на думку авторки, перебуває розвязання питання, що її цікавить. Ми не маємо змоги тут подавати докладну аналізу поглядів авторки, але повинні визначити важливість цієї праці, яка намічає спробу теоретичного освітлення правних питань. Тут ми маємо спроби встановити перші кроки в напрямку теоретичного розвязання правничих питань, і, це слід тут підкреслити, маємо додаток і доповнення до тих практичних праць, що за них ми згадували раніш.

Ось такі деякі нові найголовніші праці в царині цивільного права. Окрім зазначених праць численність питань, що їх висовує практика і поточне законодавство, освітлюється у двох періодичних виданнях: „Вестник советского права" и „Червоне право". Розгляд окремих артикулів та положень закону, інтерпретація цілих законодавчих розпоряджень, що заново виходять, обміркування законопроєктів, і зосібна кодекса законів про родину, шлюб, опіку, посилання на практику найвищого суду, питання української правничої термінології в „Червоному Праві"—все це становить постійний та свіжий матеріял, що його подається на сторінках згаданих журналів та що доповнює й поширює ті форми літератури права радянського, що перебуває в стані найжвавішої розробки.

Немало уваги віддається і науково-популярній й популярній правничій літературі. В численній кількості видано практичні порадники та брошюри, які присвячено обзнайомленню широких кол читачів з правом житловим, трудовим, родинним, земельним й т. д.

Підсумовуючи все наведене, на нашу думку, треба визнати, що радянська цивілістика виявляє яскраву тенденцію до швидкого та енергійного розвитку. Правничі питання приваблюють багато сил. Можна побажати, щоб поруч з коментарною формою творів з'являлося більш монографій та систематичних досліджень і курсів.

Арнольд Крістер.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Критика, звідомлення, обговорення.

Venceslas Lednicki, *Existe-t-il un patrimoin commun d'études slaves?* (Le Monde Slave, revue mensuelle, décembre 1926, ст. 411—431).

Се вступна лекція молодого польського славіста, що зайняв новозаснована катедру слов'янських мов і літератур в брюсельськім університеті, прочитана 16 листопада 1926 р. в присутності бельгійського міністра освіти Каміля Гюйсманса (б. секретаря II Інтернаціоналу), послів Польщі, Чехії, Югославії й Болгарії і теперішнього варшавського професора Т. Зелінського—делегованого польським урядом і польським науковим світом на сю інавґурацію. Редакція „Le Monde Slave", що попередила сю лекцію отсею вступною заміткою, пояснює, що сама катедра була заснована „з участю уряду Польської Республіки". Очевидно, він мав тому змогу обсадити її своїм чоловіком—на продовженнє колишньої „інформаційної праці" славного польського історика Лелевеля, в Брюселі і зробити нову катедру органом популяризації польського наукового руху.

Свої виклади д. В. Ледніцький розпочав курсом, присвяченим „двом головним слов'янським літературам", як він висловився—російській і польській, „взятим в найкращу їх епоху—епоху романтизму". Вибір—як вибір, але молодий професор вважав потрібним попередити свій курс своєю загальною profession de foi, боронячи інтересну, але доволі рисковану тезу, що науковим завданнєм славіста не може бути синтетичне трактуваннє історії слов'янських літератур, як якоїсь цілости,—що таке домаганнє може диктуватися тільки політичними пожаданнями, для ученого ж історія слов'янських літератур як цілість не існує—єсть тільки існування поруч себе, juxtapposition, історій літератур поодиноких слов'янських народів. Всі проби дати синтетичну історію слов'янських літератур, на взірець того як порівняна слов'янська лінґвістика зводить ріжнорідність слов'янських мов до одної спільної праслов'янської мови, з котрої вони розвинулися,—були настільки-ж нереальні і невдалі, наскільки реальна і вдала була ся реконструкція спільности язикової: „Попробуйте перенести сі методи в сферу красного письменства, особливо поезії—хоча б і народньої, і ви зараз побачите, що розходжень набирається стільки, що ніякий синтез неможливий". Спільне добро, спільна спадщина, commune patrimoine слов'янських студій—тільки лінгвістика, поза тим самі розходження.

Автор згадує заснування першої катедри славістики на французькій мові—в паризькім Collège de France, 1840 року—дорученої Ад. Міцкевичу; вона називалася катедрою „слов'янської літератури", до р. 1866, коли стала називатися катедрою „слов'янських мов і літератур". Спиняється над недавнім заснованнєм Слов'янського Інституту в Парижі, з ініціятиви покійного Ернеста Дені, пригадує його інавґураційну промову—як той ставив новій установі завдання: „утворити огнище франко-слов'янського наближення, в противставлення німецьким впливам на Слов'янство, дати Франції ролю посередника в між-слов'янських конфліктах, щоб лікувати слов'янські народи від повищеної національної вражливости, учити їх неминучости підпорядковувати вищим інтересам свої власні, навіть вповні законні". При всім пієтизмі для покійного словянолюбця і при всім поважанню для

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

заснованої ним інституції, автор, в виразах дуже обережних і здержливих, добачає в сім певну політику: бажання впливати за поміччю науки на політичне життє, підпорядковувати реальне життє і змагання слов'янських народів якимсь вищим інтересам і т. д. Се нагадує йому старий російський панславізм, мрії поетів про злиття слов'янських „ручаїв в російському морі" і обрусительські висновки, що робилися з ріжних поетичних і наукових міркувань про слов'янську єдність, спільні традиції і т. д. Тому він протестує против штучного навязування слов'янським студіям якогось апріорного синтезування. Настоюючи на глибоких розходженнях слов'янської культури і творчости, особливо „двох великих світів", на які поділилося Слов'янство—православний—східній і католицький—західній, сформований під романо-ґерманськими впливами, він ідеалом славістики вважає виклади паралельних вповні відокремлених курсів з окремих катедр, присвячених поодиноким слов'янським літературам, „принаймні головнішим". Для ілюстрації спиняється на поезії, вказує глибокі відмінності в прозодії окремих слов'янських народів, підчеркує різку відмінність в народній поезії їх: противставляє великоруські билини українським думам, колядкам і щедрівкам, польські релігійні співи—великоруським духовним стихам, і з того робить висновок, що коли так розійшлася народня творчість, тим менше може бути якийсь синтез в книжних літературах.

Все се, розуміється, крайності, протилежні крайностям панславістів, з погляду інтересів слов'янських студій також шкідливі і недопустимі, як і те іґнорування непривілеґійованих слов'янських національностей, яке робилося з становища офіціяльної російської славістики чи чеського слов'янофільства. Політику треба гнати скрізь, де б вона не вила своє гніздо: чи під тінню перебільшеного слов'янського унітаризму, чи такої гострої „юкстапозиції", яку рекомендує автор. Вона ж від політиканства так само не ґарантує, як і унітаризм. Так як офіційні російські славісти, проливаючи гіркі сльози над Кашубами, Лужичанами, Словинцями і т. д. канонізували поїдання Українців і Білорусів „общерусскою культурою", так і у ріжних „юкстапонованих" слов'янських народностей знаходяться свої домашні „менші браття", котрі такі „юкстапоновані" славісти-політики вважають потрібним заколоти і принести в жертву „вищим інтересам національної культури".

Се вже річ наукової совісти кождого дослідника поборювати політиканство і надуживання наукових висновків для змагань науці далеких і супротивних. Але ухилятися від синтетичних завдань з страху, щоб їх не надуживано для політичних завдань, річ неоправдана. Висновки слов'янської лінгвістики також служили за зброю ріжним обрусителям, але проте автор признає вповні оправданими завдання лінгвістів—дошукуватися спільного в язикових розходженнях. Те саме завдання стоїть і перед дослідником літературної творчости, однаково чи усної чи книжної, і від них ніяк не можна ухилитись, чи з страху перед труднощами досліду, чи з побоювання, що з того може бути укована якась політична зброя. У польських дослідників помітний сей страх, щоб Польщу не взято в чім небудь і денебудь за одну скобку з „ґрупою найбільш віддаленою від Історичної Европи, найменше европейською, спиненою на порозі духового життя Европи, як каже Леруа Болье". Се Росія (все ще Росія!), Болгарія і Сербія. Польські дослідники, і д. Ледніцький в їх числі, дуже люблять поговорити про польські впливи, але дуже не люблять спинятися на инших елементах польської культури, крім „романо-ґерманських", наче боячися тим затьмити блеск польської культури. Се фальшива тенденція, за котрою ніяк не годиться йти. Політиканські висновки, які можуть бути зроблені з констатування яких небудь впливів, запо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

зичень, стиків, треба поборювати відповідними засобами,—але обминати їх не годиться. Науково-мислячий дослідник народньої творчости, і так само книжної, котрого небудь слов'янського народу, при кождім глибокім розсліді неминучо доходить до проблем між-слов'янських спільностей, впливів, перехрещень. При всіх розходженнях в остаточних своїх формах, ся творчість опирається на спільній спадщині часів з-перед розселення і тісних стичностей перших віків по розселенню; спільно запозичає ріжне добро з спільних культурних джерел; спільно переживає ріжні великі культурні зміни—як християнізація, против-церковна опозиція, відродження, реформація, ідеї народницького романтизму і под. З одних слов'янських рук до других передаються нові ідеї, мотиви і форми, з Заходу на Схід і з Сходу на Захід, з певними модифікаціями внесеними в процесі сеї передачі. Без зрозуміння сеї між-слов'янської культурної кооперації, що велась незалежно від всяких антаґонізмів, суперечностей і конфліктів, не може бути відповідно вияснений культурний процес ні одного з окремих слов'янських народів. Коли для істориків культури культурна кооперація людства, не вважаючи на всі расові, ґеоґрафічні, економічні й культурні відміни, зістається фактом, і культурна історія людства як цілости студіюється для вияснення культурного процесу того чи иншого народу; коли не простою „юкстапозицією" поодиноких народів і країв являється загальна історія мистецтва, історія правових ідей, „історія европейської цивілізації" або „історія европейських літератур",—то тим конкретнішим поняттям являється порівняльна історія літератур слов'янських народів. Їх кооперація на сім полі найбезсумнівна, і коли досі така порівняна історія слов'янських літератур—як підносить д. Леднїцький, дала результати значно менші від порівняної слов'янської лінґвістики, наслідком лихих методів та ріжних політичних упереджень і наперед повзятих ідей, то се значить тільки, що методи мусять бути уліпшені, а політичні чи инші упередження мусять бути поборювані. Але робота мусить вестись, спільними силами як тих славістів, які покликуються для інформування не-слов'янського світу про Словянство як цілість,—так і тих дослідників, які розробляють історію культури, літератури чи соціяльного життя поодиноких народів. Слов'янство як цілість, як фактична, хоч і непланова кооперація не тільки існувала, але й тепер існує, не вважаючи на всі розходження й межі, що його ділили й ділять, і дослідження сеї кооперації потрібне необхідно.

М. Грушевський.

Любарський Ів. Антон., проф. *1. До словотворного питання* (Записки Науково-Дослідчої Катедри при кам'янецькому І.Н.О.), Кам'янець на Поділлі 1926 р., ст. 8;

2. *Сучасно-язикознавче висвітлення Coine* (Записки Кам'янецького І.Н.О.), Кам'янець на Под. 1927 р., ст. 42.

Обидві праці присвячено з'ясуванню питань пізнішої Coine, і вони являють з себе ряд нарисів, що намагаються розкрити природу характерних прояв її у звязку з загальним питанням чи ізольований це язик, чи може, це язик, який вкладається в рамці органічного розвитку цілокупної єдности язика грецького. В звязку з цим завданням згаданих праць визначується й зміст їх. У передмові до другої праці автор з'ясовує лінгвістичну вартість поставленого питання та розглядає джерела й підсобники, що ними він користувався при написанні цих праць. Сама ж праця (друга) поділяється на дві частини: 1—вступ, де подаються підготовчі відомості з царини Coine взагалі та пізнішої—зокрема з короткою історією грецького язика, й II—фонетика. Що до відділів III—морфологія, IV—синтакса, V—семасіологія й VI—словник, про які автор говорить (стор. 2), то їх поки що немає.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Досліди, як бачимо, задумано так широко, що колиб виконав автор вдовольняюче своє завдання в намічених межах, його праця мала-б велике значіння й була-б цінним вкладом у науку.

Відносно тої частини праці, що вже надрукована, треба сказати, що вона належить до типу наукових дисертацій з важким науково-критичним апаратом. До від'ємних рис її треба віднести ось такі. Автор часто стримується від зіставлення фактів досліджуваного язика з такими ж фактами инших індоєвропейських язиків і намагається створити й розгорнути малюнок розвитку фонетики на основі виключно органічних даних. Тому предмет у цілому береться часто-густо поза порівнавче-історичним зіставленням, береться сам по собі.

З'ясовуючи досягнення, автор иноді дуже лаконічний і тому своєрідне розуміння принятої ним термінології стає у нього часами не ясним, напр., „напідм.", „відпвідм.", „дієнапрямки", „умови ступінювання інтонацій" та тому подібне.

Дає себе иноді почувати немотивованість вибору, розміщення й обробки предметів, що їх обмірковує автор, а порядок їх викладу може викликати заперечення. Чому про одні предмети говориться повніше,— напр., про класифікацію діялектів (14 стор.), про другі-ж короче, як, напр., про характерні ознаки самих діялектів (15 стор., 12-а та 13-а прим.).

Звертають на себе увагу також великі примітки та екскурси, випадково звязані з ходом мови, як, напр., питання українського правопису, що аргументуються теоретичними підставами та традицією українського літературного та живого язика. Такий екскурс, напр., на стор. 33, 12 прим., та инші.

Самий зміст твору скоріш відповідає німецькому його заголовкові, ніж українському, бо трактує лише певну галузь пізнішого Coine.

Не можна не відмітити також неточности в цитатах. Для прикладу вкажу на прим. 1 на стор. 2: J. Moulton, op. c. 2"; на ділі-ж про будь який opus цього автора спомину не було. Таких неточностей в праці не мало.

Але всі ці та инші від'ємні риси праці проф. Любарського покриваються її рисами додатними. Автор малює яскравий образ пізнішої Coine до звязку з її минувшиною та з історією її носія—племін. Тут подається не мало нового й цінного в з'ясованні трудних питань.

Головніша заслуга автора полягає в ґрунтовному досліді ніби-то ухилень Coine від органічного росту її предка. Перевіряючи крок за кроком окремі етапи цілокупного розвитку грецького язика, автор уважно стежить за всіма особливостями найпізнішої Coine, в наслідок цього приходить до висновку, що всі ці особливості органічно зростають в загальний розвиток грецького язика, що язик цієї Coine зовсім не був якимось ізольованим, виключним, а лише одним з натуральних етапів в історії розвитку грецького язика взагалі аж до сучасного новогрецького включно (42 стор.).

Оп. Неселовський.

Олександер Лотоцький, *Церковний Устав Князя Володимира Великого.* У Львові 1925 (Відбитка із Ювілейного Збірника Наукового Товариства імени Шевченка у Львові). Стор. 7—44.

Ця брошюра—невеликий шкіц великої розвідки О. Лотоцького про так званий Церковний Устав. кн. Володимира Великого. Ця перша, можна сказати, законодавча пам'ятка Київської Руси, що регулює становище християнської церкви в державі й зазначає обсяг юрисдикції церковної ієрархії, звязана з іменем Володимира Святого; але вже давно, з часів Карамзина, вона викликала сумніви, що до своєї автентичности. Особливо

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

підірвав віру вчених в те, що ця пам'ятка належить самому христителеві Руси Володимирові Святому—акад. Е. Е. Голубинський (1880 р.). Потрібне було дальше вивчення пам'ятки, яка збереглася в трьох редакціях і в багатьох списках, одначе найстарший з них походить лише з кінця XIII ст. В цьому відношенні величезну прислугу науці зробив В. Н. Бенешевич, давши критичне видання тексту Устава кн. Володимира („Памятники Древнерусскаго каноническаго права", I, 1920 р. Петроград). Праця О. Лотоцького базується на цьому виданні.

Хоч брошюра, що ми її рецензуємо є лише попереднім нарисом великої розвідки, ясно, що цей нарис відбиває зовсім уже усталені погляди автора на цю пам'ятку давньо-руського права. Правда, автор їх не формулював, але всеж таки їх можна звести до отсих тверджень.

Церковний Устав кн. Володимира є дійсно законодатним актом цього державця. Це не є пізніша ні підробка під нього, ні просто продукт літературної творчости якогось книжника. Але у первісному свойому вигляді він не зберігся. На протязі століть різні особи вносили під впливом нових звичаїв та практики в нові списки цього Уставу зміни, то скорочуючи пам'ятку, то поширюючи зміст її вставками. Тому не можна ставити питання про те, яка редакція Устава автентична або близька до нього—коротка чи поширена. Та всупереч думці Голубинського, який гадав, що церковна юрисдикція на Русі на протязі століть поширювалася, треба визнати, що навпаки вона з'ужувалася; тому то оборонці її й уносили до Уставу все довші та сильніші „прещенія" та прокльони всім, хто порушував церковні права. Отже чим спосок старіший, тим лаконічніша формула „закляття", що боронила непорушність церковного суду від усіх „преобидящихъ церкви Божіи". Особливо коротка вона в українських списках Устава і тому автор гадає, що вони найблизчі до оригіналу.

Ол. Лотоцький особливо підкреслює, що для вичерпного вивчення пам'ятки конче потрібно звернути особливу увагу на українські списки її. Уже проф. Бенешевич вилучив три списки територіяльно українського походження в окрему „южно-русскую группу", але він простудіював лише два списки—Румян. № 235 та Погод. № 234, а на третій—Волинського „Древнехранилища"—лише посилається. А тимчасом на думку автора,—„українські списки Устава, як належні до території, з якою звязано його походження, повинні мати першорядне значіння у вирішенні питання про справність тексту та автентичність самої пам'ятки; зредаговані проф. В. Бенешевичем тексти великоруського походження можуть для того мати значіння субсидіярне... Критично провірений порівняльний текст українських списків Устава Володимира Великого і стане твердою основою, на якій можуть опиратися певні висновки що до сеї найстаршої і так важної пам'ятки нашого національного законодавства" (с. 11).

Такий підход до можливо досконального вивчення законодавчої пам'ятки, що нас цікавить, по суті цілковито вірний і обіцяє цінні наслідки. Бо Церковний Устав Володимира,—в якій би формі він не був спочатку написаний, уявляє з себе документ або цим князем виданий, або дуже близький до нього по часу, але во всякому разі законодавчий акт. З'явився він на території українській и уявляє з себе першу по часу спробу пристосовання візантійського церковного та цивільного (але лише такого, що відносилося до Церкви) законодавства до умов народнього та державного життя навернених до християнської релігії полудневих руських,—alias українських—племен. Отже цілком природньо шукати в українських списках близчих до оригіналу копій, які могли б пояснити темні місця пам'ятки, виявити первісний склад її й кинуто світло на її долю.

Що в цій області дійсно можливі відкриття, це показують нечисленні

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

спостереження над цими трьома українськими списками, які зробив проф. Бенешевич. По-перше, в них нема того анахронізму, який характеризує більшість великоруських списків,—нема згадки про цареградського патріярха Фотія, при якому ніби то христився Володимир... майже через сто років по його смерти (сс. 11—12). По-друге, формула „закляття" про „обидящих" церкву значно корочша і не така сувора, як у инших списках. Це й зрозуміло для списків часів Володимира та найблизчих до нього, коли ще ніхто не наважувався зменшувати судові права церкви, щойно зформульовані (сс. 12—30 – 33). Можливо також що до українського оригіналу ведуть незрозумілі терміни Устава: „застанне", що їх проф. Павлов пояснює через сучасне українське слово „застава" (наз. застав) та „потвора",—слово, що й до цього часу збереглося в українській мові (сс. 19—21).

Від великої розвідки Ол. Лотоцького, що готується до друку, ми чекаємо виконання особливо 3-х завдань: 1) вивчення як найбільшої кількости українських списків Устава, 2) палеографічного вивчення найважніших списків і 3) вияснення відношення Устава до пам'яток церковного законодавства латинського Заходу. Коли, за зазначенням Лотоцького, Устав Володимира є „вільна рецепція візантійських норм, переплавлена в горні національної правно-державної думки" (с. 26), то я гадаю, що він є синтезом не тільки грецької правотворчости і національно-української правосвідомости, але й канонічного права римсько-католицької церкви, що вплинуло на Устав чи безпосереднє, чи—що правдоподібніше—через посередництво права різних народів Західньої Европи. Від неї Русь ще не була відділена китайським муром і державний розум Володимира Великого намагався зав'язати з нею ще тісніші звязки. Тому питання, що його поставив проф. Суворов,—про сліди західньо-католицького церковного права в законодатних пам'ятках старовинної Руси, Руси переважно Української—треба переглянути на ново. І праця О. Лотоцького над церковним Уставом кн. Володимира до цього його обов'язує, а нам дає надію на такий перегляд.

К. Харлампович.

Акад. Володимир Перетц, *Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України—Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. У Київі 1926. X+357 ст.* (Українська Академія Наук. Збірник Історично-філологічного Відділу № 33). Ціна 4 крб. 25 коп.

Ця праця акад. В. Н. Перетца склалася з лекцій, що їх читав автор праці в київськім, ленінградськім і самарськім університетах, та з спеціяльних студій його над історією стилю старо-руських пам'яток (див. „Од. автора" ст. V). Книга складається з трьох частин: вступу (сс. 1—88), тексту (сс. 89—130) і коментара (сс. 131—330). В кінці книги—яко додаток—приложено тексти полуднево-руських літописових оповідань про похід Ігоря—за Іпатієвським списком та за Густинським літописом, а також звязані з ними уривки з „Кройники" Феодосія Софоновича 1672 р. та „Исторіи Россійской" В. М. Татищева. Вступ уявляє з себе ряд параграфів з приводу окремих питань, що відносяться до „Слова" і мають своїм завданням освітлити ці питання на підставі результатів попередньої літератури. Такі є: § 2 „Як „Слово" відкрито" (сс. 22—24). § 3 „Коли написано рукописа „Слова" (сс. 25 – 27). § 4 „Точність вид. 1800 р. та Катер. копії" (сс. 28—33). § 6 „Які ще пам'ятки були в рукопису разом із „Словом" (сс. 43—48). § 7 „Коли написано „Слово" (сс. 49—51). § 8 „Автор „Слова" (сс. 52—56). § 9 „Предтечі „Слова" (сс. 57—60). § 11 „Поганські боги в „Слові" (сс. 69—80). § 12 „Слово" і західньо-европейський середньовічний епос (с.с. 81—87). Решта §§—1, 5, 10—мають

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

трошки инакший характер. В § 5, що має заголовок „Доля „Слова“ в рукописній традиції“ (сс. 34—42), автор пробує схематично зазначити історію тексту „Слова“, перерахувавши всі письменні пам'ятки, в яких можна бачити сліди ознайомлення з ним. Тут він користується тими міркуваннями про відношення київського літопису та 1-го псковського до „Слова“, які він висловив у „Заметках к тексту Слова о полку Игореве“, що їх було надруковано в „Sertum Bibliologicum на честь проф. А. И. Малеина в 1922 р.[1]). В § 10 „Слово“ й народня словесність“ (сс. 61—68)—мотивується конечна потреба нової постановки питання про значіння народньо-поетичних паралелей до „Слова“ й докладніше викладається ті ж самі загальні думки, які автор висловив у тих самих „Заметках к тексту Слова о полку Игореве“.

Найцікавіший своїм замислом перший параграф вступу: „Феодальна Україна—Русь XI—XIII вв.“ (сс. 3—21). Висловивши цілком справедливу думку, що кожна літературна пам'ятка звязана з відповідним історичним окруженням та добою, автор вважає конче потрібним в цім вступнім параграфі:—„поставити „Слово“ в історичну обстанову, що в ній воно утворилось „і таким чином підготовити читача“ зрозуміти цю пам'ятку за умов життя давньої України-Руси,—не всієї звичайно, а тієї зверхньої, владущої класи, що до неї належали були й герої „Слова“, і автор його“ (сс. 3—4). Далі автор малює—головним чином на підставі історичних праць—загальні риси того феодального ладу, який панував на до-Монгольській Русі і робить висновок, що „картина феодальної України-Руси розгортується перед нами надто неприваблива. Знаючи літопис, ми не можемо більше ідеалізувати цю Україну-Русь, що завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам була навіть іще некультурніша як середньовічна феодальна Европа XII віку“ (с. 21). Тим несподіванішим являється дальший висновок відносно „Слова о полку Ігоревім“, яке в умовах тодішнього життя уявляється авторові, як „оаза ясна та прохолодна серед пустелі, кривавим туманом повитої. Як і київські емалі й инші нечисленні пам'ятки давньої київської культури, вона здається нам через те цінніше, що свідчить про силу й височінь людського духа, здатнього художньо творити навіть за найтемніших періодів людського життя, навіть за найтяжчих років для свідомої, що мислить, людини“ (с. 21). Тут є якась суперечність. Історичні умови феодальної до-Монгольської Руси повинні пояснити появу такої пам'ятки, як „Слово“, а тимчасом ці умови, як приглянутися до них ближче, такі темні та тяжкі, що ними логічно не можна пояснити появу „Слова“. Коли „Слово“ „оаза серед пустелі“, то деж те джерело живої води, яке живило цю оазу? Правда, акад. Перетц за Д. І. Іловайським міцно звязує „Слово“ з певною верствою, з певним суспільним класом і бачить у нім пам'ятку придворної княжої поезії, проте культурна атмосфера цеї верстви залишилася у нього невиявленою. Побіжно згадавши про київські емалі та „инші нечисленні пам'ятки давньої київської культури“, автор якось не погодив, не звязав цих згадок із загальною темною картиною нашого феодального ладу. А тимчасом ця змога була, як би він не обмежився змалюванням одних лише феодальних основ давньої Руси, але разом із тим дав би картину її тодішнього міжнароднього становища й докладніше спинився на культурних досягненнях давньої Руси в царині мистецтва.

В другім розділі книги дається текст „Слова“ в двох виглядах. На нижній частині відповідних сторінок текст надруковано сучасною гра-

[1]) Sertum bibliologicum (XXX) в честь президента Русского Библиологического Общества проф. А. И. Малеина, Пет. 1922, сс. 137—145.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жданкою; текст основано на 1 виданні та катерининській копії; до цього додано виписки Маліновського й Карамзіна і внесено ті кон'єктури, які здавалися авторові більш „приємлемими“.

У верхній частині тих самих сторінок повторено той же самий текст старо-слов'янським шрифтом із реконструкцією ортографії, як гадають, тексту початку XV ст., від якого на думку редактора повстав текст пізнішого рукопису „Слова“ (див. с. 33 та с. 91). Обидві зазначені стадії реконструкції, як текстуальна, так і ортографічна—проведено з потрібною обережністю. Проте треба зазначити, що перша велика перестановка в початку „Слова“, що відноситься до уривка: „О Бояне—а князю славѣ“, на нашу думку, зайва: можливість кращого розуміння вступної частини „Слова“ без зазначеної перестановки ми по змозі мотивували в иншім місці [1]). Незрозуміло далі, чому акад. Перетц в обох варіянтах реконструкції читає за кат. копією: „печаль жирна утече“ (с. 108) замісць: „печаль жирна тече“ (I вид. с. 20), тимчасом як коментар самого же автора не тільки не пояснює, чому дається перевага цьому читанню, але навпаки йде за I виданням (див. с. 227). З нових кон'єктур, крім запропонованих автором раніш [2]) і тепер заведених до тексту, можна відзначити: „убудися“ (с. 98) замісць „убуди“ (I вид. с. 9); „се велико есть“ (с. 107, прим. 173[a]) замісць: „се великое“ (I вид. с. 19); „одолѣстеся“ (с. 113) замісць „одолѣсте“ (I вид. с. 26); „и се хоти юна (на) крови ти рече“ (с. 119, прим. 341) замісць: „и схоти ю на кровать и рекъ“ (I вид. с. 34).

Третя частина книги, що уявляє з себе коментар,—найбільша. Тут автор не тільки дає спробу докладного коментирування пам'ятки, використовуючи найбільш істотне у своїх попередників, але й хоче пояснити, витолкувати окремі вирази в „Слові“ великим числом лексичних паралелей. Ці паралелі взято з пам'яток старо-руської письменности—як з словника Срезневського, так і вибрані самім автором самостійно, а також із усної традиції—великоруської, української та білоруської. З окремих місць „Слова“ особливо докладно коментировано сон Святослава і до нього додано цілий екскурс про віру в сни в старих літературах, в нашій письменності та в усній словесності; до нього додано пояснення сна Святослава на підставі ріжних сонників—візантійських, латинських та слов'янських (сс. 238—259). Що ж до інтерпретації поетичного тексу взагалі, то вона визначається реалістичним ухилом. Так, нагр., Потебня бачив у словах „Пороси поля прикрывають“—„символ чего-то предстоящого грозного, печального“, а акед. Перетц гадає, що „природніш убачати тут образову й заразом точну передачу того, як посувається не приятельське військо“ (с. 195). В словах „уже пустыни силу прикрыла“ під пустелею В. Н. Перетц розуміє „в збірн. розумінні—степові, кочові народи“, а „силу“ витолковує як військо, і пропонує такий переклад: „запустіння прикрило військо“ (збезлюдило), або „кочовики (осельники степу, пустелі) перемогли (здолали) військо“ (сс. 219—220) Далі „а злата и сребра ни-мало того потрепати“—здогадливо перекладається: „а золота і срібла—чимало того повитрачати“, себ-то на викуп (с. 227). З приводу „лікування ґотських дів“ на березі Чорного моря автор зауважує: „Людність кримська провадила не аби-який посередницький торг українськими невільниками на східних ринках. Отже ясно, що кожнісінька поразка руських, кожнісінький полон, що його захоплювали в них степняки (Половці, згодом—Татари) давав зиск ґотським купцям“ (с. 264). Коли наведені

[1]) Див. нашу статтю: „Композиція Слова о полку Игореве“. Slavia 1925, IV, I, сс. 44—49.
[2]). Стаття В. Н. Перетца „Заметки к тексту Слова о полку Игореве“—в Sertum Bibliologicum.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

приклади можуть і не викликати особливих заперечень та іноді реалістичний характер коментаря виявляється в тім, що дається перевагу таким поясненням та кон'єктурам, які хоч і мотивуються палеоґрафічно й лексично, але не виправдуються поетичним контекстом пам'ятки. Так, напр., ніяк не можна погодитися з тим, що автор прийняв кон'єктуру „мысію" замісць „мыслію" (с. 137). Проте зачеплене питання занадто складне й вимагає спеціяльного розгляду, який виходить далеко за межі цеї коротенької замітки. З решти зазначимо лише, що коментар до місця „иже истягну умь крѣпостію своею", що здається не зовсім задовольняє й самого автора [1]), міг би виграти, як би було притягнуто до пояснення брошюру В. Щурата („Українські жерела до історії філософії. Історично-філософічний начерк" „Львів, 1908), не дано пояснення слова „крѣпость" як середньовічного філософського терміну, що визначає разом із розумом і „желанним" (Epithymikon, concupiscibile), одну з головних психічних сил: „крѣпость"—яросне, (thymikon irascibile) додано відповідні цитати з слов Іоанна Златоуста, відомих в старовиннім руськім перекладі. Нарешті при поясненні „оксамита" варто було б використати нову працю, що з'явилася в самім початку 1925 р.: „В. Клейн. Иноземные ткани, бытовавшие въ России до XVIII века и их терминология" (Оттиск из „Сборника Оружейной Палаты" (М. 1925). Обмежуючися цими прибіжними увагами, ми повинні проте сказати, що коментар акад. В. Н. Перетца має своїм завданням задовольнити потребу, що давно вже її відчувалося—підвести підсумки—і заслуговує уваги з боку всіх, хто цікавиться великою поетичною пам'яткою феодальної Руси.

На прикінці передмови розглядаємої книги (ст. IV) автор висловлює свій жаль, що в ній не знайшлося місця для тих етюдів над „Словом" які він друкує в иншім місці („Известия О. Р. Я. С. Академії Наук СССР"). Це дає нам зайвий привід спинитися на иншій праці акад. Перетца, що тепер уже вийшла з друку. Коротке звідомлення про неї ми й подаємо в дальшій замітці.

В. Ржіга.

Академик В. Н. Перетц, *К изучению „Слова о полку Игореве"*. Ленинград, 1926, + 149 ст. (Отдельный оттиск из Известий Отделения Русского Языка и Словесности Академии Наук СССР, Т. Т. XXVIII—XXX).

В склад окремої відбитки, заголовок якої ми що-йно навели, увійшли статті акад. В. Н. Перетца, що друкувалися протягом останніх років (з 1924 по 1926 рік) в „Известиях О. Р. Я. С. Академии Наук СССР": I „Новейшая литература о „Слове" (1911—1923) (сс. 1—55). II „Слово Библия" (сс. 55—75). III—„Слово" и „Повесть о разорении Иерусалима" Иосифа Флавия" (сс. 75—87). IV—„Эпитеты в „Слове" и в устной традиции" (сс. 88—149).

В першій статті акад. Перетц продовжив огляд літератури, присвяченої „Слову"; почав був його Володимиров і довів до 1894 р., а далі продовжував Н. К. Гудзій, що довів його до 1914 р. в „Журналѣ Министерства Народн. Просв." 1914 р., лютий (доповнення до нього зробив Н. К. Піксанов у січневій книжці того ж самого часопису за 1915 р.).

Огляд акад. Перетца ставить собі завдання дати не тільки реєстр і характеристику праць, що з'явилися в друку з 1914 по 1923 роки включно, але й зазначити ті праці за минулі роки, починаючи з 1911 р., що їх згадані оглядачі—не додивившись,—зовсім пропустили (с. 2). Проте й огляд, що його зробив акад. Перетц, потребує ряда доповнень. Так на-

[1]) „Чи не випадає", зауважує він, „і це місце „Слова" розуміти: що (Ігор) випробував (свій) намір своєю міццю (силою), себ-то обміркував майбутній похід?" (с. 144).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

самперед сам автор міг би тепер почасти доповнити його, бо в розглянутій нами вище українській книзі про „Слово“ він посилається на деякі праці, що в його огляд не увійшли. Такі, напр.: 1) Стаття Б. І. Ярхо „Мансанг. Любовная лирика скальдов“ (Сборники „Московского Меркурия“ І. М. 1917), де між иншим говориться про звязок „Слова“ із скандинавською поезією що до образа „стряхивания росы“ (див. акад. В. Перетц. „Слово о полку Іг.“ с. 86); 2) стаття В. Щурата. Вид. Пліснеска в „Сл. о п. Ігор.“ „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, CXXVIII (1919) сс. 21—38. (див. акад. В. Перетц Сл. о п. Іг., ст. 253); 3) Праця акад. М. Н. Сперанського „Девгениево деяние. К истории его текста в старинной русской письменности. Исследование и тексты“. Петроград 1922 („Сборник Отд. русск. яз. и слов. Академии Наук, т. XCIX, № 7), де на сс. 56—78 зроблено порівняння із „Словом о полку Ігоревім“ (в українській книзі акад. Перетца ця праця згадується не раз). Крім цього в огляді акад. Перетца пропущено такі статті та праці. За рік 1914: С. Шамбинаго—„Библиотечный экземпляр первого издания „Слова о полку Игореве“ (с заметками І. Полубинского и М. В. Прахова) „Известія Московского Литературно-Художественного Кружка“, вып. 3, січень 1914, сс. 26—36.

За 1916 р.: E. Berneker—„Ein slavischen Göttername. Aufsätze zur Kultur und Sprachgeshichte vornehmlich des Orients. Ernst Kuhn, zum 70 gelurtstage am 7 Februar 1916, gewidmet von Freunden und Schülern. München. 1916, S. 176—182, де зроблено нову спробу лінгвістичного толкування імени Стрибога.

За 1917 р.: 13-е видання „Русской Хрестоматии“ Ф. Буслаева, доповнене й виправлене академиком А. І. Соболевським. Москва 1917, сс. 84—103.

За 1921 рік: Філярет Колесса—„Про ґенезу українських народнїх дум (Українські народнї думи у відношеннї до пісень, віршів і похоронних голосїнь)“. Відбитка із „Записок Наук. Товар. ім. Шевченка“, тт. CXXX—CXXXI. У Львові 1921 р. Тут у V розділі: „Думи й похоронні голосїння“ автор зачіпає питання про відношення „Слова о полку Ігоревім“ до дум і голосінь.

За 1922 р.: Л. Г. Лопатинський—„Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов“. „Известия Бакинского Государственного Университета № І, Баку, 1922, сс. 197—203.

За 1923 рік: новий переклад на німецьку мову: Die Mär von der Heerfahrt Igors. Der ältesten rusischen Heldendichtang deutsch nachgedichset von Arthur-Luther. München. Orchis-Verlag. 1923. 80 S.

В другій своїй статті В. Н. Перетц ставить питання про вплив на „Слово“ книг біблії і робить це з більшим методологічним обоснованням, аніж Г. М. Баратц в своїй праці „О библейском элементе в „Слове о полку Игореве“, Київ, 1912. Для вияснення впливу біблії дослідник притягає насамперед ті книги, які були найбільш поширені в давній Русі й дійшли до нас у редакціях відомих в ті часи та в списках, що походять з XII, або-найпізніш—з XIII ст. Так, він вибірає матеріял для зближення з „Словом“ із Симоновської Псалтирі 1280 р. (видання арх. Амфілохія), Погодінської (XII ст.) та Болонської (XIII ст., вид. акад. Ягіча); із Паремейника Григоровича (з вар. видання Брандта) та із Паремейника, що в рукопису Новгородського Софійського Собора № 53, XIII ст.; із „Малых Пророков“, що їх видав Н. Л. Туніцький; із Галицького Євангелія 1144 р. (вид. архім. Амфілохія); із Христинопольського Апостола XII ст., що його видав Калужняцький, та з доповнення до нього С. І. Маслова, і нарешті з Апокаліпсиса в списку XII—XIII ст., що належить

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

акад. Н. К. Нікольському. Вибрані паралелі мають переважно словниковий характер, що вияснює слововживання поширене в ті часи. Проте даних для безпосереднього впливу книг біблії на стиль „Слова", здається, показалося небагато, і через те сам дослідник повинен був визнати, що автор „Слова"—„де в чім використував і відому йому біблійну літературу, але тільки в дуже обмежених розмірах, засвоївши нечисленні поетично-синтаксичні деталі та словник" (сс. 75). Можна зазначити ще стичність „Слова" з біблійними книгами—в царині спільних поглядів і вірувань, як віра в зловісне значіння блискавки, грому та затемнення світил.

Третій етюд „Слово" и „Повесть о разорении Иерусалима Иосифа Флавия"—уявляє з себе провірення та доповнення тих висновків про стилістичне споріднення „Слова" з „Повестью" Иосифа Флавия, що їх у свій час зробив Є. В. Барсов. Автор користується списками „Повести" колишн. „Архива Мин. Иностр. Д.", XV ст. (1-а книга) та Волоколамського ман. № 651, XVI ст. (I—VII ст.), в копіях, що їх дав йому для його роботи акад. В. М. Істрин, і вибірає з них для порівняння як словничий, так і композиційний матеріял. Резюмуючи підсумки спостережень, він зазначає, що „число подібностей в словах між „Словом" та „Повестью" Флавія, як зауважив ще Барсов, значно більше, аніж між „Словом" та всякою иншою пам'яткою старовинної руської перекладної чи оригінальної літератури. Порівнюючи велика кількість і окремих виразів, подібних почасти змістом своїм, почасти формою. Але особливо цікаві випадки подібности між „Словом" та „Повестью" Флавія що до манери композиції та розгортання окремих частин фабули. Як Флавій так і автор „Слова" кохається в „знамениях", вірить в їх пророче значіння й мотивує ними напрямок оповідання. Флавій любить віщі пророчі сни, героїчні промови і наслідуючи історично-риторичну традицію грецької та римської літератури (наприклад Фукідід, Лівій, Цезар та инші), прикрашає ними своє оповідання... Маючи такі взірці патетичних промов,—і літописці, і автор „Слова" використали дуже добре літературний засіб запровадження „власних промов", власних слів героїв оповідання з метою утворити певний літературний артистичний ефект. Що ж до „змалювання боїв", то треба визнати, що у Флавія і літописців цей композиційний елемент більш барвистий та багатіший деталями як конкретного, матеріяльного, так і емоціонального значіння, аніж у автора „Слова" (с. 87).

В останній статті „Эпитеты в „Слове о полку Игореве" и в устной традиции" автор пробує дати конкретне пристосування тим загальним думкам про залежність пізнішої народньої пісні від давньої епічної традиції XII ст., яка виявилася в „Слові о полку Ігоревім",—думкам, які він висловив ще в Sertum Bibliologicum. Об'єктом досліду він вибірає епітети в „Слові" і своїм завданням ставить „вияснення відносин між епітетами „Слова" (в звязку із вживанням їх у словнику старо-руських пам'яток) та епітетами, що вживаються у великоруській, українській та білоруській усній традиції" (с. 90). Для здійснення цих завдань дослідник притягає великий словниковий матеріял і приходить до ряда помічень, яким він надає статистичну форму. На підставі їх він каже, що „з 57 прикметників, що їх ужито в „Слові", яко епітети (до речи, направляємо друкурську помилку на ст. 145, де сказано: „з 67 прикметників), лише 43 цілі й 3 у вигляді словотворів від одного пня (типу бѣсов—бѣсовскій; злаченый—позолоченый) можна знайти в пам'ятках старо-руської епічної письменної традиції, до яких ми залічуємо полуднево-руські літописи, „Александрию", „Девгениево деяние" і пам'ятки, що наслідують „Слово".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ще менш таких епітетів, що їх вжито в „Слові“, можна спостерегти в билинах старого та нового записування, але разом із весільними та ліричними піснями вони для великоруської усної традиції дають числа: 40 тотожніх і 6 однопневих замісників. Для української усної традиції це число менше: тут усього 32 тотожності в епітетах із „Словом“ і 5 однопневих замісників. Ще нижче по кількості тотожностей в уживанню епітетів стоїть білоруська традиція, де зазначено 27 тотожностей з „Словом“ і 5 однопневих замісників“ (с. 145).

Для сталих з'єднань епітетів також установлюються певні числові взаємини: із 30 сталих з'єднань у „Слові“—за обрахунком автора—„у великоруській традиції повних тотожностей виявилося—22; в українській—16; в білоруській—17“ (с. 147). Чи можна погодитися з цими висновками? Обмежимося відносно їх де-якими загальними міркуваннями. Нам здається, що саме вже вживання точного числового підрахунку навряд чи виправдується тут методологічно, особливо з огляду на хиткість основних передпосилок досліджування. Річ у тім, що В. Н. Перетц виходить із зазначення епітету, яке дав йому А. Веселовський: епітет є однобічне зазначення слова, яке або відновлює його іменове, рядове значіння, або підкреслює якусь характеристичну, видатну прикмету речи (с. 88, Веселовский Сочин. I, с. 59), одначе відразу обмежує своє завдання, розглядаючи не всі епітети, а лише ті, що їх висловлено прикметниками. Далі справу ускладнює нова неясність, якої свідомий і сам автор, бо каже: „Виникає питання, де поставити межу між прикметником-означенням та прикметником—епітетом? В прозаїчній мові цю межу ми можемо встановити, але в поетичній, емоціональній мові вона зтирається, бо кожне визначення—містить у собі ті чи инші емоціональні впливи на ту особу, що їх сприймає; до того ж вона виконує не тільки граматичну, але й поетичну функцію, відповідаючи завданням епітета, що їх визначив А. Н. Веселовський“ (с. 89). Зазначивши ускладнення питання, автор проте не дає йому теоретичного роз'яснення, але на ділі робить цілком виразно окреслену вибірку епітетів-прикметників і встановлює коло їх у кількості 57. Було б дуже важно точніш умовитися відносно принципів вибору, бо инакше зовсім незрозуміло, чому В. Н. Перетц не включає в групу епітетів цілого ряду таких прикметників, які вжито в „Слові“ безумовно в поетичнім значінню, як напр.: „въ полѣ безводнѣ“ (39 ст. за I вид.), „веселыми пѣсьми“ (с. 43), „горячою своюлучю“ (с. 39), „печаль жирна“ (с. 20), „муженъ сонъ“ (с. 23), „по мыслену древу“ (с. 6), „на своєю не трудною крильцю“ (с. 38), „теплыми мъглами“ (с. 42), „удалыми сыны Глѣбовы“ (с. 29), „не худа гнѣзда“ (с. 32), „худу струю“ (с. 42)... хиткість передпосилок виявляється і в тім, що коли автор переходить до словничого матеріялу письменної та усної традиції, він уже зовсім відкидає поетичну грань і має діло з прикметниками взагалі, себ то переносить питання з сфери поетики до граматичної категорії лексикології.

В. Ржіга.

Михайло Грушевський, *Історія Української літератури. Том п'ятий, випуск перший. Культурні й літературні течії на Україні в XV—XVI вв. і перше відродження (1580—1610 р.).* Державне видавництво України. 1926 р., ст. 204, ціна 2 кар.

Цей перший випуск V-го тому Історії української літератури М. Грушевського присвячено найтемнішому періодові нашого письменства—XIV, XV і перший половині XVI вв., що, як каже автор, „все ще стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплодною пустинею, що він збентежено стає, боячися пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

знаків пусту просторінь“ (с. 3). Але це була доба бурхлива: відбувались зміни в економічнім житті, в соціяльних відносинах, в політичних формах,— очевидно, і в настроях, поглядах і переконаннях громадянства зміни теж були величезні. І не можна думати, щоб не було ніяких відгуків на біжучі події, біди й страждання. Але їх нема, каже дослідник, і запитує, „чим це можна пояснити: чи затратою письменних пам'яток, чи занепадом творчости і попросту письменської продукції?“ Можна думати, що й тим і тим: великої яскравої письменської продукції, як це звичайно буває в переходові епохи, коли тільки кристалізуються нове життя й нові погляди, не було, бо всю вагу забирало напруження громадської боротьби, а ті звичайні твори, не яскраві ні своїм змістом, ні своєю формою, що появились за цих часів, як не цікаві наступним поколінням могли й загубитись. Але все таки нас цікавить, що ж тоді творилося, чим жило тодішнє суспільство, і дослідник вживає методу аналогії, стежить за тим, що робилося у сусідніх країнах, з якими Україна мала ті чи инші стосунки; користується він і пізнішими відгомонами різних духовних течій, і тими відбитками, що їх знаходить у народній усній словесності, і подає широку картину переживань, настроїв і змагань тодішнього суспільства. Тут М. Грушевський виступає вже, як справжній історик, який підводить тверду базу під те, про що раніше говорилось тільки в загальних, не досить певних рисах, а де-що освітлює й у зовсім иншому світлі.

Так, М. Грушевський детально розглядає середньо-болгарські впливи, що відбились в культурному житті цієї епохи, діяльність Тирновського патріярха Ефима (Евтимія) і його учнів, причому зазначає, що поширення цієї реформи, напр., в українських землях можна пояснити тільки слабим місцевим літературним рухом, застоєм у книжній творчості, недостачею місцевих авторитетних просвітніх огнищ, бо вона, ця реформа, була цілком чужа старим, шановним київським традиціям і прикметам східнє-слов'янських мов та й взагалі не позначалася будь-якою оригінальністю (сс. 11—12). Але разом з цими формальними сторонами середнє-болгарського відродження до нас у цю епоху новою хвилею покотилась стара відроджена містико-аскетична ідеологія, якою була перейнята й діяльність Ефимової школи (чим з'ясовується її вплив і з формального боку), бо вона відповідала настроям тодішнього суспільства, що пережило тяжкі заколоти, звязані з крахом старого соціяльного, національного й культурного життя. Через бідність що до цього українських джерел, дослідник користується з рефлексів цих аскетичних течій на півночі (в Московщині), а також в українській усній легенді, яку він розглянув у попередньому томі, і це дає більш-менш повну картину того потоку манашої містики, що пройшов у нашому житті в XV в. (с. 25), і потім відбився в діяльності наступного покоління і свого найвищого виразу дійшов у творчості найбільшого з наших аскетів-містиків Івана Вишенського при кінці XVI в., в обставинах відродження. Тільки цим високим піднесенням хвилі аскетичного настрою, оригінального сполучення соціяльного й церковного протесту з проповіддю релігійного квієтизму й „пустинного воспитання“— можна пояснити причини появи тої яскравої індивідуальности, якою був Іван Вишенський, цей найбільший письменник своєї доби (с. 5).

Разом з зазначеними вище середнє-болгарськими впливами до нас доходило й так зване богомільство. В книжках та історичних джерелах воно не залишило ніяких слідів, але теж ми бачимо й у Болгарії. Але за те ми бачимо сильні відгомони богомільства в нашій усній словесності (див. IV том). І М. Грушевський зовсім правдиво каже, що якраз приплив богомільства треба віднести на цю добу—кінця XIV в. і першої половини XV в., бо до цього часу християнські образи в масах не були

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

популярні, і тим самим трудніше припустити такі успіхи богомільських ідей, що підходили з своїм освітленням до цих образів (с. 29). Цьому сприяв і той потік аскетизму й містицизму, що йшов тоді з Болгарії й до яких богомільскі ідеї так легко могли примішуватись. Аналізуючи де-які мотиви нашої усної легенди М. Грушевський наочно показує, що в них ми маємо не якісь припадкові й розріжнені відгомони дуалістичної легенди з різних кінців світу, а що під ними лежить, дійсно, систематичний виклад дуалістичної доктрини, якоїсь народньої біблії богомілів, чи взагалі єретиків, аскетичного, дуалістичного напрямку, котрими кишіла Болгарія XV в., і через своїх проповідників поширила в тих часах ці погляди й у нас (с. 30).

Далі дослідник зупиняється багато на відгомонах у нас західнього покаянництва й відбитках його в нашій усній і письменській літературі (сс. 33—53) і особливо на відгомонах чеського релігійного руху (сс. 53—73), де подає широку картину тодішніх політичних і громадських взаємовідносин між Чехією й Польщею, а значить і Україною, і на тлі цієї картини для нас ясно виступають можливості того великого впливу, який мали на Україні тодішні події в Чехії. І хоч ми не маємо безпосередніх відбитків цього руху в нашій літературі, але посередні впливи його були значні в розвою громадської думки й критицизму, в ідеї соборности чи громадськости церкви—участи громадян в її керуванні, в звороті до народньої мови в письменстві й західніх засобів у культурі (с. 65). До цього часу про чеські впливи говорили більш теоретично,—тепер після тої майстерної картини взаємовідносин між Польщею—Україною й Чехією, яку подав М. Грушевський, як справжній історик, ці впливи стають безсумнівні.

В розділі „Раціоналістичні течії XV в. (т. зв. „жидівство") М. Грушевський, на основі ріжних попередніх дослідів, яскраво з'ясовує, що, по-перше, в творах, які досі вдалося звязати з цим рухом, нема ніяких вказівок на дійсну пропаганду юдаїзму, „жидівства", як віри чи доктрини (с. 79), що цей рух безперечно виник десь на Україні—Білорусі серед якогось поступового гуртка, який за поміччю в своїх освітніх заходах звернувся між иншим і до вчених євреїв, чому саме до них „зістається загадкою", каже М. Грушевський (с. 79). Але відомо, що в звя'зку з єврейськими погромами в західній Европі в XII—XIII вв., євреї, шукаючи нових місць для життя, появляються спершу (в XIII—XIV вв.) в Польщі, а потім у XV в. і на Україні й Білорусі. Тут вони беруться за свої промислово-комерційні справи. Як представники інтелігенської праці, вихідці з культурного Заходу, вони були освіченіші за наших культурників і могли стати їм у пригоді в їхніх культурних заходах, особливо з огляду на ту католицьку реакцію, яка тоді вже насувалась на Україну — Білорусь і яка і їм, цим євреям, добре далась в знаки на Заході [1]). Та й у Скорини за помічника був якийсь дворянин-єврей, лікар і друкар заразом (див. М. Грушевський, тут-таки, с. 120). Тут могло спричинитися ще й обновлення під той час талмудичної мудрости в Царгороді, як каже сам дослідник (с. 89).

В розділі „Инші познаки духовного руху на переломі XV—XVI вв." М. Грушевський каже про инші впливи, які повинні були відбиватися в нашому житті цієї епохи. Це перш за все—хвиля сербських упливів, що виявилась у групі повістей і романів світського характеру, і хвиля італійських упливів. Тільки кажучи про італійські впливи, дослідник чомусь

[1]) Пор. проф. М. Сперанскій, Исторія древней русской литературы, видання 2' М. 1914 р. сс. 408—409.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

не зупинився на відомих пам'ятниках—Пересопницькій Євангелії (1556—1561 рр.) та Загоровському Апостолі (1554 р.), що ясно свідчать про безпосередній вплив у нас у цю епоху італійського мистецтва типу порафаелівського[1]). Також чомусь дослідник нічого не говорить у цьому випуску про т. зв. Острозький гурток, діяльність якого припадає якраз на цей час і тісно звязана з рухом цієї епохи. Всі ці впливи й викликали деякі дуже цікаві явища в нашому житті. Перш за все змагання громадянства (перед усім розуміється—його провідних верств, аристократичних вершків) добути ухвальний голос у справах церкви; друге—це організація братств. І М. Грушевський рішуче відкидає думку, що її спопуляризував покійний Ор. Левицький, ніби то вибірність духовних самими вірними була одвічним принципом староруської церкви. Це була ідея нова, староруській практиці цілком чужа, і принесло нам її гуситство. Але-ж цієї ідеї довго підтримувати командні верстви через різні економічні обставини не могли, і на арену історії виступає нова сила—міщанська, яка й веде провід у громадському й культурному житті. Відбитком цього руху й являється монументальна справа Скоринина, і ще й досі загадкова діяльність Фіолєва. І те й те видання, на думку дослідника, велось перед усім для України, українськими руками, мабуть міщанськими, що виявили себе в русі братськім; магнатських рук в цій справі, здається, не видно. В особі Скорини ми бачимо типового представника свого часу, який мандрував все життя з одного культурного центру до другого, де тільки наростав якийсь рух і був попит на його енергію й знання. Скорина не виявляє в своїй діяльності ніякої революційности й слідом за церковними авторитетами визнає біблію за енциклопедію всього людського знання. І його праця, як і Фіолєва, становить тільки перший етап у тому громадському русі, що повстав у нас під упливом гуситства.

Нарешті М. Грушевський зупиняється на колективних й індивідуальних творах, що появились за цей час: на Патерику, літопису В. Кн. Литовського, короткому київському літопису і инших, на тестаменті кн. Андрія Володимировича, посланії від владики Мисаїла, листуванні Філона Кмитича, тестаменті Василя Загоровського (1577 р.), зазначаючи иноді їхню, як на той час, високу літературну вартість, як, напр., „Історії розсварення Витовта з Ягайлом", повісти про перемогу кн. Острозького під Оршею й похвального йому слова, тестаменту Василя Загоровського й инш.

Загальні висновки М. Грушевського що до літературного життя і літературної продукції цієї епохи значно розходяться з тими поглядами, що їх висловив акад. Істрин у свойому начерку „древне русской литературы" (Петроград 1922), який каже, що в ці часи на Україні й Білорусі „старая литературная традиція совершенно исчезла", що „новое церковно-религиозное направление, именно мистическое", яке виникло за цих часів у Болгарії, „нисколько не коснулось ни северо-западной, ни юго западной Руси. Очевидно не было особаго класса книжных людей, которые бы могли испытывать на себе указанные влияния в своей литературной деятельности, вследствие чего отсутствовала и сама литературная жизнь" (с. 40). На підставі праці М. Грушевського уявляється значно инша картина: провадиться в ріжних осередках літописання, взірцями для якого служать очевидно, старі літописи, бо автори не раз ідуть і в фразеології за записками XI—XIII вв. про напади Половців і Татар (в одній записці Татари навіть називаються Половцями). А такі твори, як повість про кн. Острозького з похвалою йому, нагадуючи своєю формою з одного

[1]) Грузинскій, „Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ эпохи возрожденія въ Южной Россіи въ XVI в.", с. 47.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

боку „Слово о полку Ігоревім“, а з другого—пізніші думи, уже має й нові риси, напр., гіперболізм, що появились під упливом рицарських романів.

З поданого огляду видно, що праця М. Грушевського є цінний вклад в нашу науку. Користуючись працями своїх попередників, але піддаючи їх своїй тонкій, гострій критиці, М. Грушевський часто в новому світлі й можна сказати остаточно вирішує деякі питання, напр., про Фіоля, Скорину і т. д. і взагалі подає таку широку й майстерну картину життя цієї досі темної епохи культурного життя України, що її з зацікавленням прочитає й всяка грамотна людина.

М. Марковський.

Stefan Ehrenkrentz, *Ustawa „o ważności zapisów'a praktyka sądowa litewska.* Odbitka z „Księgi pamiątkowej ku czci Oswalda Balzera, c. 12.

В свій час (90 рр. минулого століття) в літературі науки, що виучувавала історію права великого князівства Литовського, жваво дебатувалося питання про те, чи всі конституції соймові Речи Посполитої після 1569 р. мали чинність для великого князівства. Всі статті писалося з приводу конкретного питання—чи мали значіння для Литви конституції польських соймів про „кадуки“—безгосподарну спадщину. Про значіння польських конституцій для великого князівства Литовського утворилося два різних погляди. Перший захищали Ольшамовський та С. Пташицький. З них останній писав, що „з р. 1569 для Польщі й Литви був один спільний сойм, й Литва мала підлягати всім його ухвалам (отож і конституціям Л. О.), як що в них не було сказано, що вони до неї стосуються або коли в них було прямо вказано, до кого вони стосуються [1])“. Иншої думки трималися Бершадський С. та Ф. Леонтович. З них перший так формулював свої думки що до сили польських конституцій у вел. князівстві Литовському: „Всяка зміна в Литовському Статуті мала бути прямо вказана в соймовій конституції, як що такої вказівки немає, то по всіх питаннях, що їх визначалося в Статуті, жадна загальна конституція не має сили в Литві [2])“.

Як ми вже сказали всі ці праці писалося з приводу питання про „кадуки“. Сучасний польський історик права Еренкрейц розглядає це питання в звязку з уставою „o ważności zapisów“ р. 1588, уставою, що в ній мова йде про порядок гіпотеки, застави нерухомого майна. Автор каже, що для того, аби вирішити питання чи мала цінність у вел. князівстві Литовськім ця устава, треба звірити її з попереднім законодавством, з відповідними постановами Литовського Статуту (III-ї редакції) та нарешті з судовою практикою вел. князівства після р. 1588.

Роблячи це і зокрема порівнюючи уставу „o ważności zapisów“ з відповідними постановами Литовського Статуту, автор помічає в них певні одміни. Звідси й його думка, що оскільки депутати від вел. князівства Литовського на соймі р. 1588 не заперечували проти цієї устави, що розходилася з постановами їхнього кодексу, який було затверджено на цім же соймі, оскільки в уставі навіть попереднє не вказується, що вона касує відповідні постанови Статуту,—ясно, що вона розповсюджувалася лише на „Корону“.

А втім з другого боку автор зазначає, що инше говорить судова практика. На уставу в ній, в практиці Литви, покликалися, проти цього не заперечував ані суд, ані сторони. Автор наводить (правда нечисленні) акти судової практики вел. князівства, де сторони покликаються на уставу 1588 р.

---

[1]) Пташицкій. Къ исторіи Литовскаго права послѣ третьяго Статута. Птб. 1893, с. 9.
[2]) С. Бершадскій. Литовскій Статутъ и польскія конституціи. Птб. 1893, сс. 64—65.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

При поясненні цього явища Еренкрейц стає на погляд проф. Нольде, який указував, що польське право засвоювалося на Литві шляхом рецепції (це робилося на підставі артикулу 54 розд. IV—III-го Статуту). З другого боку, вказує Еренкрейц, сучасні польські історики права Dąbkowski і Makarewicz доводять, що і право вел. князівства Литовського (і передусім Статут) було за допомічне джерело права в Короні і мало на нього чималий вплив (зокрема на право карне, як це доводить Макаревич). У XVIII ст. в Речі Посполитій вже мало чинність, за Еренкрейцем, право „обоїх народів", на всій території її.

Отже устава, що її призначалося при виданні лише для Польщі, здобула чинність і у вел. князівстві Литовському. Загальні висновки автора такі: „1) В звязку з невиробленістю законодавчої техніки Речи Посполитої XVI в., замість того, щоб шукати суто-зовнішніх форм, що відрізняють конституції обов'язкові на терені цілої Речи Посполитої від обов'язкових у певній частині її, слід досліджувати кожну уставу окремо, і лише цим шляхом іти до висновків про її обов'язкову силу. 2) Устава видана для Корони або для Литви може стати з часом за уставу обов'язкову в обох частинах Речи Посполитої і якраз так і було з уставою „ważności zapisów". 3) У веденні судової литовської практики бачимо систематичність і послідовність, а не хаос і неуцтво. 4) У відносинах між Литвою і Польщею в галузі права, як публічного так і приватнього, помітити можна стремління до зближення, а не ворожі стосунки" (с. 12).

Без сумніву розвідка польського ученого інтересна. Його положення що до вирішення питання про чинність соймових конституцій у вел. князівстві Литовському треба дослідити конкретно кожну з їх і перевірити це на підставі судової практики (досі ж писали лише про відумерщину)—безумовно вірне. А втім розвідка Еренкрейца не робить враження що автор довів чинність устави „o ważnosci zapisów" у вел. кн. Литовськім. Надто вже нечисленні факти з судової практики, що їх наводить він. Отже можна думати, що це були винятки, а постійно в судах поступали за постановами Лит. Статуту. Треба для остаточного вирішення цього питаня більше актових свідоцтв. З другого боку немає сумніву, що автор перебільшує значіння рецепції польського права в Литві (і навпаки), об'єднання їх у право „обоїх народів". Це питання ще не доведене. Опріч того не тільки польське право засвоювала литовська судова практика, але і право римське, магдебурзьке... Самий артикул 54 розд. IV Литовського Статуту говорить про можливість як допомічних джерел у судовій практиці взагалі „прав християнських". В цім чи не проявляється певна упередженість польського вченого Еренкрейца, може не менша ніж упередженість російського вченого Лапо, про яку Еренкрейц згадує?

Л. Окиншевич.

А. Музичка, *Шляхи поетової творчости Івана Франка.* Критична бібліотека. Державне видавництво України. 1927 р. 200 стор. Ц. 2 карб.

Праця А. Музички з'являється цікавим твором поміж иншими студіями присвяченими поетові, часто багатословними, але такими, що нічого нового не подають. Правда, ця хиба, багатословність, почувається і в праці А. Музички, але вона подає й чимало нових, цікавих даних про життя й діяльність Франкову. Так тут ми вперше довідуємось про той значний вплив, що його мав на Франка на його перших кроках його діяльности відомий О. Терлецький, якого й пізніше Франко дуже високо цінив і тому не вважав, як це роблять загально критики, М. Драгоманова за єдиного свого політичного вчителя на підставі його листів до редакції „Друга".

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Далі А. Музичка дуже цікаво й ґрунтовно показує, як вся творчість Франкова була тісно звязана з його життям, як вся його праця певного часу була перейнята одним духом, однією ідеєю, як переплітались між собою його наукові, публіцистичні й поетичні твори. Так, напр., ми бачимо, як ті думки, що їх розвивав німецький вчений Ланґе в своїй праці „Arbeitfrage", яку переклав Франко, відбились у Франковій повісти „Boa constrictor" „Ціла повість", правдиво каже А. Музичка, „оперта цілковито на праці Ланґе про робітницьке життя, і можна сміливо сказати, що викликана навіть тією працею німецького економіста, а рівночасний переклад так сильно впливав на саму повість, що можна зустріти дуже багато в повісті місць, що відповідають думкам у праці „Arbeitfrage" (25). Ця праця німецького вченого відбилася й у багатьох поезіях Франкових того часу, коли він її перекладав на початку його літературної діяльности, напр. у „Товаришам із тюрми", „Каменярі", також у повісті „Борислав сміється" то-що.

Ми не будемо зупинятися на всіх тих фактах, які подає А. Музичка, і які яскраво малюють нам життя Франкове, його літературну діяльність, всі ті впливи, яких зазнав поет і відбив у своїх творах, всю ту кінець кінцем трагедію, яку він пережив. Все це подав А. Музичка добре й ґрунтовно. Зазначимо тільки, що иноді з літературними впливами він уже трохи зловживає. Так напр., на нашу думку, ніякого впливу не можна побачити в таких виразах „Утраченого й повернутого раю" Мільтонового і „Мойсея" Франкового;

1. Чей голос ныне
В защиту прозвучит иль возраженье,
питає герой поеми „Утраченого раю"
2. И стихло все-как воздух в час полночи
Иль полдня зной,—его внимая речи
3. Едва замолк он, как великий ропот
По сонму пробежал. Подобным гулом
Звучат порой расселины утесов,
Когда ночной затихнет ураган.

1. Рад я знати чия рука
Підійметься на мене,
питає Мойсей.
2. У глибокім мовчанню сю річ
Вухом ловлять Гебреї.
3. А з сміхом тим в парі
По народі йшов клекіт глухий,
Як у градовій хмарі.

Наприкінці своєї праці А. Музичка подає коротенький розділ (В) „Декілька уваг що до форми" (Франківських поезій 191—200), де він виступає проти тих критиків, які закидали Франкові недосконалість, недовершеність форми його творів. А. Музичка дивується, як це можна робити Франкові, що був „поет з природи, людина незвичайно широкого та вразливого поетичного чуття, живої пластики, гарний знавець усякої поетичної техніки, почавши від народньої, а скінчивши на сучасній вишуканій формі й верлібрах, постійний перекладач класичних творів (ліричних поем, драм), поет-теоретик, що подає иншим поради та вказівки на кожному кроці, в кожній рецензії та статті Літер. Наук. Вістн., від 1898 р. почавши, на мистецьке слово, на закони поетики, на ріжноманітність форми, що закидає молодим поетам незнання будови сонету, поет практик, що бажає познайомити читачів навіть із такими родами поезії, як fin de siécle XIX в. „Ода до велосипеда" (191). Все це так, і ніхто цього не заперечує. Але вже сама різноманітність, та частина розумування, що її повинен був уносити в свою діяльність Франко, навіть та різноманітна колосальна продукція, яку виявляв Франко, рівної якій ми мабуть не найдемо ні у кого иншого, повинні були зробити своє діло. А. Музичка наводить де-які приклади надзвичайної музичности віршів Франкових хоч би з того-ж „Мойсея". А скільки є там і недодержаних віршів, не вирізблених як слід. А. Музичка наводить слова Франкові, де він каже, що він завжди виконував свої твори й поважно ставився до слова, до форм. Але Франко теж казав, підчас иншого настрою в листі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

до Павлика (1879 р.): „Ви знаєте, що пишучи що небудь, я зовсім не хочу творити майстерверків, не дбаю о викінчення форми і т. д. не тому, що се само собою не хороша річ, але тому, що на тепер головне діло в нас саме думка,—головне завдання писателя—порушити, зацікавити, вткнути в руки книжку, здобути в голові думки". З Франком було теж саме, що з російським поетом Некрасовим, якого він перекладав і цінив. І з цього боку Франко не потрібує такого захисту, який робить йому А. Музичка. У збірці, скажімо „З днів журби" ми бачимо, можна сказати, бездоганні вірші, але скільки є й чистої риторики й віршів цілком не оброблених, і це ніскільки не зменшує ваги й слави поетової.

М. Марковський.

Хроніка.

Історична Секція Української Академії Наук в 1926 році. Організація історичного (в широкому розумінні) досліду, звязана тепер з Українською Академією Наук, як всеукраїнським науковим осередком, в 1926 році далі зіставалася в попередньому „тимчасовому" стані, чекаючи обіцяної реформи Академії, що мала принести більш постійні орґанізаційні форми академічному життю. „Катедра історії Українського Народу" (нової доби) Укр. Акад. Наук, обсаджена академиком М. С. Грушевським, служила організаційним осередком історичного досліду. „Історична секція при Укр. Академії Наук"—продовження тої історичної праці, що велася перед тим в київському „Українському Науковому Товаристві", під головуванням того-ж акад. М. Грушевського, далі була за організаційний сполучник, що об'єднував історичні установи Академії, звязані з сею академічною катедрою, з установами поза-академічними і з широкими кругами дослідників і любителів історичного знання. Прилюдні засідання, що уряджувалися Секцією та її історично-економічною підсекцією, притягали широкі маси викладачів і слухачів київських шкіл і жадної знання молодіжи; особливо урочисті засідання, уряджувані з нагоди роковин визначних історичних подій, або заслужених діячів української науки і культури заходом Секції спільно з Науково-дослідчою катедрою історії України і редакцією „України", відвідувалися великою силою публіки. Засідання комісії більш спеціяльного характера гуртували наоколо себе тісніші ряди спеціялістів і мали значіння більш лабораторне, спільними силами накреслюючи чергові завдання праці та методи її розвязання. Орган Секції „Україна", разом з иншими виданнями, гуртував наоколо себе сотні наукових робітників з усіх частин Української землі. Обмін анкетами й інструкціями кермував роботою довгої фаланги дослідників-збирачів, що рухалася на її широких просторах.

Заразом орґанізований обмін виданнями з закордонними установами (завдяки певній скількості безплатних примірників, що Державне Видавництво України відступало для сього обміну) помагав утримувати сей науковий рух в звязку з рухом світовим. Наукові видання Секції розсилалися більш як на 100 закордонних адрес: до головніших публічних бібліотек Европи й Америки, до академій наук і наукових товариств, до редакцій наукових часописів, а також і деяким найвизначнішим науковим спеціялістам Старого і Нового Світу; викликали увагу і заінтересовання, систематично відмічалися в кількох спеціяльних виданнях, викликали уваги

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і обговорення. Особливу увагу Секція звертала також на клуби й гуртки української соціялістичної молодіжи за кордоном, посилаючи їм все можливе з своїх видань. Скорочувався натомісць обмін з установами Радянської України і Союзу, за директивами Держ. Вид., що щедро даючи безплатні примірники для закордонного обміну, вимагало крайньої ощадности в роздачі й розсилці дарових примірників у межах Союзу.

Можна не перебільшуючи сказати, що 1926 рік був роком дуже інтенсивного розвитку дослідчої історичної праці. Широкі перспективи культурного й наукового руху, начеркнені пленумом Укр. Науки зібраним у Київі в січні 1926 року, натхнули наукове життя Радянської України новою енергією. Крилаті слова про бажання Радянської влади дати науковим робітникам України можливість широкої, нічим не звязаної наукової праці, і—невеликі самі собою, але дуже цінні після вимушеної гострої економії попередніх років асигновані кошти, „голодних“ в широкім розумінню сього слова, окрилили їх великими надіями. Наукове життя попливо під широко розпущеними вітрилами.

Правда, не далі як через півроку, сі надії показалися перебільшеними, в дечім ілюзорними. Гасла суворої економії залунали знову. Світлі можливості повного свобідного ходу наукового життя відсувались далі і далі— в далеку далечинь. Але робота все таки йшла, переборюючи всі труднощі й недогоди, в надії кращої будучности.

Дуже дошкуляв не тільки брак грошей, але й нарегулярність в виплатах призначеного, вічна перспектива все нових і нових урізок і скорочень. З другого боку—відсутність відповідних засобів праці, книг, матеріялів, нарешті недостача відповідних приміщень, крайня тіснота, в котрій задихалася розпочата праця. Клопотання Історичної Секції про відповідне приміщення (про передачу їй будинку № 35 при ул. Короленка, що звільнився Інспекцією Праці), розпочате ще літом 1925 року, зіставалися незадоволені весь час; не вважаючи на всі підтримки з боку НарКомОсвіти й Академії Наук, і на всі обіцянки, що з сього приводу давалася київським Викон. Комітетом, історичні установи Академії по нинішній день тиснуться в трьох кімнатах при ул. Короленка 37, не маючи ніякої змоги розгорнути свою працю, свою бібліотеку, свій підручний робочий апарат. Се все ще зістається одною великою перешкодою в роботі.

З другого боку, серед сих труднощів, недогід, перешкод, які виникали в розвою роботи, можна було собі відповідно оцінити значіння нашого журнала як великого двигача сеї роботи, що регулював її, збирав коло неї відданих науковій праці людей, викликав все нові й нові сили з провінції, з ширших верств не тільки інтелігентських, але й робітничих і селянських. Цілком не заінтересована матеріяльною стороною видання, що лежить виключно в руках його власника—Державного Видавництва, Історична Секція натомість дуже цінила можливе його поширення, як зріст контакту і звязків з як найбільшими кругами заінтересованих питаннями української культури й науки людей з усіх українських земель, радянських і закордонних. Вона не жалувала своїх сил і часу на кореспонденцію, інформацію, керівництво тими людьми, що звертались до неї в тих справах, старалася добором змісту і матеріялу своїх видань іти на зустріч запитам і інтересам сих культурних мас, і з любов'ю слідила за зростом числа передплатників і кругу співробітників—принципіяльно уділяючи певні місця саме початкуючим. Тому дуже прикро була вражена наміром Держ. Видавництва піднести передплату на „Україну“, щоб зменшити дефіцит. На гадку Секції належало йти в протилежнім напрямі: дбати про збільшення передплатників і тиражу: збільшати тираж і знижати тим чином собівартість книжок; добиватись державних дотацій на по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

криття дефіциту, і т. д. Але їй не удалося переконати в сім управу Держ. Видавництва, передплата була збільшена, і знизила число передплатників приблизно на 20%. Але Секція вважає своїм обовязком шукати способів вернутися до старого рівення передплати, хоч би ціною деякого зменшення обсягу часописи. В 1927 р. навпаки—компенсацією за збільшення передплати явилось деяке збільшення журналу, що дало можливість ввести нову рубрику: „Бібліографічний огляд науково-дослідчого і науково-видавничого руху за 1926 рік". Крім того передплачування „України" дає право передплатникам одержувати за зменшену ціну инші видання Секції: на 1927 рік число таких додаткових видань дійшло вже 5 книг, і буде далі, очевидно, зростати.

Загалом, видавнича діяльність Секції в 1926 р. виглядала вже досить показно. Вона випустила 5 книг України (6 нумерів, загального порядку кн. 16—20), „Науковий Збірник" за р. 1926 і „Київ та його околиця", (б. Записок Укр. Наукового Товариства т. XXI і XXII), „Первісне Громадянство" 1926 вип. 1—2, „Історії Укр. Літератури" т. V ч. 1, „Пам'ятники українського письменства" т. I, „Український Археографічний Збірник" т. I, „Записки іст.-філ. відділу Академії" т. XI, що містить другу книгу праць Секції (вийшов уже в 1927 р.); її-ж заходом вийшов юбілейний збірник чл. кореспп. Академії В. І. Щербини („Нові студії з історії Київа"), —разом фактично 13 книг з 200 арк. друку. Крім того розпочато друком книги, що вийдуть уже в 1927 році: збірник „За сто літ", кн. перша, і „Українські Народні Думи", т. I, і сюди ж належить додати ще „Студії з історії України" Науково-дослідчої Катедри — організації формально окремої, але фактично міцно звязаної з Секцією.

Число академічних історичних установ об'єднаних Секцією зросло в 1926 р. з 7 до 9: крім попередніх—Комісії „Культурно-Історичної", Комісії Історичної пісенности, чотирьох порайонних комісій та комісії Археографічної, в р. 1926 затверджено ще дві нові академічні комісії: „Комісію старої історії України" і „Комісію новіщої історії України". Сюди ж фактично належить дорахувати ще Науково-дослідчу Катедру історії України з її Кабінетом Примітивної культури, що теж інтензивно розвивалися в сім році в тісному контакті з Секцією. Рахуючи саму Секцію з її підсекцією і академичну Катедру історії українського народу число всіх установ дійшло 14.

Число засідань і заслуханих та обговорених доповідів зросло теж дуже значно, бо з огляду на велике число праць явилась потреба крім прилюдних засідань Секції уряджувати засідання тісніші, зложені з спеціялістів, де обговорювалися праці більш спеціяльного характера. Всього Секція відбула 28 засідань, де заслухано і обговорено 68 праць. Святочних засідань було три, вони були присвячені століттю січневого повстання 1826 року, тридцятиліттю смерти Драгоманова і десятиліттю смерти Франка. Два юбилеї відсвятковані при ближчій участи Секції: ак. М. С. Грушевського і чл. кор. Академії В. І. Щербини внесли в діяльність Секції р. 1926 особливо урочисті ноти. Вона була інтензивна, планова, повна динаміки й руху.

Праці зачитані в чергових прилюдних засіданнях секції в 1926 році:

Борщак І.—Вольтер і Україна.
Петровський М.—Літопис Самовидця як джерело часів Хмельниччини.
Руднев В.—Фінансовий устрій України за Малорос. Колегії.
Шамрай С.—Спомини Ол. Ол. Русова.
Ржіга В.—Гармонія мови „Слова о Полку Игоревѣ".
Айзеншток І.—Квітка і Погодін (до історії літературних відносин).
Лященко А.—Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу
Данилов В.—П. А. Куліш і М. О. Максимович.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

акад. Студинський, К. О.—Перша зустріч М. Драгоманова з галицьким студентством.
Глушко, С. В.—Спомини І. В. Антонович про Драгоманова.
Шамрай, С. В.—З листування Галагана 1859 р.
Грушевський, О. С.—Тяжкі роки в житті Драгоманова (1890—5 рр.).
акад. Грушевський, М. С.—Пам'яти акад. М. Т. Біляшівського.
Грушевський, О. С.—М. Т. Біляшівський в Київському Науковому Товаристві.
Возняк, М. С.—Листування Нечуя з Галиччиною.
Баранович, О. І.—Господарчий розвиток півд. Волини XVIII в.
Грушевський, О. С.—Воєводське управління в Київі XVII в.
Рудницький, Єв.—До історії козакофільства.
акад. Бузескул—З історії критичного методу (Ранке та Штенцель).
акад. Студинський, К. О.—Критика Драгоманова на перше число львівської „Правди" за р. 1874.
акад. Грушевський, М. С.—Герасим Смотрицький як сатирик.
Щербина, В. І.—Київський відділ „Рос. Библейскаго Общества".
Рябінін-Скляревський, О.—З революційного руху 1870-х рр. (Одеська громада).
Щербина, В. І.—Київ в кінці XIX та на початку XX в.
Ржіга, В. І.—Ярослав Осмомисл.
Козаченко, А.—Пережитки цехового устрою в сучасних гадяцьких цехах.
Абрамович, Д—З листування М. І. Костомарова з гр. А. Л. Блудовою.
Бужинський, П.—Службове листування І. Котляревського.
акад. Студинський, К. О.—Перші соціялістичні процеси в Галиччині.
Козаченко, А.—До історії літературного руху 40-х років на Україні.
Шамрай, Ганна—З літературної спадщини М. К. Велецького.
Бужинський, П.—Полтавський магістрат.
Грушевська, К. М.—Іван Богуславець і Маруся Богуславка.
Лященко, А. І.—Билина про Івана Гостевого сина.
Айзеншток, І. Я.—Листи Порфірія Кореницького.
Житецький, Г. П.—О. О. Потебня в 60-х рр.
Рябінін-Скляревський, О. О.—З революц. руху 70-х рр. (Елисаветгр. гурток).
акад. Грушевський, М. С.—З старої сатиричної літератури: промова Мелешка.
Житецький, Г. П.—Закриття Юго-Зап. Геогр. Об-ва в 1876 р.

Праці зачитані в історично-економічній підсекції:

Баранович, Ол. Ів.—З історії заселення Півд. Волини.
Грушевський, Ол. С.—Старшинські захоплення міських земель XVII—XVIII вв.
Жданова, Н. М.—З архіву Я. Новицького.
Нечипоренко, П. І.—Умови праці на батуринських та глухівських „національних строєніях".
Петровський, М. Н.—Три Поповичі.
Тищенко, М.—суконна фабрика Київського „Приказа Общественнаго Призрѣнія".
Франюк, Т. З.—З історії Винницької околиці XV—XVI вв.
Шамрай, С. В.—Боришпіль в XVIII вв.
Юркевич, В. Д.—Звенигородщина в XV—XVI вв.

Праці зачитані в урочистих засіданнях, уряджених Секцією спільно з Науково-дослідчою катедрою та Редакцією України:

Грушевський, М. С.—1825—1925.
Рибаков, І.—1825 рік на Україні.
Міяковський, В. В.—Справа Балабухи.
Гермайзе, О. Ю.—Рух декабристів і українство.
Грушевський, М. С.—Місія Драгоманова.
Житецький, Г. П.—Останній виїзд М. П. Драгоманова закордон.
Гермайзе, О. Ю.—М. П. Драгоманов в українській історіографії.
Грушевський, М. С.—Апостолові праці (І. Франко).
Возняк, М. С.—Франко в добі радикалізму.
Коссак І.—Спомини про Івана Франка та його братів.

Праці обговорені в тісніших засіданнях Секції:

Грушевський, М. С.—І. А. Линниченко, посмертна поминка.
Сулима, М.—Конструкції з прийменником „по" в Шевченковій мові.
Горбань, М.—„Записки о Малой Россіи" О. Шафонського.
Грушевський, О. С.—З побуту старшини XVIII в.
Айзеншток, І. Я.—Листи Порфирія Кореницького.
Станиславський, З.—Недруковані твори А. П. Свидницького.
Возняк, М. С.—Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка;
Його-ж—До життєпису Костомарова.
Його-ж—Листи Г. С. Єфименка з заслання.
Богданова, Н.—Альбом М. Д. Селецької.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Макарушка, О.—З сучасної галицької школи. Анкета з ділянки асоціяції з'образжень (референт проф. Пелех).

Житецький Г. П.—Одруження Франка.

Лизанівський, І. М.—Франко в роках 1911—12.

Мочульський, М. М.—І. Я. Франко, спомини з 1890 і 1900-х рр.

Шугаєвський, В. А.—Мідяний змієвик Чернигівського Музею.

Горбань, М.—Лист П. Мировича до батька мазепинця.

Берченко, Е.—Настінні розписи українських хат (Реферує Д. М. Щербаківський).

Пікус, М.—Винний одкуп в Новгор.-Сіверськ. намісництві (реферує О. С. Грушевський).

Грушевський, О. С.—З історії Любецької околиці (реферує О. Ю. Гермайзе.)

Варнеке, Б.—В справі археологічної мапи України.

Слабченко, Т.—Автобіографія Кропивницького.

Музичка, А.—З творчости І. Тобілевича (Карпенка-Карого): перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси „Батькова казка".

Ярош П.—„Добродій", заборонена цензурою перерібка „Глитая" М. Л. Кропивницького (1895).

Відкладаючи до другої книжки обговорення діяльности поодиноких історичних установ, що входили в склад Секції, сим разом скажемо ще скілька слів про академічну катедру, що ставила її керуючий осередок.

Академічна Катедра Історії Українського Народу складалась сього року формально з двох осіб: академика М. С. Грушевського, що сю катедру займав, і секретаря (штатного співробітника Академії) П. С. Глядківського; але в ширшому розумінню всі 11 штатних акад. співробітників історичних установ, звязаних з цією Катедрою і члени, наукові (нештатні) співробітники і постійні учасники сих установ, числом до 160, рахуючи разом з Науково-дослідчою Катедрою, являлися співробітниками також і сеї Катедри, виконуючи її доручення, вносячи свою працю в загальний план її роботи і являючись таким чином її учасниками.

Робота самого академика М. С. Грушевського скупчувалася сього року коло історії першого українського відродження, 1580—1610. Він випустив сього року першу частину V тому своєї історії Укр. літератури, що служила вступом до історії сього „першого відродження" і підготовив до друку другу частину сього тому, що містить історію самого відродження (вийшов в 1927 році). Обробляв історію київської творчости першої половини XVII в., як продовження історії сього відродження, і перевів пробну зводку матеріялу для історії Хмельниччини, 1650—1651 рр., як підготовку IX тому своєї Історії України - Руси.

Під безпосереднім керуванням Катедри переводилося обслідування невиданого архівного матеріялу до історії України другої половини XVII в. в. архівосховищах Радянського Союзу і закордонних, для задуманих видань: корпусу до історії Козаччини (розпочатого в 1900-х рр. львівською Археографічною Комісією і перейнятого тепер Історичною Секцією), актів до історії українсько-московських відносин (видаваних Костомаровим і з його смертю перерваних) і українського дипломатарія XVII в., а також для „Історії України - Руси" ак. М. С. Грушевського. Робота ся в 1926 р. велася паралельно, за планом ним виробленим, в архівосховищах Москви, Львова і Кракова; звідомлення про неї було подане в попередній книжці „України".

Під загальним кермуванням Катедри велося також обслідування соціяльних пережитків України, себто збирання матеріялу для дослідження соціяльної преісторії України. Ближче ся робота зосереджувалася в Кабінеті Примітивної Культури і там про неї буде мова.

Натомість розроблення соціяльно-економічної історії концентрувалося в Науково-дослідчій Катедрі і буде обговорене в її звідомленню.

Під безпосереднім керівництвом Катедри стояли також заняття українською історіографією, що дуже оживилися протягом 1925 — 26 рр., в звязку з святочними поминками, присвяченими визначнішим діячам укра-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

їнської історіографії: в 1825—26 р. відбулись урочисті засідання, присвячені Костомарову, Драгоманову й Франкові; в 1927 р. такі засідання були присвячені Кулішу і Лазаревському, в 1927—28 підготовляються такі урочисті поминки Максимовичу й Антоновичу. Сі поминки й доповіді зачитувані, потім видавані в „Україні" в спеціяльних книжках, присвячених одному котромусь з сих діячів української історіографії, також звязані з тим діскусії над їх діяльністю, видання нового біографічного матеріялу і недрукованих праць, листувань, то що, дають дуже корисні імпульси заняттям історією української історіографії в звязку з історією громадських і політичних течій і підготовляють здійснення того, що нам бракує: історії української історіографії в звязку з історією української політичної думки.

При такій великій організаційній роботі і звязаній з нею широкій кореспонденції з науковими установами, видавництвами і поодинокими ученими Союза і Закордону, Катедра мусить болючо відчувати відсутність штатних співробітників: в 1924 р. було їх три, але в 1925 р. число се звелось до одного! В 1926 р. Катедра зняла питання про призначення їй ученого секретаря, одного наукового і одного науково-технічного співробітника, але клопотання се не вінчалося успіхом, і мусить поновлятися далі і далі до свого сповнення.

Соті роковини народження Л. І. Глібова 6 березня ц. р. урочисто відсвятковано в Чернигові та на Чернигівщині. У святі взяли участь всі школи та клуби Чернигівської округи, присвятивши Л. Глібову вечірки 5 березня. Чернигів, де прожив поет половину свого життя (33 роки), де відбулася його письменницька, журналістська та громадська діяльність, відмітив це свято української культури трьома днями. 27 лютого ц. р. Чернигівське Наукове Товариство влаштувало прилюдні збори, де було заслухано доповідь Б. М. Шевелева „Нові дані до життєпису та творчости Л. Глібова". У день свята 6 березня ц. р., Ювілейна Комісія влаштувала в Чернигові у будинкові, де вчителював Глібів, урочисті прилюдні збори Комісії з представниками наукових закладів України, партійних, радянських та професійних організацій м. Чернигова. Збори відкрилися доповіддю ініціятора свята Б. М. Шевелева про Глібова, як громадського діяча та письменника. Доповідач на підставі матеріялів архівів м. Чернигова та архіву кол. Сенату висвітлив нову сторінку життя Л. Глібова, про причетність Глібова до справи першої організації партії „Земля и Воля" р. 1863, про звільнення поета з посади вчителя Чернигівської гімназії, про заборону „Черниговскаго Листка" та про ролю останнього в українському рухові 60-х років. Крім того доповідач подав нові відомості про святкування в Чернигові р. 1891 50-ліття літературної діяльности Глібова та про недосліджену до цього часу російську спадщину поета. Другий доповідач А. В. Верзилов подав відомості та думки про Глібова на підставі спогадів деяких сучасників поета. Директор Чернигівського Музею М. Г. Вайнштейн подав відомості про куток Глібова, влаштований при Чернигівському Музею, а саме про історію організації кутка та про склад експонатів його.

Після цих доповідів з привітанням від Всеукраїнської Академії Наук виступив академик С. О. Єфремов, визначивши велику заслугу перед укр. рухом 60-х рр. Глібова, як редактора—видавця першого українського часопису „Черниговскій Листокъ" „Чого при більших можливостях, у більшому культурному центрі, Київі, не змогли здійснити такі укр. діячі, як Антонович та Драгоманов, те здійснив Л. Глібів у глухому Чернигові". Такими словами визначив Єфремов заслугу Глібова. З привітанням від Ніжинської дослідчої катедри та Ніж. Інституту Нар. Освіти виступив

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

проф. Є. А. Рихлік, що підкреслив ролю м. Ніжина в житті Л. Глібова. Від літературно-наукового Т-ва та дослідчої Катедри при ВУАН вітав збори А. Д. Лебідь, що підкреслив ролю Чернигова, як культурного осередку, якому необхідно дбати про охорону своїх пам'яток культури.

Син письменника О. Л. Глібів, що приїхав до Чернигова з Кременчуччини, сердечно вітаючи збори й дякуючи організаторам свята, зазначив, що шанування пам'яти його батька, це вдячне визнання ролі Л. Глібова в історії українського письменства, заслужене його стражданнями та творчою працею. „А перша повна збірка творів Л. Глібова, яку друкує ДВУ, буде найкращим нерукотворним пам'ятником, до якого не заросте народня стежка". Далі виступали з привітанням представники від черниг. Наукового Товариства, черниг. секції наукових робітників, від черниг. Інституту Нар. Освіти та чернигівської спілки „РобОсвіти". Нарешті з великою увагою було вислухано численні телеграми та привітання, одержані не тільки з ріжних місць України та РСФРР, але й з-за кордону; а саме—від таких установ та окремих осіб: від львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, від відділу народів західніх культур РадНацМен'у Наркомос'у РСФРР, від Народнього Комісаріяту Освіти України, від Всенародньої Бібліотеки України при УАН, від музею українських діячів науки та мистецтва УАН, від редакції журналу „Життя й Революція", від ЦК спілки селянських письменників „Плуг", від секції укр. літератури харківської науково-дослідчої катедри письменства, від дніпропетровської катедри українознавства, від одеської комісії краєзнавства при УАН, від вінницької філії Всенародньої Бібліотеки та Кабінету виучування Поділля, від Чорноострівської семирічної труд. школи, від Чорноострівського райкому спілки „РобОсвіти", від Київського центрального Історичного Архіву ім. Антоновича; від Інститутів Нар. Освіти — Полтавського, Одеського, Миколаївського, Кам'янецького та Херсонського; від педтехнікумів—Червоноградського, Вінницького ім. Ів. Франка, Тульчинського, Павлоградського, Остерського ім. Л. Глібова, Білоцерківського, Мринського; від секції наукових робітників—Київської, Полтавської, Дніпропетровської, Миколаївської; від Полтавського Наукового Товариства; від музеїв—Всеукр. Істор. Музею ім. Шевченка, Всеукраїнського Соціяльного, Харківського Музею укр. мистецтва, Полтавського, Дніпропетровського, Одеського історико-археологічного; від дійсного члена Ленінградської Академії Наук Б. М. Ляпунова, М. Жука, П. Герасимова, І. Капустянського.

Крім того, від Київського видавництва „Сяйво" одержано подарунок—примірник його ювілейного видання творів Глібова в коштовній оправі.

7 березня ц. р. Ювілейна Комісія з гостями відвідала могилу Л. Глібова у Троїцькому манастирі в Чернигові й уквітчала її вінком.

Увечері, 7 березня, у буд. Освіти Комісія влаштувала масову вечірку пам'яти Л. Глібова. На цій вечірці після вступної доповіди гурток аматорів виставив п'єсу Глібова „До мирового!", а потім з участю симфонічної оркестри спілки „РобОсвіти" було виставлено оперу — пантоміму „Вареники" (слова Л. Глібова), муз. Ступки. Пам'ять ювіляра було вшановано вставанням і жалібним маршом Шопена.

З святочних засідань инших осередків Чернигівщини одмітимо свято остерське. Тутешній педагогічний Технікум імени Леонида Глібова присвятив йому 4 та 5 березня. Зал технікуму був прибраний килимами, плахтами й рушниками. Студенти виготували ілюстрації до байок Глібова, а також плакати з текстом творів Глібова, портрет та бюст Глібова. Крім доповідів про життя й творчість Глібова та декламації творів його, хор технікуму та його солісти виконали пісню Глібова „Стоїть гора високая" і байку Глібова „Горлиця й Горобець" (музичне solo).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

5-го березня святкував ювілей і ніженський Інститут Народньої Освіти, в стінах якого одержав освіту Глібів. З доповіддю виступив проф. Є. А. Рихлік. Нарешті хотілося б навести два уривки з привітань, що гарно малюють постать Глібова. „Чудова мова його творів, — зазначено в одному з привітань—їх ніжний і зворушливий ліризм, любов до рідного краю та до правди й освіти, що бренить у кожному їх рядку, любов до дітей, що їм присвятив він багато чудових творів, незрівняний суто-український гумор та суто-український колорит його байок — у віки вічні будуть приваблювати кожне серце українське, а популярність його творів по всіх краях, де живуть українці, буде вічним нерукотворним пам'ятником славетному письменникові, що не пішов за прикладом своєї хмари в байці—не пролив дощу свого хисту над чужим широким морем, а скроплював сцілющою водою своєї поезії рідний край „на кожную стеблиночку пролив якусь росиночку і віку додавав".

„Приєднуємо свій голос", зазначено в другому привітанні „на пошану славетного найпопулярнішого на Вкраїні байкаря — лірика, шукача „правди і просвіти", українського культурника — гуманіста „Дідуся Кенира", знавця дитячої душі, що своїми творами виявив перед усіма глибину селянської мудрости, прибравши для неї влучну, популярну форму байки і барвисту образну мову, що серед темної ночи царату віддав свої симпатії робітничому люду, обстоюючи його інтереси проти „вовків" — панів, економічного, соціяльного визискування, проти бюрократизму, хабарництва,—що своїми байками увійшов так під селянську стріху, як і в будинок робітника, наблизившись своєю творчістю до найширших народніх мас, як мало хто з инших укр. письменників, що гордо, високо ніс свій обовязок культурника—байкаря і тим прокладав стежку до відродження пригноблених мас за часів царату".

Б. Ш.

Вшанування памяти П. Куліша й О. Лазаревського в Історичній Секції УАН. В 30-ті роковини зі дня смерти П. О. Куліша й 25-ті О. М. Лазаревського, Історична Секція Укр. Академії відбула урочисті прилюдні збори в академичній залі Всенародньої Бібліотеки України, відзначені присутністю великого числа публіки і серед неї головним робом української молоди вищих шкіл Київа.

На засіданню в честь П. О. Куліша в неділю 20 лютого Голова зборів акад. М. С. Грушевський прочитав студію про „Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости", а Ігн. П. Житецький — огляд листування „Куліша й Костомарова" (1860—70 рр.). Обидві ці статті разом зі статтями проф. Ол. Грушевського про „Повісті Куліша з середини 1850-их років", акад. К. Студинського „До історії звязків Куліша з Галичанами в рр. 1869—70" надруковані в 1—2 ч. „України" за сей рік—тому переказувати їх змісту не будемо. Підчеркнемо тільки їх побажання, щоб річниця ця послужила „заохотою до вивчення Кулішової творчости не в аспекті самої „уєдиненної" індивідуальности його, а в увязці з його верствою в минулому і з його поколінням—в сучасности".

Засідання присвячене пам'яти 25-річчя смерти А. М. Лазаревського (1834 — 1902) відбулося в тому ж приміщенні Всенародньої Бібліотеки України в неділю 10 квітня. З доповідями виступили: акад. М. Грушевський, акад. М. Василенко, Катерина Лазаревська (донька покійного історика) й проф. О. Гермайзе. Вони будуть надруковані в черговій 4-ій кн. „України", що має бути присвячена памяти Олександра Матвійовича.

Акад. М. Грушевський почав свою доповідь про наукову спадщину О. М. Лазаревського та її дослідження такими словами: „Сього року Українська історіографія зачинає сплачувати свій довг заслугам О. М. Лаза-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ревського. Довг задавнений і великий"... Вся доповідь його овіяна була цими акордами сердечности, теплоти й пошани до небіжчика. За найвидатніші із творів покійного ювіляра акад. Грушевський визнав: „Студіи о посполитыхъ" (1866), „Обозрѣніе Румянцевской описи" (1866—7), Монографію про Полуботка (1880), генеалогію „Людей старой Малороссіи" та „Описание Старой Малороссии". В кінці він висловив надію, що заснування спеціяльної академічної комісії для дослідуаукраїнської історіографії послужить дальшому розвиткові сих студій [1]).

Акад. М. П. Василенко в своїй доповіді про „Головні моменти життя й діяльности О. М. Лазаревського" прочитав лише невеличкі уривки зі своєї роботи біографічного характеру про О. М. Особливий інтерес у присутніх викликали ті моменти в доповіді, які оповідали про взаємовідносини між Лазаревським та його сучасниками. Докладно були висвітлені також і деякі менш відомі сторони його наукової діяльности.

К. О. Лазаревська, яка подала як епіграф досвоєї доповіді слова Е. Лявіса: „L'image renouvellera l'enseignement historique", нагадуючи, що одним з ініціяторів утворення в Київі музею був О. М., розповіла, як він збирав для своїх колекцій взірці народньої творчости, портрети історичних осіб, які найчастіше зберігалися по манастирях. Маючи свою велику збірку старовинних портретів, він міг доповнювати рідке видання середини минулого сторіччя: „Изображенія людей знаменитыхъ"... Бекетова, М. 1844.

Проф. О. Гермайзе виголосив доповідь: „О. Лазаревський в українській історіографії". Він зазначив попередню до Лазаревського роботу над вивченням української історії виданнями історичних матеріялів, та спеціяльні роботи над місцевою історією (для Правобережжя—праці Руліковського, для Лівобережжя—праці Максимовича); зазначивши основні риси наукової творчости Л-го, він підкреслив відсутність у нього соціологічного методу, не зважаючи на те, що Лазаревський переважно досліджував процеси соціяльного характеру, потім—відсутність загальної концепції українського історичного процесу, яка була і то в виразній формі у В. Антоновича, нарешті—невиразну національну позицію О. Л-го, що робили його більше симпатиком українського руху, аніж його діячем.

На тиждень пізніше, 17 квітня, в музеї м. Конотопу на Чернигівщині, звідкіль походив О. М. Лазаревський, була улаштована вистава, а також урочисте засідання на його честь.

Слідуючий в цьому році ювілей, що його ухвалила святкувати Історична Секція на своєму засіданні 19 квітня—це століття появи в світ збірника „Малороссійскихъ пѣсень" М. Максимовича, колишнього професора і першого ректора Київського Університету. Поява цієї книжки утворила собою визначну межу в історії розвитку української національної свідомости. Святочне засідання присвячене М. Максимовичу має відбутися 2-го жовтня. В р. 1928-му ухвалено відбути також урочисте засідання присвячене В. Б. Антоновичу, з нагоди 20-ої річниці його смерти. *Ф. С.*

Ювілейні збірники на честь акад. М. С. Грушевського. Організаційний Комітет для переведення ювілейних свят на честь акад. М. С. Грушевського мав щасливу думку звернутись з проханням до колективу стенографів на чолі з О. Герштанським, що працює при Академії Наук, записати всі ті промови, які будуть виголошені підчас урочистого засідання в актовій залі Інст. Нар. Освіти. В такий спосіб були зафіксовані не тільки дві великих промови самого ювілята, сказані без писаних нота-

[1]) Ся комісія вже заснована, в травні с. р. Одним з перших діл її має бути збірка найраніших, мало видомих і мало приступних праць Ол. М. Лазаревського.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ток, але і всі инші промови представників Української Академії Наук, закордонних гостей, делегатів від наукових і громадських установ Київа та инших міст України й Союзу. Вони вийшли тепер коштом і заходами Ювілейного Комітету під назвою „Ювілей Акад. М. С. Грушевського" і поділяються на декілька відділів: I. Ювілейні засідання в Київі, Харкові, Кам'янці на Поділлю та Одесі; II. Привітання від наукових інституцій та ріжних установ УСРР. III—Персональні привітання з ріжних місць радянської України; IV—Привітання з инших республік СРСР; V—Привітання з Західньої України. VI—Привітання від Українців за кордоном. VII—Привітання від чужоземних установ і учених.

Не лише кожний відділ, а майже всі промови й привітання читаються з великим захопленням і інтересом; навіть слова людей, що не стоять близько до науково-культурної й громадської діяльности, яким було присвячене ціле життя ювілята, тільки доповнюють загальну картину, підкреслюють ріжноманітність і одночасно послідовність його провідних думок, дають суцільний образ його сорокалітній науково-культурній і громадській праці. Все це яскраво виявляється як в тих рядках, що надруковані за підписом людей, що близько знають акад. Грушевського у Київі й у Львові, так і на останніх сторінках збірника, де вміщені привітання з чужоземних країн, головним робом від Академій Наук. Особливо докладно, величаво й талановито змальована постать ювілята під майстерським пером чешського ученого, професора пражського університету Й. Бідла.

Книжка під назвою:

„Ювілей Академика М. С. Грушевського (1866 — 1926)" продається у всіх книгарнях Державного Видавництва України, Руху, Часу та инш. Ціна 1 карб. 50 коп.

Українська Академія Наук відзначила зі свого боку цей ювілей в належній і відповідній формі, передавши до друку великий збірник статей і розвідок на честь акад. М. С. Грушевського розміром на 40 друк. аркушів.

Участь в ньому візьмуть приблизно коло 100 авторів між ними числені видатні европейські вчені. Статті друкуються на мові авторського рукопису, деякі з них в супроводі числених ілюстрацій і фотографій.

Виходу в світ цього збірника можна чекати в-осени цього року.

В звязку з першим виконаням тих завдань і дезидератів, що поставили перед собою наукові й ширші громадські кола в день ювілейних свят минулого року—приходить на думку одно справедливе побажання, що було висловлено в той час і досі не виконано: відновити присвяту народній трудовій школі на Курінівці у Київі, що була збудована й утримувалася коштами батька ювілята і знов вважати її за школу імени С. Ф. Грушевського.

Ф. С.

Ucrainica в старих часописах. Переглядаючи старі німецькі часописи по віденських і берлінських бібліотеках (1919—1922 рр.), автор цих рядків зібрав чимало матеріялів по українознавству на чужих мовах (передовсім у німецькій мові), а користуючи з дозволу редакції „України"—ділиться своїми знахідками із ширшим громадянством в надії, що вони зацікавлять тих, що бажають спізнати минуле, і навіть тих, що промощують шлях непевному майбутньому...

На цей раз оглянемо: 1) „Oesterreichisches Morgenblatt".

Цей часопис (Zeitschrift für Vaterland, Natur und Leben) виходив у Відні, на протязі 1836—1848 рр., і видавався два рази у тиждень, формату 4⁰, в об'ємі 8 сторінок, у дві шпальти друку. Видавцем його був Nicolaus Oesterlein, а редакторами Ґ. Діцеле (G. Dützele), опісля поет Йоган Фоґль (Johann Nepomuk Vogl). Усіх річників „Oester.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Morgenblatt'у" появилося усього тринадцять, бо події 1848 року в наддунайсько-австрійській столиці припинили дальше видавання названого часопису. Для тих, що схотіли-б переглянути „Oesterreichisches Morgenblatt", замітимо, що комплект цього часопису (в доброму стані) знаходиться у віденській університетській бібліотеці і зазначений сигнатурою II. 90.000, хоч його не зареєстрував звісний знаток німецьких periodik D-r Ferdinand Grassauer, у своїй бібліографії: General-Katalog der laufenden periodischen Druckschriften. Wien, 1898, 8⁰. VII + 796 стор.

Одначе пригляньмося ближче „Oesterreichisches Morgenblatt"-ові, в хронологічному порядку його видавання.

Перший річник (за 1836 р.)—нічого не дає для ucrainica у минулому.

В II-му річнику „Oester. Morgenblatt" - у (за 1837 р.) знаходимо відомості про нас, у шістьох №№. Першою з них є допис якогось С. Н. (криптоніму автора ми не спромоглися розшифрувати), п. з.: Odessa (№ 38, стор. 161—162 і № 40, стор. 170), в якій автор у формі листів з подорожи змальовує географічне положення Одеси, її історичне значіння, як чорноморської пристани, описує визначні будівлі города, подає кількість населення Одеси в 1836 р. (було його тоді 55.000) і спосіб їхнього життя-буття.

У тому-ж річнику „Oesterreichisches Morgenblatt"-у подибуємо два критично-бібліографічні огляди Франца Ванічка (Fr. Wanitschek), один п. з.: Zur russisch-slavischen Literatur (№ 54, з 6/V, стор. 226—227) і другий п. з.: Ein Beitrag zu der neusten russi schen Literatur (№ 88, стор. 369). В першій статті автор розглядає нові видання російських письменників (між иншими твори М. Гоголя і О. Пушкіна поему „Полтава"), а далі згадує про слов'янські збірники народніх пісень, в тому ряді: М. Максимовича (Украинскія народныя пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Часть I-я. Москва, 1835, 8⁰, 116 стор.), проякі ось що пише: „Die eine von M. Maxymowicz „Ukraïnische Volkslieder"—betitelt, enthält 2.500 Lieder, worin Theils das Kriegsleben, theils die häuslischen Verhältnisse der Ukraïner geschildert werden, sie reichen bis zur Aufhebung der Hauptmannswürde im Jahre 1764." В другому огляді Ванічек реєструє нове видання Бантиш-Каменського „Исторіи Руссовъ",—якісь мемуари Івана Бутовського, п. з.: „Кавалеристъ-дѣвушка" (2 частини), де оповідається про улана-дівчину (aus Kleinrussland), що служила в уманському полку і відбула цілу воєнну кампанію 1812 і 1813 рр. (Варто нашим історикам відшукати названі спомини і про них ближче розказати сучасникам).

У відділі „Der Antiquar"—у примітці п. з. Ueber den Reichstag in Pressburg im Jahre 1741 (в № 108, стор. 449) згадується про Гаврила Калиновича (Gabr. Kalinowics), родом з Галичини (aus Borschschower Kreis), котрий описав по латині австрійський парламент 1741 р. (в Прешбургу), на якому коронувалася австрійська цісарева Марія Тереса. Книжка має такий заголовок: Nowa-Ungariae periodus, anno primo Gynaeco-cratiae austriacae inchoata, sive Commitiorum generalium, quibus defuncto Carolo VI, austriacorum Caesarum ultimo, ejus primogenita filia Maria Theresa, in Reginam Ungariae Posonii A. D. 1741 in augurabatur, ipsas quaternorum Regii Statum et 00. de nomine adnotatorum sententias, et suffragia in gravioribus negoüis sub consessu viritim lata, cum aliis, omnibus circumstantiis oculari et aurita praesentis ubilibet fide libris novem recensens absulutissima narratio.... 1790, 8⁰, 680 стор. Написана дуже важко, як каже рецензент „Oesterr. Morgenblatt" - у („in einem sehr affektirten, widerlichen und sehr schwer verständlichen Latein"). Цікаво зазначити, що цеї публікації не зареєстровано ні в Івана О. Левицького „Галицько-руська бібліографія XVIII віку", ні в К. Естрайхера „Bibliografia polska XVIII stulecia".

В кінці того-ж річника (за 1937 рік) поміщено допис з Одеси з дати

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

15 вересня 1837, у відділі: Korrespondenzwesen (№ 113, стор. 469), де мова про концерт Леонарда Ґольда при співучасті „малоруського“ композитора Ліпинського.

Річник III (за 1838 рік) не дає ніяких знадібок по українознавству.

За те річник IV-й (за 1839 рік) найбільше цікавий зі всіх томів „Oesterreichisches Morgenblatt“-ів. На перше місце поставити треба цикл поезії Зіґфріда Каппера п. з.: Kosaaken - Romanzen, який складаєтся із шістьох романсів та її поезій. Поки приглянемося ближче цій поемі—слід сказати декілька слів про самого автора.

Зіґфрід Каппер, уродився 18 березня 1821 р. у Сміхові біля Праги. Покінчивши гимназію, записався у філософічний факультет у Празі (1836—1839), опісля перенісся на медицину до Відня, яку скінчив у 1847 році. Будучи лікарем, проживав у Карлові, опісля в Добросині, Пізі, де й помер 7 червня 1879 р. Живучи весь час на півдні Слов'янщини, Каппер добре пізнав Хорватську та Словінську поезію, з якої залюбки перекладав та інтерпретував на німецьку мову [1]). Будучи студентом філософії у Празі, написав З. Каппер згаданий цикл поезій „Kosaken-Romanzen“ та помістив його у віденському „Oesterreichisches Morgenblatt“-і.

Перша поезія цього циклу п. з. Werbung (1839, № 32, стор. 125) прославляє козацького молодця, що рветься у степи, на Дніпрові пороги, а котрого старий запорожець накликує словами:

Komm Gesell, in deinen Adern
Glüht das Blut der Ukraine,
Und du kannst es nimmer dulden,
Das es thatenlos verrinne!... І юнак пішов!...

В другій частині п. з. Das Mädcehn (ibid. № 39/40, стор. 153) поет малює смерть козака, котрий в агонії прохає товаришів, щоби сповістили про його смерть „Meinem Mädchen zu verkünden“. А далі Каппер прославляє красу української дівчини, її вірність і щирість її кохання. Дівчина жде у вікні, приглядаючися довгим рядам повертаючих козаків. а коли його між ними не догляділа, відразу догадалася і „Nun — dann brächen auch zwei Herzen“.

Третій вірш цього циклу: Die Schenke (ibid. 44, стор. 173) переносить акцію у стару корчму, в якій уночі відпочивають козаки. Тільки одинцем сидить отаман, не спить і за всіх чуйно сторожить, а доглянувши на овиді, ген далеко луну пожежі, закликає козаків у похід проти ворога.

Четвертій вірш п. з. Die Rose (ibid. № 53, стор. 209) є антитезою другої поезії цього циклу; тут козак дізнається од матери своєї дівчини, що вона: „Schläft im Brautbett unter Rosen!“ —а на дальший допит козака додає:

„Meine Tochter hat in's Brautbett
Sich der Tod jüngst mitgenommen“.

Козак йде на могилу і там розмовляє з рожею-дівчиною...

П'ятий вірш Die Pike (ibid. № 57, стор. 223) апотеозує козацького списа, з яким усе чинить воїн України.

Шоста і остання поезія п. з.: Der Todte (ibid. № 62, стор. 245)—являється символом вічної примари-козака, що з кривавою раною на чолі їздить поночі і завзиває козаків на бій з ворогами.

З літературно-мистецького боку цикл Каппера досить слабкий, його будова примітивна, брак поетичної декорації, мова вірша штучно кована, багато неприродніх ситуацій в акції,—але це не диво, коли зважиться, що писав їх 18-літній поетично-настроєний студент.

[1]) Hermann Anders Krüger: Deutsches Literatur-Lexikon. München, 1914 стор. 220.
[2]) Op. cit, стор. 442.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Дальші три річники (V—VII) за роки 1840—1842 знову нічого не приносять для українознавства. Щойно річник VIII (за 1843 рік) містить гарну поему Йогана Фоґля п. з. Jung Dmitri, у країнського походження й сюжету.

Попереду кілька слів про самого автора.

Johann Nepomuk Vogl (уродився 7. II. 1802 у Відні, помер 16. XI. 1866) зазначився в австрійсько-німецькому письменстві, як добрий ліричний поет, іменно як поет балад, для яких брав теми з народніх пісень ріжних народів і країн. Цих балад і романсів написав Фоґль більше двох сотень, вони друкувалися по ріжних німецьких журналах, збірниках-альманах і т. п.,—вкінці вийшли окремою збіркою п. з.: Balladen und Romanzen (Відень, 1847). Одною з таких балад є власне згадана поема „Jung Dmitri", що друкувалася первісно на сторінках нами згаданого журналу (1843, № 17, стор. 65), яка починається словами:

Jung Dmitri, heim in der Ukraine Sand,
Auf langer Irrfahrt zog von Land zu Land,
In der Litvianer Reich kamm er darauf
Mit Freuden nahm ihn dort der König auf.
Des Königs Tochter lieblich wie der Mai,
Entdeckte schnell wie schön Jung Dmitri sei,
Und bald zur Flamme ward in Beider Brust
Die stille Glutt, bevor sie's selbst bewust.

Зависні двірські чури сповіщають короля про їхне таємне кохання а цей туртурами завдає смерть Дмитрові. Побачивши це, дочка короля пробивається кинджалом над трупом любимця:

Mit Dmitri spielt der frische Morgenwind,
In seinen Blute liegt das Königskind...

Дальші два річники „Oesterreichisches Morgenblatt" (а саме IX і X) за 1844 і 1845 рр. зовсім не згадують про нас.

В XI річнику (за 1846 рік) є цікава рецензія підписана буквою J. п. з.: Ein Almanach in ruthenischer Mundart (№ 37, ст. 147—148), в якій мова про збірник, виданий Іваном Головацьким, того-ж року п. з.: Вѣнок Русинам на обжинки уплѣв Иван Б. Ѳ. Головацкій. Часть Первая, к пользѣ и вспоможенію Галицких селян через поводень второчну пôдупалых. Черенками оо. Мехитаристôвъ, у Вѣдни, 1846, 16⁰, 215 стор.

Як звісно, матеріяли для „Вѣнка" зібрав властиво Яків Головацький (див.: „Литературный Сборникъ", Львів, 1885, вип. I, стор. 38), а сам збірник вийшов коштом італійського князя Люккі, котрому й присвячено першу частину альманаху.

Автор ініціялу J., переказавши зміст „Вѣнка", пише про поезію Маркіяна Шашкевича ось що: „Aus dem gewählten, den Geschmack des Herausgebers und die Mitarbeiter in gleichen Masse ehrenden Inhalte glauben wir die Gedichte des junst verstorbenen ruthenischen Volksdichter Schaschkewitsch besonders hervorheben zu dürfen". Про Якова Головацького сказано, що його „Народніи сербскіи пѣсни" належать до кращих слов'янських перекладів, а того-ж автора біографія п. з.: „Память Маркіяну Р. Шашкевичу"—до щирих слів згадки про покійного товариша. Найліпшої оцінки діждався проф. Гнат Данилович за статтю: „Старина литовско-руского законодательства", яку рецензент J класифікує als einem schätzes werthen historischen Beitrag"... За те стаття Антона Добрянського: „Крещеніе Русі"—критиком збувається мовчанням.

На закінчення замітимо, що річники XII і XIII (за 1847 і 1848 рр.) зовсім нічого не приносять по українознавству, окрім дрібних хронікарських новинок про політичні події на Галицькій Україні

Іван Калинович.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису. З 25 травня до 4-го червня відбувалася в Харькові „Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису", що її скликав Нородній Комісаріят Освіти.

Конференція ця складалась з великого числа учасників (коло 75) з ріжних країв української землі і мала характер величної культурно-національної маніфестації. Може бути, що справа значно виграла-б, як би було запрохано до участи в конференції лише науковий актив, що в кінці її, в складі приблизно 15 осіб, систематизував ті ухвали й дезідерата, які були висловлені підчас щоденних 8—9 годин роботи.

Активну й видатну участь в роботі взяли закордонні українські вчені, а саме: голова Т-ва ім. Шевченка у Львові акад. Студинський, директор Національного Музею І. Свєнцицький, ректор українського Педагогічного Інституту в Празі В. Сімович.

Великої поваги й авторитету здобув собі на цій конференції „філологічний осередок" Української Академії Наук, що в цілому своєму складі на чолі з Є. К. Тимченком і В. М. Ганцовим був обраний до вищезазначених „систематизаторських" комісій, які працювали в останні два дні конференції.

Підготовча робота раніш утвореної Державної Комісії провадилася майже на протязі року і знаходила відгук, інтерес і підтримку як серед широких кол громадянства, так і на шпальтах часописів і наукових періодичних видань. „Україна", напр., не зважаючи на величезну кількість матеріялу, що стояв і стоїть в її плані, й пригнічуючу обмеженість місця, віддавала в кожному своєму числі потрібну кількість сторінок для цих важливих матеріялів. Член Комісії проф. О. Синявський спеціяльно приїздив до Києва, щоб перевести відповідні наукові наради з представниками академії. Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові заснувало зі свого боку окрему комісію в правописній справі, яка не лише відбула цілий ряд засідань, але й виготовила докладний мемуар, щоб вислати його заздалегідь до Харкова й урочисто заявити, що Наукове Товариство у Львові вживе всіх заходів, щоб перевести в життя на землях Західньої України ті ухвали, що їх винесе Всеукраїнська Конференція на Радянській Україні.

Це змагання до культурної єдности всього українського народу в цілому, про яке так красномовно висловлювався в своїй вступній до Конференції промові голова її Народній Комісар Освіти М. О. Скрипник, залишалося явним і чулим аж до останнього засідання конференції, не зважаючи на те, що на початку були зроблені деякі невдалі спроби внести розбрат в формі рецензії проти статті одного із найвидатніших західноукраїнських вчених. (Рецензію цю було роздано на руки майже всім учасникам Конференції). Лист галицьких представників на Конференції до наркома Скрипника з подякою за енергійну підтримку ідеї цієї культурної єдности був один із яскравих і видатних моментів Конференції.

Після урочистої промови Голови Конференції й інформаційних доповідів акад. Кримського й проф. О. Синявського Конференція перейшла до ділової роботи. З перших же засідань виявилось, що голова її не лише опанував весь складний і ріжноманітний матеріял, що був надрукований на 120 приблизно сторінках „Проєкту" Державної Комісії і все те, що в звязку з цим було десь надруковано, але мав і свої власні думки у всіх головніших питаннях погоджені з відповідними державними органами і, завдяки цьому, міг провадити певну систему через бурхливі хвилі філологічних та инших дискусій. Всю організаційну роботу що до Конференції провадив Секретар її П. Дятлів, а науково-підготовчу—проф. О. Синявський.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Особливо гостру дискусію викликало питання про введення в життя „латинки“, або хоча-б вживання її паралельно з сучасною абеткою. Як це не дивовижно, але так само як і за „Драгоманівку“, що вже виявила свою нежиттєвість (замість я, є, ю, ї Драгоманів вживав ja, je, ju, ji) знайшлася досить велика група членів Конференції, що принципово відстоювала заведення в життя латинського альфабету поряд з сучасним.

У своїй праці Конференція виходила з сучасної літературної української мови, як сінтезу основних народніх діялектів на цілому етнографічному просторі українських земель, і разом з тим вона шукала найпростішого розвязання проблем, щоб широкі українські маси мали можливість як найлегше засвоювати правила правопису своєї мови.

Хоч ці два головні принципи й проводились на протязі цілої конференції, але в ході її помітно було дві полоси: наскільки радикально й реформаторські настроєна була вона на початку і в середині, настільки поміркованою й обережною виявила себе в кінці.

Тоді як в перші дні був твердий настрій позбутися рішуче й остаточно за прикладом Західньої України апострофу, ввести м'яке „л“, додати навіть до української абетки, за пропозицією наркома Скрипника, два нових знаки з латинської абетки для звуків „дз“ і „дж“—в кінці Конференції все це, за невеличкими виключками, знято.

Конференція установила писати всі географічні назви, крім давно засвоєних українською мовою, в мові тієї країни, де знаходиться те чи инше географічне місце, вживаючи далі визнані в Україні такі назви, як—Лондон, Париж, Рим. Помилувала до певної міри Конференція й літеру „ґ“ в чужоземних прізвищах.

Довго і з певним успіхом визначна група членів обстоювала вставляти в чужоземних словах на „тр“ і „др“ літеру „е“—як „театер“, „міністер“, „ціліндер“, „барометер“, але в кінці кінців це було відхилено, хоч правда невиразно зазначено, що в життьовій мові вживається така форма, як „калібер“, „ціліндер“ і т. д.

До правопису власних жіночих імен Конференція поставилась з великим лібералізмом, ухваливши писати їх як кому подобається—з додатком наростків *ова* чи *ева*, або й без них.

Зате Конференція внесла вето проти змінювань закінчення власних імен на *ов* (Іванов, Петров), яких тепер невільно перетворювати в *ів*, а також внесла досить багато неясности в правопис чужоземних слів, бо не запрохавши фахівців з цієї галузі, користалась досить елементарним і емпіричним досвідом членів, що знають англійську або голандську мову.

Проти заміни сучасного „*й*“ на латинське „j“ висловлювався рішуче представник влади, аргументуючи також і тим, що заведення нового знаку в друкарні коштувало-б більше як пів мільйона крб.

На останньому урочистому засіданні виступили з промовами: голова Конференції Народній Комісар Освіти Скрипник, Представник Закарпатської України, депутат чехословацького сейму т. Мондек, Голова Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і дійсний член Української Академії Наук проф. Ст у динський.

В цій короткій замітці ми не маємо зупинятись докладно, з'ясовувати і обгрунтовувати досягнення чи хиби в роботі Конференції,—це діло фахівців, а також тих, що забирали голос в дискусії про ріжні питання правопису і в той спосіб впливали на результати в переведенні тієї чи иншої ухвали. В цих колах доводилось чути багато висловів песимізму. Але ця Конференція показала, і стенограми це підтвердять, що ми маємо в цій галузі досить кваліфікованих і об'єктивних вчених, що пильно сте-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жать за останніми здобутками світової науки і вміють з потрібним тактом і гідностю висловлювати й при потребі твердо захищати свої переконання. Знаючи, що і в инших галузях українська наука має видатні й добре озброєні сили, можна сміло й спокійно дивитись в прийдуче.

Федір Савченко.

До проєкту українського правопису. Продовжуючи наші замітки, друковані в „Україні“ 1926, VI, спинимось сим разом на сих пунктах „Проєкту Українського Правопису“:

§ 54. Чужі слова, грецькі та латинські і пізніші західно-европейські, відома річ, що до нас дісталися не безпосередно, а через болгарську, польську і пізніше російську мову з твердим або мяким *л*, як наслідок *не нашого*, а *їх* культурно-історичного процесу, їх язикових звичок. Цей наслідок ми засвоювали пасивно, як безпосередно вже *від них* запозичення, бо не мавши свого державного ладу з його конструктивними чинниками, правовими нормами і з ними сплетеними освітними установами, ми не могли безпосередно і вільно вимінюватися з иншими народами ні матеріяльними, ні духовними вартостями, навіть не могли їх творити власними силами і своїм робом. Одже тепер ми ніби трібуємо стати на власні ноги і запозиченням з чужих язиків надати такої форми, яку нам диктує безпосередне запізнання з тими язиками і українські язикові звички. З цього погляду незрозуміла річ, чому в західно-европейських словах ми повинні додержувати російської велярної вимови *л*, і писати, *ла, ло, лу л* (на кінці слів) в тих словах, де росіяне їх так вимовляють, а не йти за нашою культурною традицією ще з XVI віку і аж до XX, коли такі слова писалися і пишуться (в царинах поза досягом „академічних правил“) паляталізуючи *л*, як це найближче до тих язиків, звідки ці слова запозичені, і що нам дозволяється тільки в тих словах, в яких росіяне *л* паляталізують. Опріч того російську велярну вимову нам накидають і на прийдуче, як щось обовязкове, як правописну і язикову норму, це вже être le roi plus que le roi même. Що ж було міродатним чинником в цім правилі? Авжеж ніщо, як звички нашої зросійщеної інтелігенції, що вимовляє такі слова зросійська. Цікава річ, що „природа“ нашої мови цього саме й не вимагає, не кажучи вже про такі слова як баль, алябастер, пляц, ляментувати, лярва, меляса, лямпа, пляшка, плястер, люципер, кришталь, льоник, льох, люнт, люшня, плюндрувати, літера, публіка, салітра рашпель, дишель, шальвія і ин., ми маємо *л* палятальне навіть в словах стодоля (пл. stodoła), діялектично паляц Славута Чуб. II, 167 (пл. pałac), тулятися (пл. tułać się), сльота (пл. słota), калюжа (рос. калужа), фальш (пл. fałsz). Не насилуючи зазначених звичок старої нашої інтелігенції, вихованої змалку на російській мові, краще б зробила Комісія, допустивши двояке написання, не примушуючи до російської вимови (про вплив графіки на вимову не потрібуємо говорити). З часом написання таких слів само собою вирівняється, чи в той чи в инший бік, залежно від того, чи українська культура візьме гору, чи російська. Санкціонувати своє „обрусіння“, а тим більше накидати його українському народові, у всякім разі не годиться.

Спосіб написання з твердим *л* часом пробують обороняти до смішного наївними аргументами, напр., що буцім то українському народові властиве не тверде, а півпалятальне *л*, ніби-то західно-европейське, і через те, мов, українці склади *ла, ло, лу* все однаково вимовлятимуть в чужих словах з *л* півпалятальним, а не твердим *л*. Коли це говориться поважно, то це без сумніву вислід діялектольогічного незнавства,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бо навіть не фільольоґ, а людина, що стикалася з народом в ріжних містинах, знає, що таке *л* має розмірно невелика частина української людности в кількох повітах Київщини, Полтавщини та Чернігівщині, (також в Буковинських говірках) спорадично в Харьківщині, а вже на захід від Васильківського повіту його нема; чуже воно й південній Київщині та Полтавщині, Херсонщині, Катеринославщині і т. д., а від Сквирського повіту починаючи на захід, *л* навіть перед *е* і *и* має велярний характер, що й споводувало такі написання як холєра, коллєга і ин. у галичан, щоб віддати півпалятальне *л*; опріч того й панує воно в зазначеній території переважно серед жіночої половини людности, майже не займаючи вимови чоловіків. Ціла наша інтелігенція навіть з селянства не має цього звука. Не існує цілком правно і графічного знаку, щоб його собі усвідомлювати, і коли б навіть заведено такий знак, то хіба для чужих слів, що і в цім разі віддавав би тільки звичне мяке *ль*, коли не припустити можливости спеціяльного навчання $^3/_4$ української людности, як його вимовляти.

§ 73. Відома річ, що в українськім шелестові групи з кінцевим *р* неможливі, і це тим, що звук *р* (також *л*, *м*, *н*) більшого відкриття, як инші шелестівки (не сонорні). Одже, коли звукові *р* припадало бути визвуковим в шелестовій групі (напр. в наслідок занику кінцевих єрів), то розвивався між визвуковим *р* і попередньою шелестівкою переходовий голосовий звук, в сучаснім українськім *о* або *е*. Ото ж читаємо в проєкті, що невеликою більшістю 2-го пленуму в супереч добрій постанові 1-го пленуму[1]) робиться насильство над самою природою української мови і ухвалюється писати теат*р*, цілінд*р*, тим часом як у нас можлива вимова, а значить і написання не инше як *-тер*, *-дер* або *-тро*, *-дро*; вибір того чи другого означується причинами психольогічного суб'єктивного характеру. Так ми маємо Олександер і Олександро, Дністер і Дністро, майстер і майстро, сябер (Ном. 9399) і сябро, але тільки вітер (ц. сл. вѣтръ), міністер, алябастер ἀκάβαστρον: Одже і писати і вимовляти можемо тільки в однім з цих варіантів, наприклад, Кодро, Федро, центро, тембро, хутро (Futter), шатро (рос. шатёр) скипетро (Кул.) і т. ин., але реєстер, семестер, ціліндер.

§ 77. Жіночі прізвища від музьких прикметникового характеру, само собою, належить відміняти: Гаврилів –Гаврилова, Новицький—Новицька. Жіночі прізвища неприкметникового характеру в урядових паперах і взагалі в тих випадках, коли доводиться вживати прізвища „безоглядно", належить заховувати і їх безоглядної форми, і покликання проти цього на людову мову не має стійности, бо губиться з ока, що в людовій мові нам доводиться чути жіночі прізвища завжди релятивно, себто завжди з огляду на (відомого) батька або чоловіка, так само в людовій мові і прізвища музькі з огляду на батька мають відмінну форму (*-енко*, *-ук*), і навіть дитячі (напр. батько Кисіль, а його дитина Киселя, Киселятко).

На прикінці проєкту наведено граматичну термінольогію. Свого часу ми протестували проти заведення термінів, що фонетично або морфольогічно чи не українські (напр. називний зам. назовний), чи вносять плутанину в укр. свідомість, як напр. голосний (з рос. гласний), коли словом голосний ми відзначуємо „громкий", а в граматиці шелестовий звук, що вимовляється з дрижанням голосових вязел (а коли вязла голосові, той звуки голосові, що їх творить голос без чутного на вухо шелесту). „Шумные" коли б треба цього терміну, можна б так і звати „шум-

[1]) Не можемо не дивуватися дивному способові розвязувати лінгвістичні питання більшістю голосів громади (що складається в переважній великости не з лінгвістів), а не на підставі поважної (наукової) аргументації за тим чи иншим правилом.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ними". „Приголосний" вже тим поганий термін, що він визначає, що звук не зовсім голосний („громкий"), бо приросток *при-* з прикметниками якісними показує малу частку якости (пор.: прибілий, привялий, пригіркий, пригрубий, придохлий, прижовтий, призелений, прималий, присивий, пристуденний, прихолодний, причервоний), а з другого боку в поділі звуків на голосові і шелестові витримано засаду фізіольогічно-акустичну: звуки, що їх творить голос і звуки, що їх творить шелест. В пропонованих термінах годі шукати будь якої наукової засади. Вони тхнуть добрим старим преднауковим часом. „Взрывный"—проривний (рос. термін) теж не можна уважати за щасливий термін, бо „вибух" (експльозія) не „прірва". „Приложеніе"—прикладка, теж не до речи, бо „прикладка" може значити тільки „епітет". „Междометие"—вигук; справді з цим терміном ми ніяк не можемо дати собі ради; чого вже не вигадувалося починаючи від „чувственника" і кінчаючи на „вигукові", але всі ці терміни не відбивають граматичної природи interjectio. Ми вживали в своїх працях чеського терміну межислівце (mezislovce), але і він нас не задоволяє, чи не краще б дати йому назву „недослівце", вказуючи на його предграматичну природу, тоді під цей загальний термін підійдуть і вигуки, і поклики, і оклики і всі дієслівні недослівця, як напр.: гульк, кив, морг і т. ин., що вже ніяк їх не підведеш під категорію вигуків, так само як і під неї не підвести ріжні категорії прикликання домового птаства то-що. „Неопределенная глагольная форма (наклонение)"—дієйменник. Фільольоґічна секція Інст. Науков. Мови пропонувала термін проф. С. Смаль-Стоцького (дієіменник). У Смаль-Стоцького він вязався з цілою його граматичною системою (іменник—дієіменник, прикметник—дієприкметник, прислівник—дієприслівник). Замінивши іменник на „речівник", цю систему зруйновано. Коли б пропоновано „дієречівник", то це б принаймні не руйнувало системи, а з викидом „іменника", термін „дієйменник" втрачує всякий сенс. „Будущий"—майбутній; цілком непотрібний новотвір, бо маємо з XI—XVIII вік „прийдучий" (між иншим в Лексиконі славенороссскому" П. Беринди подибуємо такий переклад ц. слов. слів: сый—который єсть, тоєсть теперешнего часу; сущій или будущій—прідучого часу; бывый—минулого часу, стор. 168). Тут би саме й треба заховати „традицію", а не запроваджувати слово, що не віддає, згідно з „природою" укр. мови, тої ідеї, що в нього бажають вложити, адже майбуть, в слов. Желехівського: майбути (з маје—буть-мабуть, мáть Канів. п.), від якого граматично тільки й можна вивести прикметник „майбутній" виражає ідею не прийдучости, а непевности чи іймовірности (сарана... майбуть добереться і до нас Осн. 1862, X, 110, допис з Бердичева).

Взагалі кажучи, проєкт граматичної термінології уложено цілком безсистемно, невміло, понасмикувано термінів з різних граматичних систем, непродумано, без належних пояснень; напр., ви читаєте: послѣдовательность—послідовність, але в укр. мові „послідовність" значить консеквенктість, а як же перекласти „послѣдовательность времен" (consecutio temporum)? а це власне і є граматичний термін. Іл. Огоновський в своїй латинській граматиці (Львів 1911) вживає терміну „наслідство часів", ми б пропонували „наступність часів", але в жаднім разі не „послідовність", і такого ґатунку перекладів російських граматичних термінів неграматичними українськими чимало в словнику, бо зроблена вся ця робота без огляду на можливий контекст, механічною підставою українських слів до російських (напр. до глухой, дѣйствіе, одушевленный, окончание, перестановка і т. ин.). *Е. Тимченко.*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Некрологія[1].

Заслужені для української науки й українознавства діячі, що померли в рр. 1926—1927.

Барвинський Олександр Григорович, визначний політик і письменник помер на вісімдесятім році життя 25 грудня 1926 р. Син сільського священика з-під Тернополя разом з своїми братами Осипом і Володимиром виховувався в атмосфері нового галицького народництва тернопільської гімназіяльної громади 1860-х років і на все життя зістався гарячим прихильником української ідеї в гострім протиставленні до общеросійства „москвофилів". Бувши студентом філософічного факультету у Львові, познайомився з Кониським, що в переїзді прожив кілька місяців в Галичині, і став з того часу одним з найбільш гарячих прихильників галицько-українського єднання. Якийсь час мріяв про університетську кар'єру україніста, але родинні обставини стали на перешкоді, і він зістався при роботі педагога-популяризатора. Енергійно працював також над організацією сільських читалень в своїм Тернопільськім повіті—звернувши тим увагу на себе, а з другого боку—здобув собі ім'я, як видавець „Руської Історичної Бібліотеки", видаючи в ній (від. р. 1886) в скороченім перекладі визначніші монографії до укр. історії, що повиходили в инших мовах. План сього видання був вироблений в Київі 1881 р. і вівся головно працею тутешніх українців: Кониського, Антоновича й Вовка-Карачевського, що в тім часі заходилися коло польсько-українського порозуміння в Галичині, і в результатії Барвинський став також одним з головних його учасників, а потім і провідником сеї т. зв. угодовської течії (потім „християнсько-соціяльної партії"). Він був керманичем органів сеї течії („Правда", Руслан"), послом до віденського парламенту, членом галицької ради шкільної і под. Кілька літ (1893—6) був головою Товариства ім. Шевченка і брав визначну участь в його перетворенню на Наукове товариство в рр. 1890—92. В останніх роках стояв в різкій опозиції до польського режиму. Лишив інтересні „спомини", ряд підручників, перекладів, популяризацій.

Басанович Іван Юрієвич, один з найбільш заслужених провідників литовського національного відродження, 1851 род. і упокоївся 16 лютого 1927 в Вильні. Скінчивши 1873 р. медичний факультет, емігрував і до революції 1905 р. жив за кордоном займаючись литовським фолькльором, етнологією й археологією. 1883 р. організував він перший литовський журнал Aušra, що проходячи нелегально через кордон, мав великий вплив на національне відродження. Повернувши в дні свобід до Литви, організував у Вильні литовське наукове товариство, і був його головою і промотором науково-дослідчої роботи. З початком революції став в її рядах і був ініціятором скликання литовських народніх зборів (Таріба). Трівку пам'ять по собі зіставив своїми збірками народніх пісень та иншого фолькльорного матеріялу. В передвоєннім Літ.-Наук. Вістнику вмістив статтю про литовські народні пісні.

Завитневич Володимир Зенонович, київський історик, род. 1853, пом. в лютім 1927. З роду Білорусин, з певним привязанням до свого краю й його людности, вихованець духовної школи, не встиг визволитися вповні

[1]) Ся некрологія була приготовлена до останньої книги „України" за р. 1926, потім була доповнена кількома некрологами в лютім 1927, але з браку місця була ще раз відложена, і друкується аж тепер. Замітки про останні утрати, що не ввійшли сюди, з'являться пізніше. *Ред.*

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з впливів офіціяльної російської ідеології, хоча виявляв досить виразну опозицію офіціяльній церкві, поскільки се було можливо в його становищу—професора духовної академії. Пробувши кілька літ учителем варшавської бурси, і здобувши степень магістра за працю про Палінодію Копистинського, був призначений доцентом руської історії в Київській Академії, і потім займав сю катедру до кінця існування Академії. До історії старої літератури більше, на жаль, не повертався, і згадана праця про Палінодію зісталась найбільше цінною його працею. Давши кілька невеликих студій з старої історії (про Святослава, Володимира Вел. і його хрещення), під кінець занявся історією російського слов'янофільства, вибравши своєю близчою темою діяльність Хомякова. Займався також археологічними розвідками на білоруській території.

Калитовський Єронім Павлович народився 1866 р. в Бутинах у Галичині. Гімназію і правничі студії покінчив у Львові. Адвокатську практику виконував у Борщеві, Заліщиках і Стрию, у якому помер 22 грудня 1926 р. За весь час свого життя брав він дуже живу участь у громадянському життю, з окрема на культурно-освітньому полі, на якому була помічною йому перед ним кілька літ раніше померша його дружина Стефанія родом Левицька. Боронив убогих селян та робітників і сам помер убогим, але незвичайно популярним і загально-любленим діячем. В молодих літах був співробітником гумористично-сатиричних часописів (Трохим Дріт) і пробував писати ліричні поезії. Пробував писати й гумористичні оповідання, найкраще — це „Декани з гір". Осібно випустив у світ книжечки: „Розмова про нові вибори до Ради Державної" та „Прогулка на Маківку". Дещо писав він для дитячої сцени. В 1913 р. виставив був у Стрию інсценійовану траверсію Франкового „Лиса Микити". Залишив у рукописі „Дневник з часів світової війни". *М. М.*

Кондаков Никодим Павлович—помер ще 17 лютого 1925 р., але ся утрата не була своєчасно згадана в нашій некрології, і ми се робимо з опізненням тепер. 1924 року святковано вісімдесятліття його життя, і в Празі—де він жив в останніх роках, випущено ювілейну книгу (Н. П. Кондаков, вид. „Пламя", 85 ст.), а кілька місяців пізніш не стало сього заслуженого дослідника східньо-европейського мистецтва. Для істориків української культури його праці—„Русскія древности въ памятникахъ искусства", „Византійскія эмали", „Русскіе клады", „Иконографія Христа" и „Иконографія Богоматери" були, можна сказати, підручними книгами, і довго ще заховають своє значіння.

Крижанівський Василь Панкратович, молодий, ледве 35-літній мистець, талановитий і оригінальний, умер у львівській лікарні дня 12 червня 1926 року. Він народився в селі Дивині на Київщині у 1891 році. Мистецьку освіту здобув у Київській Мистецькій Школі і там звернув на себе увагу умілістю в орудуванню акварелевою технікою і як декоратор. По закінченні Мистецької Школи у 1914 році прийняв він посаду учителя рисування в середній школі. Війну перебув як старшина армії, потім був інтернований у Польщі. Життя в таборах як: Ланьцут, Пикуличі, Каліш і инші знищило його слабе, ще передвоєнними злиднями надірване, здоров'я. Щоб звільнитись від перебування в таборі, Крижанівський вступив до Краківської Академії Мистецтва, де малював невеличкі пейзажі олією. По короткім побуті в Кракові переїхав він до Львова, де взяв участь у І і ІІ виставці „гуртка Діячів Українського Мистецтва". У його творчості перемішуються елементи візантійські з народніми українськими. Як

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

портретист Крижанівський шукав стилю, одні портрети він творив академічною манерою, инші експресіоністичною, а початі в останні часи перед смертю є трактовані в візантійсько-українському стилі. В залишених покійником працях є багато ще не розвязаних мистецьких проблем, які ворушили неспокійну душу митця, і вони певно будуть творчим елементом у дальшому розвиткові українського мистецтва. *О. М.*

Линниченко Іван Андрієвич помер 9 червня 1926 р. після довгої і тяжкої недуги в Симферополі—перейшовши туди після ліквідації одеського університету. Син доцента київського університету з фаху всесвітньої історії літератури Андрія Івановича Линниченка, Іван Андрієвич (род. 1857 р.) вибрав своєю спеціяльністю історію України, але заховав по батьку інтереси до західнє-европейських літератур, слідив за її явищами й присвячував їм від часу до часу то публічні відчити, то статті. Наукову роботу над історією України почав ще в університеті під проводом В. Б. Антоновича, і його перша, ще студентська робота „Вѣче въ Кіевской области" не зісталась незавваженою в літературі. Далі він скуплює свою увагу спеціяльно на польсько-українських відносинах, і його магістерська дисертація „Взаимныя отношенія Руси и Польши до конца XII в. (1884) мала на своїм титулі помітку, що се частина перша—заповідаючи дальші роботи в сім-напрямі. Але замісць безпосереднього продовження покійний звернувся до дещо пізнішого моменту у сих взаємовідносинах: до окупації Галичини Польщею в середині XIV в. та процесу пересадження польського права на український ґрунт. Він дуже серйозно забрався до сеї справи, довго жив у Львові, познайомився з польською літературою й архивним матеріялом, працював в архиві Коронної Метрики, і після кількох приготовчих робіт (Критич. обзоръ соврем. литературы по исторіи Галицкой Руси; Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древне-русскаго боярства въ Юго-зап. Руси XIV—XV в.), в 1894 р. випустив найбільшу свою наукову працю: „Черты из исторіи сословій Юго-Западной (Галицкой) Руси". Се була грунтовна і цінна монографія, оперта на пильнім студіюванні не тільки друкованого, але й рукописного матеріялу. Оборонивши її як докторську дисертацію, і ставши на тій підставі звичайним професором одеського університету, пок. І. А. після того не дав уже ніякої самостійної наукової праці, а тільки ріжні принагідні відчити, замітки, спомини, то що. В громадському житті теж не брав значнішої участи. Хоч Киянин з роду, українознавець з фаху, він до українського руху ставився дуже неприязно, і в міру того, як той все більше задавав тон життю нашого краю, небіжчик все більше відсувавсь і бокував від нашого життя, що в нім наростало. Літом 1917 р. він надрукував навіть брошюру: „Малорусскій вопросъ и автономія Малороссіи", котру дуже рекомендували ріжні реакційні кружки, як голос компетентного історика. Але ніякого впливу сей голос не зробив, а наукові праці лишились трівкою памяткою по небіжчику.

Пальмієрі Авреліо, італійський славіст, геленіст, церковний історик, помер на 56 році життя 18 жовтня 1926 року. Небіжчик був спеціялістом що-до східніх церков, багато подорожував в сих краях, знав багато слов'янських та инших східньо-европейських мов. Перекладав з російської й польської, вважався за спеціяліста в питаннях руської церкви і взагалі східньо-слов'янського світу (волюмінозна праця про російську церкву, 1908, й багато инших), але написав книжку і про релігійні відносини в Сербії, і про литовське відродження. З заснуванням Орієнтального Інституту в Римі прийняв завідування його слов'янським відділом, і став одним з головних співробітників його видань. Дуже інтересувався

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

відносинами українсько-російськими, українсько-польськими, білоруськими. З великим зацікавленням придивлявся великому східньо-европейському рухові останніх літ, стараючись поставитись до нього можливо об'єктивно, вітаючи нові гасла національного визволення (див. звідомлення про його студію про нову районізацію України, що потім увійшла в його книгу La geographia politica della Russia Sovietista, в Україні. 1926, IV, про його статтю про українську літературу тамже, 1925, I, й ин.).

Пещанський Володимир родився 1873 р., помер 26 серпня 1926 р. інженер-архітект з спеціяльности, аматор і знавець українського мистецтва. Працюючи як військовий інженер у Київі, зібрав прегарну збірку ікон, килимів, вишивок і картин; 1921 р. перевіз її до Львова, і там від нього набув її львівський український „Національний Музей", до котрого П. вступив консерватором і порядкував його колекцію ікон. Упорядкував також збірку килимів та ікон музею Наук. Тов. ім. Шевченка. При сих заняттях написав кілька цінних студій про іконописання українське, галицьке й великоруське, про старе килимарство, богородчанський іконостас й ин. Підірване здоров'я на жаль не витримало трудних обставин життя, і кінець наступив занадто скоро!

Терниченко Аристарх Григорович, род. 1882, помер 1 лютого 1927 р. Талановитий професор-агроном, невтомний популяризатор і пропагандист сільсько господарської культури. Син незаможного селянина з Харківщини, скінчив хліборобську школу, потім агрономічний відділ київської політехніки; викладав хліборобство, господарське рослинознавство й сільсько-господарську політику в київських інститутах сільсько-господарському та зоотехнічному та кермував київською філією сіль-госп. Наукового Комітету України. Брав участь як співробітник і кермував як редактор безліччю популярних часописів і видавництв для селян: сільсько-господарських і загально-освітніх. Надмірно напружена праця і тяжкі умови життя, почавши від отруєння газами на фронті і до формального голодування в тяжких роках 1921—2, підтяли сили невтомного, незвичайно симпатичного робітника-громадянина й передчасно звели його в могилу. По нім лишилось кілька друкованих курсів агрономії, недокінчена сільсько-господарча енциклопедія і багато инших праць. Се був робітник як рідко!

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ.

В понеділок 6 червня ввечері покінчив своє життя, утопившись у Дніпрі коло Старого мосту (т. зв. давніше Ланцюгового, тепер ім. Бош) заступник голови Всеукраїнського Археологічного Комітету, завідатель побутово-історичного відділу Українського Історичного Музею, Данило Михайлович Щербаківський, в 50 році життя. Вістка ся вмить рознеслася по місту—тому що покійний перед смертю післав листи кільком близьким людям з повідомленням про своє рішення покінчити своє життя через неможливі відносини, що витворилися в Музею, який був ареною його життя, і він даремно силкувався притягти до активного вмішання для їх поправи громадську опінію, і учених спеціялістів. Всіх хвилювала гадка, що такий відданий ділу науковий робітник, повний сили і енерґії, котрого тільки що бачили присутним на похоронах старого майстра української народньої музики П. Д. Демуцького, отак, самохіть, подавши руки присутнім, пішов кінчати з собою. Аж у сім акті відчулася в повній мірі вся гострість трагедії наукового діяча, що переконався в неможливості провадити далі свою наукову працю. Але з другої сторони всіх, що близько беруть до серця інтереси культурного й наукового життя, в високій мірі збентежила думка, що от не де-небудь в глухому куті, а в одній з найбільш звісних, популярних і блискучих установ нашого культурного центра, могло отак статися з людиною всім звісною, шанованою, признаною в своїх здібностях і знаннях,—що їй не лишилось далі инших форм протесту, як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством доказати завдану кривду! Кілька день, поки шукали тіла небіжчика, ще зіставалася надія, що небіжчик може не устояв у своїм жорстокім замірі, або якісь обставини перешкодили його здійсненню. Але в п'ятницю 10 червня тіло його сплило коло Залізничного мосту, було опізнано, привезено до найближчого Музею Культу (б. Лаврського). Його секціоновано, сконстатовано, що душогубство довершила людина в нормальному стані своїх духовних здібностей—такою як її дійсно бачили люди за яку небудь годину до смерти—ті що говорили з нею на похоронах Демуцького. Не лишилося сумнівів в тім, що дійсно неможливі обставини, в яких знаходився сей шановний цінний, можна сміливо сказати—блискучий науковий діяч, на очах громадянства, товаришів праці, орґанів влади довели його до самогубства, як останньої форми протесту, „в здоровім умі і твердій пам'яті". І його похорон, що відправився в приміщенні тогож Музею Культу ввечері 11 червня, став не тільки маніфестацією глибокого жалю з причини передчасної втрати такого цінного, невіджалованого наукового і громадського робітника, але й актом остороги против повторення чогось подібного. Представник УкрНауки (яка завідує головнішими музеями України), забравши слово над тілом покійного, дав вислів сим почуттям присутніх, заявивши, що обставини, які привели до самогубства покійного, будуть докладно розсліджені, і не тільки будуть покарані винні, але повзяті будуть усі заходи, щоб на будуче не могла повторитися подібна нагінка на цінного і правого в своїм поведенню наукового робітника.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Д. М. Щербаківський

в початках своєї наукової праці

(по скінченню університету).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Данило Михайлович Щербаківський народився в 1877 році, в селі Шпичинцях, Сквирського повіту, в сем'ї місцевого священика — сем'ї інтеліґентній, талановитій і глибоко перейнятій національними українськими і культурними настроями, інтересами до української природи, мистецтва і селянського побуту. Старший брат Данила, скінчивши математичний факультет по довгих шуканнях знайшов своє покликання в заняттях українським мистецтвом і археолоґією. Менший Данило пішов сею дорогою відразу. Скінчивши в 1897 р. з золотою медалею київську подільську ґімназію, він вступив на історичний факультет київського університету, під керівництво В. Б. Антоновича, і під його проводом пройшов свій університетський курс. Занявся спочатку археологією, підготовляючи матеріял для чергового археолоґічного з'їзду, що мав відбутися в Катеринославі, і проробив цінні і добре проведені археолоґічні розшуки на межах правобічного степу і лісо-степу, що зробили йому перше наукове ім'я. Одночасно розвинув широку екскурсійну діяльність, студіюючи народнє мистецтво й фолькльор, інвентаризуючи й описуючи пам'ятки стариний збираючи їх для київського—тодішнього міського музею, і полтавського земського. А нарешті, в р. 1910 зайнявши місце завідувача відділом історичного побуту і народнього мистецтва в тім же київськім музею, безповоротно і на ціле життя ввійшов в сю роботу, як найближчий товариш і помішник фундатора сього музею М. Ф. Біляшівського. Ніякі події нашого бурхливого часу не могли його ні збити, ні відвести від неї. Мобілізований в світову війну, як офіцер артилерії на галицькому фронті, він енерґійно заходився коло рятування загрожених пам'яток старини й мистецтва й громадить цінні окази мистецтва для сього музею. В часах націоналізації церковних цінностей з незвичайною енергією і самовідреченням ратує від загибелі предмети мистецтва. Заразом з незвичайною запопадливістю працює для орґанізації досліду і навчання української археолоґії й мистецтвознавства. Стає властивим орґанізатором київського археолоґічного інституту, бере керівництво одною з секцій в науково-дослідчій катедрі мистецтвознавства, викладає в архітектурному інституті, в художнє-індустріяльному технікумі, художньому інституті і т. д. Орґанізує незвичайно цінні й ефектні вистави українського мистецтва. З відновленням нашого видавництва стає одним з найбільш діяльних і цінних його співробітників. Крім рецензій і дрібніших заміток одмітимо такі його праці як „Готичні мотиви в українському золотарстві", в „Україні" 1924 р., кн. IV. „Сторінка з української демонолоґії" в Науковім Збірнику за рік 1924, „Реліквії старого київського самоврядування" і „Перший театральний будинок у Київі та його садиби" в збірнику „Київ та його околиця". „Малюнки Дж. Джемса з його подорожі по Україні", в „Україні" 1926 кн. 4. За кілька місяців до смерти вийшов II том розкішного видання „Українське мистецтво" початого ним спільно з братом ще перед війною. Багато незакінчених праць зісталося в рукописах.

Але поруч широких можливостей орґанізаційної, дослідчої, навчальної роботи, відкритої революцією, покійник став прикро відчувати недорічні втручання в його роботу. В паперах, зібраних ним перед смертю, як пояснення його відходу,—знаходжу вже з жовтня 1922 р. прохання небіжчика про звільнення його з посади завідача історично-етноґрафічного відділу Музею, „тому що в музейно-виставочній секції склалось до питань мистецтва відношення не серйозне, а до справ Першого Державного Музею не об'єктивне", і небіжчик „бачить свою безсилість одстояти ті справи, що йому доручені". Се прохання не було задоволене, і покійний зістався на своїм пості, котрого інтереси він чув себе безсилим обстоювати. Нові обгострення, видимо, викликала його опозиція планам „розванта-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ження музея“ з ріжних колекцій і передачі їх иншим музеям в інтересах більшої плановости. А останні розходження виникли на ґрунті питань консервації ріжних пам'яток побутового мистецтва і боротьби з шкідниками. Покійний даремно добивався заведення хемічних засобів боротьби з сими шкідниками, і остання записка, написана за кілька годин до смерти, містить його протест, викликаний суперечками і тертями на сім ґрунті...

Розуміється, не принципіяльні розходження на ґрунті сих спеціяльних, технічних питань музейної практики довели його до такого роздражнення і відчаю, а способи боротьби—критими ходами і недослідимими впливами, котрим небіжчик не міг противставати ні фактичних спростувань, ні наукової арґументації. В сім власне лежить траґічна і небезпечна з громадського погляду сторона сього сумного інциденту, що так схвилювала київське громадянство.

Акад. *М. Грушевський.*

Поправки. В статті „Київська Громада“ 1870-х р. О. Рябініна-Скляревського треба зробити такі поправки: на стор. 146[5] зверху надруковано: Україна, треба на Вкраїні; на стор. 147[16] знизу: Ковальськие, треба: Ковалевських; на стор. 150[17] знизу: Гутановського, треба: Бохановського; на стор. 158[3] знизу: Никитича, треба: Никитка.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ЗМІСТ.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ: Стор.

В. Адріянова-Перетц, З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі на прикінці XVI ст. за новими документами 3

Акад. О. Малиновський, Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному (нарис з історії давньо-руського, західньо-руського та нового українського права). 10

О. Покровський, Шевченко і Кабе́ 15

М. Возняк, Журнальні плани Франка в рр. 1884—86 17

А. Лебідь, Пропащі роки (до біографії М. М. Коцюбинського) 89

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.:

З минулих часів на Поділлі. Селянство в 1830 роках, подав *О. Войтків* 97

Документи до історії м. Чернигова, подав *Д. Граховецький* 108

З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський, подала *Г. Берло* . . . 110

Лист Я. Щоголева до П. Куліша, подав *П. Рулін* 114

Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя, подав *М. Корнилович* 115

Невиконане побажання М. Вовчка, подав *М. Гр.* (з портретом), ... 143

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році:

Акад. М. Грушевський, Передмова 145

О. Гермайзе, Історична література 146

К. Копержинський, Літературознавство 152

Ф. Савченко, Фолькльор і етнографія 159

Акад. О. Малиновський, Юридична література: право публичне 163

А. Крістер, Цивілістична література 168

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Акад. М. Грушевський: V. Lednicki, Existe-t-il un patrimoin commun d'études-slaves? 1926 172

О. Неселовський: Ів. Любарський, До словотворного питання; Сучасне язикознавче висвітлення Coine, 1927 174

К. Харлампович: О. Лотоцький, Церковний устав князя Володимира Великого, 1925 . 175

В. Ржіга: Акад. В. Перетц, Слово о полку Ігоревім, 1926 177

Його-ж: Акад. В. Перетц, К изучению „Слова о полку Игореве" 1926 180

М. Марковський: М. Грушевський, Історія української літератури том. V, випуск перший, 1926 183

Л. Окиншевич: Stefan Ehrenkreutz, Ustawa o ważnosci zapisow a praktyka sądowa litewska 187

М. Марковський: А. Музичка, Шляхи поетичної творчости Івана Франка, 1927 . 188

ХРОНІКА:

Історична секція Української Академії Наук в 1926 р. 190

Академічна Катедра Історії Українського народу 194

Соті роковини народження Л. Глібова, *Б. Ш.* 195

Вшанування пам'яти П. Куліша й О. Лазаревського в Історичній Секції УАН., *Ф.С.* 197

Ювілейні збірники на честь акад. М. С. Грушевського *Ф. С.* 198

Ukrainica в старих часописах, подав *І. Калинович* 199

Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису. *Ф. Савченко.* 203

До проєкту українського правопису *Є. Тимченко.* 205

НЕКРОЛОГІЯ:

Заслужені для укр. науки і українознавства діячі, що померли в р.р. 1926—1927 . 208

Д. М. Щербаківський, акад. *М. Грушевського* (з портретом) 212

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

КІУ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ